

કર્તવ્ય-કોમુદી

દ્વિતીય ગ્રંથ.

[ખંડ ૪-૫]

‘કર્તવ્ય-કોમુદી’ નો દ્વિતીય ગ્રંથ હાલમાં તૈયાર થઈ રહ્યો છે. તેમાં મનુષ્યની ઝીજ તથા ચોથી અવસ્થાનાં કર્તવ્ય કર્મોનો બોધ આપવામાં આવ્યો છે. પં. મુ. થી રત્નચંદ્રએ લખેલા શ્લોકો ઉપરાંત પ્રત્યેક શ્લોકનો ભાવાર્થ, વિવેચન, દશાત વગેરે સાથે આ ગ્રંથ લગભગ આ પ્રથમ ગ્રંથના જેટલા જ કર્મો થશે. ગ્રંથ મળી તૈયાર થઈ રહ્યાં હોવાથી તેનું મૂલ્ય નક્કી થઈ શકે તેમ નથી, પરંતુ અનર્તાશુધી તેનો ફક્ત એક વિશેષ થાય તેટલા માટે મૂલ્ય આશુ રાખવાનો યત્ન કરવામાં આવશે. ગ્રાહકોએ પોતાનાં નામ અગાડીથી લખાવવાં. સંવત ૧૯૮૧ માં તે પ્રસિદ્ધ થશે.

વિવેચક તથા પ્રદાસક

શુનીલાલ વર્ધમાન શાહ

સારંગપુર, અમદાવાદ.

પ્રસ્તાવના.

[તૃતીય આવૃત્તિ]

આ પ્રેરના માળા પછી આ તૃતીય આવૃત્તિ પ્રસિદ્ધ થાય છે. ધનુષ્ય સખતથી તેની બીજી આવૃત્તિ ખપી ગઈ હતી, પરંતુ વચ્ચે લડાઈનાં અને સખ્ત મેંધવારીનાં વર્ષોને કારણે પુસ્તકની તૃતીય આવૃત્તિનું કામ દાર્દમાં લીધું નહોતું. તે આ સખતે સેવામાં આવ્યું છે; છતાં આગલાં વર્ષોના ગ્રંથાણમાં કાગળ, હાથ, જમણની મેંધવારી તથ્યગણી છે. પુસ્તકની પહેલી બે આવૃત્તિ તેના વધુ કલારો કરવાના હેતુથી સરની કીમતે બદલ પાડી હતી અને આ આવૃત્તિ પણ પ્રમાણમાં સરની કીમતે જ બદલ પાડી છે. સિમ્પીનિવારી એક ઉદાર ગૃહસ્થે પોતાનું નામ નહેર નાંધી કરવાની કિંમત સાથે પુસ્તકનું મૂલ્ય જેમ અને તેમ આપું રાખવા માટે કેટલીક ખર્ચ પણ કરી છે અને દાક્ષી સખ્ત મેંધવારી છતાં આ પુસ્તક આવડું સરનું પ્રસિદ્ધ થાય છે તેનું માન એ ગૃહસ્થની ઉદારતાને જ પડે છે. :

આ અગ્રસામાં 'કર્નચ-કૌમુદી'ના પ્રથમ અંકનું દિંદી બાલાનતર પણ પ્રસિદ્ધ થયું છે એટલે આ પુસ્તકનો લાભ દિંદી વાચકો લગ્ન થયા છે.

"કર્નચ કૌમુદી"નો દ્વિતીય અંક નૈવાર થઈ રહ્યો છે અને જેમ અને તેમ લેવાવળે તે વાચકોની સેવામાં મુશ્કેલીમાં આવશે.

અમદાવાદ.

આપ'૯ નુદ ૧૫, સં ૧૪૮૦ }

ચુનીલાલ વર્ધમાન શાહ.

[દ્વિતીય આવૃત્તિ]

આ આવૃત્તિમાં મુગ નોંધોમાં કેટલેક સ્થળે સુધારો કરવામાં આવ્યો છે. નુપમાન વિચ્છનના, તેમજ કેટલાક પ્રસંગો સમજાવવાને દર્શાવેલ. મુગ ના નિર્ધારો તથા ખાસ લક્ષ આપી જાણાવતે તે વિશેષ ઉપયોગી થાય તથા પ્રવલ્ન થયો છે. આ લગ્ન પ્રવલ્ન કરવાના કિસ્સા જાણનારો જ જુરનજન આદરકારો ન રાખે છે વિશેષમાં સુપ્રસિદ્ધ વડાદરા રાજ્યના કેળવણી ખાતાએ પણ આ પુસ્તકને સ.ગ.ઓમાં જનમ તથા લાભકરીને માટે સંપૂર્ણ રીતે ગ્રાહ્યતા આપે છે તથા સંપૂર્ણ ગ્રાહ્યતા અને દિંદી ખા. નુદ ૧૫, સં ૧૪૮૦ વિ. ન. ને તેને માટે કુ. ન. અભિપ્રાય બહુ થયો છે.

અમદાવાદ.

૧૧, ન ૧, ૩૧ }

ચુનીલાલ વર્ધમાન શાહ.

[અથમ આવૃત્તિ]

હું મને કૃતાર્થ માનું છું કે શતાવધાની પંડિત મુનિરાજ શ્રી રતનચંદ્ર સ્વામીના એક ઉત્તમ ગ્રંથ ઉપર વિવેચન લખવાનો સુઅવસર મને પ્રાપ્ત થયો છે. સંવત્ ૧૯૬૯ નું ચાતુર્માસ પાલણપુર મુકામે કરવા જતાં મહારાજ શ્રી ગુલાબચંદ્ર તથા પંડિત મુનિરાજ શ્રી રતનચંદ્ર વગેરે મુનિમંડળ અમદાવાદમાં થોડોએક વખત રોકાયું હતું, તે વખતે મુનિ શ્રી રતનચંદ્રની પાસે ‘કર્તવ્ય-કૌમુદી’ના કેટલાએક શ્લોકો લખેલા મારા જોવામાં આવ્યા હતા અને તેમની સંસ્કૃત પદ્યરચના તથા બોધક શૈલી ઉભય મને આકર્ષણીય લાગ્યાં હતાં. આ શ્લોકો વાંચવાની તથા વિચારવાની તક મને મળી હતી અને તે વખતે સો-સવાસો શ્લોકો જ તૈયાર થએલા હતા, તોપણ તેટલા પદ્યો મને જણાયું હતું કે એ શ્લોકો છપાવીને પ્રસિદ્ધ કરવામાં આવે તો અનેક જિજ્ઞાસુઓ તેમાંના બોધામૃતનું પાન કરીને કૃતાર્થ થાય. સામાન્ય જનસમાજને માટે સંસ્કૃત ભાષામાં લખાએલા છંદો સમજવામાં કિંમ્મત મનાય છે, પરંતુ એ ભાષામાં રહેલા કેટલાક વિશેષ ગુણોને લીધે સંસ્કૃત સાહિત્યના મહાન અભ્યાસી મુનિ તે ભાષામાં જ પોતાની ગ્રંથરચના કરવાને પ્રેરાય એ સ્વાભાવિક છે. એ ભાષાની મધુરતા તથા કર્ણપ્રિયતા સર્વવિદિત છે. સંસ્કૃતનો અભ્યાસ આધુનિક યુવક વર્ગમાં અત્રેજી ભાષાના અભ્યાસની સાથે પુનર્જીવન પામતો જોવાય છે. વળી ઉપદેશકોને સંસ્કૃત પદ્યો મુખપાઠ કરીને તે ઉપર સ્વમતિઅનુસાર વિવેચન કરીને લોકોને ઉપદેશવામાં દીક સગવડ પડે છે. સંસ્કૃત ભાષા ‘મૃતભાષા’ લેખાય છે કારણકે એ ભાષા અત્યારે કોઈ પણ દેશની લોકભાષા નથી; પરંતુ પાશ્ચાત્ય દેશોનાં વિદ્વાનો પણ એ ભાષાના અભ્યાસમાં મોટી સંખ્યામાં જોડાવા લાગ્યા છે તે પરથી સંસ્કૃત ભાષાનું વિશિષ્ટ મૃતાવસ્થામાંથી સજીવાવસ્થામાં આવતું જાય છે, એટલું જ નહિ પણ એ ભાષાના થોડા શબ્દોમાં ધણું વિસ્તૃત અર્થનો સમાવેશ કરી શકાય છે તેથી એ ભાષા વિદ્વજ્જનોનાં હૃદયોનું વિશેષ આકર્ષણ કરી રહી છે. પ્રાચીન સમયમાં સંસ્કૃત ભાષામાં રચાએલા સાહિત્યનો આપણો ભંડાર અમૂલ્ય છે, પરંતુ એ જ સંકલના જો ચાતુ રાખવામાં ન આવે અને એ ભાષામાં લખાએલા નવીન સાહિત્યનો તેમાં ઉમેરો

દરવામાં ન આવે તો સંસ્કૃત બાયાપરની ભારતવર્ષીય પ્રગતી, અનુક્રમિતના ઇતિહાસમાં ત્રુટી જણાઇ આવવાનો સંભવ છે. આ કારણથી આ-
ધુનિક સમયમાં પણ સંસ્કૃત બાયાનું સાહિત્ય દિનપ્રતિદિન શકિંગત થતું
રહે એ અનેક દૃષ્ટિથી જોતાં આદરણીય જણાય છે. આ અંશની ઉપયોગિતા
તે જ ક્ષણે મારા જોવામાં આવી હતી, પરંતુ જ્યાંસુધી તે સંસ્કૃત શ્લોકોનો
અર્થ દરવામાં ન આવે ત્યાંસુધી તે સામાન્ય જનવર્ગને ઉપયોગી થાય તેમ
નહોતું. અર્થ દરવામાં આવે છતાં પણ તે પ્રત્યેક શ્લોકના રહસ્યને સંપૂર્ણતઃ
અજ્ઞા કરનારો થઇ પડે તેમ મને ન જણાયું અને તેથી પ્રત્યેક શ્લોક ઉપર
વિસ્તૃત વિવેચનની આવશ્યકતા જણાવા લાગી. મૂળ શ્લોકો ઉપર સ્પષ્ટ
બાવાર્થ મુનિથી લખી આપે નો વિવેચન આરંભ્યું, એ મારી ઇચ્છાને
અનુમોદન આપી, અંશ પૂર્ણ કરી, બાવાર્થ સાથે તે અંશ મુનિશ્રીએ મારા
ઉપર મોકલાવ્યો, ત્યારે વિવેચન લખવાનું મેં છૂટકું. નમ્રતા સીંકે થોડા-
એક શ્લોકો ઉપર મેં વિવેચન લખી જોયું પણ તે ઉપરથી મને ધોત્તાને
પણ સતોષ થયો નહિ. મને નિરાશ થતા અટકારીને મુનિશ્રીએ વિવેચનની
કટલીએક રૂપરેખાઓ, ગ્રંથી, દશતિલીઅમત્ય વગેરે સખાજીનું અને પછી તે
ઉપર મેં જે વિવેચન લખ્યું તે આજે વાચક વર્ગની સમક્ષ રાખુ થાય છે.

“કર્મણ્ય-કૌમુદી” એક સર્વસામાન્ય અને નીતિબોધક ગ્રંથ છે. તેમાં
કોઇ આકસ્મિક ધર્મના નિર્દેશોનું જ કિન્નર્યન કરેલું નથી અને તેથી નેપથ્યું
વિવેચન પણ મેં સર્વ ધર્મગ્રંથોને અનુસરીને-તેમાંનાં અનેક બોધવચનોને
અદમ્ય કરીને લખ્યું છે. કોઇ સ્થળે જ્યાં લાંબા વિવેચનની અમત્ય જાણી
નથી ત્યાં બાવાર્થ લઘા વિવેચનનો હુંકમાં સમાવેશ કરી રેવામાં આવ્યો છે
અને જ્યાં લઘાઓ કંપરિદેવ કરાનો સંભવ જણાવે છે ત્યાં તેથી સંક્ષેપ્ત
દર્શોરીને તેનું વિસ્તારવાંક નમાધાન પણ કરવામાં આવ્યું છે. અંકશર એક
જૈન હુન છે અને ચિંતક પણ જૈન છે, એટલે અનેક સ્થળે વિવેચન
તથા દર્શન વગેરેમાં જૈન ધર્મ. દિગ્વિવર થઈ, લક્ષ્મિ વસ્તુતઃ આ એક
સંસ્કૃતવર્ષીયી સુત્રાધિકારક છે અને તેથી તે સૌ કોઈને એકસરખી રીતે
આદરણીય જણાવા વિના રહેતો નહિ. જની સારૂ જાણુધી અંકશરના નજ
શ્લોકના અંકશરને અનુસરીને જ વિવેચન લખવામાં આવ્યું છે, તેવાનું

કોઈ સ્થળે કાંઈ ખામી કે ન્યૂનતા દેખાય તો તે વિવેચકની જ ખામી સમજવાની છે : ને કાંઈ ખૂટી જણાય તો તે મૂળમાં ગ્રંથકારે દોરી આપેલી રૂપરેખાઓ ઉપર ક્લમ ચક્રાવનારની નથી પણ મૂળ ગ્રંથકારની જ છે.

જૈન વર્ગમાં મુનિઓએ ઉપદેશ આપવાના સંબંધમાં જે પ્રકારની માન્યતા જણાય છે. એક વર્ગની એવી માન્યતા છે કે જૈન મુનિઓના ધર્મનિયતિપ્રધાન છે તેથી તેઓએ શ્રદ્ધાસ્થાને પણ સામાયક, પૌષ્ઠિક કે સંસારત્યાગ વગેરે નિયતિધર્મનો જ ઉપદેશ આપવો જોઈએ. ખીજા વર્ગની એવી માન્યતા છે કે જે વર્ગને ઉપદેશ આપવાનો છે તેની સ્થિતિનો વિચાર ઉપદેશકે કરવો જોઈએ. જે જામાનામાં કે જે દેશમાં જે ધર્મની વધારે અગત્ય હોય તે જામાનામાં કે તે દેશમાં તે ધર્મના ઉપર ભાર દઈ જે પ્રકારે લોકો ધર્મોભિમુખ થાય અને નિશ્ચિંતપણે ધર્મનું પાલન કરી શકે તે માર્ગ ઉપદેશકોએ શ્રદ્ધાસ્થાને બતાવવો તેમાં કંઈ શાસ્ત્રનો વિરોધ નથી. આ જ વાત મુનિઓના આચારો સંબંધી વર્ણન કરનારા ‘આચારાંગ સૂત્ર’ ની ક્લમ ૧૫૪ માં સ્પષ્ટપણે કહી છે. તે પાઠ આ પ્રમાણે છે : કેવં પુરિસં કંચ વણ । મુન કીંઞ પમંચિણ્ જે વદ્ધે પડિમોચણ ઉદ્ધું અહં તિચિયં દિમાણ ॥ અર્થેન (મુનિએ ઉપદેશ આપતાં) શ્રોતા પુણ્ય કેવી તરેલનો છે તથા તેનો મન શું છે, ક્યાંદિ બાજતેનો વિચાર કરી જે મુનિ સંસારમાં ઉર્ધ્વ અથઃ અને તિરચીત દિશાઓમાં બંધક રહેલા છવેનો છોરે છે—સન્માર્ગે ચકારે છે તે પુણ્ય પરાક્રમ અને પ્રશંસનીય છે.

‘વિશ્વાધ્યયન સૂત્ર’ ના તેરમા અધ્યયનની ૩૨ મી ગાથામાં ચિત્ત-મુનિ બ્રહ્મજન ચક્રવર્તિને ઉપદેશ આપતાં કહે છે : વદ્ધેવિ મોણ વદ્ધં ચ-લસં । અગ્ગં કમ્માઈ કંઠિયં ॥ અર્થાત્—દે સગ્ગત્ ! જે તું ભોગોનાં ત્યાગ કરેલો, નિરુપિમાર્ગે લેવોને અસમર્થ હો તો આર્યધર્મ-એટલે શિષ્ય પુર-સ્કે કરવાવાળો એવો કર્મોનો અવધ (કે જેથી સદ્ગતિ મળે.)

ના જોઈએ પ્રકારના અવધના અમાનને અનુકૂળ હોવાથી લોકોને બેલ-સાન મળે અવધનની છે. જે લોકોની પ્રતિ-બલ્યકાર તત્ત્વ શુદ્ધ હોય તેને કારણે કે અવધકર્મનું તત્ત્વ-વર્તી અવધ પડે તદિ, પણ અમાન અવધન શુદ્ધિની પ્રતિ-તિ-એ તેની સારી નથી, અને તેને બેલ-સાન

રીતે સોફા પગલ પડેલા જન્ય છે. આ સ્થિતિમાં કેવળ નિવૃત્તિનો જ ઉપ-
 દેશ અપાય તો તેથી “ મનો મદઃ તનો મદઃ ” થવા જેવું જાને છે, એટલે
 નિવૃત્તિધર્મનો રમ ચડતો નથી અને પ્રવૃત્તિ પણ સુધરતી નથી. કુપ્રવૃત્તિ-
 માંથી એક વાર સુપ્રવૃત્તિ થાય તો પછી નિવૃત્તિધર્મમાં દાખલ થવાને લાયક
 થઈ શકાય. આ સંવર્ણ વિચારીને જ મંચકારે એક ત્યાગી-મુનિ હોઈને પણ
 વર્તમાન સમય તરફ નજર ફરીને ગૃહસ્થધર્મના શુભ વ્યવહારનો ઉપદેશ
 કર્યો છે, તે તદ્દન ઉચિત જ છે. ગૃહસ્થોની ઉપર ગૃહસ્થના બોધની જેટલી
 અસર થાય તેના કરતાં ત્યાગી વર્ગના બોધની વધારે અસર થાય એ
 નિઃસંદેહ છે. વધતા જતા અશુભ વ્યવહારો અને તેથી થતી ગૃહસ્થોની
 અવદશા જેઠું મુનિવર્ગે જ્યારે તે તરફ લક્ષ આપી અવનતિ અટકાવવાને
 કંઈ પણ ન બોલે તો તો અવદશા ક્યાંથી અટકે અને અવદશા અટક્યા વિના
 નિવૃત્તિધર્મ પણ ક્યાંથી સમચાય ? એવું સમયમાં બાળકમ, કન્યાવિક્રમ,
 ગૃહશિક્ષણની ખાલીઓ અને ઉદ્યોગોમાં અનીતિ એટલી બધી વધી ગઈ છે
 કે જેને લીધે ધર્મની પાસે એક બાંતુ દેશકિત થતી જન્ય છે. તે અટકાવ-
 વાને જ મુનિશ્રીએ આ મંચમાં તે તે રિવાજોનું વિસ્તારથી વર્ણન કર્યું છે.
 મંચકારનો ઉપરનો આશય શુભ પ્રવૃત્તિ પ્રસારવાનો છે. પણ અંદરનો આશય
 શુભ પ્રવૃત્તિનાં પમથીયાં ઉપર પગ મુકાવી વાચકોને નિવૃત્તિધર્મની દિશા
 દર્શાવવાનો છે. એટલું છતાં પણ મંચકારે પ્રવૃત્તિ અને વ્યવહારદર્શક દરેક
 વાક્મની રચના આદેશરૂપે નહીં પણ ઉપદેશરૂપે જ કરી છે. દરેક પ્રવૃત્તિના
 ગુણદાય દર્શાવી દોષવાળા પ્રવૃત્તિને હેતુરૂપે અને ગુણવાળા પ્રવૃત્તિને ઉપાદેયરૂપે
 જણાવતાં આદેશ ઉપદેશ સંબંધી મંચકારે ઘણી કાળજી રાખી જણાવ્યું છે.
 એ રીતે આ પ્રકારના ઉપદેશક્રમે જન મુનિઓને દરેક લખાતા રહે તો
 આધુનિક જનસમાજ ઉપર મોટા ઉપકાર થવાનો સંભવ છે.

અમદાવાદ,
 આગાધી પોસ્ટિંગ, તા. ૧૯૧૦.

}

ચુનીલાલ વર્ધમાન શાહ.

ઉપોદ્ધાત.

જ્યારે મનુષ્ય પોતા સંબંધી વિચાર કરતાં મહત્ત્વોક્તિના સ્થૂળ તથા સૂક્ષ્મ સંબંધોને દૂર દેંદ્રી દે છે ત્યારે આ જગતના નિર્જન બાસતા પ્રદેશમાં તે પોતાને અહમ્ અર્થાત્ ‘હું’ રૂપે જુએ છે. જ્યારે તે પોતાની દૃષ્ટિને વધુ વિશાળ બનાવીને જગતમાં નજર કરે છે ત્યારે તે જુએ છે કે જેવો પોતે ‘હું’ છે, તેવાં અનેક ‘હું’ રૂપો આ જગતમાં રહેલાં છે. તુરત જ તેના ચિત્તમાં એ પ્રશ્ન ઉદ્ભવે છે કે “ત્યારે એ ‘હું’ કોણ? અને બીજા એ બધા ‘હું’ કહેવાય છે તેઓ કોણ?” ચૈતન્યમતવાદીઓમાંના જોઓ દૈતવાદીઓ છે તેઓ એ બધાં ‘હું’ રૂપોને પૃથક્ પૃથક્ આત્મારૂપ માને છે, અદૈતવાદીઓ છે તેઓ સઘળાં ‘હું’ રૂપોને ‘પરમાત્મા’ ના પૃથક્ પૃથક્ અંશરૂપ માને છે તથા સર્વમાં એક પરમાત્મતત્ત્વ વ્યાપી રહેલું જુએ છે, અને જડવાદીઓ મનુષ્યમાં આત્મા કે પરમાત્મા જેવું કશું હોય એમ માનતા નથી; તેઓ તો કહે છે કે પ્રત્યેક દેહમાં ચોક્કસ પ્રકારનું વિદ્યુત્તત્ત્વ અથવા ચૈતન્ય રહેલું છે અને તેને આધારે આખો દેહ રહેલો છે. ‘હું’ રૂપ કોણ? એ પ્રશ્નના ઉત્તરમાં આવા અનેકાનેક ભેદો પડ્યા છે અને પડશે તથા મનુષ્યની યુદ્ધિના વિકાસની સાથે એ ભેદો વૃદ્ધિગત થતા જતા પણ જણાશે, પરન્તુ જ્યારે મનુષ્ય ‘હુંપણા’ સંબંધી વિચારને કોઈ પણ પ્રકારના નિર્બંધ વિના પૂરો કરી દે છે, ત્યારે તુરત જ તેના ચિત્તમાં બીજો જે વિચાર ઉદ્ભવે છે તે એ છે કે “ત્યારે આ જગતમાં માફ કર્નવ્ય શું?” “હું કોણ?” એ પ્રથમ પ્રશ્નના બંને ભિન્ન ભિન્ન ઉત્તરો મળે, પરન્તુ આ દ્વિતીય પ્રશ્નના ઉત્તરો તો હમેશાં સૌ તરફથી એક જ પ્રકારના મળશે. આ જગતમાં મનુષ્યનાં કર્તવ્યોના સંબંધમાં જૂદા જૂદા વિદ્વાનો કેટલીક ગૌણ બાબતોમાં મતભેદ ધરાવશે પરન્તુ તેઓ સઘળા એટલો જવાબ તો ચોક્કસ આપશે કે “એ ‘હુંપણું’ સંજ્ઞ થાય તેવાં કર્તવ્યો આ જગતમાં રહીને પ્રત્યેક વ્યક્તિએ કરવાં જોઈએ, કારણકે ઉક્ત હુંપણું દુર્લભ છે.” એ ‘હુંપણું’ અથવા મનુષ્યત્વ સરળ કરવાને બળવવા જોઈતાં કર્તવ્યો કયાં કયાં તે જાણ્યા વિના તે તે તરફ વળવાની અભિરૂચિ મનુષ્યમાં ઉત્પન્ન થતી નથી તેથી

જોએ પોતાનાં છવન પોતાનાં કર્તવ્યો બુઝવીને સરગ કરી મવા છે તેઓએ
 બીજાઓને તેઓ ઉપર કલહાર કરીને તેઓનાં કર્તવ્યો મખખવ્યાં છે.
 કર્તવ્યો સંજોઈ બોધ આપનારા અને પ્રયો ૧૧૧ ૧૧૨, બધાઓમાં
 લખાએના વિષમાન છે અને એ કોશિનો બોધ વિસ્તાર સાથે મમજન-
 નારા ઉપદેશો-ત્યાગીઓને પણ મોરો સમુદાય જનરમાં અલિન પરાને
 છે. મનુષ્યત્વને સરગ કરવાને મનુષ્યનાં કર્તવ્યો તો પ્રત્યેક સમયે અને પ્રત્યેક
 સ્થળે એકસરખાં જ હોય છે તથાપિ જેમ જેમ જમાનો બદલાયો ત્યમ
 છે, તેમ તેમ કર્તવ્ય સંજોઈ ઉપરોચનો પ્રકાર બાધાવધાવી જરૂર રહે છે.
 પ્રાચીન સમયની પ્રજા જે પોરાકને પચારી રહતી હતી તે જ પોરાકને
 દાધની મંદ જાહેરમિવાળી પ્રજા પચારી રહે નહિ, ત્યારે પ્રાચીન પોરા-
 કમાં કાંઈ નવીન તરવ ઉમેરીને આધુનિક પ્રજાનું જરૂર પચારી રહે તેણે
 પોરાક તેને આપવો અને એ રીતે તેના દેહને પુદ્ધિ આપવાનો મગ દેવ
 પરિપૂર્ણ કરવો એ આવશ્યક છે. આમ કરવાંથી જોઈ પોરાકની, અંદરનું
 તરવ તો એક જ રહે છે અને તેમનો પુદ્ધિ આપવાનો મુલ્ય પણ મરજો
 જ રહે છે, તથાપિ પોરાકના બાદ દેખાઈમાં અથવા સ્વાદમાં કાંઈક તરા-
 વત પડે છે અને એ તરાવન જમાનાને અનુકૂળ કરવા માટે જ લખસ કર-
 વાની જરૂર પડી હોય છે. એ જ રીતે આજ સમયને અનુકૂળ થઈ પડે તે
 રીતે અને સમયને આવશ્યક માને તેવા વિષયોને અનુકૂળીને કર્તવ્ય સંજોઈ
 બોધ આપનારી અંધરચનાઓની અમલ પ્રતીત થવા વિના રહેતી નથી.
 પ્રત્યેક ક્ષણના, પ્રત્યેક સ્થળના અને પ્રત્યેક વ્યક્તિનાં કર્તવ્યો અમુક
 સ્થિતિમાં જ કરવાના હોય છે એમ સમજવાનું નથી દરેક સ્થિતિમાં કાંઈને કાંઈ
 કર્તવ્ય કરવાનું હોય છે જ આપાનું કર્તવ્ય આપણે બુઝવવું જ જોઈએ અને તેથી
 હદ કળતી પ્રાપ્તિ થાય કિવા ન થાય તથાપિ હજી તરવ લક્ષ રાખવું જોઈએ
 નહિ. ધનાદય થવું કે દરિદ્ર થવું, નુખી થવું કે દુખી થવું, એ કાંઈ આપણી
 મરજી ઉપર રહેતું નથી પ્રત્યેક પ્રસંગે આપણું કર્તવ્ય કરવું એ જ આપણા
 હાથમાં રહેલું છે તથા તે જ આપણે કરવાનું છે, અને ઉત્કૃષ્ટ છવનને સાર
 પણ તેમાં જ રહેલા છે ગીતામાં જેમ ઉપદેશ્ય છે કે કર્મણ્યેવાધિકારસ્તે ન
 પાંશુ કદાચન અશોન માત્ર કર્તવ્ય કમ કરવાનો જ તને અધિકાર છે, કા-

સિદ્ધિ થાય છે કે નહિ તે તારે જોવાનું નથી; તેવી જ રીતે પ્લોટોએ ઉપદેશ્યું છે કે—Let men of all ranks, whother they are successful or unsuccessful, whether they triumph or not—let them do their duty, and rest satisfied. એટલે કે ઉંચી નીચી સધળી અવસ્થાનાં માણસોએ તેઓ પોતાના પ્રયત્નમાં સફળ થાય કિંવા નિષ્ફળ જાય, તોપણ પોતાનું કર્તવ્ય કર્મ બજાવીને સંતુષ્ટ રહેવું જોઈએ. કર્તવ્ય સંબંધી આ ન્યાયસૂત્રને અનુલક્ષીને પ્રત્યેક મનુષ્ય પ્રત્યેક સમય તથા સ્થળનો વિચાર કરીને કર્તવ્યતત્પર અને તો આ જગતને તથા આ સમયને ત્યાગી જતો દુઃખથી ભરપૂર કહે છે તેઓ પોતે જ તેમાં સર્વત્ર સુખ જ અવલોકતા રહે.

પરંતુ કર્તવ્યતત્પરતાનો નાશ થયો છે એટલું જ નહિ પણ કર્તવ્ય સમજવાની બુદ્ધિશક્તિની પણ મનુષ્યોમાં ન્યૂનતા જણાવા લાગી છે અને તેથી તત્સંબંધી બોધની તથા બોધક ગ્રંથોની રચનાની અગત્ય જણાવા લાગી છે. જ્યાંસુધી કર્તવ્ય સમજવામાં આવે નહિ, ત્યાંસુધી કર્તવ્ય બજાવવામાં તત્પરતા સંભવતી જ નથી. ‘કર્તવ્ય’ એ શબ્દનો જે વાસ્તવિક અર્થ કરીએ તો ‘કરવાયોગ્ય’ એવો થાય અને તેથી કર્તવ્ય સંબંધમાં મનુષ્યોને તેઓએ ‘કરવાયોગ્ય’ કાર્યોનું જ નિર્દેશન કરવામાં આવે તે યોગ્ય લેખાય. ‘સત્ય બોલવું’, ‘વડીલોને માન આપવું’, ‘વિધા ભણવી’ ઇત્યાદિ કર્તવ્ય છે અને તેથી તત્સંબંધી ઉપદેશને ‘કર્તવ્યબોધ’ એવું નામ ઘટે. પરંતુ ‘જૂઠું’ ન બોલવું, ‘વડીલોની અવગણના ન કરવી’, ‘વિધા ભણવામાં પ્રમાદ કરવો નહિ’ એ અકર્તવ્યનિષેધક બોધની પણ હવે જરૂર જણાવા લાગી છે. લોકોને નીતિ તથા ધર્મને માર્ગ ચાલવાનો ઉપદેશ કરવાને સારૂ ‘કર્તવ્યનો બોધ કરવો’ કે ‘અકર્તવ્યનો નિષેધ સૂચવવો’ એ બેમાંના કોઈ એક માર્ગની પસંદગી સંબંધે વિદ્વાનોમાં કેટલોએક મતભેદ છે. એક વર્ગનો અભિપ્રાય એવો છે કે હમેશાં કર્તવ્ય નૈતિક કર્મનો જ બોધ કરવો અને અકર્તવ્ય કર્મનો ત્યાગ કરવાનો બોધ કરવો જ નહિ કારણકે એ નિષેધનો બોધ કરવા જતાં અકર્તવ્યની સમજણ પહેલાં આપવી પડે છે અને પછી તેનો નિષેધ સૂચવાય છે અને તેનું પરિણામ

એ આવે છે કે જેના ચિત્તમાં અર્ત્તભ્ય સંજ્ઞા એક વિચાર પણ કદાપિ ઉદ્ભવ્યો હોતો નથી તેના ચિત્તમાં એ રીતે અર્ત્તભ્ય સંજ્ઞા ભાસિતી આકાશરી રીતે પેસવા પામે છે. ઉદાહરણ તરીકે એક પાંચ છ વર્ષની વયના બાળકને એવો અર્ત્તભ્યનિરોધની શૈલીથી બોધ અપાય કે "ગુફું બોલવું નહિ" તો 'બૂફું' એટલે શું, તે બાળકની જિજ્ઞાસાટી બાળકમાં ઉદ્ભવે અને આત્મસુધી 'સત્ય જ બોલવું' એ ધર્મ સમજ રહેલું બાળક દરેથી 'બૂફું' ન બોલવું' એવો ઉપદેશ ચતાં ચેતાના અંતરૂને એવો પ્રશ્ન કરે કે 'ત્યારે જગતમાં કેઈ બૂફું બોલવું દરો ખરું?' આ રીતે બૂધથી તરૂન અનભિજ્ઞ બાળકને બૂધ સંજ્ઞા તરફ ઉત્પન્ન થાય છે અને એ રીતે તેના સમક્ષ ધર્મ ધર્મ અનીતિના દરવાજા ઉઘડવા માગે છે. તેટલા માટે એ વર્ગનો અભિપ્રાય એવો છે કે દમ્ભેશાં પ્રતિપાદક શૈલીનો જ બોધ હોવો જોઈએ પરંતુ નિરોધક શૈલીનો બોધ હોવો જોઈએ નહિ દારણકે - તેથી ચિત્ત દુર્ગુણોને મદલ્ય કરવાના સચેત્રોમાં મેલાય છે. બીજા વર્ગનો અભિપ્રાય એવો છે કે કર્ત્તવ્યના બોધની સાથે નિરોધક વસ્તુઓના નિરોધનો બોધ પણ દરવાજાં આવવો જોઈએ, દારણકે જ્ઞાનાના દેરદારે જ એ શક્તિના બોધની આવરવડતા સિદ્ધ કરી છે. ને દુર્ગુણની સમગ્રજૂની સાથે તેનાથી દૂર રહેવાનો બોધ ન અપાય તો જગત દુર્ગુણી મનુષ્યોથી ભરેલું દોષાથી દુર્ગુણી દેશના વિનાનાં ભોળાં હશે તો દુર્ગુણીઓના દાદમાં અનાયાસે ફટ્ટી પડવાનો સંભવ છે; પરંતુ જો તેઓને તેના નેદદાયક સમગ્રજૂને તેથી દૂર રહેવાની ચેતવણી આપવામાં આવે તો તેઓ દાદાપિ દસાય નહિ. આ બીજા વર્ગનો અભિપ્રાય વધારે માન્ય લેખાયો છે અને તેથી કર્ત્તવ્ય સંજ્ઞા ઉપદેશનો એક બાગ અર્ત્તભ્યના નિરોધનો ઉપદેશ પણ છે. મી. રેમાહસ્ટ્રા કે જેને 'કર્ત્તવ્ય' સંજ્ઞા એક મોટો મય (Duty) અગ્રેષ્ઠ બાગમાં લખ્યો છે તેના અભિપ્રાય પણ આ જ પ્રકારનો છે. તે કહે છે કે: Duty begins with life, and ends with death.....It bids us do what is right and forbids our doing what is wrong. અર્થાત્ - મનુષ્યના જન્મની સાથે તેના કર્ત્તવ્યની શરૂઆત થાય છે અને તેના મરણની સાથે

સમાપ્ત થાય છે. જે કાંઈ ખર્ચ હોય તે કરવું અને ખોટું હોય તે ન કરવું એવું તે આપણને ફરમાવે છે. ” આ ઉપરથી સમગ્ર શકાશે કે ચાલુ જમાનાને ચોખ્ખા ‘કર્તવ્ય’ ના ઉપદેશમાં અકર્તવ્યના નિષેધનો પણ સમાવેશ થયો જોઈએ.

વર્તમાન સમય અને સ્થિતિના દીર્ઘ વિચારપૂર્વક આ ગ્રંથના પૃથક્ પૃથક્ ખંડોની રચના કરવામાં આવી છે. મનુષ્યકર્તવ્યના બે મુખ્ય પ્રકાર છે. એક પ્રકારનું કર્તવ્ય એવું છે કે જે જીવંતીના અંતરમાંથી એકસરખી રીતે બાહ્યવાનું હોય છે અને તે ‘સામાન્ય કર્તવ્ય’ કહેવાય છે. બીજું ‘વિશેષ કર્તવ્ય’ છે કે જે મનુષ્યની બદલાતી જતી વયની સાથે હમેશાં બદલાતું જ રહે છે. ‘સામાન્ય કર્તવ્ય’નો ઉપદેશ આ ગ્રંથના પ્રથમ ખંડમાં સમાઈ ગય છે અને તે મનુષ્યની સઘળી અવસ્થાઓના કર્તવ્યની ભૂમિકા રૂપે છે. એ ખંડમાં એકંદરે ચાર પરિચ્છેદ છે. પહેલા બે પરિચ્છેદમાં ‘કર્તવ્ય’ અને ‘કર્તવ્યના અધિકારીઓ’ ની ઓળખ આપીને ત્રીજા પરિચ્છેદમાં અવસ્થા પરત્વે કર્તવ્યનો વિભાગ અને ક્રમ દર્શાવ્યો છે. મનુષ્યની જીવંતીના ચાર વિભાગો કરવાની અગત્ય દર્શાવ્યા પછી તે ચાર વિભાગો અને પ્રત્યેક વિભાગનાં વિશિષ્ટ કર્તવ્યોનું એ પરિચ્છેદમાં દિગ્દર્શન કરેલું છે. ‘કર્તવ્ય’ સંબંધે આગલી પ્રાવેશિક વિવેચના પછી સામાન્ય કર્તવ્યના વિવેચનો ચોથા પરિચ્છેદથી પ્રારંભ થાય છે. કર્તવ્યની પ્રથમ સ્ફુરણા ચિદ્વૃત્તિમાં થાય છે તેટલા માટે ચોથા પરિચ્છેદમાં ચિદ્વૃત્તિનું સ્વરૂપ દર્શાવ્યા પછી પાંચમા પરિચ્છેદમાં ચિદ્વૃત્તિની બીજી અવસ્થા સંકલ્પ છે તેની શક્તિ દર્શાવવામાં આવી છે અને કર્તવ્યની વિચારણાને સંકલ્પનું ગળા પ્રાપ્ત થતાં મનુષ્ય કર્તવ્યપરાયણ થઈ શકે છે તેટલા માટે છઠ્ઠા પરિચ્છેદમાં કર્તવ્યપરાયણતા દર્શાવી છે. કર્તવ્યપરાયણ થયા પછી પણ તેને કોનેજનની આવશ્યકતા રહે છે અને નિર્દિનઃ કર્તવ્યપરાયણતાને વેગ ઓછો થઈ જતા મનુષ્યની પ્રવૃત્તિ કર્તવ્યમાં થતી નથી. આ કારણથી સાતમા પરિચ્છેદમાં કિસાદરૂપ કોનેજન બગાડ દર્શાવ્યું છે અને આઠમા નવમા દશમા પરિચ્છેદમાં કર્તવ્યનો ધર્મ કરતાર દોષોથી કર્તવ્યપરાયણતાને ફાલ ન થાય તેટલા માટે કર્તવ્ય આદર્ય, કૃત્ર, નાસ્ત્ય અને નિંદારૂપ દોષોની ચિહ્નન કરાવવામાં

આવી છે. પાતક દોષોથી જગતે તથા ઉત્તરાર્ધથી ઉત્તેજિત થકને કર્તવ્ય સંકલ્પની ભૂમિમાં મુદ્દે થઇ વાણીમાં દેખાવ દે છે. તે વાણી કેવી હોય તેા કર્તવ્યની વધારે મજબૂતી થાય તે ૧૧ માં પરિચ્છેદમાં દર્શાવ્યું છે. વાણીના દોષો દૂર કરવા પછી કર્તવ્ય પ્રતિજ્ઞારૂપે પ્રકાર આવે છે. તે પ્રતિજ્ઞા કેવી રીતે પાળવી જોઇએ તે બારમા પરિચ્છેદમાં દર્શાવ્યું છે. અન્ય પ્રથમ ખંડની અને સામાન્ય કર્તવ્યવિચારણાની સમાપ્તિ થાય છે.

બીજા ખંડથી વિશેષ કર્તવ્યનો પ્રારંભ થાય છે. એ ખંડમાં મનુષ્યની પ્રથમ વિદ્યાર્થી અવસ્થાનાં બે પ્રકારનાં કર્તવ્યોનું વર્ણન છે. એક પ્રકારનાં કર્તવ્યો વિદ્યાર્થી અવસ્થાસુધી જ પાળવાનાં હોય છે તે પદ્ધતિમાં પરિચ્છેદમાં દર્શાવ્યા છે, અને છઠ્ઠાથી સોળમા પરિચ્છેદ સુધીનાં કર્તવ્યોનું પાલન વિદ્યાર્થી અવસ્થા પછી પણ અત્યુ રીતે કરવાનું છે, પરંતુ તે કર્તવ્ય સંજ્ઞા સિદ્ધાન્ત તો વિદ્યાર્થી અવસ્થામાં જ સંમતી લેવાનું છે. પ્રથમ ચાર પરિચ્છેદમાં ગર્ભપ્રવેશથી વિદ્યાસમાપ્તિ સુધી ક્રમશઃ સંસ્કાર અને શિક્ષણની યોગ્યતાનું નિર્દેશન કરાવ્યું છે. શિક્ષણમાં જોઈતા શરીરબળ તથા બુદ્ધિબળની જાદિ માટે બ્રહ્મચર્યની જરૂર છે તેથી પાંચમા પરિચ્છેદમાં બ્રહ્મચર્યનું વર્ણન છે. આરોગ્ય જાળવવા સંજ્ઞા અને મિત્રાદારની અગત્ય સંજ્ઞા એતવણી અથવા શિક્ષણની અમત્ય આ અવસ્થાથી જ પડતી હોવાથી સાતમા પરિચ્છેદમાં તે સંજ્ઞા ઉપદેશ કર્યા પછી આઠમા પરિચ્છેદમાં વિદ્યાર્થીઓના વડીલો પ્રતિના ધર્મો તથા નવમા પરિચ્છેદમાં સહાધ્યાયીઓ પ્રતિના ધર્મો સમજાવ્યા છે. દશમાથી સોળમા પરિચ્છેદમાં વ્યસનોથી દૂર રહેવાનો ઉપદેશ છે. દુર્વ્યસનોનું જ્ઞાન નદિ ધરાવતા વિદ્યાર્થીઓને પણ તેના અનર્થો દર્શાવીને તેથી દૂર રહેવાનો નિરૂપક શૈલીનો ઉપદેશ અત્ર કરવામાં આવ્યો છે. પૂર્વે દર્શાવવામાં આવ્યા પ્રમાણે કર્તવ્ય વિષયમાં અદ્યતન પરિહારનો પણ સમાવેશ થાય છે અને તેથી આ પ્રસંગમાં તેમ જ બીજા પ્રસંગમાં પણ અદ્યતનનો નિરૂપક સૂચવેલો છે.

ત્રીજા ખંડના એકંદર નવ પરિચ્છેદ છે. બીજા ગૃહસ્થાવસ્થામાં સ્ત્રી અને પુરુષરૂપી બે ચર્કાથી જ સંસારનું ચક્ર ચાલે છે, પરંતુ એ બન્ને ચર્કો કેટલી યોગ્યતાએ પડે એ ત્યાગપછી તેમને સંકટથી મુક્ત કરવા ઉચિત

૨. મયો વીતરાગ્ય ॥

કર્તવ્ય-કૌમુદી.

અંધારને મંગલાચરણે પરમ મંગલ એવા થી-દૃષ્ટિદેવનું સ્તવન કરવાની રીતિ પ્રાચીન સંપ્રદાયે સર્વ આર્ય મંથલેષીઓમાં પ્રચલિત હતી. તેને ધર્મોના આસ્થિત્વાનરૂપ મનાતા આર્યોવર્તમાં બર્ધાસુધી-ધર્મશાસ્ત્રિ પ્રધાનપણે પ્રવર્તે છે અને ધર્મનાયકોના કૃપાપ્રસાદથી પોતાનું માંગત્વ થવાને સદિષાસે ભોક્ષોમાં સુપ્રચલિત છે, લાંબુધી અત્યેક મંગલ કાર્યના આરંભમાં હૃદયેવ અથવા ધર્મનાયકનું સ્મરણ કરવાની પ્રથા આર્યોવર્તમાં અત્યંતિદંત રીતે યાદુ રહેશે. શિષ્ટાચારની પણ એ જ પ્રસુચિત છે. આ પ્રાચીન પ્રથાને અનુસરીને અંધાર હૃદયનું સંસ્તવન ઉચરે છે.

શિષ્ટાનામેષ સંમયન્તે સર્વેષુ શુભે કિંતુ ।

મરન્તે મર્ત્યેષ્વરતાસ્તવ્યત્વમ્ ॥

અર્થાત્—શિષ્ટ પુરુષો હમેશાં શુભ કાર્યની શરૂઆત હૃદયનું સંસ્તવન કરીને જ કરે છે. આ શિષ્ટાચાર છે.

શાર્દૂલવિક્રીદિતવૃત્તમ્ ॥

મદ્વ્યાચારણમ્ । ૧ ॥

જીવાનાં વિજયપ્રવર્તનપથે દૃષ્ટિં વિધાયાઽમલાં ।
ત્યક્તં રાજ્યસુખં ક્ષણાદભિસુખં લબ્ધું પદં શ્રેયસઃ ॥
સંત્રસ્તોદ્ધરણે પરાર્થકરણે યેનાપિતં જીવનં ।
સ શ્રીવીરજિનો વિનષ્ટવૃજિનો નઃ શ્રેયસે પાવનઃ ॥

અંગલાચરણ.

ભાવાર્થ—જે માર્ગમાં જગતના જીવો આંતરિક દુઃખનો ઉપર વિજય મેળવી આત્મિક અભ્યુદય મેળવે તે માર્ગ તરફ પોતાની નિર્મળ દૃષ્ટિ ઝૂકીને ભવ્ય જીવોને તે માર્ગ તરફ દોરવાના આશયથી કર્મ અને તન્મય દુઃખથી સર્વથા છૂટવાનો માર્ગ મેળવવાને જેણે પ્રાપ્ત થયેલ રાજ્યમુખ દાણુવારમાં છોડી દીધું, એટલું જ નહિ પણ ત્રણ તાપથી ત્રાસ પામતા જગતજીવોનો ઉદ્ધાર કરવામાં અને પરમાર્થનાં કામ કરવામાં પોતાનું સમસ્ત જીવન અર્પણ કર્યું, એવા સર્વ પાપનો નાશ કરનાર પવિત્રાત્મા તે શ્રી વીર ભગવાન અમારું કલ્યાણ કરો. (૧)

વિવેચન—આધુનિક પંચમ કાળમાં ચરમ એટલે છેલ્લા તીર્થંકર શ્રી મહાવીર ભગવાનનું શાસન પ્રવર્તે છે. મહાવીર સ્વામી મોક્ષપદને પામ્યા ત્યારપછી સ્વરૂપ સમયે પંચમ કાળનો પ્રારંભ થયો હતો કે જે પંચમ કાળને શ્રી ભગવાને દુઃખમય કહેલો છે. આ દુઃખમય પંચમ કાળમાં પણ ધર્માનુકૂળ વૃત્તિથી વર્તનારા જીવોનું કલ્યાણ થઈ શકે છે. ધર્માનુકૂળ સહૃદય ધારણ કરવી તે દરેક મનુષ્યપ્રાણીનું કર્તવ્ય છે કે જે કર્તવ્ય સંપૂર્ણ રીતે બળ-વચાથી ઐહિક તથા આધ્યાત્મિક શ્રેયસ્સની સાધના કરી શકાય છે. પંચમ કાળનાં મનુષ્યો પરંપરાએ કરીને અસ્પર્શીય, અસ્પૃશ્ય અને અસ્પૃશ્ય-વાળાં બનતાં જાય છે, અને તેઓને તેઓના ઉભય પ્રકારના કલ્યાણનું અર્થ કર્તવ્યનો પ્રમોદ કરવાનું માંગલિક કાર્ય કરવામાં પ્રવૃત્ત થતાં પહેલાં પ્રભુનું સંસ્તવન કરવું ઉચિત છે, પરંતુ જૈન ધર્મના ચતુર્વિંશ તીર્થંકરોમાંના કયા તીર્થંકરનું સંસ્તવન આ પ્રસંગે કરવું વિશેષ ઉચિત છે? આ સવાલ ઉપસ્થિત થવાની સાથે જીવિ અને જીવિ પરમ ઉપધારી દોષરહિત મહત્ત્વપૂર્ણની શોધ કરવા જીવકાળ તરફ પ્રયાણ કરે છે. ત્યાં પ્રથમ દૃષ્ટિએ નિકટ સંબંધથી અને નિઃસ્વર્ગ હોવાથી ચરમ તીર્થંકર મહાવીર પ્રભુની ઉપસ્થિતિ થાય છે. યદ્યપિ સ્મૃતિને આગળ લંબાવતાં બીજા તીર્થંકરોની ઉપસ્થિતિ થવા સંભવ છે, તથાપિ પ્રથમ ઉપસ્થિતિનો પ્રથમ વિચાર થાય છે. “ઉપસ્થિતં પરિત્યજ્ય નાનુસન્ધિતં મેવ્યત દ્વિતિનિવન્નાત.” એટલું જ નહિ પણ વર્તમાનકાળે

જેમનું ધર્મરાજ્ય પ્રજા છે અને જેમનાં પરપેલાં શાઓ આપણને સન્માર્ગનો
 એવું આપી ધર્મમાં જાગૃત રાખે છે તે મહાપુરુષની ખીજ બધા તીર્થંકરો
 કરતાં પ્રથમ ઉપસ્થિતિ થાય એ હંધ નવાઈ જેવું નથી. આ આશયથી જ
 મંચકારે મંજુશ્ચરજીમાં પ્રથમોપસ્થિત મહાતીર પ્રણુ સંસ્તવન કર્યું છે.
 યદપિ મંચ તીર્થંકર સરખા જ છે. તથાપિ આપણા ઉપર મહાતીર પ્રણુનો
 વિશેષ ઉપકાર છે. ખરી રીતે વીર શબ્દમાં જ ઉત્કૃષ્ટતાનોપકાર અર્થ સમા-
 થેશે છે. “ વિષેરેજ દૃશ્યતિ પ્રેર્યતિ કર્માર્ગતિ વીરઃ ” જે હોમોને પહેલાં મારી
 આત્માથી વિખુટાં પાડે છે તે વીર; અથવા,

વિદારયતિ ચત્ત્વર્મ । તપમા ચ વિરાજતે ॥

તપોવીરેણ મુચ્યઃ । તસ્માદ્વીરં ઇતિ સ્મૃતઃ ॥

અર્થાત્-જે હોમોને વિદારી દૂર કરે છે, તપની પ્રભાથી વિશેષ શોભે
 છે. અને હોમોને તપાવવાની શક્તિથી સંપન્ન છે એટલા માટે તે વીર કહેવાય
 છે. “ રાગદ્વેષો જયન્તીતિ જિનઃ ” અને વળી તે રાગ અને દ્વેષને છૂતનાર
 દેવાથી જીન કહેવાય છે. રાગદ્વેષ એ જ હોમનાં ખીજ છે. કહ્યું છે કે
 “ રાગોષ દોમો વિય કમ્મવીર્ય. ” રાગ અને દ્વેષ એ જ હોમનાં ખીજ છે.
 મૂલં માન્તિ કુસઃ કાલાઃ ? ખીજ બળી જતાં તેના વિસ્તારરૂપ હોમનો વિસ્તાર
 પણ ક્યાંથી થાય ? અને જીનકાલીન હોમનો તપસ્યા વિગેરેથી નાશ થ-
 વાથી તે પ્રજા હર્મરદિન થયા એટલા માટે કહ્યું કે, “ વિનદ્યુત્તિનઃ ”
 છળિન એટલે પાપ અને નેને લગતાં હોમો તેનો સદંતર નેણે નાશ
 કર્યો. જે પોતે શુદ્ધ થયા હોય તે ખીજને પણ શુદ્ધ માર્ગ તરફ દોરી
 પવિત્ર બનાવી શકે છે. એટલા માટે મંચકાર આગણી કરે છે કે તે પવિત્ર
 વીર પ્રજા અમારાં શ્રેયને માટે હો. વર્તમાન સમયે તે પ્રજા મુક્ત-સિદ્ધ થ-
 ગેલા છે અને સિદ્ધને તો હંધ કરવાનું બાકી રહેતું નથી. એટલા માટે ‘કરો-
 તુ’-અર્થાત્ ‘કરો’ એ પદનો પ્રયોગ ન કરતાં ‘અસ્તુ’ પદનો પ્રયોગ કર્યો. તેનો
 આશય એ છે કે “ જે માર્ગ આલીને વીર પ્રજાએ સ્વશ્રેયઃ સાધ્યું તે
 માર્ગ સર્વથા અમને પ્રાપ્ત થાઓ ” આ બાવના સસ્તવનો ફલિતાર્થ છે.

તે માર્ગ કયો અને તેમાં કેવી રીતે ચાલવું જોઈએ ? આ સવાલનો ખુલાસાવાર જવાબ શ્લોકના પહેલા ત્રણ પાંદમાં ગ્રંથકારે મૂક્યો છે, કે જેમ જગતનાં જીવોનું કલ્યાણ કરવા માટે અને તેમને વિજયનો માર્ગ બતાવવાને માટે મહાવીર પ્રભુએ સિદ્ધાર્થ રાજ તરફથી વારસામાં મળવાની રાજ્યસંપત્તિ ઉપરનો મોહ મૂકી દઇ તમામ ઇન્દ્રિયજન્ય વિષયમુખેને તિલાંજલિ આપી દુઃસહ ત્યાગધર્મ અંગીકાર કર્યો તથા દુષ્કર ચારિત્ર્યનું આરાધન કરી, અનેક પરિપક્ષો સહન કરી, સાધારણ માણસથી ન ખમાય તેવું કષ્ટ વેઠી, આંતરુ શત્રુઓ ઉપર વિજય મેળવી, જ્ઞાનસંપત્તિ પ્રાપ્ત કરી, તે સંપત્તિવડે જગતના જીવોને વિજયનો માર્ગ બતાવ્યો અને ત્રિવિધ તાપથી તપતા દુઃખી જીવોનો ઉદ્ધાર કરવા પરોપકારના માર્ગમાં સમસ્ત જીવન વ્યતીત કર્યું; તેવી રીતે શ્રેયસ્ને માટે દરેક માણસે પોતાના મુખને ભોગે યથાશક્તિએ પરમાર્થના કાર્યમાં આગળ વધવાનો પ્રયાસ કરવો. આવા શુભ બોધને આશયમાં રાખી “યેનાર્પિતં જીવનં” એ શબ્દોનો ગ્રંથકારે ઉચ્ચાર કર્યો છે. (૧)

[અંથનો વિષય અને તેનું પ્રયોજન જ્યાંસુધી મુચવવામાં ન આવે ત્યાંસુધી અંથ વાંચવામાં જિજ્ઞાસુઓની પ્રવૃત્તિ નથી થતી. તેઓનું ધારણું પ્રયોજન સિદ્ધ થશે કે નહિ તેનો સંતોષકારક ખુલાસો થયા પછી જ તેઓ વાચનમાં પ્રવૃત્ત થાય; તેથી જ કહ્યું છે કે “સર્વસ્યૈવ શાસ્ત્રસ્ય કર્મણો વાપિ કસ્યચિત્ ॥ યાવત્ પ્રયોજનં નોક્તં તાવન્તત્કેન ગૃહ્યતે ॥ ૧ ॥ ન ચાપ્ય વિષયસ્પેહ શક્યં વક્તું પ્રયોજનં ॥ કાકદન્તપરીક્ષાદેસ્તત્પ્રયોગપ્રસિદ્ધિતઃ ॥ ૨ ॥ અર્થાત્ કોઇ પણ શાસ્ત્ર અથવા કોઇ પણ કાર્યનું જ્યાંસુધી પ્રયોજન દર્શાવવામાં ન આવે ત્યાંસુધી તેના પ્રત્યે આજી ખુદ્ધિ કોની થાય ? કોઇની નહિ (૧); તેમ જ જ્યાંસુધી અંથના વિષયનો નિર્દેશ કરવામાં ન આવે ત્યાંસુધી પ્રયોજન પણ ક્યાંથી કહી શકાય ? અને પ્રયોજન વગર પ્રવૃત્તિ પણ સંભવિત નથી. કાગડાના દાંતની પરીક્ષા કરતાં કોઈને જોયા છે ? નહિ જ. (૨). આ નિયમાનુસાર અંથની શરૂઆતમાં વિષય અને પ્રયોજન દર્શાવવાની જરૂરીયાત સમજી અંથકાર ખીજ શ્લોકમાં વિષય અને પ્રયોજનનો નિર્દેશ કરે છે.]

વિષયપ્રયોગનકમનમ્ । ૩. ૪

યે જ્ઞાત્વાપિ હિતાહિતે હિતપથં હિત્વા વ્રજન્ત્યુત્પથં ।
તેષાં શાસ્ત્રમનર્યકં કિલ તત્તો નાયં તદર્થં શ્રમઃ ॥
યે ગન્તું મહિતે સમુવ્રતિપથે વાચ્છન્તિ જિજ્ઞાસવ-
સ્તેષાં વોધકૃતેઽસ્તિ મત્કૃતિરિયં કર્તવ્યનિર્દેશિની ॥

અંધનો વિષય અને પ્રયોગન શું છે ?

આપાર્થ—આ માર્ગ દિતકર છે અને આ માર્ગ અદિતકર છે એનું

પ્રશ્ન-રીતે બન્ને માર્ગનું વાસ્તવિક સ્વરૂપ સમજ્યા પછી પશુ જે, પુરો-
દેવને અંધીન થઈ, હિતના માર્ગને મૂકી દઈ, અદિતકર માર્ગે જ માથે છે,
હાથમાં દીપક લઈને દૂવામાં પડે છે, તેવાઓને માટે શાસ્ત્રરચના કર્તૃજ્ઞાનની
નથી; તેમજ જેઓ દિપ્તાદિત સમગ્ર દિતિને માર્ગે જ ચાલી રહ્યા છે,
તેમને પશુ શાસ્ત્રની તેટલી જરૂર નથી; જેથી તેઓને માટે આ કૃતિ કર-
વાનો શ્રમ સેવામાં આવ્યો નથી; હિન્દુ જેઓને પોતાનું કર્તવ્ય સમજવાની
આદના કિલ્લ થઈ છે, એટલું જ નહિ પશુ કલ્પનાનાં ચોક્કસાં માર્ગમાં
ચાલવાને તૈયાર થયા છે, તેઓના બોધને મટે કર્તવ્યમાર્ગ દર્શાવનારી
આ મારી કૃતિ (અંધ રચના) છે. (૨)

વિવેચન—કર્તવ્ય વિષયોના વર્ણનનો અંધ દ્રવેશો હેય—હોડવાલાયક
વસ્તુઓ અને ઉપાદેય એટલે કરવા યોગ્ય વસ્તુઓ—અથવા આદરણ યોગ્ય
માર્ગોનું સૂચન કરનારો હોય છે; આ અંધમાં પશુ તેવી જ રીતે બે માર્ગોનું
નિર્દેશન કરવામાં આવ્યું છે, જેથી હેય અને ઉપાદેયનું સૂચન આ અંધનો
વિષય છે. પરંતુ આ સૂચન કેના પ્રત્યે કરવામાં આવે છે તેનું નિરૂપણ આ
શ્લોકમાં કરવામાં આવ્યું છે. આ જગતમાં સર્વ મનુષ્યો બોધ મદલ્ય કરવાને
પાત્ર છે, પરંતુ તેઓ સવગા દાર્ઢ બોધ મદલ્ય કરતા નથી. મદાત્મા પુરોનું
એ એક લક્ષણ છે કે જગત્તાણ્વો પ્રત્યે બોધ આપવા અને જે માર્ગ દિતકર
હોય તેનું સૂચન કરવું. જનસમાજમાં આ દિતમાર્ગના પ્રબોધને મદલ્ય કરનારો

એક વર્ગ છે અને બીજે તેને નહિ ગ્રહણ કરનારો વર્ગ છે. જે પોતાનું હિત
 શેમાં રહેલું છે તેને સમજતા નથી તેવા અધમ પુરુષો બોધ ગ્રહણ કરતા જ
 નથી, કારણકે તેઓને તો સ્વભાવ અધમતામાં રચ્યાપચ્યા રહેવાનો હોય છે.
 આ કારણથી અંધકાર કહે છે કે એવા અધમ પુરુષોને હિતમાર્ગનું સ્થાન
 કરવા માટે આ કર્તવ્યનિર્દેશિની કૃતિની રચના કરવામાં આવી નથી. ખરૂં છે કે—

રાહો ન સાધુનાં યાતિ । સન્નિઃ સંવોધિતોઽપિ સન્ ॥

સાલિહપ્રવૃત્તિઽપિ । કારો ન મધુરાયતે ॥

અર્થાત—સત્પુરુષો બોધ કરે તોપણ દુર્જન પુરુષ સાધુપણને પામતો
 નથી; જેમ નદીઓના પૂરથી પૂરાએકો પણ ખારો સમુદ્ર કદાપિ મધુર-મીઠો
 બનતો નથી. આવા દુર્જનોને માટે આ કૃતિ નથી કિન્તુ સમજતોને માટે
 છે; પરંતુ સમજતોમાં પુનઃ બે વર્ગ પડે છે. એક સમજતો વર્ગ એવો છે કે જે,

સન્તો મનસિ કૃત્ત્વે । પ્રવૃત્તાઃ કૃત્યવસ્તુનિ ॥

અર્થાત—સત્પુરુષો પોતાના મનમાં ધારીને જ સ્વકર્તવ્યમાં પ્રવર્તેલા
 હોય છે. બીજે સમજતો વર્ગ એવો હોય છે કે જે સમજણની ન્યૂનતાને
 લીધે જગતમાં પ્રવર્તતા અનેક માર્ગોમાંના કયો માર્ગ પોતાનું હિત
 કરનારો છે તે સમજતો હોતો નથી, પરંતુ જે કોઈ તેવો માર્ગ દર્શાવે તો
 તે ગ્રહણ કરવામાં હમેશાં તત્પર રહેલો હોય છે. આ બે સમજતોવર્ગમાંના
 રહેલો સમજતોવર્ગ કે જે પોતાના કર્તવ્ય કર્મમાં અપ્રતિહતપણે મચ્યો રહેલો
 છે તેને આ કર્તવ્યમાર્ગનુચન આવશ્યક નથી, કારણકે જે માણસ પોતાના
 કર્તવ્ય સમજતો હોય તેને પુનઃ પુનઃ તે કર્તવ્ય કહેવાથી કોઈ વિશેષ લાભ
 થતો નથી. પરંતુ બીજે સમજતોવર્ગ કે જે એકી સમજતોવાળો હોઈને
 પોતાના પરમ દિવસે જાન લેતો કહેલો હોતો નથી અને જે અન્ય કોઈ
 તે માર્ગ શોધી શકે તો માર્ગ ગ્રહણ કરવા આતુર હોય છે, તે વર્ગને
 તેના કર્તવ્યને લગતો કહેલો આવશ્યક જરૂર છે, આ કાય તેવ. સમજ
 તેવો અને જ તેઓના દિવસને તે પ્રભાવ કરનાર હોયથી સ્વચ્છ. આગળ
 છે, એકે અધિકારી પુરુષોને વિવેક માર્ગ સચ્ચી કર્તવ્યમાર્ગનું બતાવત
 એ આ ગ્રંથનું પ્રમેયન છે. (૨૧)

પ્રથમ-સ્વરૂપ.

પ્રથમ પરિચ્છેદ.

કર્તવ્યનો ઉપોદ્ધાત.

[અર' કર્તવ્ય' શબ્દમાં અરે તેના અર્થગાંભીર્યમાં રહેલું તરણ સમ-
નરણાથી મેંચના મુખ્ય ભાગની યશસ્વાત થાય છે. પ્રથમ પરિચ્છેદમાં આ વિવચના
ઉપોદ્ધાતિક કથનનો સમાવેશ કરવામાં આવ્યો છે.]

કર્તવ્યલક્ષણમ્ । ૩ ॥

કર્તું यस્ય યદા ભવેત્સમુચિતં યદ્યચ્ચ સદ્વર્તનં ।

યદ્યદ્વાત્મિકનૈતિકોન્નતિકરં શુદ્ધં સતાં સમ્મતમ્ ॥

યદ્યચ્ચાચરિતં વિશુદ્ધમનસા પ્રામાણિકૈઃ સજ્જનૈઃ ।

કર્તવ્યં નરજન્મનસ્તદુદિતં સ્વર્મોક્ષસૌખ્યપ્રદમ્ ॥

કર્તવ્ય એટલે શું?

ભાષાન્ત્ર—જે માણસને જે અવસ્થામાં જેવી રીતે જે જે શુદ્ધ પ્રવૃત્તિ
દેવી ઉચિત ગણાય, તે તે પ્રવૃત્તિ તે માણસની તે અવસ્થાનું કર્તવ્ય માની
સકાય. (આ લક્ષણમાં પુરુષવિશેષે કર્તવ્યવિશેષ ભિન્નભિન્ન થાય છે, જેથી
ખીનું લક્ષણ રહે છે.) જે જે પ્રવર્તન આત્મિક અને નૈતિક અથવા પાર-
લોકિક અને ઐદિક ઉચિત દરનાર તરીકે સત્પુરુષોની દૃષ્ટિએ અંકિત થયેલ
છે તે તે શુદ્ધ પ્રવર્તન કર્તવ્ય ગણી સકાય, અથવા પ્રામાણિક સંજ્ઞાન પુર-
ણાએ પોતાનું અને પરંતુ દેવતાનું દરવાને વિશુદ્ધ આશ્રયથી; જે જે નૈતિક-
આત્મિક અને તેને લગતું અનુકાન આવર્ત, તે કર્તવ્ય આ જાવમા સુખ-
શાંતિ આપે છે, અને પરમરત્ના પાત્ર સ્વર્ગ અને મોક્ષનું સુખ અર્પે છે એમ
સત્પુરુષ દલીલ ગયા છે. (૩).

વિવેચન—ક્ર અર્થાત્ ‘કરવું’ એ સંસ્કૃત ધાતુ ઉપરથી ‘કર્તવ્ય’ એટલે ‘કરવાયોગ્ય’ એ શબ્દની સિદ્ધિ થઈ છે. જે મનુષ્યે જે અવસ્થામાં જે જે શુદ્ધ પ્રવૃત્તિ કરતી ઉચિત ગણાય, તે તે પ્રવૃત્તિને તે માણસની તે અવસ્થાનું કર્તવ્ય માની શકાય. ‘કર્તવ્ય’ શબ્દની આ સામાન્ય લક્ષણ છે; પરંતુ સર્વ મનુષ્યોનાં કર્તવ્ય સર્વ અવસ્થામાં કાંઈ એકસરખાં હોતાં નથી. દાખલા તરીકે પુરૂષનું કર્તવ્ય એ છે કે પોતાની સંતતિ ઉપર પ્રીતિ રાખવી; પરંતુ સંસારનો ત્યાગ કરીને પ્રવંજ્યા અગ્નિદાર કરનાર પુરૂષનું કર્તવ્ય ‘પોતાની સંતતિ ઉપર પ્રીતિ રાખવી’ એવું હોઈ શકે નહિ; કિન્તુ તેણે તો “પોતાની સંતતિપરના સંમોહનો ત્યાગ કરવો” એ જ તેનું કર્તવ્ય છે. આ પ્રમાણે દરેક મનુષ્યનાં દરેક અવસ્થાનાં કર્તવ્યો પૃથક્ પૃથક્ હોય છે.

અંગ્રેજ લેખક બર્કે કહે છે કે “કર્તવ્ય બળવાના સઘળા પ્રયત્નોમાં કાંઈક તો જોખમ વેઠવું જ પડે છે.” જોખમ વેઠ્યા વિના કર્તવ્યપાલન કરી શકાતું નથી. અત્ર આપણે એક દૃષ્ટાંત લઇશું. અમેરિકાને કાંઈ એક ટાપુ પાસે દીવાદાંડી છે, તેમાં ઇ. સ. ૧૯૦૪ માં એવો બનાવ બન્યો કે એ દીવાદાંડીનો રખવાળ પાસેના ખડક ઉપર એકાએક મરી ગયો. એની સ્ત્રી ઝોરડીમાં વાળુ તૈયાર કરીને વાટ જોતી બેસી હતી અને દીવો કરવા જવાનો વખત થયો હતો છતાં પોતાનો પતિ આવ્યો નહિ તેથી બાંધને શીકર થવા લાગી. બહાર જઈને જુએ છે તો ખડક ઉપર પોતાના ધણીનું મુડદું પડેલું! તુરત જ એ એની પાસે ગઈ, પણ એને વિચાર આવ્યો કે “દીવાદાંડીમાં દીવો કરવાનો વખત થઈ ગયો છે અને જે હું અત્યારે આ મુડદાને દાટવાની તથા અંત્યેષ્ટીની ક્રિયા કરવામાં રોકાઈશ તો દરિયામાં કેમકે વડાણને નુકસાન થઈ બેસશે. તેથી પતિનું શય પોતાની ઝોરડીમાં લેઈને તેને ત્યાં રાખી મૂકું અને પોતે એકદમ દીવાદાંડી ઉપર ચડી. ઉપર જઈને દીવો તો કર્યો, પણ કાચ ફરતા રાખવાનો સંચો શી રીતે ચલાવવો એ એને આવડ્યું નહિ. પોતે હાથે કાચ ફેરવ્યાં કરે તો તે ફરે એમ હતું, તેથી તેમ કરવાનો નિશ્ચય કરી આખી રાત તેણે

વિવેચન—‘ કર્તવ્ય ’ શબ્દની વ્યાખ્યા ઉપરથી સમજાય છે કે કર્તવ્યપાલન એ એક અતિક્ષીન વ્રત છે; અને તે વ્રતનો ભંગ ન થવા દેવો એ કાંઈ સ્વાત્મબળ વિના બની શકતું નથી. જેવી રીતે ઇન્દ્રિય-દમન કરવામાં સ્વાત્મબળની આવશ્યકતા જણાય છે તેવી રીતે કર્તવ્ય-પાલનમાં પણ સ્વાત્મબળની આવશ્યકતા છે, કારણકે તેમાં પણ ઇન્દ્રિય-દમન અથવા મનોનિયંત્રણની જરૂર પડે છે. એટલા માટે અંધકાર કહે છે કે જેઓ પોતાના જ બળ ઉપર ઝુઝીને ભય, શોક તથા દીનતાનો ત્યાગ કરી સ્વાશ્રયી બને છે—પરાશ્રય ઉપર આધાર રાખતાં નથી, તેઓ જ કર્તવ્યનું પાલન કરી શકે છે. ભય, શોક અને દૈન્ય એ એવા કૂર રાક્ષસો છે કે જે મનુષ્યના દેહનું અને આત્માનું સવ તેજ હરી લે છે. સુષ્ટુ પ્રવૃત્તિમાં એ રાક્ષસોનો પરાભવ કરવો તે એવા ધીર વીર પુરુષોથી જ બની શકે કે જેઓ હ-મેશાં પોતાના જ બળ ઉપર આધાર રાખનારા એટલે સ્વાશ્રયી હોય છે. ધીર વીર પુરુષો જેટલું આત્મબળ ધરાવે છે તેના ઉપમાનરૂપે સુભાષિતકાર જણાવે છે કે—

चलन्ति गिरयः कामं । युगान्तपवनाहताः ।

कृच्छ्रेऽपि न चलत्येव । धीराणां निश्चलं मनः ॥

અર્થાત—પ્રલયકાળના પવનથી હણાએલા પર્વતો ચલિત થાય છે, પરંતુ ધીર પુરુષોનું નિશ્ચલ મન કદીથી પણ ચલિત થતું નથી. મનની નિ-શ્ચલતાનો શુભ કર્તવ્યપાલનમાં સૌથી મોટી અગત્યનો છે, કારણકે તેઓ જ ઉપર્યુક્ત કૂર રાક્ષસોનો પરાભવ કરી શકે છે અને પરાશ્રય ઉપર આધાર રાખતા નથી. ખરું છે કે—

लघयन्वल्ब तेजसा जगन्न महानिच्छति भूतिमन्यतः ॥

અર્થાત—પોતાના તેજથી જગતને હલકું કરનાર મહાપુરુષ-ધીર વીર-બીજાને આધારે પોતાની આગાહી થાય એવું કદાપિ ઇચ્છતો નથી. એક અગ્રેજ અંધકાર કહે છે કે—“ સ્વાશ્રય ઉપર આધાર રાખનારો શરીરે નિર્બળ પુરુષ જેટલું પરાક્રમ કરી શકે છે તેટલું પરાક્રમ પરાશ્રય ઉપર આ-ધાર રાખનારો શરીરે પ્રબળ પુરુષ કરી શકતો નથી. ” માટે કર્તવ્યપાલનમાં

તત્પર એવા પુરુષોએ આત્મગણ . ઉપર જ આધાર રાખવો અને જેવી રીતે સિંદુ ઘડોઈ અસદાવીઈ એવું કદાપિ મનમાં લાવતો નથી, તેવી રીતે ' મારાથી આ કુર્મટ ખજુ સાફ કાપે કેવી રીતે થઈ શકશે ? ' એવી દીનતાને અંતરમાં રચાવે આપ્યા વિના નિશ્ચય મનના ' ધીર - વીર ' બનવું. પશુના જેવી પરવશતાના સંબંધમાં કવિ. શામળમટ કહે છે કે—

ન આવે પરાક્રમ પરવશે,

ન આવે લોભ લાલચ યજી.

આવી પરવશતાનો ત્યાગ કરનારા ધીર પુરુષો કર્તવ્યપાધનમાં તત્પર બને તે જ તેઓ આ મનુષ્યત્વને સફળ કરી શકે (૪).

દ્વિતીય પરિચ્છેદ.

કર્તવ્યના પ્રકાર અને અધિકારીઓ.

[હરે કર્તવ્યના પ્રકાર અને પૃથક્ પૃથક્ પ્રકારોનાં પૃથક્ પૃથક્ લક્ષણોનો વિસ્તાર સમજાવવામાં અધિકાર હવેના ધાર છે.]

કર્તવ્યસંદર્ભાઃ ૧ ॥

શિક્ષાનીતિપરાર્થયોગફલિકા નૃણાં ચતસ્રો દશા-
સ્તદ્વેદેન તથાવિધાભિધમિદં કૃત્યં ચતુર્ધા મતમ્ ॥

પ્રાધાન્યં વ્યપદેશકાગ્ણમિતિ પ્રાહુસ્તતઃ પણિડતા ।

ઠક્રત્રાપસ્તસ્મયો યદિ ભવેત્તર્હિ ક્ષતિઃ કાપિ નો ॥

કર્તવ્યના હેતુ.

ભાવાર્થ—કર્તવ્યનાના કારણનાવળના ચાર વિધાનો એ તેના ચાર
મ. મ. મ. મ. એ છે એના એ અન્ય એના કારણે રીતે (૧)
... ૩ ૫-૬, ૧૮૧ અને ૧૫૫ એ ૫-૬ ને ૫-૬
૧-૧ ૧-૬ છે એ ૧-૧૦ કરતાં ૧-૧૦, ૫-૬ હેતુ મનાવેલ છે

તેમાં પણ તે તે વ્યપદેશનું કારણ પ્રાધાન્ય અથવા બહુવ્રતા છે, જેથી કોઈને બાહ્યાવસ્થામાં નિવૃત્તિમાર્ગ રૂએ અને વળી એક કર્તવ્યમાં બીજા નાનાં નાનાં કર્તવ્યો પ્રાપ્ત થાય, તથાપિ એ પ્રકારની એકવ્રતાથી અવસ્થાને અનુસરતાં કર્તવ્યોની નામવર્ગણીમાં કશી ક્ષતિ આવતી નથી. (૫).

વિવેચન—મનુષ્યનું સૌ વર્ષનું આયુષ્ય કદીને વિદ્વાનોએ એ આયુષ્યના ચાર સરખા ભાગો કર્યા છે. (૧) બાહ્યાવસ્થા, (૨) તરણાવસ્થા, (૩) મધ્યાવસ્થા, (૪) વૃદ્ધાવસ્થા. આ ચાર અવસ્થાભેદ પ્રમાણે તે ચારે અવસ્થામાં પ્રાપ્તવ્ય શું છે, તેનો પણ વિદ્વાન પુરુષોએ નિર્ણય કરી બતાવ્યો છે. પ્રથમ અવસ્થા જે ૨૫ વર્ષ સુધીની છે અને જેને સામાન્ય રીતે બ્રહ્મચર્યાશ્રમ કહેવામાં આવે છે. તે અવસ્થામાં અખંડ બ્રહ્મચર્ય પાળીને શિક્ષણ પ્રાપ્ત કરવાનું હરાવ્યું છે. સર્વ પ્રકારનો વિદ્યાભ્યાસ એ અવસ્થામાં કરી લેવો અને ત્યારપછીની અવસ્થામાં તેનો ઉપયોગ કરવો એ જ ઉચિત છે. દ્વિતીય તરણાવસ્થાને માટે નીતિ:પુરસ્સર ધનપ્રાપ્તિ કરવી એવું વિદ્વાનોએ હરાવ્યું છે. આ અવસ્થાને ગૃહસ્થાશ્રમ કહેવામાં આવે છે. પોતાથી નાની વયની યોગ્ય અને અનુકૂળ સ્ત્રી સાથે લગ્ન કરવું અને ગૃહિધર્મ અંગીકાર કરવો એ આ અવસ્થામાં જ થાય છે. વૃદ્ધાવસ્થાને માટે ધનસંચય કરી રાખવાને માટે પણ આ જ અવસ્થા યોગ્ય અને ઉચિત છે. સામાન્ય રીતે ચાર અવસ્થામાંની ત્રણનાં ત્રણ પ્રાપ્તવ્યો નીચેના શ્લોકમાં દર્શાવ્યાં છે:—

પ્રથમે નાર્જિતા વિદ્યા દ્વિતીયે નાર્જિતં ધનમ્ ।

તૃતીયે નાર્જિતો ધર્મઃ ચતુર્થે કિં કરિષ્યતિ ? ॥

અર્થાત—જેણે પ્રથમ અવસ્થામાં વિદ્યા ઉપાર્જન કરી નહિ, દ્વિતીય અવસ્થામાં ધનોપાર્જન કર્યું નહિ અને તૃતીય અવસ્થામાં ધર્મ ઉપાર્જન કર્યો નહિ, તે ચતુર્થ એટલે છેલ્લી અવસ્થામાં શું કરવાનો છે ? આ શ્લોકમાં દ્વિતીય અવસ્થાનું પ્રાપ્તવ્ય ‘ ધન ’ કહ્યું છે, ત્યારે અંધકાર એ અવસ્થાના પ્રાપ્તવ્ય તરીકે ‘ નીતિ ’ ને ઓળખાવે છે. ગૃહસ્થાશ્રમમાં ‘ ધનોપાર્જન ’ કરવું એવા સામાન્ય બોલમાં ધનોપાર્જન એન કેન પ્રકારે (by means fair or foul) કરવું એવા ગર્ભિતાર્થ સૂચિત થાય છે. એ

ઉપરથી એવો પ્રશ્ન ઉપસ્થિત થાય છે કે શુદ્ધસ્થાવરમાં ધનોપાર્જનને પ્રા-
ધાન્ય આપ્યું છે ત્યારે નીતિ-અનીતિને શું દેશા નર લેખમાં. ગણી નથી ?
ધનપ્રાપ્તિને અર્થે લેકે આસત્ત્વવાદ, દમ્યાધ, અપ્રામાણિકતા આદિ અનેક
દોષોમાં દસાએલા છે, તેથી દરકોઇ માટે ધનોપાર્જન કરવાના બોધ
દેશનાં એ અવસ્થાના પ્રાપ્ત્ય રૂપે 'નીતિ' નો ઉલ્લેખ વિશેષ ઉચિત છે.
તદ્વાચસ્થામાં અનેક પ્રકારના લોભ અને લાલચની વચ્ચે 'નીતિ' ને
વિસરી જાહેને જો એક શુદ્ધ 'ધનોપાર્જન' ને પોતાનો મુદ્દાલેખ ગણીને
સંસારમાં વિચરે તો તેનું પશ્ચિમ એની જીવનચર્યા ઉપર ખડું જ મારું
આવે અને તેથી 'નીતિપુરઃસર ઉલોમ-પ્રદર્શિ' ને જ એ અવસ્થાનું
પ્રાપ્ત્ય જણ લેખનું જોઇએ. ૭૫ વર્ગસુધીની તૃતીય મધ્યાવસ્થામાં
'પરોપકાર' અર્થેત પરોપકાર કરવાનું સૂચન છે. બીજાએ તેને 'વાનપ્ર-
સ્થાશ્રમ' કહે છે. આજકાલ ૫૦ વર્ષ પૂરે જની જતા અને ૭૫ વર્ષ
સુધી તો જાયે જ જીવવા પામતા લોકો ૫૦ થી ૭૫ વર્ષ સુધીની અવ-
સ્થાને મધ્યાવસ્થા ગણવામાં આવેલી જોઇને કદાચ બાકશે; પરંતુ ૨૫
વર્ગસુધી અર્ધક અદ્વયર્થ પાળનાર અને ૫૦ વર્ગસુધી નીતિપુરઃસર શુદ્ધ
ધર્મમાં રહેનાર પુરો ૭૫ વર્ગની વયસુધી મધ્યાવસ્થામાં ગણવા-
લાયક શરીરસંપત્તિવાળા જ હોય છે. પરોપકાર અને દેશસેવાને અર્થે એ
અવસ્થા જ ઉચિત છે. ચતુર્થ અવસ્થા કે જેનો ધર્મ 'ત્યાગ' છે તે અવ-
સ્થાનું પ્રાપ્ત્ય 'યોગ' છે. અન્ય જનો તેને સંન્યસ્તાશ્રમ કહે છે. આ
પ્રમાણે ચાર પૃથક્ પૃથક્ અવસ્થાઓને અનુસરીને ચાર પૃથક્ પૃથક્ કર્તવ્યો
દર્શાવવામાં આવ્યાં છે.

દ્વિતીય—આશ્વાવસ્થા-પ્રથમાવસ્થામાં વિચરતા એવા ધણા મનુષ્યો
તેરત્રણ આવે છે કે જેઓ ૬૬ વૈરાગ્યવાદી સિદ્ધ થાય છે અને નિરતિનિર્વન
અથવા ત્યાગમાર્ગનો અગીકાર કરી લે છે.

ત્રીમાધાન—આશ્વાવસ્થામાં વૈરાગ્યેત્તપત્તિ ઘણી વાર મનુષ્યોને પૂર્વના
કેઈ સંસ્કારોના ચેત્તે કરીને થાય છે. એવા પૂર્વ સંસ્કાર ધરાવનારા મનુષ્યો

અવસ્થા દેહે તો પ્રથમાવસ્થામાં હોય છે, પરન્તુ તેજોનો અંતર-આત્મા ગતુર્થ અવસ્થાને જ અનુભવતો હોય છે.

સંદા—પ્રથમ અવસ્થાનું કર્તવ્ય વિદ્યાપાર્જન હતું, પરન્તુ કેટલાકે મુરસદ પદમાં અને ત્યારપછીની અવસ્થાઓમાં પણ વિદ્યાપ્રાપ્તિ કરે છે. કેટલાકે તૃતીય અવસ્થામાં પણ ધનપ્રાપ્તિ કરે છે કિંવા દ્વિતીય અવસ્થામાં પદાર્થપ્રાપ્તિ કરે છે. તો પ્રથમથી જતાવેલા ક્રમની ઘટનામાં શાંતિ આવે છે તેનું શું ?

સમાધાન—અહીં કર્તવ્યવિશેષનાં નામ અને બેદ પ્રાધાન્યને અનુભવીને દેહે છે; એટલે કે જે અવસ્થામાં જે ધર્મ વા કર્તવ્યની મુખ્યતા અને બહુલતા છે તેને અનુસરીને જ એ નામ અને બેદ છે; તેથી કોઇ વ્યક્તિને તે અવસ્થામાં જોઇ અવસ્થાના ધર્મો પ્રાપ્ત થાય તોપણ કર્તવ્યની પર્વણ. આ પ્રમાણે કર્તવ્યમાં કાંઈ ક્ષતિ થતી નથી. (૫).

[હવે નિમિત્ત વસ્તુ સ્વેચ્છામાં કર્તવ્યના એ ચારે પ્રકારનાં લક્ષણાનું લઘુકરણ છે:—]

કર્તવ્યવિશેષલક્ષણાનિ । ૬ । ૭ । ૮ ॥

યોગ્યાયોગ્યતયા નિવેદયતિ યત્ કાર્યં નમનન્તં પુનઃ ।

સ્વ્યાન્તં મંસ્કૃતિકાર્યકારણતયા કૃત્યં તદાદ્યં મનમ્ ॥

ઉચ્ચર્ષિ વિદ્યદ્ ગૃહ્યવ્યવહરેન્દ્યોગર્ભાનિશ્ચ ચ-

ચારિત્રે કિલ્લ પર્યવસ્યતિ શુને કૃત્યં દિર્ઘાયં ચ તત્ ॥

કૃતિર્યત્ર વિલીયતેઽવમતગ મ્યાર્યપ્રપદ્ધાન્નિકા ।

જાગતિ સ્વર્ગૈકદર્મમુસ્મદા વૃત્તિઃ પરાયાં તયા ॥

શાન્તૌ વર્મનમાજ્ઞેવન્તવિયૌ ચાપિ સ્વયં ગજતે ।

તત્પ્રાપ્ત્યનિદં પ્રકૃષ્ટચરિતં કૃત્યં તૃતીયં મનમ્ ॥

યસ્માત્પૂર્ણમહોદયોઽમલચિદાનન્દસ્વરૂપસ્થિતિઃ ।
 કૃત્યાનાં પરિપૂર્ણતા ચ કલુષચ્છેદઃ સમૂલં ભવેત્ ॥
 કર્તવ્યન્તુ ચતુર્થમેતદુદિતં સર્વોત્તમં સાધનં ।
 તત્સિદ્ધિસ્તુ કદાચિદેવ સમયે કસ્યાપિ ભદ્રાત્મનઃ ॥

કર્તવ્યનાં પૃથક્ પૃથક્ પ્રકારનાં લક્ષણો.

ભાવાર્થ—જે કૃત્ય જીવનના ઉત્તમ સંસ્કારોની ધાર પાડવા ઉપરાંત યોગ્ય અને અયોગ્ય સમસ્ત કાર્યનું વિચાર્યું કરાવી, અયોગ્ય વ્યવહાર, અનીતિ, દુષ્ટત્વ અને દુર્ભવિતે ત્યાગ્યરૂપે દર્શાવી, યોગ્ય વ્યવહાર, નીતિ-ધર્મ, સતકૃત્ય અને પરમાર્થને આશરે શીખવે, તે શિક્ષણરૂપ પ્રથમ કર્તવ્ય જાણવું. જે અવર્તન શુદ્ધવ્યવહાર અને ઉલ્લોમમાં નીતિનો ઉત્કર્ષ સાધવું શુભ ચારિત્ર્યમાં પર્યવસાન પામે તે બીજું કર્તવ્ય. (૬).

જે પ્રવૃત્તિમાં સ્વાર્થને વિસ્તારનારી અને કપટી, જાળ પાથરનારી વંચક વૃત્તિ તરફ લીન થઈ હોય, અને સ્વપરના અભેદભાવવાળી પરાધે વૃત્તિ જન્યત થઈ હોય, જનસેવા, સમાજસેવા અને ધર્મસેવાનું અદર્શિય રૂઢન થઈ રહ્યું હોય અને જે પ્રવૃત્તિ ત્યાગાનિશુચ રહી શાન્તિ અને સમાધિમાં નિજા પામી પ્રકૃષ્ટ ચારિત્ર્યરૂપે પરિશુદ્ધ થાય તે ત્રીજું પરાધ-પરોપકાર-રૂપ કર્તવ્ય. (૭).

જે કર્તવ્યના આચરણથી નિર્મળ ચિદાનન્દમય નિજ સ્વરૂપમાં આત્માનું અવસ્થાન થાય, આત્માતો પૂર્ણ અવસ્થુલ થાય, જેના પછી કંઈ કર્તવ્ય કરવાનું અવશિષ્ટ રહેતું નથી—અર્થાત્ તમામ કૃત્યોની પરિપૂર્ણતા થાય, જ્ઞાનાવસ્થાથી આદિ કર્મરજનું સમૂલ ઉચ્છેદન થાય, અર્થાત્ જેનાથી જીવ-શુક્તિ યા પૂર્ણ શુક્તિની પ્રાપ્તિ થાય તે ચોથું ત્યાગરૂપ કર્તવ્ય, જેને મહર્ષિઓએ સર્વોત્તમ મોક્ષસાધન માનેલું છે, તેની સિદ્ધિ તો કોઈ સમર્થ જ વિરલ મહાત્મા પુરવે થાય છે. (૮).

વિવેચન—પ્રથમ અવસ્થાનું મુખ્ય કર્તવ્ય ‘શિક્ષા’ અથવા ‘શિક્ષણ’ કહેલું છે. અન્ય વિદ્વાનો એ અવસ્થાનું મુખ્ય કર્તવ્ય ‘વિદ્યોપાર્જન’ જણાવે છે. ઉપલક્ષ્ય દૃષ્ટિએ જોતાં ‘શિક્ષા’ અને ‘વિદ્યોપાર્જન’ સમાન-અર્થયુક્ત જણાય છે; કિન્તુ ઉભય શબ્દોના અર્થગાંભીર્યમાં ઉંડા ઉતરતાં જણાય છે કે ‘વિદ્યોપાર્જન’ કરતાં ‘શિક્ષા’ શબ્દમાં વિશેષ ઉદાર અર્થનો સમાવેશ થાય છે. શિક્ષનો અર્થ—‘સદસદ્વિવેકબુદ્ધિપૂર્વક શીખવું’ એવો થાય છે અને તે ‘વિદ્’ એટલે ‘જાણવું’ તે ધાતુ ઉપરથી થએલા ‘વિદ્યા’ શબ્દ કરતાં વિશેષ સુંદર અર્થને પ્રદર્શિત કરે છે. હુર્મટ સ્પેન્સરનાં મત પ્રમાણે ‘શિક્ષણ’ શબ્દમાં માનસિક, નીતિવિષયક અને શારીરિક એ ત્રણ પ્રકારના શિક્ષણનો સમાવેશ થાય છે. ‘વિદ્યા’ શબ્દમાં એટલો વિસ્તૃત અર્થ સમાએલો નથી. મોન્ટેન નામનો એક ફ્રેંચ લેખક એવો મત ધરાવે છે કે ‘વિદ્યાબ્યાસ કરવાથી આપણે હોષએ છીએ તેથી પંજુ અધિક સદ્ગુણી અને ચતુર થઈએ છીએ.’ ‘વિદ્યાબ્યાસ’ માં ‘શિક્ષણ’ ના સરખા વિસ્તૃત અર્થનો સમાવેશ કરીએ, તો જ આપણે તે વાક્યને કબૂલ રાખી શકીએ, નહિતો પૃથક્ પૃથક્ પ્રકારની વિદ્યાઓ જાણવાથી મનનો યોગ ‘સદ્ગુણ’ ની સાથે થાય એ સિદ્ધ થઈ શકતું નથી. બાળકના મગજમાં ઉચ્ચ સંસ્કારોનું બીજ દાખલ કરવામાં આવ્યું હોય અને માનસિક તથા નીતિની કેળવણીવડે તે બીજને પરિપોષવામાં આવ્યું હોય, તો જ મન સાથે સદ્ગુણનો યોગ સંભવિત છે. વિદ્યાબ્યાસથી ચતુર તો થવાય છે, પરન્તુ તેથી સદ્ગુણી થવાય છે એ માનસવિદ્યાને અનુસરીને જોઈ શક્ય માલૂમ પડે છે. આ કારણથી આ સ્તોકમાં પ્રથમ અવસ્થામાં કર્તવ્ય તરીકે ‘શિક્ષા’ ને સ્થાપિત કરી છે. બાળક જ્યાંસુધી કાંઈ શબ્દ, વચન કે ઉપદેશને ગ્રહણ કરીને તદનુસાર વર્તવાની સમજસક્તિ ધરાવતું હોતું નથી ત્યાંસુધી તેને શિક્ષણ આપવામાં આવતું નથી, તોપણ તેની વાચા સિવાયની અન્ય દન્દ્રિયોનો આંતરૂ પિકાસ થયો હોવાથી તે દન્દ્રિયોની સહાયથી તે ઉત્તમ સંસ્કારને ગ્રહણ કરી શકે છે. આ સંસ્કાર બાળકના મન ઉપર અદૃશ્ય રીતે—સૂક્ષ્મ રીતે પડે છે. પોતાની આંખેથી તે જો સારી

મારી પ્રવૃત્તિ પિતા વા માતાને હાથે થતી જુએ છે તે પ્રવૃત્તિના સારા માણ સંસ્કાર તેના મગજમાં પડે છે. તેને પાઠવામાં આવતી ટેવો નગેરે પણ સંસ્કાર પાઠવામાં સાધનશૂન થઈ પડે છે. આ સંસ્કારથીજનું આરો-પણ તે પણ એક પ્રકારનું 'શિક્ષણ' જ છે. એ અવસ્થાને દેહધ્યા પછી જાગૃક સમજદક્ષિત ધરાવતું થાય છે, ત્યારે તેને શિક્ષણ આપવાનો બાલ્ય ક્રમ શરૂ થાય છે. આ શિક્ષણ માત્ર પુસ્તકોમાં આપેલી વિદ્યાનો અભ્યાસ કરાવવા જેટલું જ હોવું જોઈએ નહિ. તેના અભ્યાસ કરવાથી વિદ્યાર્થી તે તે વિષયોનું જ્ઞાન ધરાવે, 'જુદું' બોલવું તે 'પાપ' છે' એમ બોલી જતલું પણ દહાચ શીખે, વિશેષમાં એ વિદ્યાના પઠા મ્હોંએ બોલી જાય અને પરીક્ષામાં હતીનું નીવડે; પરન્તુ તેથી તેનું મનસ્ સારા સંસ્કારવાળું ન થાય; અને તેથી 'વિદ્યાભ્યાસ' હિપરાંત તેને એનું 'શિક્ષણ' આપવું જોઈએ કે જે શિક્ષણ, ચોખ્ખું કાર્ય હતું અને અચોખ્ખું કાર્ય હતું, ચોખ્ખું અવકાશ હતો અને અચોખ્ખું હતો, નીતિ એટલે શું અને અનીતિ એટલે શું, સુકૃત્ય હતું અને દુષ્કૃત્ય હતું, હત્યાદિને પૂર્ણ રીતે સમજે અને તેમાંથી માલ વસ્તુને મદલ કરી હેય વસ્તુનો પોતાની મેજે જ ત્યાગ કરે. આ પ્રકારનું શિક્ષણ પુસ્તકોના અભ્યાસથી જ પ્રાપ્ત થવું નથી, પરન્તુ માતા, પિતા અને ગુરુના, પ્રત્યેક મમયે પ્રત્યેક કાર્ય કરતાં, પ્રાસંગિક હિપદેશથી જ પ્રાપ્ત થાય છે, આ પ્રકારનું ઉત્તમ શિક્ષણ પ્રાપ્ત કરવું એ પ્રથમ અવસ્થાનું મુખ્ય હત્યંત્ર છે.

દ્વિતીય તરજાવરવાનું મુખ્ય હત્યંત્ર જે 'નીતિ' રહે જણાવ્યું છે, તેનું વ્યાપક લક્ષણ અત્ર આપવામાં આવ્યું છે. સદુદ્યોગ અને નીતિનો લતાર્પ કે જોનાથી જુદરચનું ચારિત્ર્ય શુભ અને, તે પ્રકારનો લિહર્ષ સાધનાકે પ્રવર્તન આ અવસ્થાનું મુખ્ય લક્ષણ છે. ઉદાત્ત વિચારના મયકારો જુદરવાત્રમ ધનોપાર્જનને અર્થે છે એમ હરેતા નથી. ધનોપાર્જન એ અવસ્થાનું મોજુ હત્યંત્ર છે અને પ્રધાન હત્યંત્ર તો શુભ ચારિત્ર્ય જ છે જુવાની દીવાની છે ' એ અવસ્થાના દીવાનાપણુમાં અશુભ ચારિત્ર્યમાં દોગવાનો જેટલો બવ અને સજ્જ હોય છે તેટલો અન્ય કોઈ અવસ્થામાં હોનો નથી. એ અવસ્થાનું પ્રમુખ હત્યંત્ર જે 'ધનોપાર્જન' ને સ્થાપિત કરવાના આવે

તો તેથી જનસમાજ વિશેષ અનીતિમાં લપટાય અને એ રીતે તેનું અહિત થાય. ધર્મખિન્દુકાર કહે છે કે-તત્ર સામાન્યતો ગૃહસ્થધર્મઃ કુલક્રમાગતમનિન્યં વિમવાચપેક્ષયા ન્યાયતોઽનુષ્ઠાનમિતિ ॥ અર્થાત્-કુળપરંપરાથી ચાલી આવેલું, ‘અનિંદ્ય’ અને પોતાના વૈભવની અપેક્ષાએ ‘ન્યાયયુક્ત’ જે અનુષ્ઠાન, તે સામાન્યતઃ ગૃહસ્થ ધર્મ કહેવાય. આમાં પણ ન્યાયયુક્ત અને અનિંદ્ય ઉદ્દોગને-અર્થાત્ નીતિપુરઃસર સદુદ્દોગને ગૃહસ્થાશ્રમનું કર્તવ્ય લેખ્યું છે. સદુદ્દોગને પરિણામે ન્યાયોપાર્જિત ધનની પ્રાપ્તિ થાય છે ખરી, પરંતુ એ પ્રકારની ધનપ્રાપ્તિમાંએ ગૃહસ્થ તરીકેનાં સર્વ કર્તવ્યો પરિસ્થાપિત થતાં નથી. એ અવસ્થામાં મન અને શરીરની અચળતા તથા ઇદ્રિયોના અસંયમનો સ્વાભાવિક સંભવ હોવાથી “ન્યાયોપાર્જિત દ્રવ્ય” માં ગૃહસ્થ ધર્મને સંબંધ નહિ રાખતાં “નીતિ” જેવા વ્યાપક અર્થવાળા શબ્દમાં ગૃહસ્થ-ધર્મનો ખોધ કરવો એ વિશેષ ઉચિત છે. જેથી રીતે બાહ્યાવસ્થાના સંસ્કાર અને શિક્ષણ તરણાવસ્થામાં શુભ ચારિત્ર્યપાત્રનમાં સાહચર્યભૂત થાય છે તેવી રીતે તરણાવસ્થાનું શુભ ચારિત્ર્ય ત્યારપછીની જે ઉત્તર અવસ્થાઓમાં ‘પરાર્થસાધના’ અને ‘પરમાર્થસાધના’ માં સાહચર્યભૂત થાય છે. સારા સંસ્કાર અને સાફ શિક્ષણ પામ્યા છતાં દુશ્ચરિત્રમાં આજોટનારાઓ ઉત્તર અવસ્થાનાં કર્તવ્યોનું પાત્રન કરી શક્તા નથી અને મરણસુધી દુશ્ચરિત્રમાં જ દિવસો કાઢે છે. આ કારણથી સદુદ્દોગ અને નીતિપુરઃસર શુભ ચારિત્ર્ય ગાળવું તે આ લોક તેમ જ પરલોકનું શ્રેયસ્ સાધવા બરાબર છે; અને તે જ દ્વિતીય અવસ્થાનું પ્રમુખ કર્તવ્ય છે.

“પરોપકારઃ કર્તવ્યઃ પ્રાણૈરપિ ધનૈરપિ” એ મુખ્ય કર્તવ્યને અર્થે શાસ્ત્રકારે તૃતીય મધ્યાવસ્થાને નિયત કરી છે. ‘પરાર્થસાધના’ એટલે પારકાનું હિત કરવું એ મુખ્ય કર્તવ્યને માટે આ અવસ્થા સર્વ રીતે અનુકૂળ છે. બાહ્યાવસ્થામાં મેળવેલી શિક્ષાનો તરણાવસ્થામાં સ્વાનુભવ મેળવ્યાથી વિચારો પરિપક્વ અને દૃઢ બન્યા હોય છે, અનુભવ કરીને સદસદ્વિવેક-બુદ્ધિનો પણ સારી પેઠે વિકાસ થયો હોય છે, ન્યાયપુરઃસર ધનપ્રાપ્તિ પણ કરી લેવામાં આવી હોય છે અને પૃથક્ પૃથક્ પ્રકારના વ્યાપાર ઉદ્દોગને.

પણ અનુભવ મગી ચૂકેલો હોય છે. આજીવિકાને અંગે પુરો મૃદરસામ્રમમાં પ્રવેશ કરીને ધનોપાર્જન કરના મંદ્યા હોય છે. આ પ્રમાણે મૃદન્વવદારની દરમિયાન આ અવસ્થામાં રહેતી નથી; તે કારણથી પોતાના ધન, અન્ન-ભવ, જાન તથા દરમિયાનો લાભ ગતિવસ્તુઓને, ધનવસ્તુઓને અને દેહ-અંગુઓને આપે તે સ્વાભાવિક રીતે જ આ અવસ્થાનું પ્રમુખ કાર્ય સેવાય. ધનપ્રાપ્તિ જે અવસ્થામાં કરતી જોઈએ તે અવસ્થા બહુધા 'સ્વાર્થ-પ્રપચ્ચાત્મિકા' હોય છે, પરંતુ તે અવસ્થા પૂર્ણ થતાં સ્વાર્થત્તિ હૃદયમાં વધુ વાર ટકતી નથી. "મેં મારો અર્થ સાધ્યો, પરંતુ હવે હું મારો દેશનું, ધર્મનું, સમાજનું કંઈક દિત કહું" એવી પરાર્થત્તિ સ્વાભાવિક રીતે જ 'સ્વાર્થપ્રપચ્ચાત્મિકા' થતી નું સ્થાન લે છે. આ ઉત્તમ પ્રકારનું-પ્રકૃષ્ટ ચરિત્ર આ અવસ્થામાં જ આદરવાયોગ્ય છે.

શંકા—મનુષ્ય પોતાનું આયુષ્ય કેટલું ટકશે તે જાણતો નથી. આ ત્રીજી અવસ્થા જે સ્વાભાવિક રીતે ૫૦ થી ૭૫ વર્ષસુધીની સેવાય તે અવસ્થા પામવાસુથી દેહ ટકશે કે નહિ તેનો ધર્મ મનુષ્યોને વિશ્વાસ હોતો નથી. જો મનુષ્યો ૫૦ વર્ષની વયસુધી મૃદરસામ્રમમાં તત્પર રનાં કરે અને તે અવસ્થાની પૂર્ણાવસ્થિ થતાં જ દેહનો વિચય થઈ જાય, તો પછી 'પરાર્થસાધન' અને 'પરમાર્થસાધન-ત્યાગ' જેવાં આત્મદિતકારક કાર્યો તો પ્રિયકૃષ્ણ રહી જ જાય, અને જો તેમ થાય તો આત્મોન્નતિ કરવાનો આ મનુષ્યભવનો પ્રમુખ હેતુ અક્ષય ગયો જ સેવાય.

સમાધાન—જાતિદારો તો પરાર્થસાધના અને પરમાર્થસાધના કરવામાં એક દાણનો પણ પ્રમાદ નહિ કરવાનું કથન કરી ગયા છે. શ્રી મદા-વીર બગવાને જોતમને કહ્યું છે કે:—

અરહ ગંઠં વિસૂદ્ધ્યા નાવંઘ્રા વિવિદ્યા કુલંતિ સે ।

વિવદ્દ વિદ્વંમદ્ તે સરીર્યં સમયં ગોચમ મા પમાવપ્ ૧ ડ. સૂ. ૧૨

અ. ૧૦, મા. ૨૫.

અર્થાત—અરતિ, મંદ, વિપુચિકા તથા નાના પ્રકારના પ્રાણુવાનક રોગ આવી પડે છે અને સરીરને બળહીન કરીને તેના વિનાશ કરી નાખે

છે. મારે હે જોતમ ! એક દાણનો પણ પ્રમાદ કરવો નહિ. દ્વિતીય અવસ્થામાં તૃતીય અને ચતુર્થ અવસ્થાનાં કર્મો ન કરવાં એવી મનાઈ કાંઈ કરવામાં આવતી જ નથી. શુભ કાર્યમાં પ્રમાદ કરવો ન જ જોઈએ અને સર્વ કોઈએ “પરોપકારાર્થમિદં કરીરં” એવી ભાવના સાથે જીવનવ્યાપાર ચલાવવો જોઈએ; અને તેટલા મારે જ આ ગ્રંથના પાંચમા શ્લોકમાં “ઋક્-ગ્રાપરસમ્ભવો યદિ ભવેત” એ શબ્દોનો ઉલ્લેખ કર્યો છે. ગોળ તો અંધારે ખાવાથી પણ ગળ્યો લાગે છે, તેવી રીતે પરાર્થસાધન અને પરમાર્થસાધન પ્રથમે કે દ્વિતીય અવસ્થામાં કરવામાં આવે તો તે પણ અમૃતતુલ્ય જ મધુર લાગે છે એમ સમજી લેવું જોઈએ. તૃતીય અવસ્થાને પાળનારા મનુષ્યોનું આ પ્રમુખ કર્તવ્ય છે અને તેનું તેઓએ પાલન કરવું જોઈએ, પરંતુ દ્વિતીય અવસ્થાના કર્તવ્યને તૃતીય અવસ્થાના અંતમુખી લંગાવીને સ્વાર્થપ્રપંચ, વિપયપિપાસા આદિમાં મગ્યા રહેવું ન જોઈએ, તે અર્થે જ આ કથન છે; અને જેઓ મૃત્યુના બચથી-અગમચેતીથી પ્રમાદ નહિ કરતાં મનુષ્યત્વને સંકુળ કરનારાં સુદૃઢો વહેલાં કરવા મારે છે તેઓ તો ખરેખરા ડાઘા મનુષ્યો લેખાવાને યોગ્ય છે.

ક્રમે કરીને મનુષ્યાત્મા ઉચ્ચ ગતિને પામે છે. બાહ્યતઃ પરાર્થ-સાધના કરવી એ પુણ્યકારી કાર્ય કરનારાઓ જેવી રીતે પરદિત કરે છે તેવી જ રીતે પોતાના આત્માના દિનાર્થે પરલોકનું લાભું બાંધે છે ખરા; તથાપિ ત્યાગથી ચતુર્થ અવસ્થાનું કર્તવ્ય કે જે કર્તવ્ય માત્ર આત્મહિત-સાધના મારેનું જ છે, તે તો અતિક્ષિપ્ત છે. તરણાવસ્થાથી આત્મા ક્રમશઃ પેતાની ત્યાગવૃત્તિને વિકસ કરતો આવે છે. લોભ, લાલચ, ઇન્દ્રિયોના દુષ્ટ વિકાર એ સર્વળું છોડવું, તેમને ત્યાગ કરવો અને નીતિમાર્ગે સદુ-દોષ સંજ્ઞાવરો તેમાં પ્રાયશ્ચિત્ત ‘ત્યાગ’ શીખવાનો મનુષ્યને મળે છે. તે અવસ્થાથી આગળ વધતાં મનુષ્યને પ્રણયનો અને ધનનો મોહ ત્યજવાનો બુદ્ધિ અમુલ્ય પાઠ શીખવાનો મળે છે. છેલ્લી ચતુર્થ અવસ્થામાં જગત્પત્ની સર્વ વસ્તુઓપરના મમત્વને ત્યાગ કરીને આકંઠ્યન બની રહેવાનો પાઠ શી-ખવાનો આવે છે. પરાર્થસાધનામાં તો ક્ષિપિત મમત્વ ધન રહેવું છે, ‘આ

મારો દેશ, આ મારા દેશજીઓ, આ મારા મર્મજીઓ 'એવી માનના-ને જે નિઃસંશય પ્રસન્ન ભાવના છે અને મુસેબ-હે-હૃદયમાં બાપી રહી હોય છે, પરંતુ આ હેતુની અવસ્થામાં તો એ ભાવનાનો પણ ત્યાગ-સંવેદો ત્યાગ. દરવાનું મૂચન દરવામાં આવ્યું છે. કેવળ નિરીદ બાવે આત્મસ્થપમાં લીન રહેતું. સર્વે શક્તિઓને અરિદન પરમાત્મામાં મુક્ત કરી એ એ 'ત્યાગ' સજ્જને સાર્વિક કરનારું કર્તવ્ય છે. રમ્ય પશુઓનો નાશ ત્યાગ કરવો એટલું જ નહિ પણ તેનો આંતર ત્યાગ પણ કરવો, અને વિદ્યારમ્યસ્થપમાં આત્માની સ્થિતિ: કરી એ જ વાસ્તવિક ત્યાગ છે અને "અનુવચ્છેદઃ સમૂલ" છે. જ્યાંસુધી ત્યાગી અવસ્થામાં આત્માને 'શુદ્ધ-મુક્તિ' નો બાસ ન થાય ત્યાંસુધી 'ત્યાગ' એ ખરો ત્યાગ નથી. આત્માને મોઢે પડોંચાડનાર અવસ્થા એ હેતુની ત્યાગની અવસ્થા જ છે અને મનુષ્યત્વની સફળતાનું પરિણામ બદ્ધ અંશે ત્યાગાશ્રમની સફળતા ઉપર જ આધાર રાખનારું લેખાય છે. સાદું શિશુ પણ પ્રાપ્ત કરતું, સફળ રીતે સંસાર ચલાવવો અને સારી રીતે પરાયે કરવો એ ત્રણે મનુષ્યત્વની સફળતામાં જેટલે અંશે સાધનબૂત છે તેથી મણે વધુ અંશે ત્યાગાશ્રમની સફળતા મનુષ્યત્વની સફળતામાં સાધનબૂત છે.

શંકા—જે ત્યાગાશ્રમની સફળતામાં જ મનુષ્યત્વની સફળતાના ધણા અંશે રહેલા છે અને બીજી ત્રણ અવસ્થામાં મનુષ્યત્વની સફળતાના અતિ-ન્યૂન અંશે રહેલા છે, તો પછી પ્રથમ ત્રણ અવસ્થા મને તેવી રીતે શુભ-રવામાં આવે તેની ચિન્તા શામાટે કરી જોઈએ? માત્ર એક છેત્રી ત્યાગાવસ્થા સંપૂર્ણ: શુદ્ધ રીતે શુભરી હોય તો મનુષ્યત્વ સફળ ન થાય અને મોક્ષના અધિકારી ન થત્રાય?

સમાધાન—આત્મા અને તેની સાથે મુક્ત રહેવી શક્તિઓ અને સર્વ: ઉન્નત થતી રહે છે જે આત્મા અને શક્તિઓ ત્રણ અવસ્થામાં દુરાચાર અને કુવિચારમાં નિમગ્ન રહ્યાં હોય, તે એકાએક ચતુથ અવસ્થામાં અત્યંત કિશ્કેત એવો 'ત્યાગ' પાળે એ સક્ય નથી તેમ જ સંભવિત પણ નથી. પ્રત્યેક અવસ્થાના ઉચિત ધર્મોનું-હત્યોનું પાલન કરવામાં જે મનુષ્યની શક્તિઓ નિર્ભગ નીવડી હોય, તે મનુષ્ય ચતુથ અવસ્થામાં એકાએક પ્રવળ

ખતી જાય તે આકાશકુસુમવત્ મિથ્યા છે; અને તેથી જ પૂર્વોચ્ચમોનાં કર્તવ્યો તરફ બેદરકાર રહેનાર મનુષ્ય ચતુર્થ અવસ્થાને સરળ કરી શકતો નથી. પરંતુ હા, કોઈ પૂર્વ સંસ્કારવાળો ઉચ્ચાત્મા પ્રથમ, દ્વિતીય કે તૃતીય અવસ્થામાં ત્યાગી થાય તો તે અશક્ય નથી તેમ જ તેની ચતુર્થ અવસ્થાની સફળતા પણ અશક્ય નથી, પરંતુ ચતુર્થ અવસ્થાના ધર્મો અંગીકાર કર્યા પહેલાં તેણે જે જે અવસ્થાઓ વ્યતીત કરી હોય તે ઉચ્ચ પ્રકારની વ્યતીત થઈ હોય તો જ તેની ચતુર્થ અવસ્થા સફળ થઈ શકે; તે વિના નહિ. માત્ર ત્યાગાશ્રમની સફળતા કરવાનો વ્યર્થ ધર્મ કે રાખીને તે પૂર્વની અવસ્થામાં દુર્વર્તન ચલાવે અથવા તે તરફ બેદરકાર રહે તો તેની સરળતા નોંખવિત જ નથી. આ કારણથી જ “ પૂર્ણમહોદય: ” અને “ કૃત્યાનાં પરિપૂર્ણતા ” એ પદોનો ઉચ્ચાર કરવામાં આવ્યો છે. ‘ આત્માનો સંપૂર્ણ અબ્યુદય ’ એ શબ્દોમાં રહેલું રહસ્ય એવું સૂચન કરે છે કે પૂર્વકૃત્યાનાં પરિપૂર્ણતા થવાથી જ (ક્રમે ક્રમે કરીને ઉન્નત થવાના સ્વભાવવાળા આત્માનો અને વૃત્તિઓનો) અબ્યુદય થાય છે. માટે પૂર્વ અવસ્થાઓને ગમે તેવી માંદી રીતે વ્યતીત કર્યા પછી એકાએક ત્યાગાશ્રમની સરળતાની આશા રાખવી તે પ્રાયઃ મિથ્યા છે.

પૂર્વ જીવના કોઈ ઉચ્ચ સંસ્કારો વિના તો ત્યાગાશ્રમની સરળતા તેની પૂર્વના ત્રણ આશ્રમોની સરળતા ઉપર અવલંબી રહેલી છે અને તેથી સ્વસ્થ પણ પતિત થએલાં છવો ત્યાગી. તરીકેનું જીવન શાસ્ત્રોક્ત રીતિથી ગાળી શકતા નથી. આ કારણથી ગ્રંથકારે કહ્યું છે કે ‘ આ અવસ્થાના જે કર્તવ્યને મહર્ષિઓએ સર્વોત્તમ મોક્ષસાધન માનેલું છે, તેની સિદ્ધિ તો કોઈ સમર્થ વિરહ મહાત્મા પુરૂષને જ થાય છે. ’ જગતમાં વિવિધ પ્રકારનાં વિચિત્ર વસ્ત્રો પરિધાન કરીને ‘ ભિક્ષાન્દેહિ ’ કરી નીકળતા ત્યાગીઓ તો આપણે હાલાખંધ જોઈએ છીએ પરંતુ તેઓ સત્ત્વા ‘ ત્યાગ ’ ના વાસ્તવિક ધર્મોને પાળનારા હોતા નથી. શાસ્ત્રકાર કહે છે કે:—

ચીરાજિગં જગિણિં જડી સંવાડી મુંડિણં ।

પુયાણિ ત્રિ ન તાયંતિ દુસ્સીલં પરિયાગયં ॥

વિદોહ નૃપ દુર્મતોઃ વરણામો ન મુષ્ટઃ ।

મિત્રવાણ્વા ગિહધ્યેવા ઇવ્વણ કમ્મર્ઃ રિબ્ધે ષ ઝ. મુ. ષ

અ. ૯, ગા. ૩૧-૩૨.

અર્થાત્—ચીર, વશસ્થ કે અન્યથર્મ ધારણ કરવાથી, મરુ મુલાવ-
વવાથી અને એવા એવા બાળાચાર પ્રદણ કરવાથી હાંમ દુરાચારી-કુમાર્તો
સાધુ પેતાને દુર્ભતિથી બચાવી શકતા નથી. દુર્ગ્રાસ મિત્રા માંગીને આ-
શુચિકા કરે, પશુ અનાચાર એવે અને પાપકર્મ વર્જ નહિ. તો તે નરકથી
છોટે નહિ; પરન્તુ પવિત્ર વર્તન રાખનાર સાધુ હોય કે સંસારી હોય તોપણ
તે સ્વર્ગે જાય છે. આ પ્રમાણે ત્યાગધર્મની સજ્જના કરી શકનારાઓ વિ-
રક્ત જ હોય છે અને ખાત્રતઃ ત્યાગી દેખાનારાઓ કરતાં તો અંતરૂથી
નિર્મળ અને પ્રામાણિક સંસારીઓ ઉચ્ચતર કહેવાય છે. ખરેખર, એ પ્રકા-
રનો ત્યાગધર્મ કદાપિ છે, પરન્તુ તે અસાધ્ય તો નથી જ. સુસાધ્ય
ત્યાગ કબીરના શબ્દોમાં આ પ્રકારનો છે—

“એકી હોડે જ્યા બડાવે

“હાથ મસ્તમે રહેવા દે ।”

પરન્તુ એ આત્મવચ્ચે ત્યાગને માટે એ જ મહાત્માએ પુનઃ કહ્યું છે કે,

“શોં કરેં સાદળ મિલતા દે ?” (૧-૭-૮)

[એ પ્રમાણે ચાર અવસ્થાઓનાં પૃથક્ પૃથક્ કર્તવ્યોનું કથન કર્યું. એ કર્ત-
વ્યોનું પાલન કરવું તે હવે મનુષ્યોની ફરજ છે; પરન્તુ એ ફરજ બાળવવાને તેઓમાં
આપસ પ્રકારના આંતર ગુણોના નિવાસ હોવા જોઈએ. એક અધિકારી મનુષ્ય
પોતાના કર્તવ્યનું પાલન કરેલે અંશે કરી શકે છે તેટલે અંશે અનધિકારી મનુષ્ય
કરી શકે તો નથી. ત્યારે ફરજ અવસ્થાનાં કર્તવ્યોનું પાલન કરવા માટેના અધિ-
કારીનું પદ પામવા સાર મનુષ્યમાં હવા કવા ગુણો હોવા જોઈએ તેનું હવે અનુકરણ
જરૂર કરવામાં આવે છે.]

પ્રથમજતંત્વ્યાવિકારિણ. । ૯ ॥

येषां मानसमुत्तमं च सरलं शुद्धं प्रसन्नं पुन-

श्चिन्तोपाधिविषादशोकरहिता बुद्धिर्विशुद्धा वरा ॥

આલસ્યેન વિવર્જિતા વિનયિનો યે બ્રહ્મચર્યે રતાઃ ।

કર્તવ્યે પ્રથમેઽધિકારિણ ઇમે તે વાલવિદ્યાર્થિનઃ ॥

પ્રથમ કર્તવ્યના અધિકારી કોણ અને કેવા હોવા જોઈએ ?

ભાવાર્થ—મનમાં પ્રાપ્તચિદ હવાનો પ્રવેશ થયેલ ન હોવાથી જેઓનું માનસક્ષેત્ર શુદ્ધ સરસ અને પવિત્ર હોવા ઉપરાંત પરમપ્રસન્ન હોય, જેઓની ખુદ્ધિ, ચિન્તા ઉપાધિ ખેદ અને શોકથી રહિત પરમવિશુદ્ધ હોય, જેઓ આગમ વિનાના, ઉદ્ધોગી અને વિનીત હોય, જેમનું અંદરનું સુરક્ષિત હોય, તે બ્રાહ્મવિદ્યાર્થીઓ પ્રથમ કર્તવ્યના આધિકારી ગણાય છે. (૯).

વિવેચન—‘શિક્ષા’ અર્થાત્ ‘કેળવણી’ ગ્રહણ કરવાને પાત્ર-અધિકારીઓ કોણ અને કેવા હોવા જોઈએ તેનું વિસ્તૃત વર્ણન આ શ્લોકમાં કરવામાં આવ્યું છે. એ તો સ્પષ્ટ જ છે કે શિક્ષાપ્રાપ્તિને અર્થે પ્રથમ અવસ્થાને જ સર્વથા અનુકૂળ લેખવામાં આવી છે. બીજી અવસ્થાઓ તેને માટે પ્રથમ અવસ્થાના જેટલી અનુકૂળ શા માટે લેખવામાં આવી નથી તેનું કારણ આ શ્લોક વાંચતાં સ્પષ્ટ થાય છે. એક વિદ્યાર્થીમાં જે જે ગુણો હોવા આવશ્યક છે તે તે ગુણોનું નિદર્શન કરતાં અંથકાર કહે છે કે : જેઓનું માનસક્ષેત્ર નિઃપ્રયંચ, શુદ્ધ, સરસ, પવિત્ર અને પરમપ્રસન્ન હોય, જેઓની ખુદ્ધિ ચિન્તા, ઉપાધિ, ખેદ અને શોકથી રહિત હોઈ પરમવિશુદ્ધ હોય તથા જેઓ આગમ વિનાના, વિનયશુભ્રુ ધરાવનારા અને અખંડ અક્લય-ચેથી સુરક્ષિત હોય તેઓ જ વિદ્યાર્થી થઈ શકે. આટલા કથનમાં વચનું નિદર્શન કરવામાં આવ્યું નથી. ‘બ્રાહ્મ’ શબ્દ વચમૂલ્યક નથી પરંતુ ‘ગુણ-વાચક વિશેષણ’ નુકલ છે. જે વિદ્યાર્થીઓ કિપયુક્ત ગુણુવાળા હોય તેઓ હમેશાં હૃદયના ‘આગક’ જ હોય છે અને જ્યાસુધી હૃદય અગ્નિકના બંનું વિશુદ્ધ અને આરક સવનાવવાનું રહે છે ત્યાંસુધી જ તે વિદ્યાનું મેળવવાનું બેઠવું રહે છે. સંસારની ચિન્તાઓના તેમાં પ્રવેશ થયેલ પડ્યા અને સરીરે તદ્દ મનને તેજસ્વિતામાં ટકાવી રાખનાર અખંડ અક્લયવના નાચ કેવા પડ્યા હૃદય ‘આગક’ રહી શકેનું નથી અને તેથી તે વિદ્યાનું અધ્યન

દરવાની ચેખાતા તથા અધિકારને ધારણ કરવું લેખાતું નથી. હવે મુજોપેત
 બાગક હાથના વિદ્યાર્થીઓ-પછી તે મને તેટલી મોટી વયના હોય તોપણ-
 શિક્ષાપ્રાપ્તિના અધિકારી છે; પરંતુ મને તેટલી 'બાગ વેચના' છતાં 'બા-
 ગવદ્ય વિનાના' અર્થે ઉપયુક્ત મુજો વિનાના અને અદ્યયને અંતિ
 દરી ચૂકેલા વિદ્યાર્થીઓ 'શિક્ષાપ્રાપ્તિ'ના અધિકારવાળા લેખાતા નથી. શું
 આપણે નથી જોતા કે બાગવદ્યથી ચેખાતા, અદ્યયને, શારીરિક તથા
 માનસિક તેજસ્વિતાનો, હાથની શુદ્ધતા તેમજ સરસતાનો, નિર્મિતતાનો
 અને મનની પ્રસન્નતાનો નાશ દરી ચૂકેલા અદ્યયને તરજો પણ કેળ-
 વણી લેતા અટકી પડે છે ? તેઓના વિદ્યાભ્યાસ તો ખુદશી રીતે અટકી જ
 પડે છે, પરંતુ તેઓના સ્વપ્ન માનસિક વિકાસ (કે જે પણ 'શિક્ષા'ના એક
 વિભાગ છે) પણ એથી અટકી પડે છે. તેથી હવે, વયના પ્રમાણપુરસ્ક-
 રતી પ્રથમ અવસ્થાને હાથથી મરેલા પરંતુ હાથના 'બાગક' દરી, રહેલા
 ધણા સુવર્ણનો અભ્યાસવિષયક તેમજ માનસિક વિકાસ પ્રગતિમાન થતા
 જોવામાં આવે છે. આ પ્રમાણે પ્રથમ અવસ્થાનાં ક્રાંત્યોને માટે વયની
 મર્યાદા મૌખિક છે અને હમિન શુદ્ધતા પ્રધાન છે. વિદ્યાર્થી અવસ્થાને
 શાસ્ત્રોક્ત રીતિથી માળવા માટે એક વિદ્યાર્થીમાં કેવા, કેવા મુજો જોઈએ-
 તેનું વર્ણન તો અત્યંત અતિસંક્ષેપમાં કર્યું છે, પરંતુ અન્ય અંશોમાં તેનો
 ધણો વિસ્તાર છે. વિદ્યાર્થીના પ્રત્યેક શુદ્ધ હૃદય વિવેચન કરવામાં આવે તો
 તેનો એક મોટો અંશ યામ, છતાં વિનય, હિંમત અને અદ્યયને એ ત્રણ
 મુજો એક વિદ્યાર્થીના પરમાવસ્થક મુજો લેખાય છે. (૯).

દ્વિતીયકર્મઅધિકારિણઃ । ૧૦ ધ

યેષામુન્નતિકામના પ્રતિદિનં પ્રીતિઃ પરાર્થે પરા-
 દ્રવ્યોપાર્જનલાલસાપિ ન કદા નીતિં સમુલ્લહન્તે ॥
 વૃત્તિર્ધર્મપરાદ્મુખા ન ભવતિ ક્લેશસ્ય લેશોપિ નો ।
 તે વોધ્યા અધિકારિણઃ સુગૃહિણઃ કૃત્યે દ્વિતીયે શુભે ॥

ગૃથસ્થધર્મના અધિકારીઓ.

ભાવાર્થ—જેઓને ઐહિક ઉન્નતિની વિશેષ કામના છે, તેની સાથે પરાપકાર કરવાની લાગણી મનમાં રહ્યાં કરે, દ્રવ્ય ઉપાર્જન કરવાની લાલસા વિદ્યમાન હોય તથાપિ તે લાલસા નીતિની હદને ઉલ્લંઘનારી ન હોય, જેની વૃત્તિ ધર્મથી પરાક્રમુખ ન હોય કિન્તુ ધર્મ તરફના વલણવાળી હોય, જેઓ કુટુંબ વિગેરેમાં સુલેહને ચાહનારા અને ક્રોધને દબાવનારા હોય તેવા સદ્ગૃહસ્થો ળીજા કર્તવ્યના અધિકારી ગણાય છે. (૧૦).

વિવેચન—દ્વિતીય અવસ્થાનાં કર્તવ્યોનું પાલન કરવા માટેના અધિકાર એક ગૃહસ્થાશ્રમીમાં ત્યારે જ આવેલો લેખાય કે જ્યારે તેની પ્રત્યેક પ્રવૃત્તિમાં નીતિ અને ધર્મને અનુસરતી વૃત્તિ જાગ્રત રહ્યાં કરે. ધનોપાર્જન કરવાની અને ઉદ્યોગપરાયણ રહેવાની આ અવસ્થામાં જરૂર રહે છે, પરન્તુ તે કરતાં નીતિને અને ધર્મને વિસરી જવાં ન જોઈએ. પૂર્વે ‘સદુદ્યોગ’ માં પ્રવૃત્તિને દ્વિતીય અવસ્થાનું એક કર્તવ્ય કહેલું છે તે ‘સદુદ્યોગ’ આ પ્રમાણે નીતિ અને ધર્મપુરઃસરતો હોવો જોઈએ. ગૃહસ્થાશ્રમમાં વિવિધ પ્રકારના સ્વભાવવાળાં કૌટુંબિકોમાં ભેળાવાની માણસને જરૂર પડે છે અને વિજાતીય ગુણોવાળા સ્વભાવોનું સંઘર્ષણ થતાં કલહરૂપી ચક્રમ્લેચન લાગે છે; પરન્તુ જો પુરુષો કલહપ્રિય ન હોય તો કુટુંબમાં ગમે તેવા વિલક્ષણ સ્વભાવો એકત્ર થયા હોય તથાપિ ક્રોધ શાંતિ થતો નથી. આ કારણથી કૌટુંબિક રાજ્યમાં શાન્તિ જાળવવાને પુરુષો શાંતિપ્રિય બનવું જોઈએ. અન્ય કોઈ સ્વજન કલહપ્રિય હોય અને તે કલહ કરવા લાગે, પરન્તુ સામો માણસ જો તે કલહને ઉત્તેજન આપતો નથી—અર્થાત્—પોતે શાન્તિપ્રિય હોઈને કલહને શુદ્ધિગત કરે તેવો શબ્દોચ્ચાર કે વર્તન કરતો નથી, તો પછી કલહ કરનારને પોતાની મેજે જ શાન્ત રહેવાની જરૂર પડે છે. “અનૃણે પતિતો વહ્નિઃ સ્વયમેવોપશામ્યતિ.” જે વગડામાં ધાસનું તણખુંલું ન હોય ત્યાં ગમે તેટલા અંગારા પડે તોપણ શું? તેથી કાંઈ અગ્નિ વધી શકતો નથી. તેમ જ કૌટુંબિક કલહને માટે જાણવું. (૧૦).

તૃતીયસ્તંભાધિકારિણઃ । ૧૧ ॥

પ્રાણાન્તેષિ ચલન્તિ કિંચિદપિ નો વૈર્યેણયે, ધર્મતઃ ।
 સર્વસ્વાપંગમેષ્યસત્યવચનં નેચ્છન્તિ વક્તું કદા ॥
 આશોપાશનિરાસનોત્તતવલાઃ પ્રેમ્ણા પરાયે રતા ।
 તે સન્ત્યધિકારિણો બુધવરાઃ કૃત્યે તૃતીયે વરે ॥

પરાર્થરૂપ ત્રીજા કર્તવ્યના અધિકારીઓ.

આપાર્થ—જેઓ પર્મના માર્ગમાં જીવા તો આમ દોષ અને ધીરજ પશુ
 એટલી પ્રજ્ઞા દોષ કે પ્રજ્ઞા જતાંમુખી પણ તે માર્ગથી સેતામાત્ર યથાય
 માન ન થાય, અને પોતાની સર્વ સંપત્તિ આવી જતી દોષ તોપણ જેઓ
 અસત્ય વચન બોલવાને ક્ષમતા ન દોષ, તૃપ્ત્યુદારથી પાશજંધનને તોડી
 નાંખવાથી જેમનું નિઃસ્પૃહતારથી જગ અતિક્રાંત સરેશું દોષ અને જેઓ
 પરાયના માર્ગમાં યાજવજે પરી સામસીથી તત્પર થએલા છે તેવા ધીર
 અને પ્રાજા પુરુષ પરાર્થરૂપ ત્રીજા કર્તવ્યના અધિકારી મનાય છે. (૧૧).

વિવેચન—પરાર્થસાધનારથી તૃતીય અવસ્થાના કર્તવ્યની પરિપૂર્ણ-
 તાને અર્થે મનુષ્યમાં જે ગુણોની આવશ્યકતા દર્શાવવામાં આવી છે તે ગુણો
 વૈર્ય, ધર્મતત્પરતા, સત્યવાદિત્વ, નિશ્ચેત-તૃપ્ત્યુદાર, રહિતતા-નિઃસ્પૃહતા અને
 પ્રજ્ઞા એ પ્રમાણે છે આ ગુણો આ અવસ્થામાં આવશ્યક છે અને અન્ય
 અવસ્થાઓમાં આવશ્યક નથી એમ આ ઉપરથી સમજવાનું નથી. કહેવાનું
 નાપર્ય એ છે કે તૃતીય અવસ્થાની સરજગતે અર્થે એ ગુણો મનુષ્યમાં
 દોષોની વિરૂદ્ધ આવશ્યકતા છે. હવે આપણે એ આવશ્યકતાની ઉદાહરણમાં
 પત્રીસું તાત્પર્યમાં સ્વસ્તમારથી રાજ્ય-કૌટુંબિક અવસ્થા યથારીને
 તેમાં વિવેચી જાણેલા મંત્રારી સેધને શિરે આ અવસ્થામાં ગણિતમધુ-
 સમાજ સમજાવુઆજ કે દેશપુરુષોના સલાહનું દિવ દરવની મોડી
 રજા આવી ૧૬ છે. આજનુંથી કૌટુંબિક અવસ્થા યથાવતારે હવેથી નિ

ધર્મ કે દેશનું સમાજિક સ્વરાજ્ય સ્થાપવાનું હોય છે. કૌટુંબિક કાયદાઓ (Problems) ઉદ્દેશવામાં આવેલાં છે તેને ને ને ગુણોની આવશ્યકતા લાગતી હતી, તે તે ગુણોની-વિશેષ નિક્ષિપ્ત સ્વરૂપમાં-આવશ્યકતા હોય તેને પડતી હોય તેમ લાગે છે. ધર્મશક્તિ, શાન્તિપ્રિયતા, ઇત્યાદિ ગુણોની આવશ્યકતા હોય ને ધર્મતત્ત્વપરતા, ખીર પ્રકૃતિ, ન્યાયપ્રિયતા, કૃત્યાર્થિ ગુણો છે તેની આવશ્યકતા જણાય છે. જાતિનું ધર્મનું કે દેશનું વિત-પરિવિત કાર્ય એક માણસ પોતાના ધનનો ઉપયોગ કરીને જ સાધી શકતો નથી. ધન ઉપરાંત પોતાના પરિપક્વ વિચારો, પ્રદાપણ, અનુભવ, કૃત્યાર્થિનો ઉપયોગ તે કાર્ય કરવામાં કરવાથી ધન કરતાં પણ વિશેષ પરાર્થ સાધી શકાય છે. કૌટુંબિક કાયદાઓ કરતાં જ્ઞાતિ, ધર્મ, સમાજ કે દેશને લગતા કાયદાઓ ઉકેલવાનું કાર્ય વિશેષ ક્ષિતિ હોય છે. તરબાવરમાં એક ભૂલ થવાને પરિણામે આખા કુટુંબને સહન કરવું પડે તેન બદલ આ મધ્યાવસ્થામાં થયેલી ભૂલથી આખી જ્ઞાતિ, ધર્મ, સમાજ કે દેશ સમસ્તને સંકટ સહન કરવું પડે અને તેથી પરાર્થને લગતાં કાર્યો કરવામાં પણ અત્યંત દીર્ઘ વિચારો કરવાની જરૂર છે. ધૈર્યપૂર્વક વિચારો કરીને કાંઈ પણ કાર્યો શરૂ કરવાં અને તે શરૂ કર્યા પછી ગમે તે ભોગે તે પૂરાં કરવાં એ મોટો ગુણ સૌથી પહેલો જરૂરનો છે. ભર્તૃહરિએ કહ્યું છે કે—

અદૈવ વા મરણમસ્તુ યુગાન્તરે વા ।

ન્યાય્યાત્પયઃ પ્રવિચ્છન્તિ પદં ન ધીરાઃ ॥

અર્થાત—આજે મરણ થયા કિંવા યુગાંતરે થાય, તોપણ ધીર પુરો ન્યાયના માર્ગમાંથી ચલિત થતા નથી. આવા ધીર પુરો કે જેઓ ધનની કે સ્વૂળ દેખવસંપત્તિની તો શું પણ પોતાના દેહની પણ આકૃતિ આપવાને તત્પર હોય તેઓ જ પરાર્થ સાધી શકે. ઘણી વાર જ્યારે જ્ઞાતિ, ધર્મ, સમાજ કે દેશના કિતને માટે મોટા આગેવાનો, ધર્મગુરુઓ કે રાજ્યાધિષ્ઠા રીઓની સામે લડત ચલાવવાની હોય છે, ત્યારે જો ભર્તૃહરિ કહે છે તેવા અવિચલ ધીર પુરો ન હોય તો લોકો પાછા દબી જાય છે અને પરાર્થ-સાધનારૂપી કર્તવ્યમાં સજ્જતા મળતી નથી. ઘણી વાર લોકો ધૈર્ય અથવા

હોય, જેમનું મન વિષયવિશ્વાસથી તદ્દન વિરક્ત થઇ ગયું હોય, મોક્ષ સિવાય બીજા કોઇ પણ જાતની જેમના મનમાં અભિપ્રાય નથી, માત્ર મને, આદિ અપમાન મળે બન્નેમાં જેમને એકસરખો બાવ છે, આત્મિક કાર્ય સાધવામાં જેમની ચિત્તશક્તિ અત્યંત નિશ્ચય થઇ હોય, કેટલી પણ જાતની યશ્તુ મેળવવાનો લોભ તો જેમને લેશમાત્ર પણ નથી, તેવા વ્રતધારી ભવ્ય પુરુષો ત્યાગરૂપ ચોથા કર્તવ્યના અધિકારી છે. (૧૨)

વિવેચન—“ધર્મદંત્રપરતા”થી એક ભૂમિકા ઉઘેરેથીને ‘આત્મસાધન’માં ચિત્તને નિશ્ચય કરવું એ પ્રકારનો ત્યાગ વા યોગ ચતુર્થ અવસ્થાનું પરમ કર્તવ્ય છે. એ કર્તવ્ય પરિપૂર્ણ કરવાના અભિપ્રાયથી સર્વાંશો નિરુપ્લવતાને પ્રાપ્ત કરવી જોઇએ—અર્થાત્ સર્વ ઔદ્વિગ્ધ વાસનાઓમાંથી ચિત્તશક્તિને નિશ્ચય કરવી જોઇએ. ઘસઘસાટ કુટુમ્બકં માનવું એ બંધુભાવનું પરમ-ઉચ્ચતમ લક્ષણ છે, પરંતુ તેમાંએ જે કિંચિત્ મમત્વ મૂલ્યવાએલું છે તેનો પણ ત્યાગ કરીને આંતરૂ દૃષ્ટિને માત્ર મોક્ષની કામનામાં યુક્ત રાખવી એ જ અંતિમ અવસ્થાનું પરમ લક્ષ્ય છે. મન, વચન અને કાયા એ ત્રણે પ્રકારના યોગે કરીને જે રચૂળ દેહધારી આત્માએ અકિંચન અવસ્થા પ્રાપ્ત કરી હોય તે જ ચતુર્થ અવસ્થાના કર્તવ્યને સફળ કરવાની ખરી જિજ્ઞાસાવાળો છે એમ કહેવાય—અર્થાત્ તે જ ચતુર્થ અવસ્થાના કર્તવ્યનો ઉચિત અધિકાર ધરાવે છે એમ કહેવાય. (૧૨).

તૃતીય પરિચ્છેદ.

કર્તવ્યના કાળની ઘટના.

[આ પ્રમાણે આયુષ્યની ચાર અવસ્થાઓ, તે અવસ્થાઓનાં કર્તવ્યો અને તે કર્તવ્યોની પરિપૂર્ણતાને અર્થે અધિકારી મનુષ્યો કેવા ગુણવાળા હોવા જોઇએ તેવું વિસ્તૃત વિવેચન કરવામાં આયું; પરંતુ તેમાં કેટલીક શંકાઓને અવકાશ રહેલો હોઈ તે શંકાઓનું નિરસન કરવાનું હવે શરૂ કરવામાં આવે છે.]

સામાન્યેન હિ ચાવદાયુરધુના સમ્ભાવ્યતે માનયે ।
 યોશસ્તસ્ય ચતુર્ય ણવ સમયઃ પ્રત્યેકમેષાં કમાન્ ॥
 કાલો યસ્ય સદા સ્વતઃ સમુદિતઃ કુલ્યં તદા તદ્રવે-
 ત્સંસાધ્યં ક્રમશસ્તથા કિલ ભવેચ્છત્તેવિકારતો યથા ॥

એકે કર્તવ્યનો કેટલો કેટલો સમય ?

ભાષાર્થ—જે દેશનો મનુષ્યોનો કર્તવ્યની હર જોશની હોય તે દેશનો મનુષ્યોનું સામાન્ય રીતે વધારેમાં વધારે આયુષ્ય જોઈએ વર્ષનું હોય, તેના ચાર ભાગ કરતાં ઓછા ભાગનો જે સમય આવે તેટલો સમય એકે કર્તવ્યનો જાણવો. તે વિભાગ પ્રમાણે જે કર્તવ્યનો વધારે હલકો હોય, તે અવસ્થામાં તે કર્તવ્ય આગળ જતાવવામાં આવે તે વિધિ પ્રમાણે જોડી રીતે જાળવવું જોઈએ કે જેથી દિવસે દિવસે આત્મિક સક્તિનો વિકાસ થતો આવે અને ઉત્તરોત્તર કર્તવ્ય જાળવવાનું જગ પ્રાપ્ત થવું આવે. (૧૩).

વિવેચન—એકે સો વર્ષનું મનુષ્યનું આયુષ્ય હજીને તેના ૨૫-૨૫ વર્ષના એક સરખા ચાર વિભાગો કરીને તે પ્રત્યેક અવસ્થાનાં કર્તવ્યો તથા તે કર્તવ્યો જાળવવાને પાત્ર મનુષ્યોના ગ્રંથોનું કથન અત્ર સમાપ્ત થયું.

શંકા—પરંતુ આધુનિક સમયમાં મનુષ્યો સો વર્ષનું આયુષ્ય ભાગ્યે જ જોઈ શકે છે. ધણીઓ ૫૦ વર્ષની વયે જૂઠું થાય છે અને ૮૦ વર્ષ સુધી તો ભાગ્યે જ કોઈ પહોંચી શકે છે. આપણા આયોવર્ષમાં ૮૦ વર્ષ કરતાં વધારે વયનાં મનુષ્યો ૧૦૦ માં ૧ પશુ હશે કે નહિ તે માટે શંકા રહે છે. તો પછી ૨૫ વર્ષના એકસરખા વિભાગો કરવામાં આવ્યા અને તેનો કર્તવ્યક્રમ સૂચવવામાં આવ્યો તે શું ઉચિત છે ?

સંમોધાન—કુનિયાના બૂદ્ધા બૂદ્ધા વિભાગોની રીતોપ્તુ ઋતુની અસર મનુષ્યોના શારીરિક બંધારણ ઉપર થતી હોય એમ ધારે છે. જે દેશમાં કિશુના વધારે હોય છે તે દેશના લોકોને યુવાવસ્થા નાની વયમાં

વિવેચન—એડીસન કહે છે કે આ હાંદગી દુઃખથી ભરપૂર નથી પરંતુ તેમાંથી ઘણું શીખવાનું અને સુખ મળે છે; એટલે કે માનવજીવન એક પ્રકારની શાળા છે કે જે શાળામાં મનુષ્યરૂપી વિદ્યાર્થીઓ રોજ રોજ કાંઈકે નવું નવું શીખે છે—સુખદુઃખના અનુભવ મેળવે છે. આ શાળા પણ વિદ્યાર્થીઓની શાળાના ધોરણપુરઃસર ચાલતી સંસ્થા છે અને તેનાં ધોરણો કુદરતે સ્થાપેલાં હોય છે. પ્રત્યેક વસ્તુનો સ્વભાવ કુદરતે એવો સ્થાપિત કર્યો છે કે જેથી તે ક્રમે ક્રમે આગળ પ્રગતિમાન થતી રહે છે. પ્રગતિના સ્ત્રાભાવિક ક્રમનું ઉદ્ધાન કરવાથી પ્રાયઃ પ્રગતિનો અવરોધ થઈ જાય છે અને તેથી કુદરતને અનુસરીને વર્તવાનું શિક્ષણ પામેલાં મનુષ્યોએ પોતાની સર્વ પ્રકારની પ્રગતિને અર્થે ક્રમશઃ આગળ વધવાના જ નિયમો સ્થાપિત કર્યા છે. આ કારણથી હાંદગીની શાળામાં અભ્યાસ કરતાં મનુષ્યોને માટે પણ વિદ્વાનોએ ક્રમાનુસારી પ્રગતિનો માર્ગ નિયત કરેલો છે. એકાએક ત્વરાપૂર્વક પ્રગતિને ધ્વજનારાઓ પ્રાયઃ નિષ્ફળ જાય છે. સુભાષિતકાર કહે છે કે—

शनैर्विद्यां शनैरर्थानारोहेत्पर्वतं शनैः ।

शनैरध्वस्र वतंत योजनान्न परं ब्रजेत् ॥

અર્થાત—થોડે થોડે શીખવાથી વિદ્યા આવડે છે, ધીરે ધીરે દ્રવ્ય મેળવાય છે અને ધીમે ધીમે પર્વત ઉપર ચડાય છે, તેવી રીતે માર્ગમાં હગલે હગલે ચાલવું પણ યોજનના યોજન ચાલવું નહિ. આ જોધવચન પણ ક્રમે ક્રમે—ધીમે ધીમે આગળ વધવાનું સૂચન કરે છે. એ જ પ્રમાણે મનુષ્યની શારીરિક અને માનસિક શક્તિનો વિકાસ પણ વયના ક્રમે કરીને આગળ વધતો રહે છે અને તેમ તેમ વધારે ને વધારે હાથપણભરેલાં મોટાં અને હિતકારક કાર્યો કરવાની આંતર્બાહ્ય શક્તિને માણસ સંપાદન કરતો જાય છે. અપરિપક્વ વયવાળા કે કાચી બુદ્ધિવાળા એક બાળકને કેઇ મોટો વ્યાપાર કરવાનું સોંપવામાં આવે છે તો તેનું પરિણામ સાફ આવતું નથી. એમ થવાનું કારણ એ હોય છે કે તે બાળકની વય ક્રિયા બુદ્ધિ અપરિપક્વ દશામાં હોઇને તે તેવું ગંભીર કાર્ય કરી શકતો નથી. આ પ્રમાણે મોટો નફો મેળવવાના લેખથી આપણે જો નાના બાળક પાસે મોટો વ્યાપાર ખેડાવીએ તો તેનું પરિણામ નફાકંડ આવે છે, પરંતુ જો તેની વય અને બુદ્ધિના પ્રમાણમાં

તેને નાનું દાર્પ સોંપું હોય છે તો તે એ વચાર્થ રીતે જાન્યત્રી લાવે છે; તે જ પ્રમાણે યોગ પરિશ્રમના યોગા રૂઢી અસંતુષ્ટ થવું નહિ અને પૂરી યોગ્યતા વિના મોટાં કાર્યોમાં માથું મારવું જોઈએ નહિ. શરૂઆત અમે નાની હોય પણ તે નાની શરૂઆતમાં જ મોટાં અને સુંદર પરિણામો રહેલાં છે. વાના એકે નાના બીજની અંદર મોટું વૃક્ષ રહેલું છે એમ માનીને તે નાની શરૂઆતથી પણ તુષ્ટ રહેવું. આત્મશક્તિનો ઉદય પણ ક્રમે ક્રમે થશે જ હચિન છે એવો સિદ્ધાન્ત સ્થાપિત કરીને જ અંકશરે ચાર અવસ્થાઓનાં પૃથક્ પૃથક્ કર્તવ્યો નિર્ણય કરી મતાવ્યાં છે. આ કર્તવ્યોનું મુખ્ય આગળના શ્રેણીમાં ઘર્ષ મળું છે અને તે ઉપરથી સ્પષ્ટ જણાય છે કે તેની મોટાવળીમાં જે રીતિ અલ્પ દરવામાં આવી છે તે કમાલસારિણી અને ઉચ્ચુનમ પ્રિયમિત્રની સંમુખ વિશેષ ને વિશેષ આગળ વધનારી છે. “એક બાજક સામઠે ઝોડ વપરાણા પુરણા જેવો પર્યંતજન ગાળનારો ન બની શકે?” એવી ઉચ્ચ પણ અસંભવનીય દરજ્જા કરીને મનોમમ્ય સ્વપ્નોમાં વિહરવાનું ત્યજ દહને વિદ્યાનુ પુરપોએ પૂર્વે જે “જનૈઃ વખ્યાઃ”નો નિયમ સ્થાપિત કર્યો છે તે જ નિયમને આ કર્તવ્યક્રમપટનામાં અલ્પ કર્યો છે.

શંકા—સંસારમાં આપણે જોઈએ છીએ કે કાર્મકાર્જ વાર નાની વયના છોકરાઓ બાપાસવિશ્વકે યુદ્ધિમાં બહુ આમળ વપેલા હોય છે અથવાતો તારૂંપમાં વિદરતા શુદ્ધથાઓમાં બાપસાધુના જેવું જીવન ગાળતા હોય છે. આ પ્રમાણે પ્રત્યક્ષ રીતે ક્રમપટનનું ઉદ્ગમન થાય છે તો તે શું અનિવર્યકારક કહેવાય? અમાધાન—ના. [વાંધા આ નીચેના શ્લોક અને તે કથનનું વિવેચન.]

તાનિમદ્વાયે ક્રમોદ્યમે ન વાચકમ્. ૧૬ ॥

પ્રાકૃસંસ્કારવલેન યસ્ય જનિતા સત્યાગવૃત્તિર્દૃઢા ।
સ્વાર્થત્યાગસહિષ્ણુતાદિક્રમનઃશક્તિઃ પુરૈવોદ્ગતા ॥
ન ત્યાગાદિકમુત્તરોત્તરમલં કર્તવ્યમાસેવતાં ।
યોગ્યત્વાત્ક્રમલક્ષ્ણેપિ ન મનાગ્ વાધાત્ર કાપ્યહ્યતે ॥

વા ગુણના સહભાવે કરીને તૃતીય ક્ષિપા ચતુર્થ અવસ્થાનાં કર્તૃત્વો કરવાં તે ઉચિત છે, બાધક નથી; પરંતુ તૃતીય તથા ચતુર્થ અવસ્થામાં દ્વિતીય અવસ્થાનાં કર્મોમાં પડ્યાં રહેવું એ આત્માને પતિત કરનારું હોય અનુચિત છે. આત્માને ઉન્નત દશામાં આણવાને ક્રમોક્ષધન કરવામાં બાધ નથી પરંતુ ક્રમોક્ષધનનો દોષ બહારીને આત્માને અધઃપતિત કરવો એ તો દ્વિગુણ દોષ છે. આ કારણથી આ શ્લોકમાં ઉત્તરમલ્લ શબ્દવડે ક્રમોક્ષધનની પણ અંધકારે અર્થાદા બાંધી આપી છે. તે શબ્દનો સ્પષ્ટાર્થ એ પ્રતીત થાય છે કે સામાન્ય ઉચ્ચ કર્તૃત્વો બળવવાને વચના ક્રમનું ઉક્ષધન કરવાની જરૂર પડે તો તેની રીતે ઉન્નત થવા માટે કરવું, અને તેમાં બાધ નથી. (૧૬)

[ક્રમાનુસારે કર્તૃત્વ નહિ બળવનારા એટલે કે એ ક્રમધનના અપવાદરૂપ બાસતા મનુષ્યો સંબંધી વાચકની સંકાતું પુનઃ સમાધાન કરવાને અંધકાર કહે છે.]

કર્તૃત્વવિશેષાણાં પરસ્પરં સહચારાસહચારૌ । ૧૭ ॥

पूर्वपूर्वमथोत्तरोत्तरविधौ संलीयते कुत्रचि-

त्पुंसः शक्त्यनुसारतः कचिदपि प्राधान्यतस्तिष्ठति ॥

काप्येतानि समाश्रयन्ति समतां वैषम्यकोटिं कचि-

त्कालादेशवशाच्च वस्तुवशतः कार्येषु सर्वः क्रमः ॥

આરે કર્તૃત્વ અલગ અલગ જ રહે છે કે ક્યાંય તેમના

સાદુચાર થાય છે ?

ભાવાર્થ અને વિવેચન—દરેક માનુષ્યને શક્તિ અને સંયોગો એક-સરખા પ્રાપ્ત થતા નથી. વિવિધનું સંયોગોને કીધે કોઈનામાં એવી શક્તિ હોય કે એક અવસ્થાનું એક કર્તૃત્વ પતાર કરી બીજા કર્તૃત્વની દશમાં પ્રવેશ કરી શકે. અને બીજા કર્તૃત્વને હોડયા પછી જ બીજા કર્તૃત્વને કરી શકી શકે. તેથી અપેક્ષાએ તે પૂર્વકર્તૃત્વ કર્તૃત્વના કર્તૃત્વમાં પડવતાન મામે છે. કેટલાક પુરુષોનું વળી અનુક્રમિકરણ જ બળ હોવાથી ઉદ્યોગોને કારણે અનુક્રમિકરણ સ્વાભાવિક કર્તૃત્વ જ કરીશરણમાં આરે છે. તેથી અનુ-

દાએ અમુક એકેક કર્તવ્ય જ પ્રામાન્યભાવે રહે છે. કેટલામાં વિશેષ સ્થિતિના પ્રભાવથી એક અવસ્થામાં પણ એકથી વધારે કર્તવ્ય સમાનાધિકરણથી સાથે સાથે રહે છે, અને કેાઇ કેાલે તે કર્તવ્યો વિષમપણે રહે છે. એટલે કર્તવ્યોની પરસ્પર સમાનતા અને વિષમતા, સહચાર અને અને અસહચાર, ક્રમ અને હિતક્રમ એ બધાનો આધાર પુરુષની શક્તિ, દ્રવ્ય, હોમ, કાળ, બાવ વગેરે પ્રાપ્ત થયેલા સંયોગો ઉપર છે. જગતમાં આ પ્રમાણે બિંમ બિંમ પ્રકારે જીવન ગાળતાં મનુષ્યોનાં દૃષ્ટાંતો જોવામાં આવે છે, પરંતુ મુખ્ય નિયમ અથવા ક્રમબદ્ધતાની અપેક્ષાએ એ પ્રકારનાં જીવન અપવાદરૂપ જ હોવામાં જોઇએ. આ અપવાદરૂપ જીવનમાંએ કેટલાંક જીવન કર્તવ્ય બળવવામાં સરળ થતાં હોય અને કેટલાંક જીવન અશળ પણ જન્ય ખર્ચ; પરંતુ મુખ્યત્વે કરીને નિષ્કામનુસાર બેસીત થતાં જીવન તો અશળ જવાનો સંભવ જ નથી.

અમ આ બાગતને લગતાં એકાદ બે દૃષ્ટાંતો હીક ઉપયોગી થઇ પાડે. પુરુષ પ્રથમાવસ્થા તો પ્રથાયોગ્ય વિવાહ્યાસમાં બેસીત કરી હતી, અને દિવીય અવસ્થામાં ગૃહસ્થાશ્રમ પણ શરૂ થયો હતો. આ ગૃહસ્થાશ્રમની બીજી અવસ્થામાં જ તે પરદિત કરવાની ત્રીજી અવસ્થાનું કર્તવ્ય પણ બાગતે જતો હતો. કેાઇ દુઃખી મનુષ્યને જોઇને તેને દુઃખમુક્ત કરવો, કેાઇ દીન વિદ્યાર્થીને વિદ્યાદાનને અર્થે ધનદાન કરવું છત્યાદિ પરદિતનાં કાર્યોમાં તે એ અવસ્થામાં પણ નિમગ્ન રહેતો હતો. એવામાં એકાએક પૈરાય અને જ્ઞાનતા પ્રાપ્તિથી બીજી અવસ્થામાં જ તેણે ચોથી અવસ્થાનું કર્તવ્ય આદર્યું! તેણે પોતાની પત્ની સદીધરનો, બાગક પુત્રનો અને ૧૨ માતાપિતાનો એકાએક ત્યાગ કર્યો અને વનવાસી થઈ રથે રથે જરદિસાધુને આશ્રમાદિની વ્યર્થતાનો ઉપદેશ કરવા માગ્યો. પુત્રાવસ્થામાં એક વગ લાભાથી તરીકે તેણે જીવન ગાગવા માંડ્યું તેમાં તેની સ્ત્રી, કામ અને સંયોગો જ કારણીગત હતા: ત્યાં વચની ક્રમબદ્ધતા પ્રમાણે કનનની ક્રમબદ્ધતા નિરસક હતી. બીજું એક દૃષ્ટાંત સુપ્રસિદ્ધ દેશમજા દાદાબાઈ વરદેજીનું છે તેમણે વિદ્યાર્થીજીવન પૂરું કર્યા પછી ગૃહસ્થાશ્રમ આરંભ્યો દમો, પરંતુ વિદ્યાર્થીજીવનમાં જ ત્રીજી અવસ્થાના કાર્યની

શરૂઆત કરી હતી અને ખીછાં અવસ્થામાં તો તેમણે ખરેખરે પરિહારી
 જીવન જ ગાળવા માંડ્યું હતું ! સ્વદેશખંધુઓની આર્થિક અને શૈક્ષણિક
 સ્થિતિ સુધારવાના હેતુથી સ્વતંત્ર વર્તમાનપત્ર બહાર પાડવાનું, સરકારના
 કાનસુધી પ્રેમ અવાજ લેઈ જવાને મથન કરવાનું, હિંદના લોકોના હિતને
 અર્થે ઇંગ્લેંડમાં રહીને લડત ચલાવવાનું અને એ રીતે સર્વ પ્રકારનું પરિહારી
 જીવન કે જે વસ્તુતઃ ત્રીછા અવસ્થાનું કર્તવ્ય છે તે આ પ્રમાણે ખીછાં અવસ્થામાં
 જ ચાલુ કર્યું હતું, અને તેના ખીજાંકુરે તો પહેલી અવસ્થામાં જ ફરી નીકળ્યા
 હતાં. આવી રીતે ખીછાં અને ત્રીછા અવસ્થાનો કાળ ત્રીછા અવસ્થાના કર્તવ્યમાં
 જ વ્યતીત કર્યો પછી આજે એ મહાત્મા ચોથી અવસ્થા ભોગવે છે, છતાં
 લોકહિતનો દીપક તો તેમના હૃદયમાં જ્વલંત બળ્યાં કરે છે. (૧૭)*

ચતુર્થ પરિચ્છેદ.

કર્તવ્યની ઇચ્છાનું નિવાસક્ષેત્ર : ચિદ્વૃત્તિ.

[હવે કર્તવ્ય બળવવાની ઇચ્છાને નિવાસ કરવાયોગ્ય હૃદયક્ષેત્રમાં કેટલી
 યોગ્યતા હોવી જોઈએ તેનું કથન કરવામાં આવે છે.]

કર્તવ્યક્ષેત્રમ્ । ૧૮ ॥

ધૈર્યં શૌર્યસહિષ્ણુતે સરલતા સન્તોષસત્યાગ્રહૌ ।

તૃષ્ણાયા વિલયઃ કપાયવિજયઃ પ્રોત્સાહનં માનસમ્ ॥

શાન્તિર્દાન્તિરુદારતા ચ સમતા ન્યાયે પરાયે રતિ-

રેતે યત્ર ગુણાઃ સ્ફુરન્તિ હૃદયે તત્રૈવ માનુષ્યકમ્ ॥

કર્તવ્યને યોગ્ય ક્ષેત્ર કયું ?

ભાવાર્થ—વિપત્તિના વખતમાં પણ અધીરા ન બનતાં ધીરજ રાખવી,

જે આટલું પ્રસિદ્ધ કરવાને સમયે દેશબંધ દાદાભાઈ પરલોકવાસી થયા છે.

† યોગવાદુરૂપોત્તમાદ્યુત્ત્વ ૧. ૧. ૧૨૨ ॥ મનુષ્યત્વમિત્યર્થઃ । મન-

તીત્યપ્યાહારઃ ॥

ધર્મ અને પરમાર્થના કાર્યમાં નિરંદ્ર થઈ આગળ વધવાને યત્નનું રાખવું,
 દુઃખ અને દેહની સાથે યંધ દિવંતરથી તે સદન દેવતાની સન્નિધિમાં રહેવી,
 મનમાં સરસતા અને સંતોષરૂપિ રાખવી, પ્રાણ જતાંમુદ્રી ઝગ સમયે
 પગથી રેડી સંત્યામકી થવું, લાંબી લાંબી અંધ ઇચ્છાઓ ઉપર દંભાજ રાખવું,
 દોષ, ઘટ, માન, લોભ, મરેર પ્રચંદ પ્રકૃતિઓને અંકુશમાં રાખી તેના ઉપર
 નિવૃત્ત્ય મેળવવો, મનમાં ઉત્સાહ અને દિગ્મત રાખવી, દર્શિયોને માનમાં રાખી
 વિષમવિગ્રાસના વેગમાં પોંજાવું નહિ, સન્નિધિ અને સ્વાસ્થ્યને યુગાપવા
 નહિ, સંપત્તિ અને સાધનોના પ્રમાણમાં કાશરનો રાખવી અને ન્યાયવિશિષ્ટ
 પરમાર્થના માર્ગમાં પ્રેમ રાખવો. આ ઉપર જાનેલા સમુદ્રો જે હલવામાં
 હશે સુસાધમાન રહે છે, ત્યાં જ અનુભવવું-માનવતત્ત્વ રહેલું છે. (૧૮)

વિવેચન—પૃથક્ પૃથક્ અવસ્થાઓનાં પૃથક્ પૃથક્ ફળોએ બળતર-
 વાને કેવો માણસ અધિકારી લેખાય, તેની વિસ્તૃત વિવેચના આગળ કરી
 જતામાં આવી છે. કમે કમે પ્રયોગ અવસ્થા આવી. પહેલાંનાં કમે કમે કેવો
 ઉચ્ચતર અધિકાર અનુભવમાં આવવો જોઈએ તે સ્પષ્ટ એ વિવેચનામાં
 દેવપાત્ર મળે છે, પરંતુ બીજા સર્વ અવસ્થાઓ અને સર્વ પ્રસંગોમાં અનુભવ
 કેવા પ્રમાણનાં એક સામાન્ય અધિકાર દેવો જોઈએ તે દેવપાત્ર આપ્યું છે.
 પ્રયોગ અવસ્થાનું એક મુખ્ય ફળત્વ તેા દેવ છે જ, પરંતુ પ્રતિષ્ઠિતને અને
 પ્રતિષ્ઠિતોને મુખ્ય ફળત્વના જૂઠા જૂઠા અગ્નિ સમઘી વિચાર કરવાનું
 તેમજ દાવ કરવાનું પ્રાપ્ત થાય છે મુખ્ય ફળત્વની વિચારનુંમાં દેવજ
 ફળત્વના બાજુ ઉપગ્રહ નાના કેટલા કાર્યોની વિચારનુંમાં કેવા સામાન્ય
 અધિકાર દેવો જોઈએ? એ પ્રશ્ન સ્વાભાવિક રીતે ઉપસ્થિત થાય છે. એ
 પ્રશ્નના ઉત્તર બહુકર અપૂર્ણ છે કે તે સામાન્ય અધિકાર એવું દર્શાવી
 ૬૪૨ હેતુ તેને જાણ થાય છે નહીં. તેનું કારણ કેવું દર્શાવે ?
 જો જુદા જુદા પ્રકાર ઉપસ્થિત થાય છે કે નહીં તેનું ? જો દર્શાવે તેને
 ઉપર જ જુદા જુદા કારણો દર્શાવે જો જુદા જુદા કારણો દર્શાવે જો
 જુદા જુદા કારણો દર્શાવે જો જુદા જુદા કારણો દર્શાવે જો જુદા જુદા
 કારણો દર્શાવે જો જુદા જુદા કારણો દર્શાવે જો જુદા જુદા કારણો દર્શાવે
 જો જુદા જુદા કારણો દર્શાવે જો જુદા જુદા કારણો દર્શાવે જો જુદા જુદા
 કારણો દર્શાવે જો જુદા જુદા કારણો દર્શાવે જો જુદા જુદા કારણો દર્શાવે

અત્યારે પણ વાંદરાંઓમાં બુદ્ધિના અંકુરો જાણાય છે તેમજ તેના વિકાસ પણ કરી શકાય છે, પરંતુ વાનર એક મનુષ્ય નથી, તેનું કારણ શું? કારણ એ છે કે વાંદરો મનુષ્યત્વને ઉચિત સુષ્ટુ વ્યવહાર કરી શકતો નથી. આ ઉપરથી સિદ્ધ થાય છે કે મનુષ્યત્વને ઉચિત સુષ્ટુ-હિતકારી વ્યવહાર અને વિચાર કરી શકે તે જ મનુષ્ય કહેવાય છે. પ્રસિદ્ધ આંગ્રજ કવિ અલેક્ઝાંડર પોપ કહે છે કે કુદરતે અગાધ હડાપણનો ઉપયોગ કરવા માટે જ મનુષ્ય-પ્રાણીની રચના કરી છે. આ અગાધ હડાપણનો ઉચિત ઉપયોગ જો તે ન કરે, તો પછી તે મનુષ્ય નહિ કહેવાય, પરંતુ પશુ કિંવા વાનર જ કહેવાય. આ પ્રમાણે મનુષ્યના હૃદયરૂપી ક્ષેત્રનો જ્યાં સદ્ભાવ હોય ત્યાં જ કર્તવ્ય-રૂપી પ્રમુખ ખીજમાંથી કાર્યરૂપી મનોરમ વૃદ્ધાના અંકુરો ફૂટવાનો સંભવ છે. મનુષ્યહૃદયરૂપી ક્ષેત્રના ગુણોમાં ધૈર્ય, સહિષ્ણુતા, સરલતા, સતોષ, આગ્રહ-પૂર્વક સત્યવાદિત્વ, નિર્લોભ, ક્રોધ-માન-લોભ-મોહ-મદ-મત્સરરૂપી પારિપુઓ ઉપર વિજય, માનસિક ઉત્સાહ, શાન્તિ, દાન્તિ, ઉદારતા, સમતા, ન્યાય-પ્રિયતા, પરાપકારવૃત્તિ, ઇત્યાદિની ગણના જ થવી ઘટિત છે. એ ગુણો જે હૃદયમાં ન હોય તે હૃદયમાં કર્તવ્ય-કાર્ય સંબંધી કોઈ પણ પ્રકારની સદિ-ગ્ધાના અંકુરો ફૂટવાનો સંભવ જ નથી. (૧૮)

[આકૃતિમાં મનુષ્ય પરંતુ વૃત્તિમાં અમનુષ્ય એવાં પ્રાણીઓનાં હૃદયક્ષેત્રો કર્તવ્યને માટે શું જીવનભર નિરૂપણી જ રહેવાનાં? આ પ્રશ્નનો ઉત્તર નિમ્ન શ્લોકમાં આપવામાં આવે છે.]

ક્ષેત્રવિશુદ્ધિઃ । ૧૯ ॥

માનુષ્યં હિ નિરુક્તલક્ષણયુતં ક્ષેત્રં પ્રધાનં મતં ।
 કર્તવ્યાખ્યતરુપ્રરોહણવિધેર્યોગ્યં સતાં સમ્મતમ્ ॥
 સ્યાન્નેદોપતૃણોપલાદ્યુપહતં શોધ્યં તદા તત્પુરો ।
 નો ચેન્નિષ્ફલતામુપૈતિ સકલો તદ્રોપણાદિશ્રમઃ ॥

ક્ષેત્રની શુદ્ધિ.

સાવાર્થ—ઉપર યતાવેલ લક્ષણયુક્ત જે મનુષ્યત્વ-માનવપણું તે જ

અત્યારે પણ વાંદરાંઓમાં બુદ્ધિના અંકુરો જાણાય છે તેમજ તેનો વિકાસ પણ કરી શકાય છે, પરંતુ વાનર એક મનુષ્ય નથી, તેનું કારણ શું ? કારણ એ છે કે વાંદરો મનુષ્યત્વને ઉચિત સુધુ વ્યવહાર કરી શકતો નથી. આ ઉપરથી સિદ્ધ થાય છે કે મનુષ્યત્વને ઉચિત સુધુ-હિતકારી વ્યવહાર અને વિચાર કરી શકે તે જ મનુષ્ય કહેવાય છે. પ્રસિદ્ધ આંગ્રેજ કવિ અલેક્ઝાંડર પોપ કહે છે કે કુદરતે અગાધ હાપણનો ઉપયોગ કરવા માટે જ મનુષ્ય-પ્રાણીની રચના કરી છે. આ અગાધ હાપણનો ઉચિત ઉપયોગ જો તે ન કરે, તો પછી તે મનુષ્ય નહિ કહેવાય, પરંતુ પશુ કિંવા વાનર જ કહેવાય. આ પ્રમાણે મનુષ્યના હૃદયરૂપી ક્ષેત્રનો જ્યાં સદ્ભાવ હોય ત્યાં જ કર્તવ્ય-રૂપી પ્રમુખ ખીજમાંથી કાર્યરૂપી મનોરમ વૃક્ષના અંકુરો ફૂટવાનો સંભવ છે. મનુષ્યહૃદયરૂપી ક્ષેત્રના ગુણોમાં ધૈર્ય, સહિષ્ણુતા, સરલતા, સતોષ, આગ્રહ-પૂર્વક સત્યવાદિત્વ, નિર્લોભ, ક્રોધ-માન-લોભ-મોહ-મદ-મત્સરરૂપી પારિપુઓ ઉપર વિજય, માનસિક ઉત્સાહ, શાન્તિ, દાન્તિ, ઉદારતા, સમતા, ન્યાય-પ્રિયતા, પરોપકારવૃત્તિ, ઇત્યાદિની ગણના જ થવી ધટિત છે. એ ગુણો જે હૃદયમાં ન હોય તે હૃદયમાં કર્તવ્ય-કાર્ય સંબંધી ક્રોધ પણ પ્રકારની સદિ-ગ્થાના અંકુરો ફૂટવાનો સંભવ જ નથી. (૧૮)

[આકૃતિમાં મનુષ્ય પરંતુ વૃત્તિમાં અમનુષ્ય એવાં પ્રાણીઓનાં હૃદયક્ષેત્રો કર્તવ્યને માટે શું જીવનભાર નિરૂપણી જ રહેવાનાં ? આ પ્રશ્નનો ઉત્તર નિમ્ન શ્લોકમાં આપવામાં આવે છે.]

ક્ષેત્રવિશુદ્ધિઃ । ૧૯ ॥

માનુષ્યં હિ નિરુક્તલક્ષણયુતં ક્ષેત્રં પ્રધાનં મતં ।
 કર્તવ્યાખ્યતરુપ્રરોહણવિધેર્યોગ્યં સતાં સમ્મતમ્ ॥
 સ્યાન્નેદોપતૃણોપલાદ્યુપહતં શોઘ્યં તદા તત્પુરો ।
 નો ચેન્નિષ્ફલતામુપૈતિ સકલો તદ્રોપણાદિશ્રમઃ ॥

ક્ષેત્રની શુદ્ધિ.

ભાવાર્થ—ઉપર બતાવેલ લક્ષણયુક્ત જે મનુષ્યત્વ-માનવપણું તે જ

કર્તવ્યનું પ્રમાણ છે. છે. કર્તવ્યરૂપ જ્ઞાનાં બીજ વાવવાની તે જ ઉત્તમ ભૂમિકા છે. જેમ સંપુરણ અનુભવપૂર્વક કહી શકાય છે. જો તે ભૂમિ દુરાચાર, દુરાચાર, દુર્મતિરૂપ કાંકરા પથ્થર અને તરણી વગેરેથી અશુદ્ધ થયેલી હોય તો પ્રથમ પ્રયત્ન કરી તે ભૂમિને શુદ્ધ બનાવવી જોઈએ, નહિતો તેની અંદર વાવેલ બીજ અને દરવામાં આવેલ ગ્રમ બંને નિષ્ફળ ગળે છે. માટે પ્રથમ શ્રેષ્ઠ વિશુદ્ધ કરવું જોઈએ. (૧૯)

વિવેચન—પૂર્વોક્ત શ્લોકમાં સૂચવવામાં આવેલા ગુણોથી સુક્ત જે હલ ન હોય—અર્થાત્ જે વ્યક્તિમાં માનુષ્ય ન હોય, માનુષ્યનાં ગુણો ન હોય, તે વ્યક્તિનું હલ્ય કર્તવ્યરૂપી જ્ઞાના બીજને માટે અનુકૂળ શ્રેષ્ઠ લેખાનું નથી. સામાન્યતઃ આપણે જોઈએ છીએ કે જે ભોંય રેતાળ, ક્ષાર-સુક્ત કે કાંકરાવાળી હોય છે તેમાં નાંખવામાં આવેલું બીજ જળી ગળે છે, તે બીજના ગર્ભમાં મોટું જ્ઞાન અને મુંદર જ્ઞાન અદસ્તરૂપે સમાયેલાં હોવા છતાં તે બીજ તે શ્રેષ્ઠમાં કિછરી સકતું નથી; તેની જ. રીતે જે હલ્યભૂમિમાં અનેક દોષરૂપ રેતી, ક્ષાર, તથાપણ કે કાંકરા રહેલા હોય તે ભૂમિમાં કર્તવ્યજ્ઞાન બીજ રમ્મ થઈ ગળે છે, તેના અંકુરો ફૂટી શકતા નથી. પરંતુ તે અશુદ્ધ ભૂમિમાં તેવો જ કુદરતી ગુણ છે માટે તેમાં બીજ વાવવાનો મન જ ન કરવો એમ માની બેસી નિષ્ફળી રહેવું જોઈએ નહિ. તે ભૂમિમાં જે દોષો હોય તે દર દરવામાં આવે અને વારિસિંમનથી તેને રસગમ કરવામાં આવે તો તે જ ભૂમિ શુદ્ધ થઈ શકે છે. જો અશુદ્ધ ભૂમિમાંથી પણ ઉત્તમ જ્ઞાન પ્રાપ્ત કરવાની આપણે અભિલાષા રાખતા હોઈએ, તો તેને શુદ્ધ કરવાનો યત્ન પણ કરવો જ જોઈએ. શ્રેષ્ઠને વિશુદ્ધ કર્યા વિના બીજને જળી જતું જોઈને પશ્ચાત્તે સંસારક્ષેત્રના ખાદ્યક ખેડતો નિરાશ બનીને બેસી રહે છે અને કહે છે કે “ શું કંઈ બાઈ? મારા બેનરની બોં સારી નથી. ” પરંતુ તેમની મોટી બદ જ એ છે કે તેઓ નિષ્ફળી બેસી રહે છે અને બોં સારી કરવાને જરા પણ ઉદ્યમ કર્યા વિના પોતાના સંચિત કમ ઉપર રોષણ રડીને બેસી રહે છે.

॥ દેવમિતિ સંવિવ્ય સ્વજેદુષોગમાગ્મયઃ ।

શત્રુદ્યંત્ર કર્ત્તવ્ય તિગ્ધ્યઃ પ્રાપ્તુર્દનિ ॥

અત્યારે પણ વાંદરાંઓમાં બુદ્ધિના અંકુરો જણાય છે તેમજ તેનો વિકાસ પણ કરી શકાય છે, પરંતુ વાનર એક મનુષ્ય નથી, તેનું કારણ શું ? કારણ એ છે કે વાંદરાં મનુષ્યત્વને ઉચિત સુખું વ્યવહાર કરી શકતો નથી. આ ઉપરથી સિદ્ધ થાય છે કે મનુષ્યત્વને ઉચિત સુખું-હિતકારી વ્યવહાર અને વિચાર કરી શકે તે જ મનુષ્ય કહેવાય છે. પ્રસિદ્ધ આંગ્રેજ કવિ અલેક્ઝાંડર પોપ કહે છે કે કુદરતે અગાધ ડહાપણનો ઉપયોગ કરવા માટે જ મનુષ્ય-પ્રાણીની રચના કરી છે. આ અગાધ ડહાપણનો ઉચિત ઉપયોગ જો તે ન કરે, તો પછી તે મનુષ્ય નહિ કહેવાય, પરંતુ પશુ કિંવા વાનર જ કહેવાય. આ પ્રમાણે મનુષ્યના હૃદયરૂપી ક્ષેત્રનો જ્યાં સદ્ભાવ હોય ત્યાં જ કર્તવ્ય-રૂપી પ્રમુખ બીજમાંથી કાર્યરૂપી મનોરમ વૃક્ષના અંકુરો ફૂટવાનો સંભવ છે. મનુષ્યહૃદયરૂપી ક્ષેત્રના ગુણોમાં ધૈર્ય, સહિષ્ણુતા, સરલતા, સંતોષ, આગ્રહ-પૂર્વક સત્યવાદિત્વ, નિર્લોભ, ક્રોધ-માન-લોભ-મોહ-મદ-મત્સરરૂપી પરિપુષ્પો ઉપર વિજય, માનસિક ઉત્સાહ, શાન્તિ, દાન્તિ, ઉદારતા, સમતા, ન્યાય-પ્રિયતા, પરાપકારવૃત્તિ, ઇત્યાદિની ગણના જ થવી ધટિત છે. એ ગુણો જે હૃદયમાં ન હોય તે હૃદયમાં કર્તવ્ય-કાર્ય સંબંધી કોઈ પણ પ્રકારની સદિ-ગ્થના અંકુરો ફૂટવાનો સંભવ જ નથી. (૧૮)

[આકૃતિમાં મનુષ્ય પરંતુ વૃત્તિમાં અમનુષ્ય એવાં પ્રાણીઓનાં હૃદયક્ષેત્રો કર્તવ્યને માટે શું જીવનભર નિરૂપણો જ રહેવાનાં ? આ પ્રશ્નનો ઉત્તર નિમ્ન શ્લોકમાં આપવામાં આવે છે.]

ક્ષેત્રવિશુદ્ધિઃ । ૧૯ ॥

માનુષ્યં હિ નિરુક્તલક્ષણયુતં ક્ષેત્રં પ્રધાનં મતં ।
 કર્તવ્યારણ્યતરુપ્રરોહણવિધેર્યોગ્યં સતાં સમ્મતમ્ ॥
 સ્યાન્નેદોપતૃણોપલાદ્યુપહતં શોધ્યં તદા તત્પુરો ।
 નો ચેન્નિષ્ફલતામુપૈતિ સકલો તદ્રોપણાદિશ્રમઃ ॥

ક્ષેત્રની શુદ્ધિ.

ભાવાર્થ—ઉપર ચતાવેલ લક્ષણયુક્ત જે મનુષ્યત્વ-માનવપણું તે જ

દર્શનનું પ્રધાન ક્ષેત્ર છે. કર્તૃત્વરૂપ જ્ઞાનમાં બીજા વાવવાની તે જ ક્રિયમ ભવિષ્ય છે. એમ સંપૂર્ણપણે અનુભવપૂર્ણ કહી શકાય છે. જો તે બુદ્ધિ દુરાગાર, દુરાચાર, દુર્મતિરૂપ કાંકરા પથ્થર અને તારણી વગેરેથી અશુદ્ધ થયેલી હોય. તો પ્રથમ પ્રયત્ન કરી તે બુદ્ધિને શુદ્ધ બનાવવી જોઈએ, નહિતો તેની અંદર વાવેલ બીજા અને કરવામાં આવેલ ક્ષમ બધે નિષ્ફળ જાય છે. મારે પ્રથમ ક્ષેત્ર વિશુદ્ધ કરવું જોઈએ. (૧૫)

વિવેચન—પૂર્વોક્ત શ્લોકમાં સૂચવવામાં આવેલા ગુણોથી યુક્ત જે હલ ન હોય-અર્થાત્ જે વ્યક્તિમાં માનુષ્ય ન હોય, માનુષ્યના ગુણો ન હોય, તે વ્યક્તિનું હલ્ય કર્તૃત્વરૂપી જ્ઞાનના બીજાને મારે અનુકૂળ ક્ષેત્ર કહેવાનું નથી. સામાન્યતઃ આપણે જોઈએ છીએ કે જે જોઈ રેતાળ, ક્ષાર-યુક્ત કે કાંકરાવાળો હોય છે તેમાં નાખવામાં આવેલું બીજા બગી જાય છે, તે બીજાના ગર્ભમાં મોડું જ્ઞાન અને સુંદર જ્ઞાન અદૃશ્યરૂપે સમાયેલાં હોવા છતાં તે બીજા તે ક્ષેત્રમાં ઉછરી શકતું નથી; તેથી જ રીતે જે હલ્યબુદ્ધિમાં અનેક દોષરૂપ રેતી, ક્ષાર, તણખધા કે કાંકરા રહેલા હોય તે બુદ્ધિમાં કર્તૃત્વરૂપ બીજા દૃષ્ટ થઈ જાય છે, તેના અંકુરો ફૂટી શકતા નથી. પરંતુ તે અશુદ્ધ બુદ્ધિમાં તેવા જ કુદરતી ગુણ છે મારે તેમાં બીજા વાવવાનો યત્ન જ ન કરવો એમ માની બેસી નિરૂપણી રહેવું જોઈએ નહિ. તે બુદ્ધિમાં જે દોષો હોય તે દર કરવામાં આવે અને વારિસિયનથી તેને રસગસ કરવાના આવે તો તે જ બુદ્ધિ નુકસાન થઈ શકે છે. જો અશુદ્ધ બુદ્ધિમાંથી પણ ક્રિયમ રૂપા પ્રાપ્ત કરવાની આપણે અભિલાષા રાખતા હોઈએ, તો તેને શુદ્ધ કરવો યત્ન પણ કરવો જ જોઈએ કારણે વિનુક કયાં વિના બીજાને

૧. પ્રભુ જેને તે પશુનું ત સાક્ષરના માતૃક ખેડુતો નિરાશ બનીને બેસી રહે છે. અને કો 'કે કે' યુ કો બાઈ ? મારા બેનગી હો સારી નથી. "

૨. નેના નાટી મુજ જ એ છે કે તેના નિ-ચળી બેની રહે છે અને તે સારી કરવાને પ્રયત્ન પણ કેવમ કયાં વિના પોતાના સંચિત કર્મ ઉપર જે ને પ્રાપ્ત બેની ને છે

ન કર્વામિતિ મચિન્ન્ય ન્યતેનુષોગમાત્મન. ।

અનુચમન કમ્તન તિન્ન્ય. પ્રાસુમહતિ ॥

અર્થાત—જેમ દેવમાં લખ્યું હશે તેમ થશે એમ ધારીને પોતાનો ઉદ્યોગ છોડી દેવો જોઈએ નહિ, કારણકે તલમાં તેલ હોવા છતાં પણ તે ઉદ્યોગ ક્યાં વિના નિકળતું નથી.

પ્રશ્ન—ત્યારે હૃદયક્ષેત્રમાં કર્તવ્યરૂપ શુદ્ધિના સંદિગ્ધાંકુરો ફૂટી નીકળે તેટલા સાર, જે ક્ષેત્ર અશુદ્ધ હોય તો, તેને વિશુદ્ધ કેવી રીતે કરવું? તેમ કરવાને ક્યા પ્રકારનો અને કય પદ્ધતિપુરઃસરે ઉદ્યમ સેવવો?

ઉત્તર—સર્વદા અને સર્વથા ચિદ્વૃત્તિનું શુભ વિચારોથી પોષણ કરવું, એ જ હૃદયવિશુદ્ધિ કરવાનો પ્રમુખ ઉદ્યોગ છે. ચિદ્વૃત્તિ એટલે શું, શુભ વિચારોના પોષણથી તેના ઉપર કેવી અને કયે પ્રકારે અસર થાય છે, ઇચ્છાંકુરોના પ્રાદુર્ભાવ કેવી રીતે થાય છે, એ સઘળું ક્રમાનુસાર રીતે ગ્રંથ-કાર હવે દર્શાવે છે. (૧૯)

કર્તવ્યવાસ્થા: । ૨૦ ॥

इच्छायां प्रथमं निमित्तवशातः कर्तव्यमुत्पद्यते ।

तत्र प्राप्य वलं प्रवृत्तिपदवीमारोहति प्रायशः ॥

अभ्यासेन चिरं प्रवृद्धवलतः स्थैर्यं समालम्बते ।

निष्ठामेति ततः क्रमेण परमां पूर्णे तदर्हे वले ॥

કર્તવ્યની અવસ્થાઓ.

ભાવાર્થ—જ્યારે માણસને સારાં નિમિત્તો મળે છે ત્યારે કર્તવ્ય વિષે મનમાં ખ્યાલ આવે છે, અને સંયોગો અનુકૂળ બનાવી ‘તે કર્તવ્ય કરું’ એમ ઇચ્છા ઉત્પન્ન થાય છે. એટલે કર્તવ્ય પ્રથમ ઇચ્છારૂપે પ્રકટ થાય છે, તે કર્તવ્યની પહેલી અવસ્થા. ઇચ્છા થયા પછી તદનુકૂલ પોતાના અને પરના વિચારોનું બળ મળે છે; તે બળવડે પ્રતિકૂળ વિચારોને દૂર દૂરથી કર્તવ્ય વિષે પ્રવૃત્તિ કરે છે; આ કર્તવ્યની બીજી અવસ્થા. પ્રવૃત્તિ કરતાં કરતા અભ્યાસ અને અનુભવથી માગની મુસ્કેલીઓ દૂર થાય છે, અનુકૂળતાની સાથે શક્તિમાં પણ વધારો થાય છે એટલે કર્તવ્યવિષયક પ્રવૃત્તિમાં સ્થિરતા

તમે છે; આ હનંધની શીજ અવસ્થા ને હનંધ પરિપૂર્ણ અવસ્થા નેટલું
બળ પ્રાપ્ત થાય અને મને તેવા સંયોગમાં તેથી સ્થિત ન થવા, તેથી
દલ્લા થાય, નિષ્કલ દલ્લા અને શનિથી હનંધવિરુદ્ધ પુરેટી સિદ્ધિ થાય,
તે હનંધની ચોથી અવસ્થા જાણી. (૨૦)

વિવેચન—ગિનની સ્થિતિ ને પ્રકારની દોષ છે. સમાદિન અને
બુલિન, સમાદિન સ્થિતિમાં વેરાઅના વિચારો આવે છે અને બુલિન
સ્થિતિમાં પ્રાનિવનક વિચારો રહે છે. જે વખતે ચિત્ત આ સમાદિન
અથવા બુલિન સ્થિતિમાં હોય છે, ત્યારે કામચમાંથી કોઈ એક પ્રકારનું
હનંધ મિનમાં સ્વયંબૂ રીતે ઉદ્ભવ થાય છે. હનંધ સંબંધી આ સ્વયંબૂ
ક્રિયા એ જ હનંધની પ્રથમ અવસ્થા છે. જુમિમાં વાવેલું બીજ, જેવી
રીતે રાજા દલિથી અદસ્ય છે કારણકે તે જુમિમાં દલાએલું છે અને
બીજના પ્રતીતિજનક અંકુરો જુમિનું પેટ ચીરીને બહાર નીકળ્યા પોતા
નથી; તેવી રીતે પ્રથમાવસ્થામાં રહેલું હનંધ અન્ય કોઈના જોવામાં-જાનુ-
વામાં આવતું નથી કારણકે તે હનંધની ખર્ચામાં જ રહેલું હોય છે. જુમિમાં
વાવેલું બીજ જળસિંચનથી અંકુરોના રૂપમાં ફરી નીકળે છે અને જળન-
વ્યવહારમાં પ્રવળ થાય છે ત્યારે તે સ્થૂળ દલિમર્ષોદયમાં આવે છે, તેવી રીતે
હનંધની છગ્ગાણી બીજ દીર્ઘ વિચારણાપ બળસિંચનને પરિણામે પ્રક-
તિરૂપે બહાર અંકુરિત થાય છે ત્યારે તેને બીજજો જોઈ શકે છે. બીજ
અને પ્રતની પેંડ હનંધની આ બીજ અવસ્થા છે. આ બીજ અવસ્થામાં
હનંધબીજને સ્વ તથા પર સાદાબથી બળ પ્રાપ્ત થાય છે. બીજમાં પો-
તામાં જે કાંઈ મુખ સામર્થ્ય રહેલું હોય છે તેને જળસિંચનરૂપ પરના વિ-
ચારોની અનુમતિથી વિશેષ બળ મળે છે અને એ રીતે એકત્ર બળની
પ્રાપ્તિ થતા ને જુમિના પેટને ચીરીને બહાર ફરી નીકળે છે. વિચારોનું
આટલું બળ પ્રાપ્ત થયા પછી પણ હનંધ જોઈએ તેટલી બળવાન સ્થિ-
તિને પામી હજી લેખાતું નથી, કારણકે નાના અંકુરવાળા રોપાઓને નાશ
પામવાના અનેક પ્રકારનો બળ પ્રાપ્ત થાય છે. આ બધો આંતરું અને
બાહ્ય ક્રિયા પ્રકારના હોય છે. કોડવામાં પોતામાં કાંઈ રોગ ઉત્પન્ન થવાથી

કરે છે ? ચિદ્રૂતિ, તે પોતે જ અંતઃકરણની પાશ્વ સીને ગયોગિત અવાજ કરે છે. ચિત્તનું અને તેનું તોદાન સત્તા, રજ અને તમથી જનનું હોય, તથાપિ ચિદ્રૂતિ તો ચિત્તનું એવા સંભાવ એવા પ્રકારનો જ અવાજ કરે છે. 'ચિદ્રૂતિ' એ જ ચિત્તિચક્તિ છે, એ જ બ્રહ્માસમાજની 'આંતર પ્રેરણા' છે, અને એમજ તત્ત્વોત્થાઓનું 'Causal Principle' છે. પરમ વિશુદ્ધ આત્મા સારી ચિદ્રૂતિના સંબંધ અતિનિદ્રનો છે અને ચિત્તનો સંબંધ તેનો નથી. આ ચિદ્રૂતિ કમંચ ઉપર આધિપત્ય ધરાવે છે.*

સ્માજસે ચિદ્રૂતિના અવાજને નદિ માનનારાઓથી દેશની ખરાબી થાય છે તેનું એક દર્શન આપ્યું છે. રશિયામાં 'નિદિવિષ્ટ' નામના તોદાની લોકોનાં એક વર્ગ છે; એ લોકો એવું માને છે કે તે લોકોનાં વિનાશપરાધી ખૂનો કરવામાં આવે તો એકદમ લોકો જનશ્રુતિમાં આવે અને દેશનો ઉદય થાય! આમ માનીને તે લોકો નિરપરાધી આગેવાન અને લોકહિતેન્દ્રુ નરોનાં ખૂન કરે છે. મનુષ્યમાં કુદરતે કિતમ બુદ્ધિ આપેલી છે પરંતુ આ લોકો પોતાનાં કૃત્યો ઉપર ચિદ્રૂતિની પ્રધાન સત્તા સાલવા નદિ દેતા હોવાથી તેઓની બુદ્ધિ કુમારે જાય છે. આથી રશિયામાં નિદિવિષ્ટ લોકોનો ભય બહુ પ્રવર્તે છે અને ઘણી વાર મોટી ગેરવ્યવસ્થા ચાલે છે. (૨૧)†

[ચિદ્રૂતિ મનની સાથે કેવા પ્રકારનો સંબંધ ધરાવે છે અને તે સત્-અસત્ ક્રમમાં મનને આજ્ઞા-નિયંત્ર કેવી રીતે કરે છે તે હવે દર્શાવાય છે.]

ચિદ્રૂત્તઃ કોપપ્રસાદૌ । ૨૨ ॥

સત્કૃત્યે મુદિતા કરોતિ નિતરાં કર્તવ્યનિર્દેશનં ।

* કેટલાક પંડિતો ચિદ્રૂતિના અવાજને કર્તવ્યના અધિપતિ તરીકે કબજા કરતા નથી; તેથી હલકું બ્રહ્માસમાજનો સિદ્ધાંત એવો છે કે આંતરપ્રેરણા જ ઇશ્વરી જ્ઞાન છે અને તે જે કાંઈ અવાજ કરે છે તે આત્મહિતકર હોય છે. બ્રહ્માસમાજની વિરુદ્ધ આર્યસમાજ કહે છે કે અનુભવથી પરિપક્વ થએલી બુદ્ધિ આત્મહિતનાં જે કાર્યો કરી શકે છે તે તે conscience અથવા આન્તઃપ્રેરણા કરી શકતી નથી. આ ગ્રંથમાં ચિદ્રૂતિનું આધિપત્ય સિદ્ધ કરી આપવામાં આવ્યું છે જે આગળના શ્લોકોપરથી જણાઈ આવશે.

† આ આદર્શ પ્રસિદ્ધ થવાને સમયે રશિયાના રાજ્યતંત્રમાં મોટી ઉધણપા-થલો ઘડી ચૂકી હોવાથી હવે એ પદ્ધતિના અસ્તિત્વ સંબંધે કશું સાંભળવામાં આવતું નથી.

સમાધાન—ચિત્ત ઉપર ચિદ્વૃત્તિનું આધિપત્ય હોવા છતાં સર્વદા અને સર્વથા ચિદ્વૃત્તિની આજ્ઞાનો અમલ ચિત્ત કરતું નથી, તેથી ચિદ્વૃત્તિના નિષેધાદેશની સ્પષ્ટ છાપ વદનરેખાઓમાં ઉતરતી નથી, પરંતુ ચિત્તના વિકારોની છાપ જ ઉતરે છે. નિમ્ન શ્લોકના વિવેચનમાં તે વાત સ્પષ્ટતઃ સમગ્નશે. (૨૨)

સ્ફુરણાસન્નાવેપિ કથં દુષ્કૃત્યપ્રવૃત્તિઃ । ૨૩ ॥

સંસ્કારૈરશુભૈઃ કુબુદ્ધિજનકૈઃ કર્માણુભિઃ સશ્ચિત્તૈ-
રાક્રાન્તા યદિ ચેતના મલહતા વ્યાપ્તા ચ જાડ્યેન વા ॥
ચિદ્વૃત્તિસ્ફુરણા ભવન્ત્યપિ ભવેત્તેષાં ન ધીગોચરો ।
મન્દાસ્તેન મદોદ્ધતાઃ પ્રતિદિનં કર્તુ કુકૃત્યં રતાઃ ॥

દરેકને સ્ફુરણા થવા છતાં દુષ્કૃત્ય કેમ થાય છે ?

ભાવાર્થ—પૂર્વનાં સંચિત કર્મના કેટલાએક એવા અશુભ પરમાણુઓ અથવા અશુભ સંસ્કારો હોય, કે જેથી સદ્બુદ્ધિ દ્વારા જાણ અને દુર્બુદ્ધિની પ્રબળતા થઈ જાય, તેવાં અશુભ કર્મોથી જેમની ચેતના દ્વારા ગઈ હોય અને તેની ચારે પાસે દુષ્ટ ચિંતનથી મલીનતા જામી ગઈ હોય અને જેમના અંતરમાં ચારે તરફ જડતા પ્રસરી રહી હોય તો તેવા પુરૂષોના અંતરપટમાં ચિદ્વૃત્તિની સ્ફુરણા થવા છતાં પણ તે સ્ફુરણાની કોપ અને પ્રસાદરૂપ નિશાનીઓ તેમના જાણવામાં આવતી નથી, તેથી સુક્રાંત વગરના વદાણની પેઠે આડી અવળી ગતિ કરતાં યા તો દુષ્કૃત્ય તરફ પગલાં ભરતા તેમને કોઈ અટકાવનાર નથી, તેથી સ્વચ્છંદપણે ઉદ્ધત થયેલા તે મંદ પુરૂષો તેમની બાહ્ય ઠંઠા પ્રમાણે ગમે તે કુકૃત્ય કરવામાં તત્પર થાય છે. (૨૩)

વિવેચન—ચિદ્વૃત્તિ તો હમેશાં આત્મહિતકર માર્ગની જ પ્રેરણા કરે છે, છતાં બાહ્ય એવું જોવામાં આવે છે કે ચિત્ત સર્વદા શરીરની પાસે આત્મહિતકારક પ્રવૃત્તિ જ કરાવતું નથી. કોઈ વાર તે તેની પ્રવૃત્તિ કરાવે છે તો કોઈ વાર અનિષ્ટ પ્રવૃત્તિ પણ કરાવે છે. જ્યારે ચિત્ત શરીર અથવા તેનાં

મનુષ્યોની પાસે અનિષ્ઠ પ્રવૃત્તિ કરાવે છે; ત્યારે તે વિદ્યુતિની પ્રેરણા
 મનુષ્ય અવાગની વિદ્યુત કાર્ય કરે છે એમ સમજાવું. સર્વ મનુષ્યોની ચિત્ત
 ક્રિયાઓ સરખાં હોતી નથી. કેટલાક ચિત્ત વિદ્યુતિની આસને અનુસર-
 નારા જ હોય છે અને તેમાં ચિત્તો, સરીર પાસે અનિષ્ઠ પ્રવૃત્તિ કરાવતાં
 નથી. પૂરનાં સચિત્ત ક્રિયાઓ જોએને અગ્રુમ સંસ્કારોવાળું ચિત્ત પ્રાપ્ત થયું
 હોય છે તેઓના સરીરની પાસે તેમનાં ચિત્તો વિદ્યુતિના અવાગની દરકાર
 થયો વિના માત્ર બાહ્ય સંધોએને વશગતી રીતે અનિષ્ઠ પ્રવૃત્તિ કરાવે છે.
 બહુધા મનુષ્યનાં ચિત્ત બાહ્ય સંધોએ પર આધાર રાખનારા જ હોવાથી
 ચિત્તને વિદ્યુતિએ એક દર્પણના જેવું કમું છે. દર્પણમાં જેવી રીતે બહારની
 વસ્તુઓનાં પ્રતિબિંબ પડે છે તેવી જ રીતે ચિત્તમાં બાહ્ય દ્રવ્યોનાં પ્રતિ-
 બિંબો પડે છે. ચિત્ત એક એવો ધાતુનો રસ છે કે જે તેને જે આકારમાં
 દાળાએ તે જ આકારમાં ઢળીને એક મૂર્તિરૂપ બની જાય. જેવી રીતે પ્રવાહી
 પાણીને એક વાડીની અંદર ભરીએ તો તે પાણી વાડીની આકાર ધારણ
 કરે છે, તેવી જ રીતે ચિત્તને જે બાહ્ય સંધોએના વાસણની અંદર દાળાએ
 અથવા રેડીએ તે સંધોએના જેવો જ તેનો આકાર સત્વર બદલાઈ જાય
 છે. આ પ્રકારનું પ્રવાહી ચિત્ત સરીરની પાસે જેવી રીતે પ્રવૃત્તિ કરાવે છે તે
 હવે આપણે જોઈએ. કોઈ પણ બાહ્ય વસ્તુ, દ્રવ્ય કિંવા સંધોએની અસર
 ચિત્ત ઉપર થાય છે તે ઇદ્રિયોદ્ધાર થાય છે. પ્રથમ ઇદ્રિયોને જ્ઞાન થાય છે,
 આખા સાઈ નરમું દ્રવ્ય જુએ છે, નાક સુગંધ વા દુર્ગંધને પિછાણે છે,
 તથા કોઈ પણ વસ્તુના સ્પર્શગુણને જાણે છે. આ દ્રવ્ય, મંથ વા સ્પ-
 ર્શાદિ ગુણને જાણનાર પ્રત્યેક ઇદ્રિયમાં રહેલા જ્ઞાતવંતુઓ છે. બીજા તંતુઓ
 ઇદ્રિયને યોગેષો અનુમત્ત ચિત્તસુધી પહોંચાડે છે. ઇદ્રિયોમાંના જ્ઞાતવંતુ-
 ઓને માત્ર ઇદ્રિયના અનુમત્ત જ જ્ઞાન થાય છે પરંતુ તે જ્ઞાનને ચિત્તસુધી
 પહોંચાડનાર તંતુઓને ચિત્તવંતુ કહેવામાં આવે છે. આ ઉભય પ્રકારના
 તંતુઓ સરીરના પ્રત્યેક ભાગમાં ફેલાયેલા હોય છે. ચિત્તને ઇદ્રિયના અનુ-
 મત્ત જ્ઞાન થયા પછી ચિત્ત ક્રિયાવંતુઓદ્ધારા સરીરને અમુક પ્રકારની
 પ્રવૃત્તિમાં યુક્ત થવાનું હુમાન કરે છે અને સરીરને તે ફરમાનનો અમલ

કરવો પડે છે. એ વખતે જો ચિત્તે દ્વરમાવેલી પ્રવૃત્તિ હિતાવહ હોય છે તો ચિહ્નવૃત્તિ પોતાની પ્રશુષિતતા દ્વારા તે પ્રવૃત્તિને અનુમોદે છે; પરન્તુ જો અહિ-
તકારક હોય છે તો તે પોતાના સંકેત્યદ્વારા ઉક્ત પ્રવૃત્તિનો નિષેધ સૂચવે છે.
નિષેધનું સૂચન થયા છતાં ચિત્તની ઉપર જો બાહ્ય સંયોગોનું અને ઇન્દ્રિયોનું
વિશેષ દબાણ હોય છે તો ચિત્ત ચિહ્નવૃત્તિના નિષેધસૂચનની દરકાર કર્યા
વિના પોતાની પ્રવૃત્તિમાંથી પાછું હટતું નથી. ઇન્દ્રિયનિગ્રહ અને ચિત્તનિરો-
ધરૂપ યોગમાં તત્પર એવા યોગી જનો જ આવી વસ્તુસ્થિતિમાં ચિહ્નવૃત્તિની
આશાને અનુસરીને દેહને કુટીલ પ્રવૃત્તિમાંથી વારી શકે, પરન્તુ અશુભ કર્મના
ઉદયવાળા આત્માઓને તે શક્તિ પ્રાપ્ત હોતી નથી અને બાહ્ય સંયોગોનું
દબાણ તેઓની ઉપર વિશેષ થવાને લીધે ચિહ્નવૃત્તિની શુભ પ્રેરણા છતાં
ચિત્તની અને છેવટે શરીરની દુષ્ટત્વમાં વિશેષ પ્રવૃત્તિ જોવામાં આવે છે.
ભદ્ર કેશવજીએ પણ તેમ જ કહ્યું છે:

દોડ્યા જતો હોય દંડા દડાજી. રોડ્યો ન રોડાય કહી પરાણે;
તેને વળી ડોકર ડીક મારો, તો કેમ તે બંધ પડે બિચારો ?
એ રીતથી નીચ પથે જનારે, સદાય છે અંતર આ તમારે;
તેને કહી જો અનુકળ થાશે, તો ખેલમાં આખર ખોટ ખાશે !

ચિત્ત ઉપર વિગત મેળવવો એ અતિદુષ્કર છે. ચિત્તમાં જે બુદ્ધિ
ઇન્દ્રિયોના જ્ઞાનદ્વારા કેતપન્ન થાય છે તેને વશવર્તી ન રહેવું એ ખરેખરી
પ્રયત્નગત છે. પીરૂંડો નામનો એક પાશ્ચાત્ય તત્ત્વદર્શી એવું દંડપણે માનતો
કે “ ચિત્તમાં કેતપન્ન થતી બુદ્ધિ કોઈ પણ પ્રકારની દબાણ કે વાંચના
કરવાને શક્તિમાન છે જ નહિ. ” પીરૂંડો માનતો કે આ પ્રકારનો અભિપ્રાય
ધારણ કરવો એટલું જ નહિ પણ પદ્મસાર નામ રાખતું એ જ ખરેખરી
પ્રયત્નગત છે, એ જ આત્મસંયમ છે અને એ જ દન્દિયનિગ્રહ છે. આ મા-
ન્યતા પ્રમાણે તે પોતાના દન્દિયનિગ્રહને કેન્દ્રિત રાખતા માટે અતિદુષ્કર
વત્ત રાખતો અને પોતાના અભિપ્રાય તથા સિદ્ધાન્તનું પરિપાકન કરતો.
તે તે કેટલે પણ પ્રકારનું ન્યાયન કરે છે, તે તેને સત્યગત્ય માણત
આદેશ કરે છે તે પણ તે પોતાનું ન્યાય અટકાવતો નહિ અને જરા
પણ વિરોધ થતા વિના ન્યાયનિગ્રહ રીતે પોતાનું મે તત્ત્વ જાણવાનું

જોડાયેલો અને પછી બંધ રહી જતો. એ તે રસ્તા ઉપર ચાલવા માંડેલો, તો તે કોઈ પણ પ્રકારના વિઘ્નથી બંધીને અટકી જતો નહિ. ખાડા ખામોચીયાં, ગોડીઓની દોડદોડ અને બીજી બધી મુશ્કેલીઓની સામે ધકેલે તે રસ્તાપર ચાલ્યો જતો. આવા પ્રકારનું તે પોતાનું વર્તન રાખતો તેનું કારણ એ હતું કે કોઈ પણ વસ્તુથી બંધીવું કે તેનાથી દૂર રહેવું એ તેના પોતાના મત પ્રમાણે સ્વસિદ્ધાન્તોનો પરસ્પર વિરોધ દર્શાવનારું હતું, એટલું જ નહિ પણ તેનું પરિણામ એ આવતું કે ઇન્દ્રિયોમાંથી નિશ્ચય કે નિર્ભય કરવાની શક્તિ ચાલી જતી હતી. ડામ અને ઘા તે કોઈ વખતે એવી દલતાથી સદન કરી રહેતો કે તે પોતાની આંખને મટકું મારવા કે મીચાવા પણ હેતો નહિ ! આટલી દલસુધી ઇન્દ્રિયોના નિમ્મલ કરી શકે તેઓ ચિત્તમાં ઉત્પન્ન થતી બુદ્ધિને નહિ અનુસરતાં ચિદ્દૃષ્ટિના આદેશને અનુસરી આત્મદિત સાધવાને સમર્થ બની શકે. (૨૩)

[શુભ વિચાર ક્યારે પ્રબળ નીપટે છે અને ચિદ્દૃષ્ટિ તે વિચારને ક્યારે હમેશાં છે તે નીચેના શ્લોકમાં દર્શાવ્યું છે.]

ચિદ્દૃષ્ટ્યર્થીનો વિચારવર્ણિતમઃ । ૨૪ ।

શુદ્ધાશુદ્ધનિમિત્તસન્નિવિવશાશ્ચિત્તે વિચારાવુભૌ ।

જાયેતે ચ શુભાશુભૌ પ્રતિપલં જાગર્તિ યુદ્ધં તયોઃ ॥

તત્ર સ્પાદ્યદિ ચેતના વલવતી શુદ્ધસ્ય નૂનં જયો ।

નો ચેન્મોહવલેઽશુભસ્ય વિજયઃ શુદ્ધસ્તુ સંલીયતે ॥

ચિદ્દૃષ્ટિ અને શુભ વિચાર.

ભાવાર્થ—માણસનું મન નિમિત્ત પ્રવાહી છે. શુભ નિમિત્તનું સાન્નિધ્ય થાય છે તો મનમાં શુભ વિચારો આવે છે, અને અશુદ્ધ નિમિત્તના યોગમાં અશુભ વિચારો ઉત્પન્ન થાય છે. શુદ્ધ અને અશુદ્ધ બન્ને નિમિત્ત ઉપરિધન થાય તો શુભ અને અશુભ બન્ને પ્રકારના વિચારો મનમાં જિન્ના થાય છે, ત્યારે દરેક ક્ષત્રે તે બન્ને વિચારોની પરસ્પર લડાઈ ચાલે છે. આ વખતે

દુષ્કૃત્યસ્ય તદા ભવેદ્વિલયનં સદ્બુદ્ધિસત્ત્વોદયઃ ॥

કર્તવ્યનો નિર્વાહ કરનાર સંકલ્પશક્તિ,

ભાવાર્થ—કર્તવ્ય બળવતાં અને સન્માર્ગે ચાલતાં વચ્ચે ખરાબ નિમિત્તો જામાં થાય કે જેથી વિચારમાં અને કૃતિમાં દુષ્કૃત્યોની ઉપસ્થિતિ થતાં માણસનું દુષ્કૃત્ય તરફ વલણ થવા માટે, અને સંકલ્પને સંકેલી લેવાનો વખત આવી પુગે; આ વખતે જો ચૈતન્યની નિમજતાને લીધે ચિહ્નચિત્તિની સ્ફુરણા કંઈક પરિસ્ફુટ થાય અને તેની સાથે સંકલ્પશક્તિ એટલે માનસિક બળ પ્રકટી નીકળે તો દુષ્ટ વિચારોના બળથી ઉપસ્થિત થએલો દુષ્કૃત્ય સંબંધી વિચાર તરત જ લીન થઈ જાય છે અને સદ્બુદ્ધિના સાન્નિધ્યનો અભ્યુદય થાય છે, એટલે અશુદ્ધ નિમિત્તો પણ અદિચિત્કર થતાં કર્તવ્યનો પ્રવાહ પાછો પ્રચલિત થાય છે. (૨૫)

વિવેચન—ઘણી વાર એવું બને છે કે એક શુભ કાર્યમાં ચિહ્નચિત્તિના અનુભોદનથી અને ચિત્તના શુભ વિચારથી પ્રવૃત્ત થયા પછી મધ્યમાં કોઈ એવા સંયોગો આકસ્મિક રીતે આવી જાય છે કે જેથી મનુષ્યના કાર્યની દિશા બદલાઈ જાય છે! આમ બને ત્યારે સમજી લેવું કે તે માણસના ચિત્તમાં અનિષ્ટ સંયોગોને લીધે દુષ્ટ વિકારો ઉપદ્રવ કરવા લાગ્યા છે અને તે વિકારોનો પરાભવ કરવાને તેની ચિહ્નચિત્તિ અસમર્થ છે. ચિત્તના દુષ્ટ વિકારોનો પરાભવ કરવામાં ચિહ્નચિત્તિ અસમર્થ હોવા છતાં એ સમયે તેની મદદમાં મનુષ્યની સંકલ્પશક્તિ આવે છે ખરી. આ સંકલ્પશક્તિ અથવા માનસિક પ્રબળતા જો ચિહ્નચિત્તિની સાહાય્યમાં આવીને જિતી રહે છે, તો તેને પરિણામે દુષ્ટ વિકારો ચિત્તમાં વધુ વાર સ્થાન પામી શકતા નથી. તે વિકારોને મારી હાથવવામાં આવે છે અને પુનઃ શુભ કાર્યની ગતિ તેની પૂર્વ દિશાએ પ્રવાહિત થાય છે. ચિહ્નચિત્તિ અને સંકલ્પશક્તિના યોગથી સુબુદ્ધિનો સુખકારક પરિણામ અનુભવાતો અનેક વાર દૃષ્ટિગોચર થાય છે.

શુભ કાર્યમાંથી ચલિત થયા છતાં ચિહ્નચિત્તિ અને સંકલ્પશક્તિના યોગથી પુનઃ શુભ કાર્યમાં અડગ રીતે જિતી રહેનાર તરીકે શુદ્ધ ક્ષત્રીય વીર નર પ્રતાપસિદ્ધિનું દૃષ્ટાન્ત ભારતવર્ષના ઇતિહાસમાંથી મળી આવે છે.

શહેનશાહ અકબરે ચિતોડ છતાં લીધું અને પ્રતાપસિંહ પોતાના પરિવાર સાથે પૂર્વતોમાં રહી દિવસ ગુઝારવા લાગ્યો. એ વખતે તેની પાસે સૈનિકો પણ નહોતા. માત્ર થોડાએક જીવ લોકો તેની મદદમાં હતા અને તેઓ તેના ખોરાકને માટે સમયક કરી આવતા હતા. રાણી, પદ્માવતી ગિરિદેવ-રામાં લાગે રાહલા કરવી અને પ્રતાપસિંહ તથા તેનાં પુત્રપુત્રી તેપર ચલાવતાં. આમ હોવા છતાં હજી પ્રતાપે અકબરને માયું નમાનું નહોતું. એક વાર પોતાનાં પુત્રપુત્રીને રાહલાના એક કંકડાને માટે લડતાં જોઈને પ્રતાપથી રહી જતાયું અને પોતાની તે સમયની તથા પૂર્વ સમયની સ્થિતિની તુલના કરતાં તેનું હૃદય દુઃખથી દ્રવવા લાગ્યું. તે જ વખતે ત્યાં અકબરનો હત આવી પહોંચનાં તેને આદેશ ચિત્તવાળા પ્રતાપે સંધિપત્ર લખી આપ્યું અને અકબરનું આધિપત્ય રખડ રીતે રીકાર્યું ! ક્ષત્રિયત્વનું શુદ્ધ બીરદ શરીરનાં અનેક છોરા છતાં અત્યારમુખી સાચવી રાખ્યું હતું તે ક્ષણિક આવેશમાં રદ કરી નાંખ્યું ! પ્રતાપ આ રીતે સુમાર્જ્યુત થયો. નિકટવર્તી સંધોગોને વશ રહેલા તેના ચિત્તે અને તે ચિત્તમાં જન્મેલા વિચારોએ, તેને તેના ખરા માર્ગમાંથી આ રીતે ચલિત કર્યો. ચિદ્વૃત્તિનું બળ એ વખતે નકાલું થઈ પડ્યું અને ચિત્તના વિચારોને આધારે સાદસ થઈ ગયું. પરન્તુ-હરત જ સંસ્કૃત્યક્તિ ચિદ્વૃત્તિની સાદાપ્યમાં આવીને ઊભી રહી ! પ્રથમને! અનિદ્ર વિચાર લય પામી ગયો અને 'કાર્ય સાધવામિ વા દેદં વાતવામિ' એવી પોતાની પ્રતિજ્ઞાનું-દેદં સંસ્કૃત્યનું તેને ખાન થયું. એ જ વખતે તેને નિશ્ચય કર્યો કે મને કેટલું દુઃખ ભોગવતાં છતાં ક્ષત્રિયત્વને કલ્પકિત કરવું નહિ જ ! પુનઃ સુમાર્જ્યુત પ્રતાપ સુમાર્જિત થયો અને અકબર સાથેનું સંધિપત્ર તેને રદ કર્યું' (૨૫)

[હર્નબની તિથિ કેટલે બધે બધે સંસ્કૃત્યક્તિને આધારે રહેલી છે તેનું નિશ્ચય કરાવવા નિશ્ચય કર્યું છે.]

સંસ્કૃત્યક્તિના કલ્પકિતિદિઃ : ૧૨૬ ॥

પ્રાવલ્યં પ્રભુતા પ્રભૂતવિભવઃ પ્રાજ્યશ્ચ રાજ્યં યશઃ ।

સામ્રાજ્યશ્ચ સમાજનાયકપદં મેનાધિપત્યં તથા ॥

પુરુષાર્થ કર્યા વિના તો બાળ્ય હોય તોપણ તે રૂળતું નથી. કહ્યું છે કે—

પૂર્વજન્મકૃત્ત્વં કર્મ તદ્દયમિતિ કથ્યમે ।

તત્કાળાં પુરુષાર્થોરં વિના દેવે ન મિચ્યતિ ॥

અર્થાત્—પૂર્વ જન્મનું કર્મ જે કાંઈ કર્મ તે જ દેવ દેવવાય છે અને એ જ પ્રમાણે પુરુષાર્થ કર્યા વિના તો દેવ પણ રજીબૂત થતું નથી. શે-કસીયરે ‘બુદ્ધીવસ સીઝર’ માં એક સ્થળે કહ્યું છે કે—મનુષ્યો ધણી વાર તેમના બાળ્યના માણીક બની બેસે છે; જે કાંઈ વાંકે હોય છે, તે આપણા કહેવાનો હોનો નથી, પરંતુ આપણો પોતાનો જ હોય છે. દેવતાનું તાત્પર્ય એ છે કે સર્વથા દેવ, બાળ્ય અને કંઈ ઉપર આધાર રાખીને બેસી રહેવું અને કયમ અથવા પુરુષાર્થ સેવવો નહિ તે એક પ્રકારની કર્મ ઉપરની શ્રદ્ધા નથી પરંતુ કર્મ ઉપરની અંધશ્રદ્ધા જ છે, કારણકે પૂર્વ જન્મમાં પણ જે કાંઈ મુકેન બંધાયું હોય છે તે પણ પુરુષાર્થ વિના બંધાયું હોતું નથી. ઐદિક પદાર્થોની પ્રાપ્તિમાં પૂર્વ જન્મમાં બંધાયેલું કર્મ અને તે સાથે આ જન્મના પુરુષાર્થની આવશ્યકતા છે ખરી, પરંતુ જ્યાં કાંઈ કર્તવ્ય બળવવાનું હોય છે તેમા તો માત્ર શુભ સંકલ્પ અને નીતિયગપૂર્વક ઉત્તમ પ્રકારનો પુરુષાર્થ સેવવાની જ અગત્ય રહે છે. ‘આ કર્તવ્ય હું ગમે તેટલી મદેનત કરીને—મમે તેટલો આત્મભોગ આપીને પણ બળવીશ’ એવો દૃઢ સંકલ્પ હોય, તો જ તે કર્તવ્ય બળવવામાં પ્રવૃત્તિ થાય છે. “મને કર્મ જેવી બુદ્ધિ સુખડી તેવું કામ હું કરું છું” એવો બચાવ કરનારાઓ એક રીતે આનવિવાનક જ સેખાવાને યોગ્ય છે બાળ્ય ઉપર અને હૃદય ઉપર પોતાના ભાગ માદા કૃષોની જવાબદારી મૂકીને સ્વચ્છદે વર્તનારાઓને તેમ કરતા અટકાવવા નાટ અને કલ્પનિષ્ઠ જ રાખવા માટે શ્રી કૃષ્ણે પણ ગીતામાં ઉપદેશ્ય છે કે કર્મણ્યવાચિકારસ્તે માં કલ્પે કદાચત ॥ તેટલા માટે પૂર્વ જન્મમાં બંધાયેલા બાળ્યને આધારે નહિ રહેતા સંકલ્પયગ મેળવવું અને તેથી જ કલ્પની તિદ્ધિ થઈ શકે છે. (૨૬)

[સહસ્રસાક્ષિ આટલી આવશ્યક હોવા છતાં જો તે ચિદ્દશિને આધારે આવે તો જ દિવકર છે, અને નહિતો સહસ્રસાક્ષિ અદિવકર નીવડે છે. આ કથન હવે કરવામાં આવે છે]

સંકલ્પશક્તિર્મયાંદિતૈવ હિતકરી ॥ ૨૭ ॥

एषा यद्यपि सर्वथा न सुखदा सङ्कल्पशक्तिः स्वयं ।
किन्त्वात्मोन्नतभावनानियमिता यत्रास्ति तत्रैव सा ॥
यत्राज्ञानपिशाचपाशकलिता दुर्वासनावासिता ।
स्यात्तत्राहितसम्भवः क्षतिततिः सञ्जायतेऽनेकशः ॥

સંકલ્પશક્તિ પણ હૃદમાં જ સુખકર છે.

ભાવાર્થ—સંકલ્પશક્તિ યદપિ કાર્યસાધક છે તથાપિ તેની ઉપર આત્માની ઉન્નત ભાવના અને ચૈતન્યશક્તિનો અંકુશ હોવો જોઈએ. જ્યાં તે પ્રભાણે હોય, ત્યાં જ તે ઉત્તમ કાર્ય સાધી શકે છે. જો તે ચૈતનાશક્તિના અંકુશમાં ન હોય, કિન્તુ અજ્ઞાન સ્વચ્છંદતા અને ઔદત્યરૂપ પિશાચના પાશમાં સપડાઈ ગઈ હોય, અને દુર્વાસનાથી વાસિત થઈ હોય તો ત્યાં સંકલ્પશક્તિ હિતકર કાર્ય સાધવાને બદલે મોટો અનર્થ કરી નાંખે છે અને દુનિયાને ઉધે પડે નાંખી ધણી ઉથલપાથલ કરવાનું કામ બજાવે છે; માટે સંકલ્પશક્તિ ઉપર જ્ઞાનનો અંકુશ રહેવો જોઈએ. (૨૭)

વિવેચન—સંકલ્પશક્તિ અથવા માનસિક પ્રવ્રણતા એક જડ સાં-
ચાના જેવી છે. તે સાંચો જો ચિદ્વૃત્તિના યંત્રને લાગુ થઈ જાય, તો ચિત્તમાં ઉત્પન્ન થએલી કુમુદિ વા અશુભ વિચારોનો પરાભવ કરી શકે છે, પરન્તુ જો તે ચિદ્વૃત્તિને મૂકીને ચિત્તના અશુભ વિચારોને જ લાગુ થઈ જઈને તેની સાહાય્યમાં રહે તો તેનું પરિણામ મોટો અનર્થ કરનારૂં નીવડે છે. આપણે વ્યવહારમાં જોઈએ છીએ કે માણસની કોઈ એક વિશિષ્ટ શક્તિનો જો તે સારો ઉપયોગ કરે છે તો તેનું તેને સારૂં ફળ મળે છે અને જો તેનો નફારો ઉપયોગ કરે છે તો તેની તે જ વિશિષ્ટ શક્તિ તેને દુર્ગુણી લેખાવવા ઉપરાંત નફારૂં ફળ આપે છે આ જ નિયમ સંકલ્પશક્તિના સં-
બંધમાં પણ લાગુ પડે છે. જો સંકલ્પશક્તિ સ્વચ્છંદતા અને ઉદ્દનાદરૂપી પિશાચોના હાથમાં સપડાઈ ગઈ હોય તો જ્ઞાન અને આત્મનિકટતા-

પ્રમ્મ ત્રાદિ ત્રાદિ પોદારી હી. જૂદા જૂદા દેશો છતનાર એક ગણતરી રાગ્ન લે જિદ્દવૃત્તિને આધારે ગણતરી મર્મોદિત સંકલ્પશક્તિવાળો બેલે તે તે ' અસાદિદીન ખૂની ' ન કહેવાતાં ' મદાન અકબર ' કહેવાય. (૨૭)

[ચિદ્વૃત્તિ અને સંકલ્પશક્તિની અસર મિત્ર હપર કેવી રીતે થાય છે અને તેનો આત્મા તથા દેહની સાથે કેવા પ્રકારનો સંબંધ છે તે સમજાવીને હવે ચિદ્વૃત્તિ તથા સંકલ્પશક્તિ અશુદ્ધ થાય તો તેને શુદ્ધ કરવાને કેવા પ્રકારનો પ્રયત્ન સેવવામાં આવે તે બાબતે તે નિમ્ન શ્લોકમાં દર્શાવવામાં આવે છે. કર્તવ્યના પરિપાલન માટે હૃદયરૂપી કંથ શુદ્ધ દોષાની આવશ્યકતા છે અને એ આવશ્યકતા ચિદ્વૃત્તિ તથા સંકલ્પશક્તિની શુદ્ધિદ્વારા પૂરી પડે છે. તેમની એ શુદ્ધિ કરવા પૂર્વે તેમની શક્તિનું વિસ્તૃત વિવેચન કરવામાં આવ્યું છે અને એ વિવેચનને લે બાદ કરીએ, તો ૧૯ માં શ્લોકની સાથે આ પછીના શ્લોકનું અનુસંધાન સમજાવું કે જે શ્લોકમાં હૃદયકેન્દ્રની શુદ્ધિનો માર્ગ સૂચવવામાં આવ્યો છે.)

ચિદ્વૃત્તિસદ્ગુણશક્તિવિવેચનં પ્રયત્નઃ । ૨૮ ॥

વાલ્યાદેવ તથાવિધોઽનવરતં યત્નો વિધેયો જનૈ-
રમ્યાસોપિ તથૈવ ધર્મચરણં શાસ્ત્રપ્રવેશસ્તથા ॥

ચિદ્વૃત્તિર્વિમલા યથૈવ ભવતિ જ્ઞાતું પુનઃ શક્યતે ।
સત્સદ્ગુણવલં યથા ચ નિયતં શુદ્ધાત્મભાવૈઃ સદા ॥

ચિદ્વૃત્તિ અને સંકલ્પશક્તિને સુધારવાનો પ્રયત્ન.

ભાવાર્થ—દરેક માણસે બાહ્ય અવસ્થાથી જ શિક્ષણ, વ્યવહાર, વર્તન, ધર્માનુષ્ઠાન, શાસ્ત્રશ્રવણ અને દરેક ચેષ્ટામાં નિરંતર ખ્યાલ એવો રાખવો જોઈએ કે ચિદ્વૃત્તિ અને સંકલ્પશક્તિનું ચિત્તકુલ કલંક ન લાગતાં અંતરૂની નિર્મળતા રહેવાની સાથે તે બન્ને હમેશ નિર્મળ રહે, અને વિધિ-નિષેધરૂપ તેની સ્ફુરણા આપણી બાહ્ય બહાર ન જાય, તેમ જ આત્મ-ભાવનાઓ પણ એવી શુદ્ધ અને દૃઢ રહે કે સંકલ્પશક્તિ તેની હદની બહાર આનું અવગું દોડી જઈ અનર્થ ન નિપજાવે, કિન્તુ હદમાં રહીને દૃઢ કર્તવ્ય બજાવવામાં સદાયબદ્ધ થાય (૨૮)

વિવેચન—અશુદ્ધ હૃદયક્ષેત્રને મનુષ્યત્વશુભોપેત જનાવવા માટે તેને શુદ્ધ કરવું જોઈએ. હૃદયક્ષેત્રનાં જો કાંઈ પરમ તત્ત્વો હોય તે તત્ત્વોની શુદ્ધિ એ જ હૃદયક્ષેત્રની શુદ્ધિ લેખાય. આ કારણથી આગળ હૃદયક્ષેત્રનાં પરમ તત્ત્વો ક્યાં ક્યાં છે અને એમની સંખ્યા કેવો પ્રકારની છે તે સમજાવવામાં આવી ગયું. દરેક તે પરમ તત્ત્વો જો અશુદ્ધ હોય તો તેને શુદ્ધ કરવાને કેવા પ્રકારનો પ્રયત્ન સેવવો ઉચિત છે તેનું નિર્દેશન આજ કરવામાં આવે છે. ગિહૃત્તિ અને સંકલ્પસક્તિ એ બે સહજાનના અંકુશ દેશ હોય અર્થાત્ સુષુ પ્રકારની હોય તો પછી ચિત્ત કાંઈ પણ કરવાને સમર્થ નથી એવું સ્વયંવાદ ગયું છે અને હૃદયક્ષેત્રનાં પરમ તત્ત્વો ગિહૃત્તિ અને સંકલ્પસક્તિને જ ગણવી ઉચિત છે. આ પરમ તત્ત્વોને શુદ્ધ કરવાનો પ્રયત્ન આસ્થાવસ્થામાંથી જ સેવવો જોઈએ. એક બાળક પોતાની ગિહૃત્તિ કે સંકલ્પસક્તિના દોષો જોઈ શકતો નથી, તોપણ તે દોષોને તેની બા-
સ્થાવસ્થાની ટેવોદ્દાશ તેનાં માતાપિતા જોઈ શકે છે અને તેથી બિ-
ધમાં પોતાના બાળકની તે ઉત્તમ સંજ્ઞાઓ સુષુ પ્રકારની અને તેટલા માટે તેનાં માતાપિતાએ જ બાળકની પાસે ઉચિત પ્રકારનો પ્રયત્ન સેવરાવવો જોઈએ. મુશિશ્વજી, સદ્વર્ણન, ધર્માનુશાન અને સામગ્ર્યવૃદ્ધિથી શ્રુતિઓ અને રિવાજો નિર્દેશ અને છે એવું બહુમા માનવામાં આવે છે અને ગ્રંથ-
કાર પણ શ્રુતિઓની શુદ્ધિને માટે એ માને છે એવરહર લેખે છે. મુશિશ્વજીને માટે ચલ કરવો દિવસારક છે તે માટે કશું છે કે: કુત્ર વિવેચો વત્સો? વિષા-
ન્દ્યાને સદૈવં જ્ઞાને-અર્થાત્ ચલ ક્યાં કરવો? વિવાબ્યાસમાં, સાગ્ર ઐ-
પથમાં અને દાન કરવામાં ધર્મોચ્ચૃત્તી કેટલે સુધી ઉચ્ચતિ સધાય છે તેને માટે 'આપસ્તંબ ધર્મસુત્ર' માં કહ્યું છે કે: ધર્મચલવા જપચ્ચં વગેઃ પૂર્વર્વ જ્ઞામાવધને જ્ઞાતિવર્તિષ્ઠો-અર્થાત્ જ્ઞાતિ જાલસવામાં દક્ષતા વળે પણ ધર્મો-
ચરણે હરી પોતાથી ઉત્તમ વર્ણપણને પામે છે. ધર્મોચ્ચૃત્તુને જો શુભ પરિ-
ણામ આવે છે તેનું એ વાક્યમાં સૂચન છે ધર્મસત્ત્વનું દમેદાં ચરણ કર-
વાનો બાદેશ દરેક "ધર્મનિન્દુ" દર પ્રગ્રહ ધર્મજ્ઞવ્યં એવા સન્દેહ દરેક
જો આ પ્રમાણે એ સર્વ શુભ ક્રિયાશુભ પરિણામો આવે છે, પરન્તુ "ક્યા

સાંભળી કૂટચા કાન તોય ન આવ્યું બ્રહ્મજ્ઞાન” એની પેઠે માત્ર ઉક્ત ક્રિયાઓ બાહ્યાડમ્યરપૂર્વક કરવામાં આવ્યાથી ઉપર કહેલાં વચનો પ્રમાણે લાભ થતો નથી, કિન્તુ તે સર્વ અર્થજ્ઞ જાય છે, અને તેટલા માટે એ સર્વ ક્રિયાઓ કરતાં જે ખાસ ચેતવણી ગ્રંથકાર આપે છે તે એ છે કે—
 ચિદ્વૃત્તિર્વિમલા યથૈવ ભવતિ ઇત્યાદિ. અર્થાત્ ચિદ્વૃત્તિ નિર્મળ થાય અને સંકલ્પજળ વૃદ્ધિ પામે તેમ જ આત્મભાવનાઓ પણ શુદ્ધ બને એવી રીતે—
 એવું ખાસ ધ્યાન રાખીને શિક્ષણ લેવું, શાસ્ત્રશ્રવણ કરવું, ધર્માચરણ આદરવું, ઇત્યાદિ. ઘણી વાર લોકો માત્ર એક વેઠ કાઢવાની પેઠે શાસ્ત્રશ્રવણ કરી જાય છે, ધર્માચરણ કરે છે, શિક્ષણ મેળવે છે, પરન્તુ તદ્દ્વારા ચિત્ત-
 વૃત્તિને અને સંકલ્પશક્તિને નિર્મળતાનો લાભ થાય એવા વિચારમાં તેમનું ચિત્ત પડેવાતું હોતું નથી અને તેથી માત્ર એક વેઠ કાઢવાની જેમ એ શુભ કૃતિ કરી જવાથી પણ કશું શુભ પરિણામ થતું નથી. આ શ્લોકમાં યથા શબ્દ ખુદી રીતે કહે છે કે ‘ જેવી રીતે ’ ઉક્ત લાભ થાય ‘ તેવી રીતે ’ તે ક્રિયાઓ કરવી અને તેથી જ હૃદયક્ષેત્રનાં તરવોની સાથે હૃદય-
 ક્ષેત્રની પણ શુદ્ધિ થાય. (૨૮)

[શક્તિઓને કર્તવ્યમાં યોજવાની રીતિ હવે દર્શાવાય છે.]

સ્વલ્પશક્તાવપિ કર્તવ્યસાધને યુક્તિઃ । ૨૯ ॥

उद्दिश्यैककृतिं कथञ्चिदपि चेत्संयोज्य शक्तीः समा ।

दीनादीनतरोपि यत्ननिरतः किञ्चित्फलं प्राप्नुयात् ॥

लक्ष्मीकृत्य समस्तकार्यनिकरं शक्तीः प्रसार्याखिलाः ।

कर्तुं चेत्સહસોદ્યતોપિ વલવાન્નાપ્નોતિ સિદ્ધિં ક્વચિન્ ॥

શક્તિઓને કર્તવ્યમાં યોજવાની રીતિ.

ભાવાર્થ અને વિવેચન—એક માનુસ યોગમાં યોગી શક્તિવાળો હોય અને ગરીબમા ગરીબ હોય, પણ તે માણસ પોતાની શક્તિના પ્રમાણમાં અમુક એક કામ ઉપર લગ્ન કરાડી, પુરતી ખંતથી તે કામ સાધ-

વામાં જ બધી શક્તિઓને - કાર્યે લગાડે છે, તેમાં છેવટે - તે કાર્યમાંથી કંઈ ને કંઈ ફળ મેળવવા સમર્થ થાય છે. તેથી ઉલટું વધારેમાં વધારે શક્તિવાળો માણસ એકીસાથે બધો કાર્યો પોતાના ઉપર ઉપાડી, પોતાની શક્તિઓને જુદાં જુદાં કાર્યો ઉપર વિખેરી નાંખે છે તો તે એકે કાર્યમાં પૂરતી રીતે સફળતા મેળવી શકતો નથી; અર્થાત્ થોડે થોડે અને ધીમે ધીમે પણ એકે કાર્ય બરાબર સાધી બીજાં કાર્ય ઉપર લક્ષ આપવામાં આવે તો બધાં કાર્યમાં સફળતા મળે છે, અને એકી સાથે ધણું કાર્યોમાં શક્તિઓને વહેંચી નાંખવાથી શક્તિઓ ખરિત થઇ જાય છે, એટલે કાર્યની સિદ્ધિ થતી નથી. અંગ્રેજીમાં એક કહેવત છે કે Jack of all trades is the master of none, અર્થાત્-એકીસામટા ધણા ધધાઓ માથે લે તે એક પણ ધધામાં પાર પડી શકે નહિ. આમ થવાનું કારણ એ છે કે દરેક માણસની કાર્ય કરવાની શક્તિ મર્યાદિત હોય છે. તે શક્તિ જો થોડાં કાર્યોમાં વહેંચાએલી રહે, તો તે થોડાં કાર્યો સફળ થાય ત્યાંસુધી પહોંચી શકે છે; પરંતુ જો ધણાં કાર્યોમાં વહેંચાઈ જાય તો એક પણ કાર્ય સફળ થઇ શકતું નથી. માન્ય કહે છે-કે જે મનુષ્યની ગતિ સર્વ દિશાઓ વિશે છે તે મનુષ્યની ગતિ દોષ પણ દિશામાં હોતી નથી. કહેવાનું તાર્કિક એ છે કે સ્વ-શક્તિને મનુષ્યે કર્તવ્યમાં એવી રીતે મેળવી કે જેથી તે થોડાં કાર્યો પણ સર્વોચ્ચ સફળ કરી શકે; એકીસામટા ધણાં કાર્યોમાં શક્તિનું વિતરણ કરવાથી એકે કાર્ય સફળ કરી શકાય નહિ; તે કરતાં થોડાં કાર્યો પણ સર્વોચ્ચ રીતે સફળ કરવા એ દિવકર માર્ગ છે. (૨૮)

પષ્ટ પરિચ્છેદ.

કર્તવ્યપરાયાણના.

કર્તવ્યમેવોષતિમુન્યુ. ૩૦ ॥

નો દેશસ્ય સમુન્નતિદ્વદતૈર્વપ્રૈર્વરૈર્મૌયતે ।

નો દૈવ્યૈર્ન ચ દિવ્યહર્મ્યનિકરૈર્નાશ્વૈર્ગજૈઃ સૈનિકૈઃ ॥

સ્વાન્યોદ્ધારકનીતિરીતિકુશલૈઃ કર્તવ્યનિષ્ઠૈઃ સદા ।

જ્ઞાન્તિજ્ઞાન્તિપરાયણૈઃ સુપુરુષૈર્દેશોન્નતિર્મીયતે ॥

કર્તવ્યની ઉત્તમ સ્થિતિ તે જ દેશની ઉત્તતિ.

વાક્યાર્થ—અમુક દેશની કિન્નતિનું માપ કાઢવું હોય તો તે દેશના મોટા અને મજબૂત કિશોરો ઉપરથી કે રાજ્યના મોટા પદ્ધતના ઉપરથી કે ત્યાંના વતનીઓની મોટી મોટી દવેલીઓ ઉપરથી અથવા કાંથી મોટાની વધારે સંખ્યા ઉપરથી કે લશ્કરના વિસ્તાર ઉપરથી દેશની કિન્નતિનું માપ થવું નથી; કિન્તુ પોતાનો અને પરનો ઉદ્ધાર કરનાર, નીતિ રીતિમાં કુશળ, જ્ઞાન્તિમાં મજ, જ્ઞાતાના ધરનાર અને કર્તવ્ય બળવવામાં મશગુલ એવા સજ્જન પુરુષોની વધારે સંખ્યા ઉપરથી જ દેશની કિન્નતિનું માપ ચાલે છે—અર્થાત્ જે દેશમાં કર્તવ્યપરાયણ મનુષ્યોની વધારે સંખ્યા હોય તે દેશ વધારે ઉત્તમ સમજાયો અને જે દેશમાં સંપત્તિ વગેરે વધારે હોય પણ તે સાથે નીતિબ્રહ્મ અને કર્તવ્યહીન મનુષ્યો વધારે હોય તો તે દેશ અવનતિ અભિમુખ થયેલો છે, એમ સમજવું. (૩૦)

વિવેચન—સામાન્ય રીતે એક દેશની આગાહી અથવા નાદોજવાલી સંબંધે જે માપ કરવામાં આવે છે તે વચ્ચે હોવું નથી એવો આશય આ શ્લોકમાં દર્શાવવામાં આવેલો છે. જોકે પોતાની સ્થૂંઝ દૃષ્ટિવડે સ્થૂંઝ વસ્તુઓમાં જ મનુષ્ય કે આખું જગત્ સમાન મનુ હોવાની એવું માને છે; પરન્તુ એવું માનવામાં એક ધાગી મનાર મન થઈ જતાના આવે છે. અમુક દેશના રાજ્યના તત્ત્વોમાં આટલા મધ્ય વિસ્તારવાળા દેશો છે માટે એ દેશ કિન્નતિને કિષ્કરે ગિરજા જે, અથરાતે એ દેશની પાસે આટલું લશ્કર છે, આટલું ધન છે, આટલી ખાનગી સંપત્તિ છે, તે દેશની આટલી વસતી છે, માટે એ દેશ મોટામાં મોટો છે, એમ માનવું તે પણ એક પ્રકારની ભૂલ છે. સવ પ્રકારની સ્થૂંઝ સંપત્તિથી ભરેલો એક દેશ કિન્નતિને કિષ્કરે પડોએલો લેખાય નહિ, કારણકે સંપત્તિના વનજી ઉપરથી કિન્નતિનું પ્રમાણ માપવું એ વ્યર્થચિત્ત જ નથી. સંપત્તિને કિન્નતિ કરનાર મનુષ્યોના ગુણો હોવાથી

એ ગુપ્તો ને દેશના મનુષ્યોમાં વિશેષ પ્રમાણમાં દોષ એ જ દેશ ગમત
 દશે કરેવાય તદ્દપર એ છે કે રમુય વસ્તુઓને જન્મ આપનાર શુભ
 વસ્તુઓ-મનુષ્યના ગુપ્તો દોષથી મુક્ત વસ્તુઓ વિશેષ જગતના લેખાવાને
 યોગ્ય છે. ને દેશમાં વિશેષ મુજવાનુ મનુષ્યો દોષ અર્થે ને દેશની પ્રજામાં
 પોતાનો અને પરનો ઉદાર કરવાની ભારના પ્રજાપતે વર્તી દોષ, ને દેશની
 પ્રજા નીતિ રીતિમાં કુચક દોષને સગન સુચોમમાં મળી રહેતી દોષ, કા-
 દારિયી મુક્ત રહીને સન્નિતમાં મમ રહેતી દોષ તથા બુદ્ધિના અનિષ્ટ પ્રસંગો
 ઉપસ્થિત થવા દેતી ન દોષ, તે જ પ્રજા પોતાના કર્તવ્યમાં એનિષ્ટ રહેલી
 લેખાય અને તેથી તે જ પ્રજા ઉપર નિષેધ પડેલો લેખાય. - દેશની
 પ્રજા કર્તવ્યનિષ્ટ ન દોષ અને અને દેશમાં મંજ્યાતમ મળતી રિવાજો
 દોષ, પણ તેથી શું ? દેશમાં દ્રવ્ય ધર્મ દોષ પરંતુ ધનવાનો કર્તવ્યનિષ્ટ ન
 દોષને તેઓમાં અનીતિનો પ્રચાર સૌથી વિશેષ દોષ તો શું તે દેશ અધા-
 ગતિ પામેલો ન લેખાય ? કેટલે દેશમાં અતિમુદર હવેલીઓ દોષથી તે
 દેશ અધુઓને રમણીય બાને ખરી, પરંતુ એ મુદર હવેલીઓનો ઉપયોગ
 કર્તવ્યને નહિ સમજનારા મજબૂનો વિલાસાદિમાં કરતા દોષ તો તે હવે-
 લીઓ દેશને ઉભન લેખવામાં સાધનજૂન લેખાય ખરી ? દેશમાં યોદ્ધા દાથી
 કે સૈનિકો પારાવાર દોષ પરંતુ પરસ્પર પેરભાવથી ઘેરાએલા દોષ, તો
 દુસ્મનની સામે પોતાના દેશનું રક્ષણ કરવામાં રત્નકર્તવ્યના પ્રયાસ વિનાની
 એ મોટી સેના શું જરા પણ ઉપયોગી લેખાય ? તેથી કમરું દેશમાં ભરે
 ધનુ રિવા ન દોષ, ધન ન દોષ, મુદર મહાનો કે મોટું લશ્કર ન દોષ
 પરંતુ મત્ર પરસ્પર ઉદાર કરવામાં એકસંધ રાખવાની રીતિ દશે તો માત્ર
 યોદ્ધા સૈનિકો પણ દુસ્મનની સામે પોતાના દેશનું રક્ષણ કરી રાકશે. નીતિ-
 રીતિના કુચક પ્રજાવર્ગ દશે તો ને ધન અને મુદર મહાનો મેળવી રાકશે,
 અને જન કર્તવ્યનિષ્ટ લાંગરો મોટો સમુદાય દશે તો તે પોતાના તાતાના
 મુલકોમાં વધારો કર્તવ્ય મોટું લશ્કર તથા સંખ્યાતમ મજબૂત રિવાજો
 પણ સપાદન કરી રાકશે આગ્રહ કરિને આદ્યમીયે પોતાના નાના
 ગામડાનું પરોપકાર કરતા પણ એનું જ કલ્પું છે કે જે જૂનિમાં ધન ધર્મ

હોય અને મોટા મોટા ધનવાનો તથા રાજાઓ આખા દેશમાં જતા હોય પરંતુ ગરીબ અને સરલ સ્વભાવનો સામાન્ય પ્રજાવર્ગ કશા લેખામાં ન ગણતો હોય તે ભૂમિ દુર્ભાગ્યવતી જ લેખાય છે! જે ઇંગ્લાંડને આજે આખા દેશમાં આવે છે તે જ ઇંગ્લાંડને માટે એ કવિ કહે છે કે આજે તો ઇંગ્લાંડમાં દુઃખો આવી પડ્યાં છે અને ખરી આખા દેશ તો ઘણાં વર્ગો પૂર્વે હતી કે જ્યારે લોકો સંતોષપૂર્વક મજૂરી કરીને થોડાથી સંતુષ્ટ રહી સુખી બનતા હતા, નિષ્કપટભાવ અને આરોગ્ય તે લોકોનાં મિત્ર હતાં અને ‘ધન શું?’ એ મંત્રથી અજ્ઞાન તે જ તેઓનું ધન હતું! દેશની ઉન્નતિ અને આખા દેશનું યથોચિત માપ કેવી રીતે કરી શકાય અને ‘કર્તવ્ય’ વિષયનો વિસ્તાર સમસ્ત દેશ અને જગત સુધી કેવી રીતે થાય છે, તેટલા માટે એકદમ એ દૃષ્ટાંતો પ્રાસંગિક લેખાશે.

રોમના રાજ્યની પ્રાચીન સમયની જાહેરલાક્ષી આખી દુનિયામાં વખણાતી હતી. રોમની સત્તા એક વાર આખા યુરોપના જુદા જુદા દેશો ઉપર હતી, પરંતુ તેનો અસ્ત થયો તે એ રાજ્યની પ્રજાની કર્તવ્યપ્રજ્ઞતાને લીધે જ થયો હતો. રોમના લોકોની ભ્રષ્ટ નીતિથી અને તેઓએ શાસન આરામ તથા મોજમજામાં દૂખી ગયાથી તે પતિતાવસ્થામાં આવી પડ્યું. રોમના અરતકાળમાં લોકો એવું માનવા લાગ્યા હતા કે કામ કરવું એ તો શુભામનો ધંધો છે. પોતાનાં મહાન પુરુષોનાં રૂઢાં આચરણ અને સદ્ગુણોને એ પ્રજાએ છોડી દીધાં હતાં અને તે ઉપર ભરતે કહ્યું છે કે-તેવી નમાલી પ્રજાના નિઃસંશય નાશ થવો જ જોઈએ અને તેની જગ્યા મહેનતુ તથા જોષમદાર પ્રજાને મળવી જોઈએ. ગ્રીસ એક નાનો દેશ છે અને તેની વસતી પણ ઘણી થોડી છે. તેનું મુખ્ય શહેર આથેન્સ પણ નાનું નગર છે. એમ છતાં દુનરક્ષામાં, અક્ષરશાસ્ત્રમાં, તત્ત્વજ્ઞાનમાં અને દેશાભિમાનમાં તેની ઉચ્ચતા હોવાને લીધે તે આખી દુનિયામાં સુપ્રસિદ્ધ નગર લેખાતું હતું. પરંતુ તેના ગુણોને લીધે તેની જ ઉચ્ચતા હતી તે તેનામા અવગુણો આપતાં નાના પામી. આથેન્સમા ગદેરીઓ કરતાં ગુજામેની સંખ્યા વધારે હતી. એના આગેવાન પુરોહિતોમાં નીચિનું બંધન દીકુ હતું અને સ્ત્રીઓ

પવિત્ર નડોતી. આ કારણથી એનો કારમો અસ્ત થઈ ગયો તેની ઇતિહાસનાં પાનાં સાફથી પૂરે છે: (૩૦)

[દશે કર્તવ્યપરાયણતા જ સુજનતાનું છે તે સમન્વયમાં આવે છે.]

સૌજન્યપરિષદ: ૧૨૧ ॥

પાણ્ડિત્યેન ન મીયતે સુજનતા વક્તૃત્વશક્ત્યાયવા ।

ચાતુર્યેણ ધનેન ભવ્યવપુષા રાજ્યાધિકારેણ વા ॥

કિન્તૂત્કૃષ્ટદયાક્ષમાસરલતાવાત્સલ્યવૈર્યાદિભિ-

રાત્મોદ્ધારપરોપકારજનકૈઃ સા મીયતે સદ્ગુણૈઃ ॥

કર્તવ્યપરાયણતા આ સુજનતાનું માપ.

ભાવાર્થ અને વિવેચન—એની હાજરીથી માણસને કર્તવ્યપરાયણ કે સંજ્ઞાન મળી શકાય, તે સૌજન્યથી સદ્ગુણ દોરાની પ્રતીતિ પડેલા, વક્તૃત્વશક્તિ, આદ્યાદી, વૈભવ, શરીરસાદર્ય, કે રાજસત્તા ઉપરથી થઈ શકતી નથી, કારણકે ધન આમરો પ્રખર પડેલ હોય છે, છતાંય અભક્ષ્યભરેલાં બાપજો આવે છે, દરેક બાબતમાં ધણ જ આધાક હોય છે, ધનાયક અને ખડ રૂપાળા હોય છે, તેમજ રાજ્યના મોટા ઝોલા ઉપર ચરેલા હોય છે, છતાં સુજનનને તેઓ બિલકુલ ઝોળખતા નથી, અર્થાત્ સ્વેચ્છા માત્ર ધણ સૌજન્ય ત્યાં પ્રતીત થતું નથી; માટે આ ગુણોથી સુજનતાનું માપ થતું નથી કિન્તુ પોતાનો ઉદાર કરનાર અને પરને શાન્તિ આપનાર સદ્ગુણો, જેવાં કે દુઃખિન અને પીડિત જનો ઉપર દયા રાખવી, અજ પુરવોના અપકારની સામે ક્રોધ ન કરતાં ક્ષમા રાખી તેમનો ઉપકાર કરવો, હલકામાં સરલતા રાખવી, દરેક મનુષ્ય પ્રત્યે વસ્તુ બાવ રાખવો, સંકટના વખતમાં ધન ધીરજ રાખવી, પત્નીને માનવત્વ સમજવી, પરજનને પક્ષર સમાન ગણવું વગેરે માનવીય સદ્ગુણોનું જ સુજનતાનું માપ થાય છે. આ જ વિષયપરતે સુખાપિતકાર કહે છે તે ધણ વર્ણવેલ છે:—

સૌજન્યં यदि किं गुणैः समहिमा वदन्ति किं मर्दवीः ।

सहिष्णु यदि किं धनैरपयसो वदन्ति किं सुमुखा ॥

અર્થાત—જો એક માણસ સુજન હોય તો પછી તેનામાં ખીજ ગુણો હોય કિંવા ન હોય તોપણ તેથી શું? જો સન્મીર્તિ હોય તો પછી ધરેણું પહેરે તોપણ શું અને ન પહેરે તોપણ શું? સુવિદ્યા હોય તો પછી ધન હોય તોએ શું અને ન હોય તોએ શું? અને જો અપયશ પ્રાપ્ત થાય તો પછી મૃત્યુથી શું? તાત્પર્ય એ છે કે બાહ્યતઃ જે કંઈ ગુણો દેખાતા હોય તે ઉપરથી સુજનતાનું માપ થઈ શકતું નથી, પરંતુ આંતરુ સદ્ગુણોથી જ થાય છે. (૩૧)

વિદ્યાસૌજન્યયોદ્વલના । ૩૨ ॥

चारित्रस्य न विद्यया प्रवलता सौजन्यवृद्ध्या यथा ।
सौजन्येन हि नम्रता रसिकता नो विद्यया दृश्यते ॥
मिथ्यादम्भमदादयः सहचरा ज्ञानस्य शुष्कस्य हा ।
सौजन्यस्य तु नैव तेन परमं सौजन्यमेवाश्रयेत् ॥

જ્ઞાન અને સૌજન્યમાં શું શ્રેષ્ઠ?

ભાવાર્થ—ચારિત્ર્ય અને સહચાર સાથે જોડેલો સંબંધ સૌજન્યનો છે તેટલો વિદ્યા કે જ્ઞાનનો નથી; અર્થાત્ ધણે ઠેકાણે વિદ્યા તો ધણીએ હોય છે પણ ચારિત્ર્યનું બિલકુલ ઠેકાણું હોતું નથી, અને સૌજન્યની જ્યાં હાજરી હશે ત્યાં ચારિત્ર્ય અવશ્ય સારું હશે જ. એટલે સૌજન્યનો ચારિત્ર્ય સાથે ગાઢ સંબંધ છે. વળી નમ્રતા, વિવેક, સખ્યતા, રસિકતા, શાન્તિ, જ્ઞાન્તિ વગેરે ગુણો સૌજન્યના સહચારી દેખાય છે, પણ વિદ્યાના સહચારી દેખાતા નથી. તેથી વિપરીત મિથ્યા દંભ, અભિમાન, દોડારતા, કપટ, પ્રપંચ વગેરે દુર્ગુણો શુષ્ક વિદ્યાનો સહવાસ કરનારા જણાય છે, પણ સૌજન્યની સાથે તેઓ રહી શકતા નથી, માટે સૌજન્ય એ જ શ્રેષ્ઠ સદ્ગુણ છે. મુક્તિના માર્ગમાં 'કહેવાતી વિદ્યા' યોગી દશે તોય ચાલશે, પણ સુજનતા વિના એક ડાહ્ય પણ નહિ ભરી શકાય; માટે અદર્શિય સુજનનાનો આશ્રય કરવો જોઈએ. (૩૨)

વિવેચન—૫૧૦ ચિદ્રશ્મિના વિષયમાં જાણવાવાળાં આખું ૩ મનુષ્યના ચિત્ત ઉપર ચિદ્રશ્મિનો-અંશપરચ્છિન્નો અંકુશ દોષ છે અને તે સંકપ્તસંતિ પ્રમગ તથા અશુદ્ધ દોષ છે તેા ને ચિદ્રશ્મિની ધરતા કયાં વિના ચિત્તને અશુદ્ધ માંમે દોરી જવામાં વિચ્છે નીચે છે. જે મંદપરચ્છિન્ન અશુદ્ધ દોષ અને તેની સાથે વિદ્યા અથવા જ્ઞાનનું જગ જગદૃષ્ટ દોષ, તે જગી જે વિદ્યા અથવા જ્ઞાન વધારે દાનિશરદ્ધ અસર નીચાવવામાં સાદાઅશુદ્ધ યામ છે; આ જ કારણથી સુખાવિનશાર કહે છે કે—

તાદ્રશ્ય વિરીગમેદ્રાક્ષતા વૃદ્ધ કેવલમ્ ॥

અર્થોત્—વિદ્યાનો જે વિપરીત માંમે માલે છે તેા તેઓ રાક્ષસની જેવાં જ કામો કરે છે. આ પ્રમાણે જ્ઞાન અથવા વિદ્યા જે સુખાં વપરાય તેા જ ને કિતકર થઈ પડે છે અને જે કુખાં વપરાય તેા અત્યંત ભવંક થઈ પડે છે. કહ્યું છે કે—

વિદ્યા વિવાદાય ધર્મ મદાય જાનિઃ પરંપાં પરિપાદનાય ॥

જ્ઞાનમ્ તાદ્યોર્વિપરીતમેતજ્ઞાનાય જ્ઞાનમ્ જ રક્ષતાય ॥

અર્થોત્—અથ પુરુષો વિદ્યાને વિવાદ માટે, ધન અથવા કરવા માટે, અને શક્તિને જીત્તઓને પીડા ઉપજાવવામાં ઉપયોગી લેખે છે, પરન્તુ સાધુઓ તેને અનુક્રમે જ્ઞાન, જ્ઞાન અને રક્ષણને માટે ઉપયોગી લેખે છે. મોત્તેન કહે છે કે આપણે મને તેટલા વિદ્યાનું હોઈએ તોપણ જે પ્રકારની સમિતિઓ આપણને પોતપોતાની પ્રકૃતિ અને પ્રકૃતિને અનુરૂપ ન્યાયામાં કરે છે, જેમાંની એક સારો ભાવ બગ્ગે છે અને બીજી નરસો ભાવ બગ્ગે છે. વિદ્યા અથવા જ્ઞાન આ પ્રમાણે બેધારી નસવારની પેઠે જે બાળુઓ કામ કરે છે, પરન્તુ સૌજન્યને તેની જે ધાર હોતી નથી, કારણકે તે તેા એક બાળુઓ જ કામ કરે છે, અનં તે સારી દિશાએ જ કરે છે જેટલું ઉત્તમ પ્રમાણુ પર (સર્ટીફિકેટ) નિઃસંશય સૌજન્યને માટે આપી શકાય તેટલું ઉત્તમ પ્રમાણુપર સર્વેયા અને સર્વેદા વિક્રતા અથવા ધનપ્રાપ્તિ માટે આપી શકાય નાંદિ જ અનુષ્ઠના ધર્મન ઉપર સૌજન્ય, વિનય, સત્યવાદિત્વ આદિ સહગુણો તેટલી ઉત્તમ છાપ પાડી શકે છે તેટલી ઉત્તમ છાપ વિદ્યા પાડી શકતી નથી અનં તેટલા માટે કહ્યું છે કે—

ગાઢ ગુગવતી વિદ્યા નં મુદે વિનયં વિનાં ।

મૂર્ખતાપિ મુદે મૂયાન્મહત્ત્વ વિનયાન્વિતા ॥

અર્થાત્—અતિશય શુભવાળી વિદ્યા છતાં જો વિનય ન હોય તો તે શોભતી નથી અને મોટા પુરુષોને વિષે વિનયવાળી મૂર્ખતા પણ અતિશય શોભે છે. આ ઉપરથી વિદ્યા અથવા જ્ઞાનની નિંદા કરવામાં આવે છે એમ સમજવાનું નથી, પરંતુ કહેવાનું તાત્પર્ય એ છે કે વિદ્યાની સાથે સુજનતા મશ્રિત થએલી હોવી જોઈએ અને જો કદાચ વિદ્યા ન હોય તોપણ સુજનતા તો અવશ્ય મનુષ્યમાં હોવી જોઈએ, કારણકે સમ્યક્ચિત્તમાં મનુષ્યને તે જ પ્રવર્તવે છે.

અત્રે એક દૃષ્ટાંત આપીશું. એક વાર એક મોટા શહેરમાંથી ગામડે જવાનાં માર્ગપર થોરીયાંની વાડની ઝાથે એક ગરીબ અને કશા રોગથી પિડાતો માણસ પડ્યો પડ્યો ખૂસો પાડતો હતો. તેના શરીરે પડેલાં મોટાં ધાખાં અને અવયવોની ખીજ સ્થિતિ ઉપરથી તેને કોઇ મહારોગ થયો હોય એમ જણાતું હતું. તેની પાસે થકને જતા ત્રણ મિત્રો તેની દુઃખની ખૂસો સાંભળીને તેની પાસે ગયા અને પૂછ્યું: “ભાઈ ! તને શું થાય છે ?” તે દુઃખી અને દારૂ માણસે કહ્યું: “ભાઈ ! મને વિસ્ફેટક અને રક્તપિત્તનો રોગ થયો છે. મારે ગામડેથી હું પાસેના શહેરમાં જતો હતો, પરંતુ થાકને લીધે હવે મારામાં ચાલવાની કંત રહી નથી અને આખે શરીરે લાલ બળે છે. દુઃખ અને પીડાથી હું એટલો ખડાવરો બની ગયો છું કે શું કરવું એ મને સ્મરતું નથી ! તમે કોઈ મને મદદ કરો તો પ્રભુ તમારું કલ્યાણ કરશે !” તે ત્રણ મિત્રોમાં એક વિદ્વાન બ્રાહ્મણ હતો તે બોલ્યો: “જો ભાઈ ! માણસને માથે સુખ દુઃખ તો હમેશાં આવ્યાં કરે છે, માટે દુઃખમાં ગભરાઇ જવું નહિ. પ્રભુ જે કાંઈ દુઃખ મોકલે તેને સ્વીકારી લેવું અને માનવું કે આજે દુઃખ છે તો કા સુખ મળશે. વળી તને જે રોગ થયો છે તે તારી કોઇ આહારાવહાર સંબંધી ભૂલનું પરિણામ હશે, કારણકે મનુષ્ય માત્રને જે રોગો થાય છે તે તેની ભૂલોને પરિણામે અને મુખ્યત્વે કરીને આહારાદિની વિષમતા તથા અનિયમિતતાને પરિણામે થાય

છે, માટે હવેથી તે બાબતમાં સાવધ રહેજે, એટલે તું સુખી થઈશ !”
 આશાસન અને હાથપૂના આ હાથમાં સંધો તે રોગીને જરા પણ સુખ
 ઉપજતી શક્યા નહિ. તે બોલ્યો : “ બાપ સાહેબ ! એવું જાન અત્યારે મને
 જોઈતું નથી. મને તો મારી પીડા સાંત થાય તેવી કશી મદદ કરો !”
 આ સાંભળીને તેઓમાંના વલ્લિક મિત્ર બોલ્યો : “ લે બાપ ! આ
 સોનામટોર હું તને આપું છું, તેમાંથી જેઈતું ખર્ચ કરીને તું કોઈ મારા
 વૈધની દવા ખાળે એટલે તારો રોગ મટી જશે-પણ બાપ ! હજી તું ખસો
 પાડતો કેમ બંધ થતો નથી ?” -રોગીને બોલ્યો : “ શોભ ! હું શું કરું ?
 અત્યારે તો તમારી સોનામટોર મને કશું સુખ આપી શકતી નથી.”
 ત્રીજો મિત્ર કે જે એક ડાલો રજારી હતો તે બોલ્યો : “ બાપજી ! આ
 જંગલમાં તારા પડખા રહેવાથી તેને વધારે પીડા થશે, માટે હું એને મારા
 કામગાની ઝોળીમાં મુકાડું છું, તે આપણે વારાફરતી ઉંચકીને સહેરમાં
 લઈ જઈએ તો તેને સુખ થશે.” વલ્લિક તથા બાલકે તેમ કરવાની ના
 કરી અને કહ્યું કે “ એને તો એવી રીત થયો છે તે અમને પણ વળગે
 તો ?” રજારી લાચાર થયો, તેજમ તેની દવા અને સુખતાએ તેને મુકિત
 મળતી. પોતાને માથે વીંટલા ફાળિયાના તેણે કહડા કર્યા અને તેને
 પાણીમાં બીજાવ્યા. રોગીને જે અગિયાર પડ પીડા થતી હતી અને પાણી
 ઝીંપી આપ્યું હતું તે સપગાં અગિયાર વેપની દરકાર વિના તેણે પાણીથી પોતાને
 માથે સાદ કર્યા અને તે સપગાં અગિયાર પાણીના બીના પાટા બાંધી
 વાળ્યા. ખસો પાડવાથી રોગીનું મગ્નું કુદાતું હતું તેથી તેને થોડું પાણી પાપું,
 એટલે તેને સાતિ વળી-લાલ જગતી બંધ થઈ. તે સ્વસ્થ થઈને જિભો
 થયો. રજારીએ તેને પોતાની યંચ ટેડા રાખીને ચાલવા માટે આપી અને
 એવી રીતે વલ્લિક તે રોગીને સુખ ઉપજાવતો સહેરમાં તેડી મણે. બાલક-
 લુની વિદ્યા કે વલ્લિકના ધનને જલ્દે રજારીની સુખતાએ તે દુઃખીનું દુઃખ
 દૂર કર્યું. (૩૨)

સત્તમ પરિચ્છેદ.

કર્તવ્યોત્સાહ બળ-ઉત્સાહ.

[કર્તવ્યપરાયણતા અથવા સુજનતાની મોટી આવશ્યકતા સૂચવ્યા પછી કર્તવ્યના બળની મીઠાંસા કરવામાં અંયકાર ઉપત યાય છે.]

[ઉત્સાહની પ્રાંસામાં કર્તવ્યપયગામી મનુષ્યને સંબાધીને અંયકાર કહે છે કે:-]

કર્તવ્યસાધકચલમ્ । ૩૩ ॥

ઉત્સાહે કિલ કાપિ શક્તિરતુલા વિઘ્નાધવિધ્વંસિની ।
નૈરાશ્યાદ્ઝરનાશિની સફલતાસાંનિધ્યસમ્પાદિની ॥
સદ્યઃ સિદ્ધિવિધાયિની નિરુપમાનન્દૌઘસંસ્યન્દિની ।
શ્રેયઃશક્તિવિકાશિની મહતિ વા કાર્યે સમુત્સાહિની ॥

ઉત્સાહસ્યાગ્રે વિઘ્ના અર્કિચિત્કરાઃ । ૩૪ ॥

ઉત્સાહો યદિ માનસે પ્રથમતો મધ્યેવસાને તથા ।
કુર્વેઽવશ્યમિદં ભવેદ્ દૃઢતરશ્ચૈવંવિધો નિશ્ચયઃ ॥
આયાન્તુ પ્રચુરાસ્તદા કૃતિપથે વિઘ્નાસ્તથાપિ સ્વયં ।
દીનાસ્તે વલહીનતામુપગતા લીના ભવન્તિ ક્ષણાત્ ॥

કિયત્પર્યન્તં વિઘ્નાનાં ચલમ્ । ૩૫ ॥

વિઘ્નાસ્સન્તિ હિ તાવદેવ વલિનઃ કર્તવ્યસંરોધકા ।
યાવદ્ દુર્વલતા મનઃશિથિલતા કર્તુ રુચેર્મન્દતા ॥
ચેદુત્સાહવિનિશ્ચયોભયવલં જાગર્તિ હન્મન્દિરે ।
કિં કર્તુ પ્રતિબન્ધનં ક્ષણમલં વિઘ્ના વરાકા ઇમે ॥

કર્તવ્યનું ખર્ચ વગર ઉત્સાહમાં નહીં.

આવાર્થ—ખરેખર, કાંઈ કરતી વખતે કંઈક થવું જોઈએ. જનતા કેમકે આવાર્થ પછી અનુચિત અવસ્થામાં પડેલી છે. તે કદાચ કંઈકના કારણે આવાર્થો વિખોના મોટા સમયને કાળ વાતો વિચેલી નથી છે, નિઃશ્ચિનતા અંકુરને સમૂળમાં ઊડી નાંખે છે, કાંઈ મજા થવાની આશામાં વિચેલી છે. કોને આશાસન આપતાં કર્તવ્યસાધનાના પરિપક્વને દર કરી મનને સન્નિત ઉપલવે છે, મુશ્કેલીખરેલા કાર્યની પછી સ્વચ્છ સિદ્ધિ થી આવે છે, અને તેથી અનુપમ આનન્દપ્રવાહ પ્રચલિત થાય છે, એવું જ નહિ પણ બે-પરસાધક ખીણ સન્નિભોને વિહસિત બનાવવાની સાથે જીવન મોટું અને મુશ્કેલીખરેલાં સત્યોને કરવાનું ખાનસિક બળ અર્પી તે તરફ પ્રયાણ કરવાની પ્રેરણા કરે છે. (૭૭)

ઉત્સાહની સાથે વિખોની દુર્બળતા.

કાર્યની શરૂઆતમાં, મધ્ય ભાગમાં અને છેવટે કાર્યના અંત પર્વતને મનનો ઉત્સાહ તેવો ને તેવો કાયમ રહે છે, અને તેથી સાથે “આ કાર્ય તો અવશ્ય હું કરીશ” આવા પ્રકારનો અનન્ય ખાનસિક નિશ્ચય હોય છે, તો પછી કાર્યની અટકાવન કરનાર આડખીલીઓ મને તેટલી આવે અને વિખો પછી મને તેમાં જગરૂસ્ત આવે પણ ઉત્સાહ અને દૃઢ નિશ્ચયની સાથે તે વિખો બગદીન થઈ દીનની માત્ર એક દાણમાં લીન થઈ જાય છે, અને બીજી યોગ્ય આડખીલીઓ દર થઈ જતાં કર્તવ્ય મુખે મુખે સાધી શકાય છે. (૭૮)

વિખો ક્યાંમુઘી નડે છે ?

જ્યાંમુઘી કર્તવ્ય બજાવવાની ઇચ્છા પ્રબળ થઈ નથી, મનમાં પણ કેટલાએક સંદેહ વિચારો થયાં કરે: “આ કાર્ય કેમ પાર પાડશે, અરેરે! આમાં હું ક્યાં આવી જાયો? નિર્વાહ કરવા જેટલાં ક્યાં મારી પાસે સાધનો છે?” એવી રીતે મન ધ્યુપધ્યુ થતું હોય, અને દુર્બળતા સેવાતી હોય, ત્યાંમુઘી ચારે તરફથી વિખો આવવા માટે છે અને પ્રબળતાથી કર્તવ્ય બજાવતાં અટકાવન કરે છે. પણ જ્યારે તે માણસના હૃદયમંદિરમાં ઉત્સાહ

અને દૃઢ નિશ્ચય એ એ વસ્તુનું બળ પ્રદીપ્ત થાય છે, અને શિથિલતા, દુર્બળતા, મન્દ રૂચિ ધરે દૂર ભાગી જાય છે, ત્યારે બાપેકાં વિદ્વેત એક ક્ષણભર ટકી શકતાં નથી, તો પછી કાર્યને અટકાવત કરવાની તો વાત જ શી કરવી? અર્થાત્ માણસ દુર્બળ બની જાય છે, તો વિદ્વેત જોર કરી જાય છે; પણ સમજ બને છે તો વિદ્વેત કંઈ કરી શકતાં નથી. (૩૫)

વિવેચન—ઉપર્યુક્ત શ્લોકત્રયમાં ઉત્સાહના અનુપમ સામર્થ્યનું કથન કરવામાં આવ્યું છે. સંકલ્પવૃત્તિના તરંગરૂપી સંકલ્પને ચિત્તભૂમિકામાંથી ઉત્પન્ન થતા વિકલ્પ જો હરાવે છે તો મનુષ્ય ગમે તેવો સુશીલ, કર્તવ્યને જાણનારો તથા નિર્મળ ચિહ્નવૃત્તિવાળો હોય તોપણ તે કર્તવ્યમાં સ્થિર રહી શકતો નથી. સંકલ્પ જો વિકલ્પને જીતી લે છે તો જ તે શુદ્ધ ચિહ્નવૃત્તિની સાથે રહીને કર્તવ્ય બજાવવામાં ઉદ્યત થાય છે; પરંતુ એ પ્રકારના વિકલ્પોને હરાવીને ચિહ્નવૃત્તિ તથા સંકલ્પશક્તિનો વિજય કરાવવા માટે મનુષ્યમાં કેટલાક આંતર ગુણોની આવશ્યકતા છે. એક ગુણ તો સંકલ્પશક્તિના તરંગો અર્થાત્ સંકલ્પોમાં જ બળવત્તાનો હોવો જોઈએ કે જેથી તે ચિત્તના વિકલ્પોને પોતા ઉપર જરા પણ કાવવા દે નહિ અને બીજો ગુણ સંકલ્પોને—દૃઢ નિશ્ચયોને આગળ વધારવા માટે ઉત્સાહનો હોવાની જરૂર છે. વાલ્મીકિએ ઉત્સાહનો મહિમા ગાતાં ‘રામાયણ’ માં લક્ષ્મણને મુખે રામપ્રતિ ઉચ્ચાર્યું છે કે:—**ઉત્સાહવન્તો નરા ન લોકે સીદન્તિ કર્મસ્વતિદુષ્કરેષુ ॥** અર્થાત્—આ લોકમાં ઉત્સાહી નરો અતિદુષ્કર કર્મોમાં પણ નિરાશ થતા નથી. ઉત્સાહનું બળ એટલું વિશેષ છે કે તેનાથી સંકલ્પશક્તિનો વિકાસ થાય છે અને મનોબળની વૃદ્ધિ થાય છે. અલગત, ઉત્સાહ પણ સંકલ્પશક્તિની પેઠે બેધારી તલવારના જેવો જ છે. તે સુદૃઢમાં વ્યાપે છે તો મનુષ્યને કર્તવ્ય-શીલ રાખીને ઉદ્યત બનાવે છે અને દુષ્કૃત્યમાં વ્યાપે છે તો અધઃપતિત કરે છે. તેથી જો ચિહ્નવૃત્તિની બાબતે રહીને ઉત્સાહ પોતાનું કાર્ય કરે તો તેના જેવું બીજું એક પણ બળ નથી. લક્ષ્મણે રામને કહ્યું હતું કે—

ઉત્સાહો बलवानाय नान्स्त्युत्साहात्परं बलम् ।

सोत्साहस्य हि लोकेषु न किञ्चिदपि दुर्लभम् ॥

અર્થાત્—હે આર્ય! ઉત્સાહ એ જ જગવાન છે અને ઉત્સાહથી બીજું
મેટું બળ એક પણ નથી, કારણકે ઉત્સાહવાળા લોકોને કશું પણ દુર્લભ
નથી. ઐરિક કર્તવ્યો જાળવવામાં ઉત્સાહ મનુષ્યને આટલું વિશેષ બળ અપે
છે અને તેથી ઉછડું દીનતા-મનની નિર્જનતાથી-નિરાશા પ્રાપ્ત થવાથી કર્ત-
વ્યપદ્ધતિ વિચરતો મનુષ્ય પણ ચુલ્લ બની જાય છે. આ પ્રમાણે ત્યારે
કર્તવ્યપદ્ધતિમાં વિચરનાં મધ્યમાં કાંઈ આકસ્મિક વિધિ આવે છે ત્યારે
અત્ય સંસ્કૃતજનવાળાં મનુષ્યો નિરાશ થાય છે અને કહે છે કે “હું વળી
આ ઉપાધિમાં ક્યાંથી પડ્યો? મેં કાર્યની સરખાત જ ન કરી હોત તો સાફ
હતું.” ત્યારે મન આત્મ નિર્ભય થાય છે, ત્યારે પછી તે નિર્ભય મનને
અનેક તાનાં મોટાં વિધો નવેસરથી ઉપસ્થિત થઈને ઘેરી લે છે! પરંતુ
ઉત્સાહી માણસો એવા કાંઈ વિધો ઉપસ્થિત થતાં પોતાના મનને સંબોધીને
વસિષ્ઠ પ્રિયની પેઠે કહે છે કે—

શીઘ્રમુક્તિઃ મદ્દં તે નિયતં કાર્યમાચર ।

મ કાશ્મનિર્વર્તન્તે મહાન્તઃ જ્યેષ્ઠ ધર્મસુ ॥

અર્થાત્—શીઘ્ર કાં તારૂં કરવાનું હો! નિશ્ચિત કરેલા કાર્યમાં
પ્રવળ થા. મહાજનો પોતાનાં કર્તવ્ય કર્મોમાં વખત વીતવા દેતા નથી.
આ પ્રમાણે ત્યારે ઉત્સાહ જાગૃત થાય ત્યારે વિધોનાં નિર્ભય જાણાં
તાનાં નરી જાય છે અને કર્તવ્યમાં સ્થિરતા પ્રાપ્ત થતા આઘ મધ્ય અને
અંત્ય એ ત્રણે સ્થિતિમાંથી સંપૂર્ણ રીતે પસાર થઈ જવાય છે.

કર્તવ્યની કાળી ધારા કાંઈ કેવળ વિધો વિના પસાર થતી નથી,
પરંતુ આ વિધો ત્યારે ઉપસ્થિત થાય ત્યારે તેની સાથે એવી રીતે વર્તનું
જેનએ કે જેથી તે વિધો કાલમાં ક્ષણ નહિ નીપજવવા પોતાનો મેજે
દેવ થાય અને આ પદ્ધતિ વિશેષ નિઃસ્વાર્થ પદ્ધતિ મનુષ્યોપર વિધોના
એ પણ એક રીત છે કે જ્યાં તેઓ દેખાવ દે છે ત્યારે જ મનુષ્યને
પ્રવળ કરવા પડેલા નિર્ભયના પ્રયત્નને પ્રવળ કરી દે છે. ઉત્સાહ
ધારા કાં તારૂં કરવાનું હો! નિશ્ચિત કરેલા કાર્યમાં પ્રવળ થા. મહાજનો
પોતાનાં કર્તવ્ય કર્મોમાં વખત વીતવા દેતા નથી. આ પ્રમાણે ત્યારે ઉત્સાહ
જાગૃત થાય ત્યારે વિધોનાં નિર્ભય જાણાં તાનાં નરી જાય છે અને કર્તવ્યમાં
સ્થિરતા પ્રાપ્ત થતા આઘ મધ્ય અને અંત્ય એ ત્રણે સ્થિતિમાંથી સંપૂર્ણ રીતે
પસાર થઈ જવાય છે.

વાયુનું ધારે ધારે ભક્ષણ કરીને અગ્નિ પાંછળથી તે જ વાયુને પોતાના મુખમાં
પડેલાં ઢાળેલાં ભક્ષણ કરવામાં સાધનભૂત બનાવે છે, તેવી જ રીતે મહાત્મા
પુરુષો પોતાની વિરૂદ્ધ ઉત્પન્ન થતા પદાર્થોને જ પોતાનાં સાધનરૂપ બનાવી લે
છે ! વિદ્વાનું બળ આ પ્રમાણે ધારે ધારે હરી લેવાથી તે વિદ્વો દુર્બળ બની
જાય છે અને પછીથી તે જ વિદ્વો રૂપાંતર પામીને આપણાં સહાયક તરીકે કામ
કરે છે. વિદ્યા મેળવવામાં ઉત્સાહ ધરાવનાર કુલીએન્થીસ નામના ગ્રીક
વિદ્વાનનું દૃષ્ટાંત અત્ર પ્રસંગાનુકૂળ થઇ પડશે. તે વિદ્યાપ્રાપ્તિ માટે એટલો
ઉત્સાહી હતો કે મળુરી ન મળવાથી ભૂખ વેડવાનું તેને ગમતું પણ નિશાળે
જવાનું ચૂકતો નહિ. વિદ્યામાં તેનો રસ એટલો વધવા લાગ્યો કે મળુરીએ
જાઇ પેટને માટે પૈસા કમાવા એ પણ તેના અભ્યાસને વિધિરૂપ લાગ્યું.
આથી તેણે દિવસે મળુરી કરવાનું છોડી દીધું અને એક માળીની વતી
સવાર સાંજ બાગ પાવાનું અને રાતે એક બાધને દળણું દળી આપવાનું
માથે લીધું. એણે દિવસે મળુરી બાંધ કરી અને રાતે દળણું દળવા બહાર
જવા માંડ્યું તોથી તેના પડોશીએને વહેમ પડ્યો કે કદાચ એ ચારી કરીને
પેટ ભરતો હશે. ન્યાયાધીશને કાને આ વાત ગઇ એટલે તેણે કુલીએન્થી-
સને બોલાવ્યો અને તે કેવી રીતે મળુરી કરી અભ્યાસ કરતો હતો તે
વાત ગણી. ન્યાયાધીશનું હૃદય તે સાંભળી ભરાઇ આવ્યું અને તેણે કુલી-
એન્થીસને ઇનામ આપવા માંડ્યું જે તેણે લીધું નહિ. એ કુલીએન્થીસ
એક ઉત્તમ ગ્રીક શૈલચુરી નાવડવા. કેતાલ યુ ન કરી શકે ? (૩૩-૩૪-૩૫)
[કેતાલની પ્રશંસામાં નાવ્યપયવાની મળુર્યાને સંબોધીને અંધકાર
કરે છે કે. -]

उत्साह एव कल्पवृक्षावाः । ३३ ॥

મુગ્ધાઃ કલ્પતરું વૃથાન્યભુવને પડ્યન્તિ મૌહ્યાશયા ।
લઙ્ઘું કામઘટં તથા મુગ્ધવા ભ્રામ્યન્ત્યહો કિં વૃથા ॥
તે પડ્યન્તુ નિરુક્તઠાક્તિયુગલે હનમાન્દર નિશ્ચલે ।
સર્વે કામઘટાદિકં ફલયુતં દૃષ્યેત નાસ્તાન્વતઃ ॥

ઉત્સાહ એ જ કુંભપુષ્પની નીચી

સાવાર્ય અને વિવેચન—અહો ! ભોળાં લોકો, વાંચિત મનોરથની સિદ્ધિને માટે, કુંભપુષ્પ વગેરે જોવાને જ્યાં ત્યાં જયા સામંતે શંકા મારે છે ? તેમ જ કામકુંઠ, અથવા કામધેનુ-ગાય મેળવવા જ્યાં ત્યાં સામંતે પરિશ્રમજી કરે છે ? તેઓ નિશ્ચયજી પોતાના હૃદય-મંદિરમાં ઉપર કહેલ ઉત્સાહશક્તિ અને નિશ્ચયશક્તિમાં જ તપાસ ન કરે ? કામધેનુ, કામકુંઠ અને કુંભપુષ્પ વિગેરેથી જે રજની પ્રાપ્તિ થવી જોઈએ, તે રજની સિદ્ધિ અને હા સમૃદ્ધિ ઉપર બતાવેલ ઉત્સાહ અને નિશ્ચયશક્તિમાં સાક્ષાત્ પ્રતી-યમાન થશે ! અત્ર રૂપકોપમા પ્રમાંજી ઉત્સાહનો વ્યવહાર કરવામાં આવ્યો છે. જેવી રીતે કુંભપુષ્પ ઇચ્છિત રજને આપે છે, કામધેનુ આપણી ઇચ્છા થાય ત્યારે મુમુરુરુ હા આપે છે અને કામકુંઠ કરવામાં આવતી કામનાઓ પૂરી પાડે છે, તેવી રીતે ઉત્સાહ પણ આપણને જે વખતે જેવી ઇચ્છા થાય છે તે વખતે તેવી ઇચ્છા પૂરી કરે છે; કારણકે ઉત્સાહથી રૂદ્ધિગત થએલું મનોભાજ કરકોષ કાંઈ સિદ્ધ કરી શકે છે. એ પ્રકારનો ઉત્સાહ અને મનોભાજ કામ આપણી અંદર જ રહેલાં છે અને ત્યારે ઇચ્છા થાય ત્યારે તેના ઉપયોગવડે હા રજની પ્રાપ્તિ કરી શકીએ એવું આપણામાં સામર્થ્ય છે. અને જ્યારે એમ છે, ત્યારે કુંભપુષ્પ, કામધેનુ કે કામકુંઠને મેળવવા માટે જગત્પ્રા પરિશ્રમજી કરવું તે શું 'મુશ્કેલી'—'મુશ્કેલી' નથી ?

શંકા—ટેટલીક વાર વિદ્યા માખૂત ઉપર એક બીજા પ્રકારનો ઉપકાર કરે છે માણસ કોઈ દુષ્કૃત્યમાં ઉત્સાહપૂર્વક પ્રવ્રણ થયો હોય છે, તે જો ક-પ્રશ્નિત થએલા વિદ્યાથી નિગ્રહ થઈને તે ત્યનાથી પાછો દડ છે નો તેથી તે વિદ્યા તેનું વિર કન્વાને જ સદ પડે છે.

સમાધાન—ઉપનિષદ થત વિદ્યાને પરગરુથ કરનાં અને ઉત્સાહ થવાનું મનાત પદેન કન્વા વિરથા પન્વા જમરુતો છે અદિતકર્તા વિદ્યાના વિદે પન્થન થત પન્વા એ અને એ વિદ્યાના અદન્વાના નામ થતના પન્થન થત એ પન્થન ને વિદ્યા દરને મ કરી ન કરે ન પ્રન્થન દરને મ કરે ને વિદ્યા ન કન્વા થી સમાન-
૧૧૫ ૧૧ ૭૭ ૧૩૩

કાર્ય સાધનીયં चेत् किं लोकोक्तिनिरीक्षणेन । ૩૭ ॥

સત્કાર્યસ્ય વિનિશ્ચયે હૃદિ કૃતે સત્યાં સ્વશક્તૌ પુન-
લોકાઃ કિં કથયન્તિ ચાત્રવિપયે નેયં નિરીક્ષોચિતા ॥
પ્રાયોઽન્યોન્યવિરુદ્ધતામુપગતા જલ્પા જનાનાં તતો ।
નિષ્ઠાં ક્વાપિ લભેત નો સ સુકૃતે લોકોક્તિમીક્ષેત યઃ ॥

લોકાપવાદથી શું કાર્યને પડતું મેલતું ?

ભાવાર્થ—કાર્ય સાધવાની જે પોતાનામાં શક્તિ હોય અને તેના પ્રમાણમાં સત્કાર્ય કરવાની ઇચ્છા પ્રબળ થતી હોય તો તે વિષે પ્રથમ મનમાં પુરતો વિચાર કરી દેશ, કાળ, બળ અને કાર્યની મુશ્કેલી એ બધાની તુલના કરી એક નિશ્ચય ઉપર આવવું જોઈએ. બરાબર નિશ્ચય પછી જ કાર્યની શરૂઆત થવી જોઈએ; શરૂઆત થઈ એટલે પછી આ વિષયમાં લોકો શું બોલે છે, દીક કે અહીક, એવા વિચાર લાવી મનને નિર્બળ કરવાની જરૂર નથી. એક જ વાત કોઈને સારી ભાસે છે અને કોઈને ખરાબ ભાસે છે ત્યારે એક જ વિષયમાં લોકોનાં પરસ્પર વિરુદ્ધ અનેક મતો પડે છે; કોઈ વખાણુ કરશે અને કોઈ નિન્દા કરશે; લોકોક્તિ ઉપર જે ભરોસો રાખે અને લોકાપવાદથી પાછો હટી જાય, તેનાથી શું કોઈ દિવસે કાર્ય સાધી શકાશે ? નહિ જ. અબ્યુદયને માટે ઉત્તમ કાર્ય કરવું હોય તો વિચારપૂર્વક નિશ્ચયબળથી સત્ કાર્યને ખાંતથી વળગી રહેવું જોઈએ પણ લોકાપવાદના ભયથી પાછો હટવું ન જોઈએ. (૩૭)

વિવેચન—દરેક સારા કે માફા કાર્યના પ્રગટ થતાં જે લોકાપવાદ વડે છે તે સૌથી મોટામાં મોટું વિઘ્ન માણસને નડે છે. આ વિઘ્નની સામે કેવા પ્રકારે વર્તવું જોઈએ તે બાબત અગત્યનું છે. સામાન્ય રીતે એવો ઉપદેશ લોકોમાં પ્રચાર પામે છે કે જે કાર્ય લોકાપવાદને પાત્ર થાય તે કાર્ય કરવું નહિ. અથવાતો દોરંગી દુનિયા બોલે તેની દરકાર કર્યા વિના પોતાની ધારણા પ્રમાણે કાર્યમાં ઉઘાટ રહેવું. પરંતુ આ ઉભય પ્રકારનો ઉપદેશ સર્વ

રવે અને સર્વે કાંઈ અનુસરવાને યોગ્ય હોતો નથી. તેમાં જો બેદ સ્વેદો
 છે તે સંબંધી આ શ્લોકમાં સૂક્ષ્મ રીતે વિવેચન કરવામાં આપ્યું છે. મનમાં
 હોવા કોઈ અનિષ્ટ તરંગ પ્રમાણે કાર્ય કરવામાં આવ્યું. પ્રવૃત્તિ યાવ તે
 વખતે જો તે દુનિયાને દોરગી લેખીને તેના અપવાદની દરકાર ન કરે તો
 તે પોતાનું અદિત કરે છે એમ જ કહેવાય; અને કોઈ શું કાર્યમાં પ્રવૃત્તિ
 થતાં કોઈ દેગીઓ તે કાર્યની નિંદા કરે તેથી જો લોકાપવાદના બંધપૂર્વક
 તે કાર્યને મુદ્રા દેવામાં આવે તો તેથી પણ તેણે પોતાનું દિત કરવામાં
 પાતું પગલું બંધુ એમ લેખાય. ત્યારે હવે લોકાપવાદની દરકાર મારે કરવી
 અને મારે ન કરવી? આ શ્લોકમાં સામાન્ય રીતે એવો ઉપદેશ છે કે
 લોકાક્ષિપ્ત ઉપર બંદાઓ રાખીને કાર્યમાંથી પાછા દડવું નહિ; પરંતુ એમાં
 સૂક્ષ્મ બેદ છે; કેવા કાર્યમાંથી પાછા દડવું નહિ? સત્કર્મણ્ય વિનિમયે જ્ઞાતિ
 જ્ઞાને એ સુખો જ આ શ્લોકમાં મુખ્ય ભાગ બજાવે છે. પોતાની સક્ષિપ્તના
 પ્રમાણમાં "સત્કર્મ કરવાનો. હૃદયમાં નિમય યાવ, ત્યારપછી તે વિવચમાં
 લોકાપવાદની દરકાર ન કરવી". એવું કયન તેમાં સમાવેલું છે. સત્કર્મનો
 "વિનિમય" એટલે વિચાર-પ્રકાર કરીને નિમય: એ સ્વદમાં પણ કાર્ય-
 સંબંધી વિચારણા કેવી રીતે કરવી તેનું સૂચન છે. જદામાં તે કાર્ય વિવચે પોતાની
 સક્ષિપ્તના વિચાર કરવો, પછી દેહ, કાળ અને સંયોગોનું અવધાન કરવું,
 પછી લોકાપવાદનો બંધ ઉપસ્થિત ન યાવ તેટલા માટે કોઈ સાચા જ-
 નોની તે કાર્યવિષયે સત્કાર લેવી અને છેવટે નિર્ભય ચિદ્વૃત્તિનો-અંતરા-
 ત્માનો અગ્નિપ્રાપ્તિ દેખી તે કાર્ય કરવા મા ન કરવા વિષે નિમય કરવો. આ
 પ્રકારનો 'નિમય' વિચિત્ર વિષય: અર્થાત્ 'વિનિમય' કહેવાય, અને તેવો
 વિનિમય થવા પછી કાર્યનો પ્રારંભ કરવો. કાર્યનો પ્રારંભ કર્યા પછી તે
 વિવચમાં કોઈ અપવાદ ઉઠાવે તો પછી તેની દરકાર કરવી નહિ, એ લો-
 કાપવાદથી નહિ દરકારનો ખરો માર્ગ છે; કોઈ દુષ્ટ કાર્યમાં પ્રવૃત્તિ થતાં લો-
 કાપવાદ ઉઠે તો તે લોકાપવાદની દરકાર નહિ કરવાનો ખરો અને વાસ્તવિક
 માર્ગ નથી. કોઈ બીજા જનોએ એક એવું વાક્ય રચી દાખ્યું છે કે મ તિ
 શુદ્ધે લોકવિચારે જાણતીય જાણતીય અર્થેનુ મને તેનું તાર્કિક કાર્ય દોષ નથી

લોકાપવાદની સામે થઇને તે કાર્ય કરવું નહિ. આ વચનને હિતવચન કહેવું જ અનુચિત છે, કારણકે શુભકાર્યસાધનાને ભોગે લોકપ્રિયતા મેળવવી એ અહિતને ભોગે દોરનારું કાર્ય છે. આ સર્વ કથનનું તાત્પર્ય એ છે કે સત્કાર્ય સંબંધે વિનિશ્ચય ન કર્યો હોય. તેવા કાર્યમાં એ લોકાપવાદાદિ વિદ્વં ઉડે તો તે વિદ્વં એક રીતે સત્કૃત્યના ખરા ભોગે દોરનારું હોઇને હિતકારક છે; પરંતુ સત્કાર્ય સંબંધે વિનિશ્ચય થયા પછી આરંભેલા કાર્યમાં એ પ્રકારનાં વિદ્વં ઉડે તો તે વિદ્વંને હરાવીને અથવાતો તેને ગળી જઇને તે જ વિદ્વંને આપણા કાર્યના સાધનરૂપ બનાવી કાર્યમાં સતત ઉદ્યત રહેવું; એવી વસ્તુસ્થિતિમાં દોરંગી દુનિયાના યદ્વા તદ્વા કથનને ગણુકારવું નહિ. નિજ કર્તવ્યમાં પ્રવૃત્ત થતાં વારંવાર લોકાપવાદના ભયથી ભડકી ઉઠનારા ભીરુ પુરોહો તો કશું પણ કરી શકતા નથી. (૩૭)

અષ્ટમ પરિચ્છેદ.

કર્તવ્યનાશક બળ-આલસ્ય.

[જેવી રીતે માણસને નિજ કર્તવ્યમાં સતત પ્રવૃત્ત રાખનાર ઉત્સાહ છે, તેવી રીતે કર્તવ્યમાંથી સર્વથા પછાત રાખનાર ‘આલસ્ય’ નામનો ઉત્સાહનો મહાવિરોધી શત્રુ છે: તેનું વિવેચન હવે પ્રારંભાય છે.]

કર્તવ્યનાશકચલમ્ । ૩૮ । ૩૯ ॥

આલસ્યેન હિ યાવતી ક્ષતિતતિઃ સન્નાયતે દૈહિકી ।
રોગેનાપિ ન તાવતી કિલ ભવેન્નાસત્યમેતદ્યતઃ ॥
આલસ્યં મરણાવધિક્ષતિકરં નો ભેવજાહ્લીયતે ।
રોગસ્ત્વલ્પદિનૈરુપૈત્યુપશમં મદ્યોપિ વા ભેવજ્ઞાત ॥
આલસ્યસ્ય મહોદયે સતિ પર્વં ધર્મર્થિકામક્ષતિ-

દારિદ્ર્યં ક્ષુધયા સહ પ્રવિશતિ રૂપાતિઃ ક્ષયં ગચ્છતિ ॥

વેજ્ઞાનં વિનિવર્તતે કરકલોદયોગો દ્રુતં લીયતે ।

કર્તવ્યસ્ય તુ કા કથાઽતિકરુણાપાત્રં ભવેન્નિવનમ્ ॥

આજસ એ જ નાશક બળ.

સાવાર્થ—આજસથી થતી ખીજ અનેક પ્રકારની દાનિઓને એક બાજુએ મૂકી દેવત સારીરિક દાનિને વિચાર કરીએ. જન્મમરમાં એક માણસને આજસ સેવકથી સરીરમાં જે દાનિ પડેએ છે તેટલી દાનિ જુદી જુદી જાનના થતા રીકથી થતી નથી. આ મતબમાં કંઈ અસત્ય બધાનું નથી, દારુજે આજસથી ઝેર સરીરમાં પ્રવેશ કરીને જે દાનિ પડેઆટે છે તે પાંચ પંદર દિવસને માટે નદિ પણ મરણપર્યંત નિવાસ કરી રહે છે. વળી તેનો કોઈ ઔષધિથી પણ નાશ થતો નથી, સારે સરીરમાં ઉત્પન્ન થોડા રોગ યોગ દિવસસુધી રહે છે, અને વખતે ઔષધથી તરત નિરજન પણ થાય છે, મારે રોગાદિક દરનાં પણ આજસથી વધારે દાનિ થાય છે (૩૮). જે ધરમાં આજસ પ્રવેશ કરી લીકા કરે છે, ત્યાં ધન અર્થ અને દામની દાનિ થવા માટે છે અને યોગ વખતમાં દ્રવ્યનો નાશ થતાં દારિદ્ર્ય બૂખને પોતાની સાથે લેઈ પધારે છે. તે પર કે કુટુંબની ખ્વાતિ અને પ્રતિજ્ઞાનો અંગ આવે છે, મેળવેલી વિદ્યા વિરજત થઈ વિનાશ પામી જાય છે દાથનો કુદાંગ અને દુશા ને ધરથી રીસાકને આગી જાય છે, ગરીબાનાં અને દીનના ચારે તરફ પ્રસરી રહે છે, શક્તિ ધીબૂ થાય છે, અને તેની જીવનગતિ નિરાશિત થઈ ખીજની આશા ઉપર અવલંબી રહી દરજ્જાપાત્ર થઈ પડે છે. ત્યાં દન્ય બ્રહ્મચારી તો આશા જ શી રાખવી ? (૩૯)

વિવેચન—આજસ-પ્રમાદ-સુરતી એ એક મોટા દુર્ગુણ છે અને તે દુર્ગુણ સગાયદાલાઓની બે વહી વાચવા બેસીએ તો પાર આવે નહિ. સર્વદરિએ તે દુર્ગુણને એક મહારિપુ તુલ્ય લેખતાં કહ્યું છે કે—

આલસ્યં દિ મનુષ્યાણાં । શરીરસ્યો મહારિપુઃ ।

નાસ્તુગમમમો ચન્નુઃ । કૃત્વાયં ગાનલીલતિ ॥

અર્થાત—આલસ્ય જ મનુષ્યોના શરીરમાં રહેલો મોટો શત્રુ છે; ઉદ્યોગ જેવો કોઈ પણ બંધુ નથી; માટે ઉદ્યોગ કરનાર પુરુષ દુઃખી થતો નથી. આ પ્રમાણે આલસ્યને શરીરના મહારિપુત્ર જે પદ આપવામાં આવ્યું છે તે પદ તે કેવી રીતે સાર્થક કરે છે તે આ શ્લોકમાં વિસ્તારથી સમજાવ્યું છે. જેવી રીતે શત્રુ આપણા દેહને હાનિ કરે છે અને સાથે આત્માનું પણ અહિત કરવામાં ન્યૂનતા રાખતો નથી, તેવી રીતે આલસ્યરૂપી મહાશત્રુ પણ ઉભયનું અહિત કરે છે. કોઈ પણ પ્રકારનો ઉદ્યમ નહિ કરતાં આલસ્યમાં દિવસો ગાળનારાઓ સ્વાભાવિક વ્યાયામને અભાવે અનેક શારીરિક રોગોના ભોક્તા થઈ પડે છે. આલસ્યના પ્રાપ્ત્યથી સુસ્ત પડી રહેવાને લીધે મંદાગ્નિ, મેદનવૃદ્ધિ, સન્ધિસંગઠન, અછર્જી, સિધિલતા, શારીરિક સ્થૂલતા ઇત્યાદિ અનેક રોગો જન્મ પામે છે એવો વૈદ્યક શાસ્ત્રનો અભિપ્રાય છે. ઉપર્યુક્ત રોગોને કોઈ શારીર વિક્રિયાથી ઉત્પન્ન થયા હોય તો તેને ઔષધના સેવનથી તત્કાળ મટાડી શકાય છે, પરન્તુ આલસ્યને લીધે જે એ રોગો ઉત્પન્ન થયા હોય છે તો તે શરીરનાં અંગોપાંગની સાથે એવા વજ્રસ્પેય થઈ રહે છે કે તેને ઔષધસેવનથી દૂર કરી શકાતા નથી અને મરણપર્યન્ત તેની પીડા ચાલુ રહે છે. શરીરમાંના રોગના ઝેરી પરમાણુઓનો તિરોભાવ ઔષધનાં પરમાણુઓ કરી શકે છે પરન્તુ આલસ્યના પરમાણુઓનું ઝેર એટલું તીવ્ર છે કે તેનો તિરોભાવ થઈ શકતો નથી. આ પ્રમાણે શરીરને હાનિ કરનારા એ મહારિપુ આત્માને પણ એ જ પ્રકારે હાનિ ઉપગમે છે. ઉત્તરાધ્યાયન સૂત્રમાં એક સ્થળે આત્માનું અહિત કરનાર પ્રમાદનું કથન માત્ર એક જ શ્લોકમાં કરેલું છે, પરન્તુ તે એક જ શ્લોકમાં તેનું આત્મશત્રુત્વ સ્પષ્ટ રીતે સમજાવ્યું છે. તેમાં જણાવ્યું છે કે:

इमं च मे अयि इमं च णय्यी इमं च मे किञ्च इमं अकिञ्च ।
तं गृहमेवं लालप्समाणं हराहरंति त्ति क्वं पमाओ ॥

અર્થાત—અમારી પાસે આ વસ્તુ છે, અમારી પાસે પેલી વસ્તુ નથી; અમારે આ કૃત્ય કરવું છે, અમારે પેલું કૃત્ય નથી કરવું; તે આ પ્રમાણે વાત કરતો હોય છે, એવામાં કાળ આવીને તેને ઘસડી જાય છે; આ તે

કેવો પ્રભાદ? એ જ આલસ્યમાં સમાએલું આત્મચતુલ છે. આલસ્યમાં.

“વીતી જતો સમય તે ન ફરી પમાય, ...

“મીઝાય આંખ પછી કાંઈ ન હાથ દોર!”

એવું જ્યારે મનુષ્યને સ્મરણ થાય છે, ત્યારે તે પોતાના પ્રભાદને—
પોતાના મહાચતુને પિછાણે છે! પણ તે વંખતે એ ચતુ પોતાના દેહરૂપી
સામ્રાજ્યની એટલી બેધી બુંધિ પોતાના તાગામાં લેઈ ચૂક્યો હોય છે, કે તે
વખતે વિચારો મનુષ્ય નિરાધાર થઈને ચતુના પાંખમાં ફસાએલો જ આ-
લસ્યનો કાળ પૂરો કરે છે! પરંતુ આલસ્યનો વંચવેલો હજી એટલામાં જ
સમાપ્ત થઈ રહેતો નથી! આલસ્યને લીધે મનુષ્યના મનમાં એવા ખરાબ
વિચારો આવ્યા કરે છે કે તેથી તેની મિદ્ધરૂપિ મધીન બનતી જાય છે. એ
વિષે મોતેન પોતાનો અનુભવ એ પ્રકારે આપે છે કે:—“નવરા બેઠે નવા
નવા વિચારો સ્ફુરવા લાગે છે એટલું જ નહિ, પરંતુ અચારક વ્યવેશ
મનુષ્ય પામેથી છટકી ગએલા પોતાની પેઠે કોઈ પણ મોડેસવાર સિપાઈ તેને
છટ આપે તે કદાં પણ અધિક પ્રચંડ ચર્ચા કરવામાં તે સ્વચ્છંદી થઈને
પ્રથમ થઈ જાય છે. વળી અવકાશની વેગાએ મારા મનમાં એટલા તો ઢંગ-
ધડા વગરના અને અમુલક તથા અસંભવ વિલક્ષણ વિચારો સ્ફુરવા લાગે
છે કે હું તેમની અનર્થકતા તથા અસંભવતા પગે વિચાર કરી કરીને તે
સંતોને કોઈ કાંઈ મારા મનને તેના તે જ સ્વચ્છંદી વિચારોવડે ચરમીકું
કરી શકું એવા મેનુષી કે, ગજા કેપર ચડાવી દઉં છું.” આટલેથી પણ હજી
આલસ્યની હદ પૂર્ણ થાય તેમ નથી. તેનાથી નિઃશ્ચિન્તાદાગ કલ્પની કાનિ
થાય છે અને કલ્પની કાનિ થતા દીનતા, બૂબ, હત્યાદિનું મુદમા સાધા-
ન્ય ન થતે રિધા, કદા એ સાર દીનતાના ગલ્પના રહી ચકતા નહિ
હોરાયી પતનના રૂપે જાય છે અને તે નામથી રહેલી એક માત્ર ‘ખ્યાતિ’
તે પત અખ્યાતીને હમે દાને ચાલતી થાય છે ત્તી વાર એ ખ્યાતિ
જાય છે તે સંતોને ભાદ જાય છે અને એ દીને એક માત્ર આલસ્યનું મહા-
નિષ્ફળ નિર્વિધન પ્રવનુષી ચાતુ રહે છે એ મહાનિષ્ફળ જેના દેહમાં રાજ્ય
આચર દોષ, તે જેના કલ્પના સંધી વિચારખૂંતે અવકાશ પણ ક્યાંથી

હોય? ખરેખર, આલસ્યની અનર્થપરંપરા છંવનને અતિ કશ્ચાનક અ-
વસ્થામાં લાવી મેલે છે. (૩૮-૩૯)

[હવે વ્યક્તિવિશેષે આલસ્યનાં કેવાં પરિણામવિશેષ થાય છે તેનું નિર્દેશન
કરવામાં આવે છે.]

આશ્રયભેદેન પરિણામત્રૈચિત્ર્યમ્ । ૪૦ ॥

યદ્યેતન્નૃપતેસ્તનૌ નિવિશતે રાજ્યેન્ધકારસ્તદા ।

સૈન્યે ચેત્સમરે વિનાશવદને રાષ્ટ્રં તદીયં ભવેત્ ॥

ચારિત્રાત્સ્વલનં ચ ચૈન્મુનિતનૌ કૌટુમ્બિકાયોગતિ-
શ્વેદેતત્કુલનાયકે જનપદે ચેદ્દેશનાશસ્તદા ॥

બુદ્ધા બુદ્ધા આશ્રયમાં આલસ્યનું વિચિત્ર પરિણામ,

ભાવાર્થ—જો આ આગસ રાજના શરીરમાં પ્રવેશ કરે છે તો તે
રાજ્યમાં ચારે તરફ અધિકાર ફેલાઈ જાય છે અને રાજ્ય અસ્તવ્યસ્ત
બધ જાય છે. જો તે રણસંગ્રામે ચડેલા લશ્કરમાં પ્રવેશ કરે છે તો તે
દેશ વિનાશને મોખરે પહોંચી જાય છે. જો તે આગસ સાધુ મુનિઓના શ-
રીરમાં પ્રવેશ કરે છે તો તેમની ચારિત્ર્યથી સ્ખલના થાય છે, અને જો
કુટુંબના અધિપતિના શરીરમાં હોય છે તો તે કુટુંબની પાયમાલી થાય છે.
તથા જો તે દેશના મોટા ભાગમાં પ્રવેશ કરે છે તો તે દેશની અયોગતિ
થાય છે, આ અનુભવસિદ્ધ વાર્તા છે. (૪૦)

વિવેચન—જેવા રંગના કાચમાંથી દૃષ્ટિ કરીને આપણે આ જગતને
જોઈએ તેવા રંગનું આજુ જગત જની ગયેલું હોય તેમ જણાય છે. આમાં
તે ગુણ છે તે ગુણ કાચના રંગનો છે. તેવી જ રીતે હમ્મેશાં વ્યક્તિમાં
આલસ્ય પોતાનું ધર કરે, તો તે વ્યક્તિની શક્તિના પ્રમાણમાં તે આલસ્યનું
પરિણામ પણ ન્યૂનાધિક શક્તિવાળું જણાય છે. જગતમાં સૌથી મોટા રાજ્ય
રેખાય છે. તેનો અધિકાર સૌથી વધારે છે અને જો તે વધારે તો આખા
જગતનું હિત કરવાનું સામર્થ્ય ધરાવે છે. તેના જે વિશેષ અધિકારનો તત્તર

દામો દરયામાં વ્યથ થયો જોઈએ તે જ અધિકારનું સામર્થ્ય એ આપ-
 સ્યને સાદાપ્યમૂન થાય તો અધિકારના સામર્થ્યના પરિણામમાં અદિત પશુ
 મોટા પ્રમાણમાં વ્યાપી રહે. જે વિગ એક પાણીના ખાણમાં નાંખીએ અને
 તેથી ખાણમાંનું સેપતું પાણી વિષમય બની જાય, તે જ વિગ પાણીના ક-
 વમાં નાંખીએ તો તે આખા કુવાનું પાણી વિષમય બની જાય અને તે
 કુવાનું પાણી પીનારાં સર્વે રોગનું અદિત થતાં પામે. આશ્વસ્ય એક પ્રકારનું
 વિગ છે અને તે વિગ એક સાધારણ વ્યક્તિદેષી ખાણમાં બેળાચાથી તો
 ને ખાણે પીનાર એક વ્યક્તિનું જ અદિત થાય છે, પરંતુ રાત્રારથી કુવામાં
 બેળાચ છે તો તેથી તે કુવાને આશ્રયે રહેનાર આખું રાત્ર નાસ પામવા
 લાયક છે. રાત્રનું આશ્વસ્ય આટલા મોટા પ્રમાણમાં અદિત કરનારું હોવાથી
 રાત્ર જીવિષ્ણને કશું છે કે "તત્ત્વદર્શી જનોએ અને રાત્ર જેવા વીર
 પુરુષોએ તો શ્વાસ સરખું પણ ભેવા બેસતું ન જોઈએ" એટલે કે સારાં
 દર્શકોમાં એટલા બધા તનુ-મનથી પ્રવૃત્ત રહેવું જોઈએ કે શરીરને આશ્વસ્ય
 કંવાળી હિંજા થઈ આવે તેટલી નિરર્થક પશુ સેવી જોઈએ નહિ. આશ્વસ્યને
 પર્મિત્રામે એક રાત્રની પેઠે જ ઘીછ વ્યક્તિઓ પણ અદિતનો પ્રચાર કરે
 છે. જે સવનેદિથી વીર નેનાનો ધર્મ દુર્ભનની સામે સરીતે દેશનું રક્ષણ
 કરાવે છે તેનામાં જ એ આશ્વસ્યનું વિગ બેળાચ તો દેશનું રક્ષણ થવાને
 "દેશ દેશ દુર્ભનના હાથમાં વચ્છન તેનું" અદિત થતાં પામે, મોક્ષસુખના
 ગથી જે સાધુ-મુનિરાજન સંસારને ત્યાગી ગયા હોય છે તેઓ પણ પોતાનું
 નવ સાધવામાં આશ્વસ્ય કરે તો તેઓનો ત્યાગ નિરર્થક થઈ પડે અને
 તેઓ નવમન્યુન થાય, કુટુંબનો વડીલ જે આગણ થાય તો તેના આ-
 વન્યમાંથી નષ્ટ થએલા દુષ્ટ પરિણામો તેના આખા કુટુંબને બાગવવા પડે
 અને તેની પ્રવૃત્તિમાં આવસ્તર ફેલાય તો આંતર દેશ અધ્યપતિત-ધનસપ-
 નિવાન અને દુષ્ટ બની જાય. એ સારંગા આશ્વસ્યના પરિણામો પૃથક્
 રીતે પાંચના ન્યૂનાધિક અધિકારને બંદે કરીને નીચરે છે. (૪૦)

આપ બની નવ કરતા દસાંવવા માટે તેની 'વિગ' ની સાથે જુલના કર-
 નામાં આવે. ૧

વિયાદપિ પ્રમાદસ્ય ભયંકરતા ॥ ૪૧ ॥

આલસ્ય તવોગ્રનાશકકૃતિં દૃષ્ટ્વા વિષં લજ્જિતં ।
ન્યક્કારાસહનાદિહાય વસુધાં રુદ્રસ્ય કળ્થે સ્થિતમ્ ॥
મન્યે તેપિ તિરસ્કૃતાઃ ક્વચિદહો ગુપ્તપ્રદેશં શ્રિતા ।
દૃશ્યન્તે ભુવિ નૈવ તેન યદહો પ્રેતાઃ પિશાચાદયઃ ॥

ઝેર કરતાં પણ આગસની વધારે ભયંકરતા.

ભાવાર્થ—હે આગસ ! સમય અને સદ્ગુણોનો વિનાશ કરવાની તારી ભયંકર પદ્ધતિ તો ખરેખર અલૌકિક જ છે. તારી ભયંકરતા આગળ ઝેરની ભયંકરતા તે કયા હિસાબમાં ? અરે ! ઝેર તો તારૂં નાશ કરનાર ઉગ્ર સ્વરૂપ જોઈને લગ્ન જ પામી ગયું, એટલું જ નહિ પણ ભયંકરતાના વાદમાં તારો વિજય અને તેનો તિરસ્કાર થયો, તે તેનાથી સહન થઈ શક્યું નહિ, જેથી હું માનું છું કે તે ઝેર આ પૃથ્વી છોડીને દૂર નાસી જઈ શકેના કંઈમાં છુપાઈ રહ્યું ! તેમ જ ભૂત, પ્રેત, પશાચ વિગેરે જેની વાતો લોકો પાસે સાંભળાએ છીએ, પણ હાલ તે ક્યાંય નજરે ચડતાં નથી, તેનું કારણ પણ ભારી કલ્પના પ્રમાણે એ હોવું જોઈએ કે તેઓ પણ પોતાના કરતાં તારી વધારે ભયંકર કૃતિ જોઈને શરમાઈ જઈ તિરસ્કાર પામી અહીંથી જતાં રહ્યાં, અને કોઈ ગુપ્ત પ્રદેશમાં ભરાઈ ગયાં. (૪૧)

વિવેચન—આલસ્ય પ્રતિની આ અન્યોક્તિવડે વ્યતિરેકમિશ્રિત દુષ્ટ-ક્ષોપમાદારા આલસ્યની ભયંકરતાનું સૂચન કરવામાં આવ્યું છે. એક એવી કથા પ્રચલિત છે કે જ્યારે સમુદ્રનું મંથન કરવામાં આવ્યું ત્યારે તેમાંથી ચૌદ રત્નો નીકળ્યાં, તેમાંનાં તેર રત્નો જૂદા જૂદા દેવોએ લેઈ લીધાં, પણ ચૌદમું રત્ન જે ઝેર નીકળ્યું તે શંકરે પી લીધું અને તે તેના કંઈને વિશે રહેવાથી તેનું નામ ‘નીલકંઠ’ એવું પડ્યું. આ ઉપરથી આલસ્ય પ્રતિ કહેવામાં આવે છે કે તારૂં ઝેર એ સમુદ્રમાંથી નાકળેલા ઝેર કરતાં વધારે ઉગ્ર હોવું જોઈએ, કારણકે તારા ઉગ્ર સ્વરૂપની સાથે પોતાનું આહું તીવ્ર સ્વરૂપ

સરખાવતાં વિષને લગ્ન આપવાથી જ તે શકરના કંઠમાં ધુપાઈ બેઠું છે અને તે સર્વોપરિ વિષ તરીકે જંગલમાં સ્વચ્છેદિ વિહાર કરે છે ! તેથી જ નીતે દુષ્ટ અને ભયંકર કાચો કરનારો જૂત પિણ્યાદિ મલીન સર્વો પશુ આ જંગલમાં દેખાતાં નથી અને કોઈ ગુપ્ત ગ્રેહમાં ધુપાઈ મર્યા લાગે છે; તે પશુ ચિપ્પી પેડે આલસ્ય કરતાં પોતાની ઝોડી પ્રજાતાથી લગ્ન ગયાં જ હોવાં જોઈએ; એવી એક ઉપદેશ કરવામાં આવી છે. આ ઉપદેશ કદપના- ધુમ્મ હોવાં છતાં તેમાં કેટલું યાચાતમ્ય સમાજેલું છે તે ખીનાં પૂર્વોક્ત શ્લોકોમાં આલસ્યનો મદાભયંકર પરિણામોનું નિર્દેશ કરવામાં આવ્યું છે તે ઉપરી-સમજ સ્પષ્ટ. જે દુર્ગુણ સરીખાં વસવાથી સારીરિક, આર્થિક અને આધ્યાત્મિક સંપત્તિનો ઉચ્છેદ કરી નાંખે તે દુર્ગુણ વિષ અને પિણ્યા કરનાં વિશેષ ભયંકર કૃત્ય કરનારો લેખાય જ, વિષ અને પિણ્યાની ભયંકરતા માત્ર સ્પષ્ટ સરીર ઉપર જ અસર કરે છે; તેઓ આર્થિક અને આધ્યાત્મિક સંપત્તિને કથી ઇજા કરવાને સમર્થ હોતાં નથી; તે પછી તેઓ કરતાં વિશેષ ભયંકર અસર નીચળવનાર આલસ્યને વિષ અને પિણ્યાના ઉપરી ગુપ્ત લેખવી એ યોગ્ય જ છે, આલસ્ય એ ચિત્તના સ્વભાવમાંથી જન્મ પામેલું વિષ છે, તેથી ચિત્તને વશરતો ન રહેતાં સતત ઉચ્ચમાં મગ્ન રહેવું, ઉદ્વિગ્નને નિમજ્જ કરવો અને નિયમિત જનવાની ટેવ પાડવી; એથી આલસ્યને ચિત્તમાંથી અને દેહમાંથી ખંખેરી નાંખી શકાય છે. સત્ત્વ, રજ અને તમ એ ત્રણ પ્રકારના ગુણો અનુપપ્રતિમાં રહેલા છે, તેમાંથી સત્ત્વ ગુણ જુદાં હોય તો તમોગુણનું આધિમ્ય થતાં આલસ્યનું શબ્દ સરીર ઉપર આલસ્ય લાગે છે. (૪૨)

[આલસ્યનું પ્રકરણ અવ સમાપ્ત થાય છે. દરેક જન્યને પાત્ર કરવાના બીજા કથા કથા દુર્ગુણો અનુપપ્રતિમાં રહેલા છે અને તે દુર્ગુણો કથે માને કથી રીતે કર્તવ્યની દાનિ કરે છે તે દર્શાવવામાં અંતિમ પ્રયત્ન છે.]

નવમ પરિચ્છેદ.

કર્તવ્યધાતક દોષ-કોધ.

ક્રોધઃ । ૪૨ ॥

ક્રોધાદપ્રિયતા જનેષુ પરિતો વ્યાહન્યતે ગૌરવં ।
 શાન્તિર્નશ્યતિ સત્ત્વરં સ્વપરયોર્વ્યગ્રં મનો જાયતે ॥
 ચિદ્વૃત્તિસ્વલનં મનોબલહતિઃ સઙ્કલ્પશક્તિક્ષતિ-
 ર્થસ્યાપિ વિનાશનં સહૃદયક્લેશઃ કૃતિર્નિષ્ફલા ॥

કોધ.

ભાવાર્થ—ક્રોધી માણસ ક્રોધવાળી પ્રકૃતિથી આસપાસનાં માણસોમાં અપ્રિય થઈ પડે છે, જેથી તે માણસ ગમે તેવો મોટો હોય છતાં લાગતું વળગતા તેનાં સંબંધીઓનાં મન અપ્રસન્ન રહેવાથી તેનું ગારવ નળવાતું નથી, શાંતિનો ભંગ થાય છે અને અશાન્તિ ફેલાય છે, પોતાનું અને પરનું મન વ્યગ્ર બની જાય છે, ચેતના પરવશ થાય છે અને ચિદ્વૃત્તિની રૂપલના થઈ જાય છે, મનોબળની હાનિ અને સંકલ્પશક્તિની ક્ષીણતા થાય છે, ક્રિયાક્રિયા ચારે તરફના ક્રોધથી મન આકુળ-આકુળ થતાં હાંદગી ઉપર કંટાળો આવે છે; તેથી કલ્પ્ય બળવવાના વિચારો ઉત્પન્ન થયા હોય તોપણ સત્ત્વર દબાઈ જાય છે અને અકર્તવ્ય તરફ વળાય થાય છે. (૪૨)

વિવેચન—મલીન તમોગુણની આધિકતા મનુષ્યની પ્રકૃતિમાં હોવાને લીધે ક્રોધ ઉત્પન્ન થાય છે. પોતાની દૃષ્ટાંતની વિરુદ્ધ અન્ય કોઈના કથન કે વર્તનને લીધે સામાન્ય રીતે ચિત્તમાં એક પ્રકારનો અગ્નિ ઉત્પન્ન થાય છે અને તેનો તાપ ચિત્તપ્રદેશમાંથી વિસ્તાર પામતાં સ્વરૂપ સમયમાં આખા શરીરમાં ફેલાય છે. જ્યારે આ અગ્નિ પૂરેપૂરા વેગમાં હોય છે, ત્યારે ચિદ્-

પ્રિયી-તત્ત્વસ્થતા દશાઈ. જ્ય છે અને, સંકલ્પસક્તિ, હિસાબ વગેરે, મુજે
 ચિત્તમાં ઉત્પન્ન થએલી ક્રોધની જ્વાળામાં પવન પુકવાતું કાંઈ કરવા લાગે
 છે. ક્રોધની જ્વાળા જે રથને ઉત્પન્ન થાય છે તે રથગતે દગ્ધ કરે છે એ-
 રથે કે તે જ્વાળા ક્રોધ કરનારના હૃદયને જ બાળે છે; વિશેષમાં તે જ્વાળા
 પોતાના પેગના પ્રમાણમાં આતપાસના પરિચયોઓ, સગાં, મિત્રો વગેરેને
 પણ બાળે છે-સંતપ્ત કરે છે. પરિણામે ક્રોધી પ્રત્યે તેઓ સર્વદા અપ્રસન્ન
 રહે છે, તેનાં નામ-હીત-તેજ દત્તાદિનો નાશ થાય છે અને સર્વત્ર અપ્રિય
 થઈ પડે છે. ક્રોધની જ્વાળા ક્રોધીના અંતરને દાગિ કરવા ઉપરાંત બાહ્યના
 પણ આ પ્રકારની ગંભીર દાગિ ઉપજાવે છે. આથી સુભાગિનકાર કહે છે કે
 કે માલ્લિક ક્રોધમમોઃ શત્રુઃ અર્થાત્ ક્રોધના સરખા બીજે એકે અમિ નથી.
 અમિ અનેક પ્રકારના છે જેવા કે જહરામિ, દાવામિ, વાડવામિ, મત્યાદિ.
 એ અમિઓ અનેક પ્રકારની વસ્તુઓને દગ્ધ કરે છે, પરંતુ ક્રોધશી બપંકર
 અમિ તો એટલો પ્રગળ છે કે ક્રોધીને પોતાને દગ્ધ કરવા ઉપરાંત અનેક
 અન્ય જીવોને પણ સંગમ કરી મોઢા મોઢા અનર્થો નીપજાવે છે. ઐરિસ્ટોટલ
 કહે છે કે “માલુસને ક્રોધ પોતાની અંદર પચાવનાં બહુ લાંબો વખત લાગે
 છે; એવા માલુસ પોતાને અને પોતાના પ્રિયતમ મિત્રોને અનિશ્ચય પીડા-
 દારક થઈ પડે છે.” આ મુદ્દો સર્વથા સત્ય છે. વિચારપરંપરાએ જો
 ક્રોધના અનર્થોનો વિચાર કરવા બેસીએ તો તેનો પાર આવે નહિ ક્રોધ
 એ એક એવા પ્રકારની યેષજા છે કે તેને વશ પડેલો માલુસ પોતાના
 ચિત્તની તપ અને વ્યાકુળ દશામાં આત્મચાત કરવાને બધું દોરવાઈ જાય
 છે. આથી ઋષિજનોએ ઉપદેશોલુ છે કે:-

જોજો મુખ્યમર્થાનાં શ્રેયઃ મંચારાંધનમ્ ।

ધર્મજ્ઞવદ્વઃ ક્રોધઃ સમમાજ્ઞોઽવિચકેત્સદ્ ॥

અર્થાત્-ક્રોધ અનર્થનું મુળ છે, ક્રોધ એ જ સંસારનું બંધન છે,
 ધર્મનો હાથ કરનાર પણ ક્રોધ જ છે, માટે ક્રોધનો ત્યાગ કરવો.

જાત્ર એક દહાં આપેલું. પાલિયો નામના એક નરંજર અમીરે દેવ-
 મના સંનિવરણ આચરતે સ્ત્રીઓની પોતાને પેર પધમણી કરી. તેને

રાજાને ખુબ દરવા માટે જાંગમે સારી પેઠે સજ્જાર્થો. રાજા અને પોશિયો
 શરૂ થતાં જતાં અને નામ ચાલના દત્તો જોવામાં પોશિયોના શુભામે કાંઈક
 એક વાળુ કોઈ પામ્યું. પોશિયોએ આથી એકદમ શુભે થઈને કહ્યું:
 “એ દરખાસોને જોના તમારમાં નાજી.” રાજાએ સામા ટેવત કિયર
 ટેવતી નહોતાર મુદ્દામિત કાયની ગીતે પોતી દત્તી તે મંગાવી અને
 એના પૂરો દત્તી નાખ્યો. પોશિયો તો આ જોઈ રતમ્મ જ થઈ ગયો અને
 સમજ્યો કે માનુસના કુલ કરતાં કાયનાં વાસણ મેં વડામાં કર્યા, એવા
 અનુચિત કોઈ મારે રાજાએ મને કપડો આપ્યો છે. આ પ્રમાણે સર્વ પ્રકા-
 રના અવરો કનરા કોઈને વહ રહેતા મનુષ્યો પોતાના કર્તવ્યમાંથી બાદ થઈને
 અર્જન્ય કર્મ આચરવા તરફ દેરાલ તેમાં શું આશ્ચર્ય છે? અરેમર, ક્રોધને
 ‘કર્તવ્યયાતક’ એવું વિદેવતુ ધમાકવું એ સર્વથા વાગ્ય છે. (૪૨)

૪૨૧-૪૨૫- ગુણ અને આચારકારની જ્ઞાનગતિને આશ્રય રહેવાથી ક્રોધ
 કેવા કેવા પ્રકારના અવર નીપજાય છે તેના ચિતાર હવે આપવામાં આવે છે.]
 ક્રોધસ્ય કૃત્તા ॥ ૪૨ ॥

યથેષઃ પ્રભવેન્નમર્થપુરુષે માન્યેઽધિકારસ્થિતે ।
 દીનાનાં વલહીનતાં ગતવતાં ત્રામમ્તદા જાયતે ॥
 હીનાનાં તુ ભવેદયં યદિ તદા દેહઃ મ્યયં દહ્યતે ।
 તેષામેવ વૃથા વ્યથાવિગન્ધિતં મન્તવ્યંતે માનમમ ॥

કેવની દુરતા.

સાચાર્ય તે કુલ્ય અધિકારી અથવા કેવે વધુ મેલ મનસુ ન હતા
 હતા કનરાના આ અવર અગ્રેજ વર્ધિ નહોતું હતા હતા હતા હતા હતા હતા
 આપણે હતા કુલેની કનરા અવર હતા હતા હતા હતા હતા હતા હતા
 હતા હતા હતા હતા હતા હતા હતા હતા હતા હતા હતા હતા હતા હતા
 હતા હતા હતા હતા હતા હતા હતા હતા હતા હતા હતા હતા હતા હતા
 હતા હતા હતા હતા હતા હતા હતા હતા હતા હતા હતા હતા હતા હતા
 હતા હતા હતા હતા હતા હતા હતા હતા હતા હતા હતા હતા હતા હતા
 હતા હતા હતા હતા હતા હતા હતા હતા હતા હતા હતા હતા હતા હતા

ઘરીર તરફ યજે છે, ઘરીરને બાજે છે, લોહીને સોખરે છે, અને મરીમાઈ-
મરાધીનતા વિચેરેના દુઃખથી દાઝેલા મનમાં પરિતાપ ઉપજાવે છે. (૪૩)

વિવેચન—પંડિત માનવિજ્ઞે કોમળી વ્યાખ્યા આ પ્રમાણે આપી છેઃ
જાતિજાત્યં પરમ્યાત્મનોગ્નાદોત્તરંગચંદ્રિયાં સ્ફુરણાત્મા ક્રોધઃ ॥ અર્થાત્—‘અવિચાર-
પૂર્વક પોતાનો અને પરનો નાશ કરવામાં હેતુરૂપ અને અંદર તથા બહાર
સ્ફુરણાવમાન શાય તે ક્રોધ કહેવાય છે.’ ઉક્ત વ્યાખ્યાને આ શ્લોકમાં સદ-
દાંત સમજાવી છે. જો ક્રોધ કોઈ રાગ કે રાગ્યાધિકારી જેવા મોઠા માણ-
સના ચિત્તમાં નિવાસ કરે છે તો તેના આવેશની સાથે જ તેના હાથ
નીચેનાં માણસો અને દીન નોકર-ચાકરોને અત્યંત ત્રાસ પડે છે. અર્થાત્ તે
ક્રોધ પરનો નાશ કરવામાં હેતુરૂપ અંદર તથા બહાર સ્ફુરણાવમાન થએલો
લેખાય પરંતુ જે દીન અને દીન જનો છે તેઓને પોતાના ક્રોધનો અવેશ
હાડવા માટે અન્ય કોઈ માણસ મળતું નથી, તે હસ્તથી તેઓ પોતાની
જનનપર-પોતાના આત્માપર ક્રોધ દાડે છે અને એ રીતે પોતાનો જ નાશ
કરવાના હેતુરૂપ અતરૂણાજી ક્રોધને સ્ફુરાવે છે. આવા દીન જનો ક્રોધની
વ્યવસ્થાથી પોતાના જ શિષરને બાજે છે, પોતાના જ અંતરને સંતાપ ઉપજાવે
■ અને ઘણી વાર પોતાના જ દેહને મારી કાપી કે છગ્ન કરીને પોતાના જ
દુઃખના કારણીભૂત થઈ પડે છે. મૂઠ્ઠા કોહો હુલાળ સજ્જાળ-સર્વ દુઃખોનું મૂળ
ક્રોધ છે, એ સત્ય જ છે.

અત્ર તેનું એક દષ્ટાંત આપીશું. એક અગ્રેજ ઉમરાવ વિદ્યાવતની
મોટી ઘોડદાની શરતમાં ૩ હજાર પાઉંડ એટલે ૪૫ હજાર રૂપિયા દારી
મંચા અને હનંસયાગે તેના દરીફ એક બાંને ઉમરાવ હતો તે તે જ શર-
તના ૭ હજાર પાઉંડ જીતી ગયો. પોતાની દારથી આ ઉમરાવને કાંઈ
લાભ નહિ હારખુકે તેની ઘણી શરતોમાં તેણે હારજીતના દાવ લીધા હતા,
પરંતુ પોતાના દરીફની મોટી જીતથી તેને ક્રોધ ચડ્યો. ક્રોધથી ધુંધવાતો
તે ધન આગ્રા અને દીવાનખાનામાં બેઠો. ચાકર ચાલનો પ્યાલો લાવીને
મૂંઠા એટલ એકદમ તે જ પ્યાલો તેણે ચાકરપર ફેંક્યો અને બોલ્યોઃ
“અંતે દુઃખ” માર માયું તપી કડકુ છે ત્યાં તું અને ધમધમતી ચાહ

પાય છે ? જલ્દી સોડા-ગરમ લાવ ! ” ચાકર બ્લોને ચાલ્યો ગયો તે પાછો ન જ ફર્યો ! સાહેબના ક્રોધમાં વધારો થયો અને પોતાની સ્ત્રીના ઓરડામાં જઈને તેના ઉપર નેતરના પ્રહાર કરવા માંડ્યો ! ભયંકર ઘાંટા ધાંટીને તે બોલવા લાગ્યો : “ ચાકરો ક્યાં મરી ગયા ? મારા માટે સોડા-ગરમ કેમ કોઈ લાવતું નથી ? ” સ્ત્રી ભયભીત થઈ અને ઓરડાની બહાર દોડી મઈ. તેની પાછળ તેના બાળક ચીસ પાડતો દોડ્યો અને સાહેબે ગુસ્સામાં આવતાં બાળકને પણ લાત મારી ! સ્ત્રી મદાનની બહાર ચાલી ગઈ અને સાહેબ ગાંડા બની ગયા હોવાની વાત જાહેર કરી, એટલે નોકરોએ દીવાનખાનાનાં બારણાં બંધ કરીને સાહેબને દેદ કર્યા ! આખી રાત સાહેબે એ કેદમાં પસાર કરી. સહવારમાં સિપાઈઓને બોલાવીને દ્વાર ઉઘાડવામાં આવ્યું તો જણાયું કે સાહેબના બન્ને હાથ લોહીસોહાણુ થઈ ગયા હતા અને રાત્રે ક્રોધાંધતામાં તેમણે પોતાના હાથને બચમાં ભર્યા હતાં ! એ જ અવસ્થામાં તેમને ગાંડાની ધરપીતાલમાં પહોંચતા કરવાની જરૂર પડી.

આવા ક્રોધી જનોએ ક્રોધનો પરિત્યાગ કરવા સારૂ વૃત્તિને શાન્ત બનવાની ટેવ પાડવા માટે કેવી રીતે વર્તવું જોઈએ તેના માર્ગો જૂદા જૂદા અંશકારોએ જૂદી જૂદી રીતે મૂક્યા છે. આચારંગ સૂત્રમાં સૂચ્યું છે કે : દુઃખં ચ જાળ મદુવાગમિત્વં । પુદ્ગો કાસાદ્ ચ કાસે લોયં ચ પાસ વિષ્ફંદ્રમાર્ગા । અર્થાત્-ક્રોધાદિક્ષી આવતી કાલે કેવાં દુઃખો થશે તે વિચાર્યું અને એ ક્રોધાદિક્ષી લોક કેમો રીતે ટળાશે છે તે નિપાસતું. છુરેમી ટેક્સર કહે છે કે “ જ્યારે ક્રોધ આવેગમાં આવવા લાગે ત્યારે ખીન્નઓના દોષોનો પોતાના મનથી જ બચાવ કરવો અને વિચારવું કે આ સ્થળ, સમય, અકસ્માત, અડચણુ ઇત્યાદિને લીધે પોતાના મિત્રથી, સગાથી કે નોકર ચાકરથી કોઈ દોષયુક્ત કાન થઈ ગયું તે સ્વાભાવિક છે; એટલા માટે મારે ક્રોધ કરવો જોઈએ નહિ, પરંતુ તેઓના દોષ મારે, અણુસમજણુ માટે કે ગરજત માટે તેમના ઉપર દયા લાવવી જોઈએ. જો એકાએક ક્રોધ ઉત્પન્ન થાય અને વહિંગન થાય, તે પહેલાં વિચારપૂર્વક તેને દયાવરો અને પછી દોષ કરનાર કપર દયાનંદ સ્ફુરાતીને દેખવું કે ભવિ-

અમાં તેને હાથે તેવો દોષ થાય નહિ. ” એક અંચકાર કોષિ થાન્ત, કરવાના
કેટલાક કૃત્રિમ ઉપાયો બતાવે છે : જેવા કે, કોષિ ઉત્પન્ન થાય ત્યારે એક
લોટો પાણી પી જવું, ૧૦૦ થી ઉધટાં અંદા એટલે ૧૦૦-૯૯-૯૮ એ
પ્રમાણે ગળવામાં ચિત્તરૂપિને પરાંવવી, અથવા ચરીસની કંઈ ક્રિયા કે
ગતિ બદલાવવી, ક્રિયા એકદમ ચાલ્યા જઈને મુઠ્ઠા જવું, કે તે સ્થળને
તપા જવું. (૪૩)

[અતઃ અંચકાર એક શક્ય ઉપચિત્ત કરે છે કે યજ્ઞી નાર ગૃહસ્થ જનોને
કોષના દિવની ખાતર અંકુશ કે કાળ બલોપવાને કોષનો ઉપચોગ કરવો પડે છે;
જે કોષ કરવો રચિત છે કે નહિ ? આ શક્યું સમાધાન કરવાને નિઃ
શ્ચેક રચાયે છે.]

કોષસ્ય મર્યાદા । ૪૪ ॥

બાલાનાં હિતશિક્ષણે ભૂતજનસ્વાલિત્યસંવોચને ।

દુષ્ટસ્યાક્રમણેઽપરાધિદમને સ્વાતાપસન્દર્શને ॥

અસ્યાવશ્યકતા ભવેદ્યદિ તદા સોપ્યઽસ્તુ સદ્ભાવજઃ ।

શક્યો રોહુમપેક્ષિતે ચ સમયે યઃ સાથકઃ કૃત્રિમઃ ॥

કોષની મર્યાદા.

ભાષાર્થ—જ્યાં કોષ એમ કહેશે કે, બાળકોની કે અન્ય કોઈની
જૂથ થી દોષ તો તે સુધારવામાં, તેમને કિંમતી સિખામણ આપવામાં,
કોઈની કૃત્રેય દાદવાને એક દેવામાં, દુષ્ટ માણસોને દમારવામાં, અપરાધી
માણસોને સજા કરવામાં અને ગુન્હેમારોને દાખલા રાખવા પોતાને આગાધ
દર્શાવવામાં, ગૃહસ્થીઓને કષ્ટ આપેલ અને જુરસાની જરૂર પડે છે અને
તેની સાથે કોષનું મિશ્રણ પણ હોય છે. તો કોષની અનાત્મકતા કેમ
કહે છે ? ઉપર જનારેલ પ્રસંગે જ. તો કોષની આવશ્યકતા રહે છે. આના
ઉપરમા કહેવું જોઈએ કે અનુપી કે રંગ ગુણ ગુણસ્વરોના જ ગુરુ આશ્રય
દોષ અને તેટલા નાદે સમપ્રાપ્ત્ય-માત્ર દેખાવેના જનારથી કોષિ અને તે
પણ પોતાની મરજ પ્રમાણે કષ્ટમ સહન કરવા તેના મર્યાદિત દોષને કોષને

હિતકર્તા થતો હોય તો ભલે હો. તેમાં ક્રોધના ઉપર ખતાવેલા લક્ષણને કંઈ હાનિ પહોંચતી નથી. (૪૪)

વિવેચન—ગૃહસ્થીઓને-સંસારીઓને સંસારના કેટલાક પ્રસંગોમાં કૃત્રિમ ક્રોધ ખતાવવાની જરૂર પડે છે. બાળકોને, કુદ જનોને, અપરાધીઓને કે બીજાઓને વિમાર્ગે જતાં અને ગુન્હાઓ કરતાં અટકાવવા માટે કૃત્રિમ ક્રોધનું નિર્દેશન કરવાની જરૂર પડે એ સ્વાભાવિક છે. અહીં એ પ્રકારનો ક્રોધ દર્શાવવાનો હેતુ પૂર્વના બે શ્લોકોમાં જણાવ્યો તેવો અપાયેલો હોતો નથી, પરંતુ પારકું હિત કરવાનો હોય છે અને તેથી તે પ્રકારનો કૃત્રિમ ક્રોધ દેખાડવાથી કશો દોષ ઉત્પન્ન થતો નથી. ઉપર જે હાનિકારક ક્રોધનું સ્વરૂપ ખતાવવામાં આવ્યું છે તે ક્રોધ દ્વેષમિશ્રિત હોવાથી જ હાનિકારક છે, પરંતુ અત્રે એક બીજી બાબત ધ્યાનમાં રાખવી જોઈએ કે કૃત્રિમ ક્રોધ ‘કૃત્રિમ’ જ હોવો જોઈએ અને ક્રોધનો વેગ એક ક્ષણ માત્રમાં શમાવી લેવાય-તે ક્રોધ ખતાવવાની આવશ્યકતા પૂરી થતાં જ પુનઃ ચિત્તવૃત્તિ અને મુખમુદ્રા સમભાવી બનાવી દેવાય-તેવું સામર્થ્ય પોતામાં હોય તો જ તેવા પ્રકારનો ક્રોધ પ્રસંગોપાત ઉપાયોગમાં લેવો; પરંતુ ઘણી વાર એવું બને છે કે એવા કૃત્રિમ ક્રોધનિર્દેશનની નિત્યની ટેવથી મનુષ્યો ખરો ક્રોધ ખતાવવાની ટેવ-વાળા બની જાય છે અને પછી તેમની વૃત્તિઓ ક્ષણમાત્રમાં આવેશમાં ત-ણાઈ જઈને ક્રોધતત્પર બની જાય છે. જે અશ્વને એક વાર પૂર વેગમાં દોડવા દીધા પછી તેની લગામને સાચવી રાખીને ધીરે પાડવાનું સામર્થ્ય આપણામાં ન હોય તે અશ્વ ઉપર સવાર ન થવું એ જ હિતાવહ છે; તેટલા માટે જ કૃત્રિમ ક્રોધને તુરત જ શમાવી લેવાની શક્તિ આપણામાં હોય, તે-મજ તેથી વૃત્તિઓ ક્રોધ કરવાના નિત્યના સ્વભાવવાળી ન બની જાય તેટલું સંયમ કરવાનું સામર્થ્ય આપણામાં હોય, તો જ તે પ્રકારના ક્રોધને ઉપ-યોગમાં લેવો અને નહિતો તેનો સંગ પણ કરવો નહિ, એ હિતાવહ માર્ગ છે. તેટલા માટે જ સુમાર્પિતકારે કહ્યું છે કે આત્મશક્તિસ્વમં કોપં કુર્વાણો ન વિનયતિ અર્થાત-પોતાની શક્તિ પ્રમાણે ક્રોધ કરનારો નાશ પામતો નથી. (૪૪)

દશમ પરિચ્છેદ.

કર્તવ્યધાતકે દોષ-માત્સર્ય તથા નિન્દા.

[કર્તવ્યધાતક દોષોભિના એક જુદો દોષ માત્સર્ય છે, અને તેથી જોઈ શકાય તેવો નિરતાર દરે એકબીજા સમબલ છે.]

માત્સર્યં । ૪૧ ॥

માત્સર્યં મૃદુતાહરં મદકરં મિથ્યાભિમાનોચ્છ્રીતં ।
સત્યાસત્યવિવેકબુદ્ધિમમલાં વ્યાહન્તિ યચ્છેર્પ્યયા ॥
દોષં વર્ણયતે ગુણેષુ ગુણિનાં દોષે નિજે વા ગુણં ।
બુદ્ધ્યા તદ્વિનિવર્તનીયમનિશં કર્તવ્યસંસિદ્ધયે ॥

માત્સર્યનો ત્યાગ.

સાધાર્થ—કોઈ પણ પ્રકારનું કર્તવ્ય જરાજર શુદ્ધ રીતે અમલવું દોષ તે " આ હું જ કરું છું, મારાથી જ થઈ શકે, નમે શું કરી શકવાના દતા ? " આવી રીતની કિંજાકળાકરણ મત્સરઆવ મનમાથી હમેશને માટે દાદી નાખવાં જોઈએ. કદાચ તે ધણી વખતની ટેવરૂપે મનમાં જરૂર ધાસી ખેંચી દોષ, તેાપણુ ગમે તેમ કરી સદ્બુદ્ધિના સામર્થ્યથી સત્વર તેની જરૂર દૂર કરી નાખવી જોઈએ, કારણકે તેથી મનની કામગીરાનો નાશ થાય છે, મગડગી અને ગર્વના દાર પુરવા થાય છે, મિથ્યા અભિમાનનો વેગ આગળ લઈ, હારોને આવકાર મળવાથી સત્ય અને અસત્યને જુદું પાડવાની રીતે મનિવદ્બુદ્ધિ વિનાશ પામે છે, મુખી પુરોના નુકા મદજુ કરવાને જાને નમા દેશરૂપનું કવવાનો પ્રયત્ન થાય છે અને પાતાના દોષોને દૂર રાખવાની જગ્યાએ જુલુ મળી ખતાવી શોકોની દૃષ્ટિને આશ્ર નાખવાની નોંધ થાય છે એકફરે કનવ્યવી પ્રજ્ઞા થાય છે, માટે માત્સર્યનો પાતક ૬૦૨. (૧૧)

જરજરિકરમનંવદ્મ ।

વિવેચન—મદ્યપૂર્વક હર્ષ ધારણ કરવો એનું નામ મત્સરતા. નિમિત્ત સિવાય ખીજને દુઃખ ક્રિયા કરવાથી અથવા શિકારાદિથી હિંસા કરીને અનર્થનો આશ્રય લેધને મનમાં પ્રમુદિત થવું તે જ મત્સરભાવ સમજવો. જે મનુષ્યવૃત્તિ અનર્થના આશ્રયે રહીને પ્રમુદિત થાય, તે વૃત્તિ પરાપકારાદિ સ્વર્ક્તવ્ય યજ્ઞવવાનો જે ખરા પ્રભેદ છે તે ન મેળવવા પામે તે સ્વાભાવિક જ છે : આ કારણથી જ હૃદયના કૂર અને મદોન્મત્ત જનો ધર્મ સાંધી શકતાં નથી. તે વિષયે દેવેન્દ્રસૂરિએ કહ્યું છે કે:—

કૂરો કિલિઠભાવો સમ્મંધમ્મં ન સાહિદં તરદ્ ॥

(ટીકા—ક્રાઃ હિષ્ટભાવો મત્સરાદિદૂષિતપરિણામઃ સમ્યક્ નિઃકલંકં ધર્મે ન નૈવ સાધયિતુમારાધયિતું શક્નોતિ) અર્થાત્—કૂર એટલે હિષ્ટપરિણામી—મત્સરાદિથી દૂષિત પરિણામવાળો જે હોય તે નિષ્કલંકપણે ધર્મને સાધવા—આરાધવા સમર્થ થઈ શકતો નથી. માત્સર્યની ઉત્પત્તિની સાથે મનુષ્યમાં ખીજ કેટલાક દોષોનાં ખીજ પણ વચાય છે. મૂળે મદરૂપી પિતા અને કૂર-તારૂપી માતાના સમાગમથી માત્સર્યનો જન્મ થએલો હોય છે અને જે સહ્યુદ્ધિના સામર્થ્યે કરીને તેનો જટમૂળમાંથી ઉચ્છેદ કરી નાંખવામાં ન આવે તો શનૈઃ શનૈઃ ઈર્ષ્યા, મિથ્યાભિમાન, વિવેકયુદ્ધિરહિતતા, અવિનય, મિથ્યાદોષારોપણ ઈત્યાદિ દુર્ગુણો એક પછી એક પ્રવેશ કરતા જાય છે. જેની રીતે અનેક પ્રકારની દુર્ગંધિઓથી ભરેલા ટોપલાને શુદ્ધ કરવાનો પ્રયત્ન મિથ્યા નીવડે છે, તેવી જ રીતે જ્યારે મનુષ્ય માત્સર્ય દિપરાંત ખીજ અનેક દુર્ગુણોથી ભરેલો બને છે ત્યારે તેને શુદ્ધ કરી શકાતો નથી અને તેથી તેની પ્રવૃત્તિ સર્વદા અર્ક્તવ્ય તરફ જ રહે છે. તેટલા માટે કર્તવ્યમાં રૂચિ ધરાવતા સજ્જનોએ હમેશાં મત્સરભાવથી દૂર રહીને સંસારમાં વિચરવું એ જ કર્તવ્યનિષ્ઠતા છે. (૪૫)

[મૂર્ખ મનુષ્યો જ્યારે કર્તવ્યની ક્ષિણતાને લીધે કર્તવ્યનિષ્ઠ રહી શકતા નથી અને અર્ક્તવ્યમાં પ્રવર્તે છે, ત્યારે પોતાની અસમર્થતા કિંવા દોષોને દાંડવા માટે કર્તવ્યનિષ્ઠ અન્ય જનોનાં સત્કાર્યોની નિંદામાં કુત્રુક્ત થાય છે. આગ કરવાથી તેવા કર્તવ્યમાર્ગચ્યુત દુર્જનો જે પ્રકારના પાપના હિસ્સેદાર થાય છે : એક તો પોતે કર્તવ્ય આચરી શકતા નથી એ પાપ, અને કર્નવ્ય આચરી શકનારા-

ચોમેર દષ્ટિ ફેરવતો તથા આસપાસનાં સુશોભિત અને નકસીદાર મહાલયો
 જોઈને આનંદિત થતો ચાલ્યો જતો હતો. ચાલતાં ચાલતાં તેને એકાએક ઠેસ
 વાગી અને તે પડી ગયો, હાથપગ છોલાયા અને તેથી લોહી પણ નીકળ્યું.
 તેણે આસપાસ એકદા થયેલા લોકોને કહ્યું: “આ નગરના કારીગરો કેાઈ
 ખરેખરા મૂર્ખ ન હોવા જોઈએ, કારણકે તેમને સારી રીતે સડક બાંધતાં
 પણ આવડી નથી અને તેથી મને ઠેસ વાગી, તો આ મોટાં મહાલયો પણ
 માત્ર વિનાનાં અને કારીગરોની સેંકડો જાતની મૂર્ખતાથી બનેલાં હશે!”
 એ નગરના કારીગરોની આ પ્રમાણે વ્યર્થ નિંદા કરવાથી તે મુસાફર જે
 પ્રકારના દોષ કરે છે. તે પોતાના દોષને જોતો નથી અને પારકા ગુણને
 અવગુણરૂપ જણાવે છે. પોતે રસ્તાપર નગર રાખીને નહિ ચાલવાથી અને
 મહાલયો જોવામાં દષ્ટિને રોકી રાખવાથી તેને ઠેસ વાગી અને તે પડી
 ગયો; તેમાં સડક બાંધનારો દોષ નહોતો, પણ પોતાના જોવાનપણનો જ
 દોષ હતો, છતાં પોતાના દોષને ઠાંકવાને માટે તે હૃદયમાં દંભને આશ્રય
 આપે છે અને તેથી સુજનતાના સ્વાભાવિક રીતે જ લાગ કરે છે. કારી-
 ગરોની કુશળતા કે જેથી લલચાઈને તેની દષ્ટિ માર્ગપર સ્થિર રહી શકે
 નહિ, તેને તો તે ધ્યાનમાં પણ લેતો નથી અને તેને બદલે તેમનાપર
 વ્યર્થ દોષારોપણ કરે છે! તેથી એ પ્રમાણે તે જે દોષ કરે છે. નિન્દા કરવાના
 સ્વભાવથી ચિત્ત દેવાઈ ગયેલું હોવાથી ચિત્ત અસ્પર્શ કલેશમાં જ મગ્ન
 રહે છે. ઉપરોક્ત દોષોને પરિણામે સમ્યક્વિવેક સાંભર દૂર રહે છે અને
 બીજાઓના મનને સાંભર કરે છે, કારણકે પોતાના ગુણની કદર થવાને
 બદલે જ્યારે પોતા ઉપર વ્યર્થ દોષારોપણ થતું તે જુએ છે ત્યારે નિન્દા
 કરનાર ઉપરાંત જોતો નિન્દા કરતો હોય છે તેના ચિત્તને પણ તંતાપ જ
 ચાલે છે આ ઉપરાંત નિન્દા કરનાર કેટલાં દુઃખોથી વુજા અને છે તે સહે-
 લાઓ સામક્ષ શક્ય નિરેક આટલા દોષો ઉપાવન કરતાં દોષવાથી તે
 કદાપિ કમવ્યવિધિ નહીં યુક્ત. જો તમે એક નિન્દા કરનાર તો હો છો કે—

પરમમિત્રવર્તિવાદાદાન્મોનકયાચ ચચન કમ ।

તોવેર્ગોઞ પ્રતિભવમનકમવદોદિદુભોત્તમ ।

અર્થાત્—ખીજનો પરિણામ અને નિંદા કરવાથી તેમ જ પેદાશો
 કરવા કરવાથી અનેક કાંઈ બંને પણ મારી લેવાય નહિ તેનું નીચે કાઢી
 કને પ્રત્યેક સ્તરે અર્થાત્ છે. કાંઈના અરેખા દેખે તેમ ને દેખે તેમ
 મોઝે નિષ્કાસન રીતે, જ્યાં પણ અતિશયોગિ વિના, પેદાશો અંગત
 જ્યાં પણ સ્વાર્થ વિના કાઢી દિન થતું હોય તેવા સંબંધમાં રહેવા તે
 નિંદા નથી, પરંતુ મનુષ્યો સમાજ એવા પ્રમાણે વિચાર્યું છે કે પેદાશ
 ક્ષત કરતાં તે નિંદા કરવાના કારણમાં આકર્ષિત રીતે યશસ્વિ ભવ છે.
 આ કારણથી કનેઅનિષ્ક રહેવા મારે અને મૂલ્ય—મૂલ્ય નિંદાને પામે ન
 ચડી જવાય તેટલા મારે મૂનિજનોએ ઉપરેસું છે કે—“મોઝો તો કાંઈના
 મૂળ જ મોઝો, નહિતો રહેતો અનોઝા રે.” અર્થાત્ કાંઈના મૂળનું ક્ષત
 જ દોષમાં કરતું, પણ દોષનું ક્ષત જ કરતું નહિ કે જેથી અસ્માન્
 દોષક્ષતમાંથી નિંદાવાદના કુમાર્ને ચડી જવાય નહિ. નિંદાના પરિણામ
 મારે કાંઈકષત ન કરવાનું સર્વોત્તમ છે. (૪૨)

વિદ્યામયજ્ઞવલ્લભાનો નિવૃત્તિમા ૧ ૪૦ ॥

આસ્તાં સચ્ચરણે પર્યર્થકરણે પ્રીતિઃ સુનીતૌ રતિ-
 ર્થૈર્ચ વીર્યમનુત્તમં ભવતુ વા શુદ્ધં પ્રવુદ્ધં મનઃ ॥
 વિજ્ઞાનં વિપુલં તથાપિ કિમહો કાર્યં શુભૈસ્તૈર્ગુણે-
 ર્યદ્યેકો રસનાશ્રિતો રસહરો નિન્દાભિયો દુર્ગુણઃ ॥

ખીજ નુજા ઉપર પાણી ફેરવનારી નિન્દા.

આપાર્થ તથા વિવેચન—સદાચરણપરામણ્ય રહેવામાં અને પરોપકા-
 ર્ને પર્યે પ્રવાણ કરવામાં અને પ્રીતિ હોય, ન્યાય અને નીતિના માગમાં આગ
 આગ્રવાની રીતિ સાધ્ય કરી હોય, વિપત્તિના વાદળાઓને વિખેરી નાખવા ધીરજ
 પણ પરવામાં આવી હોય, ક્ષતમમાં ક્ષતમ માનસિક વીર્ય પણ ખીસવેલું હોય,
 મન પણ અંત બોધ પામેનું વિશુદ્ધ હોય અને અનક માંડાનું મથન કરી વિજ્ઞાન
 પણ જાણે મેળવ્યું હોય. આ બધા ગુણો ત્યાગુપી જ ઉપયોગી અને દિતકર.

છે, કે જ્યાંસુધી એક નિન્દારૂપ દુર્ગુણનો પાશ લાગ્યો ન હોય; પણ જો કદાચ દુર્ભાગ્યે વધારે નહિ પણ એક જ નિન્દારૂપ દુર્ગુણની આદત માણસને પડી ગઇ, તો સંભળે કે તેનું જીવન બરબાદ ગયું અને સદાચારપરાયણતા વગેરે સદ્ગુણો થોડા જ સમયમાં રદ થઇ જવાના. પૂર્વ શ્લોકમાં નિન્દારૂપી દુર્ગુણથી જે ખીજા દુર્ગુણોના પ્રવેશનું કથન કર્યું છે તે દુર્ગુણો એવા પ્રકારના છે કે જે મનુષ્યના ગમે તેવા ઉચ્ચ ગુણોને પણ ઢાંકી દે છે. મનુષ્ય સદાચરણી હોય, ધીરજવાળો હોય, શુદ્ધિમાન હોય, પરાપકાર અને નીતિરીતિમાં પ્રીતિવાળો હોય, મનનો શુદ્ધ હોય; પરંતુ જો તેનામાં એક નિન્દાનો દુર્ગુણ હોય તો-નિન્દા સૌજન્યનો નાશ કરનારી હોવાથી-ઉક્ત સર્વ સદ્ગુણોના નાશ કરી નાંખે છે. (૪૭)

[હવે નિન્દારૂપી દુર્ગુણને સજ્જવારોપણ કરીને અંધકાર તેના દોષો દર્શાવે છે અને અપ્રશસ્ત વસ્તુઓ સાથે તેની તુલના કરી બતાવી જનસમાજ તેથી અલગ રહેવામાં સાર સમજે તેટલા માટે નીચેના સચુક્તિક શ્લોકોની રચના કરે છે.]

નિન્દાઞ્ચકરયોઃ સંયંધઃ । ૪૮ ॥

रे त्वं काऽसि ? न वेत्ति मां किमु भवान्निन्दाभिधानं मम ।
त्वं चैका ? न हि शूकरोऽस्ति सहजः कार्यैक्यमस्त्यावयोः ॥
किं कार्यं ? युवयोर्भवेत्किमपरं मुक्त्वा च भुक्तिक्रियां ।
भोज्यं किं ? मलमद्भि मानसमहं बन्धुस्तु मे जाठरम् ॥

पृष्ठमांशोपमा निन्दा । ४९ ॥

तस्मादेव पिशाचिका त्वमसि किं चाण्डालिका डाकिनी ॥
नो चेद् ब्रूहि किमन्यकारणमहो सद्यो ब्रुवे श्रूयताम् ॥
भोज्यं मे चरमार्हता ह्युपमितं पृष्ठस्य मांसेन हा ।
तस्मान्मां कथयन्तु केनचिदिमे नाम्ना सहे सर्वथा ॥

નિન્દા અને હુકરનો સંબંધ.

ભાવાર્થ—(કોઇ એક સમયે કોઇ માણસને સ્વપ્નમાં કોઇ સ્ત્રીના જોવા આત્માસ થયો, એટલે તેની સાથે વાતચિત કરતાં નીચે પ્રમાણે સંવાદ શરૂ થયો:—)

માણસ—અરે ! તું કોણ છે ? અને તારું નામ શું ?

સ્ત્રી—શું તું મને ઓળખતો નથી ? હું એક સ્ત્રી છું, લોકો મને “નિન્દા”

એવા નામથી ઓળખે છે અને બોલાવે છે.

પુરુષ—શું તું અહીં એકલી જ આવી છે, કે ખીજે કોઇ વારી સાથે છે ?

સ્ત્રી—નહિ, નહિ, હું એકલી નથી; મારો બાપ હુકર પશુ મારી સાથે આવેલો છે.

પુરુષ—હુકર તારો બાપ કેવી રીતે થાય ?

સ્ત્રી—જે કામ હુકરનું છે તે જ કામ મારું છે, મારે મારો બાપ થાય.

પુરુષ—તમે બનેનું શું કાર્ય છે ?

સ્ત્રી—ખારાપીવા સિવાય વળી બીજું તે શું કામ હોય ?

પુરુષ—ત્યારે તમે શું ખાઓ છો ?

સ્ત્રી—મનુષ્યોના જાડનું મગ તે વિષા એ મારા ભાઈનો ખોરાક છે અને માણસોના મનનો જે મગ તે મારો ખોરાક છે. એટલે મામની વિષા મોલવાને મારા ભાઈનું નિર્માણ થયું છે અને માણસોના મનની વિષા મોલવાને હું નિર્માણેલી છું. અમે બનેનું કામ એક, મારે હુકર મારો ભાઈ અને હું તેની પ્લેન છું. (૪૮)

નિન્દાને ધૂના માંડની ઉપમા.

૧. —અરે નિન્દા ! ત્યારે તો કોઇ નણસ તને પિસાવિની કદીને, કોઇ વ્યક્તિની અને કોઇ પ્રાણી કદીને બોલાવે છે ખરા કે ? અને હું પણ : છું કે તેનું કામનું પશુ આ તારો નીચ પર્ધા અને નિન્દા ખોરાક જ હશે, કારણકે તારો ખોરાક તેના કપનામને પોચા જ છે.

સ્ત્રી— છ હા, એ વાત તે. બરી જ પવન સિવાય પાનું પશુ એક : નથી.

પુરૂષ—ખીજું શું કારણ છે તે કહેને !

સ્ત્રી—ખીજું કારણ તો એ છે કે જૈનનાં ચરમ તીર્થંકર મહાવીર સ્વામીએ મારા ખોરાકને અને મને બહુ જ ઉતારી પાડેલી છે.

પુરૂષ—કેવી રીતે ઉતારી પાડેલી છે.

સ્ત્રી—અરે ? કેવી રીતે તે શું ? મારા ખોરાકને અને મને પોતાને પૂંડા માંસની ઉપમા આપીને મને છેક હલકી પાડી નાંખી છે.

પુરૂષ—ત્યારે તો જૈન વર્ગમાં તારી બહુ અવહેલના થતી હશે અને તને બહુ હલકા નામથી ખોલાવતા હશે.

સ્ત્રી—હા ! મહાવીર સ્વામીએ માફ જળ બાંગી નાંખ્યું છે, તેથી હવે તેઓ ગમે તેવા હલકા નામથી ખોલાવેંયા મને હલકી પાડે પણ દુર્બળતાથી તે બધું મારે સહન કરવું પડે છે. (૪૯)

વિવેચન—ઉપવૃક્ત શ્લોકૃપમાના પ્રથમ શ્લોકમાં નિન્દાને દુઃસ્વપ્ના બ્રૂને રૂપે કહ્યું છે અને તે બંનેના સંબંધની સાંકળ બેઠનાર તરીકે નમના લગભગ એકસરખા ખોરાકને લેખ્યો છે. જેવી રીતે દુઃસ્વપ્ના શરીરના મળનું બહાણુ કરે છે, તેવી રીતે નિદ્રા પુરૂષ મનુષ્યના દોષો, શોધતો યરે છે અને તેનો જે માનસિક મગ હોય છે તેને પોતાના મુખદ્વારના બુધી આનંદ માને છે. મગ બંધનું તે કાવ એક ચાણકનું-બંગીનું છે અને તેથી દુઃસ્વપ્ના તથા નિદ્રા બંનેને ચાણક જ લેખકામા અભ્યા છે.

ચાણકાલ: પશ્વિનાં કાક: પશ્વનાં ચેવ શુકર: ।

કોપો મુનીનાં ચાણકાલ: સ્વચાણકાલનિન્દક: ॥

અર્થાત્—પશ્વિઓમા કાગડો ચાણક છે, પશ્વિઓમાં શુકર ચાણક છે, મુનિઓમા કોપ ચાણક છે અને સૌ કોષ્ઠમા-મનુષ્યમા નિદ્રા ચાણક છે. કાગડો અને શુકર નિદ્રાના બંગી લેખાય છે તેવા જ રીતે એક મુનિમા મને કોવ હોય તો તે કોષ્ઠ પણ નિદ્રાના બંગી-અપ્રત્યક્ષ લેખકા છે અને મનુષ્યમા નિદ્રાના બંગી ચાણક નિદ્રા મનુષ્ય લેખકા છે. આ રીતે

નિન્દાને હકારતી બહેન લેખવાની દીનોપમા મથાર્ય પટે છે. ત્રીજી જેવી રીતે
ચાંદાસ મનુષ્યની વિદ્યા દેવાડી જાણ છે તેથી મનુષ્યને લોખખાઈ મેળવવાનો
લાભ થાય છે, તેવી રીતે નિન્દક મનુષ્યથી ચાંદાસ નિન્દા-કરવાદાર
મનુષ્યોનો માનસિક મગ બડી જાય છે, તેથી જેની નિન્દા-કરવામાં આવે
છે તેને પોતાના દોષ તથા પાપથી મગ પીવાવાને પરિણામે સ્વચ્છતાનો લાભ
થાય છે. સામાન્ય લોકોક્તિમાં સાંભગવામાં આવે છે કે “અમુક નિન્દક મનુષ્ય
તો સામા માણસનાં પાપ ધૂએ છે.” આ પ્રમાણે નિન્દક વિદ્યા સાથે કર-
નાર ચાંદાસનું કામ કરે છે! દિતીય શ્રોત્રમાં નિન્દાને પૂંદના માંસની ઉપમા
આપી છે. આ દીનોપમાલંકારનો ઉપયોગ ચરમ તીર્થંકર શ્રી મહાવીર
સ્વામીના શબ્દોમાં સૂત્રમાં આ પ્રમાણે આલેખાયેલો છે :

શત્રુવિજ્ઞો ન ભાવેજા । માયમાણસત્ત ઇતરા ॥

વિસ્મિંસં ન જ્ઞાણજા । ...

અર્થ—દિનેશી પુરમે વગરપૂજ્યે બોલતું નદી, બીજે બોલતો હોય
તેની વચ્ચે બોલતું નદી અને પૂંદનું માંસ ખાતું નદી એટલે કે દીનેશી નિન્દા
કરતી નદિ. આ ઉપમાની ઘટના મથાર્ય ૪ છે. માંસાદારીઓ પશુઓ અને
પક્ષીઓના માંસનું બજારુ કરે છે. માંસાદાર સર્પદા અને સર્પદા ત્યાજ્ય છે,
નિંધ છે; આ કારણથી માંસાદારીઓને નિંદ્યુષ, વવન, દુષ્ટ, જંગલી ઇ-
ત્યાદિ અભિધાન અપાય છે, પરન્તુ નિંદક તો મનુષ્યનું માંસ ખાય છે, મ-
નુષ્યની નિંદા કરે છે, તેથી તે વવન, જંગલી કે દુષ્ટ જતોના કરતાં પણ
વિશેષ અધમ છે. જંગલમાં દેટલાક ઝિવા રાક્ષસી મનુષ્યો પણ છે કે જેઓ
મનુષ્યાદાર કરે છે, મનુષ્યનું લોહી પીએ છે અને બીજાં બધાનક કાર્યોમાં
મગ રહે છે. આ નરવિદ્યાઓ મનુષ્યના માંસનું બજારુ કરે ॥ પરન્તુ તેઓ
મનુષ્યના દેહના સુકોમળ બાબોના માંસનું બજારુ કરે છે અને બીજા બા-
બોનું માંસ કેંદી દે છે; પરન્તુ નિંદક તો કોઈ મનુષ્યની જે કાંઈ ખાખી
હોય છે--પૂતાધિક દુર્નુજ હોય છે તેને જ્યાં ત્યાંથી વેગ કેવ પ્રકારેજ શોધી
કાઢીને તેનું બજારુ કરવા મંડી પડે છે? જેવી રીતે મનુષ્યના દેહનો અ-
નુચિતમ ભાગ પૂઠ અથવા શુદ્ધ છે, તેવી રીતે મનુષ્યસ્વભાવનો અને મ-

તેનો અંશુચિતમ વિભાગ તેની ખોડખાંપણ છે. અન્ય મનુષ્યો એક માણસનાં વિદ્યા, કળા, જ્ઞાન, કલાપણ, ઇત્યાદિનું કથન કરી આનંદ માને છે, ત્યારે નિંદક તે ગુણોને ભૂલી જઈ તે માણસની ખોડખાંપણને આગળ ધરી તેનો આહાર કરવા મંડી પડે છે ! આ રીતે નિંદા તે મનુષ્યના દેહના અંશુચિતમ વિભાગ-પૂંદના માંસની ખરાબર છે અને તે નિંદામાં આનંદ માનનાર મનુષ્યાહારી આંડાલ છે—મનુષ્યાહારી જંગલી મનુષ્યોથી એ અવધાર છે. (૪૮-૪૯)

ધર્મસ્થાનેષ્વપિ નિન્દાપ્રવૃત્તિઃ । ૫૦ ॥

રે નિન્દે કુરુતાત્પરત્ર વસતિં કિં સ્યાદ્વસત્યાત્ર મે ?—
 ડૂખ્યાન્દૂષયસે મુનીનપિ પરં ધર્મે સ્થિતાન્સજ્જનાન્ ॥
 સત્યં કારણમત્ર ચાસ્તિ શૃણુ તદ્ધર્મોસ્તિ શત્રુઃ કલે-
 માન્યાઽહં કલિભૂપતેઃ સ ચ યથા રજ્યેત્તથા મે કૃતિઃ ॥

ધર્મસ્થાનોમાં પણ નિન્દા !

ભાવાર્થ—

પુરૂષ—અરે નિન્દા ' ધર્મસ્થાનોને મૂકી ખીજી જગ્યાએ તું તારો નિવાસ કર.

સ્ત્રી—ધર્મસ્થાનમાં મારો નિવાસ થાય તેમાં શી હરકત છે ?

પુરૂષ—અરે ' તેથી પવિત્ર મુનિઓ અને ધન કરતા સજ્જન પુરૂષો દ્વિષિત બની જાય છે.

સ્ત્રી—તે વાત ખરી છે, પણ તેમ કરવાનું એક ખાસ કારણ છે. તે સાંભળવાની ઇચ્છા હોય તો સાંભળ, હું સમજાવું છું. ધન એ કળિકાળનો દુશ્મન છે અને હું કળિકાળના માનીતી દાસી છું. અમારા રાજાનો એવો દરદાર છે. કે કોઈ પણ રીતે દુશ્મનનો નાશ કરવો, તે સિવાય મારી સખા જનમશે નહિ, એના આગ્રહ મારા માલિકનો હોવાથી તેને અનુસરીને વતનું એ મારી રચ્ય છે, એટલે કળિકાળના વધારે કૃપાદષ્ટ મેળવવાને તે જનમ નસતી થાય તેમ કરવાને હું અધાએલી હોવાથી

[નિંદાના આગમનથી સદ્ગુણોને પુલાયન કરી જવાની જરૂર પડે છે. એ સદ્ગુણો પ્રતિ ઉક્તિરૂપે નીચેનો શ્લોક રચાયો છે.]

ધર્માધિકારિણાં નિન્દાપ્રવૃત્તૌ સદ્ગુણાનાં કા દશા ? । ૫૧ ॥

શાન્તે યાહિ દિગન્તરાલવિવરં લજ્જે વ્રજે ત્વં વનં ।
ત્વં શૂન્યે નિલયં વિધાય કરુણેઽરુણ્યે ભૂશં ક્રોશતાત્ ॥
સત્ય પ્રેતવનં સમાશ્રય સર્વે નીતે ન નામાસ્તુ તે ।
સ્યુશ્વેદ્ધર્મપદાશ્રિતા અપિ જના નિન્દાદિદોષે રતાઃ ॥

સદ્ગુણોની સાથે નિન્દાનો વિરોધ.

ભાવાર્થ—(અધર્મ અને કળિનું પક્ષ મેવનારી નિન્દાએ, જે ખોટાની અધમતા બતાવી તે સાંભળી કરો. ધર્મી પુરુષ એક ક્ષણ પણ તેને આવકાર આપવાની ઇચ્છા કરશે ? નહિ જ કરે. આટલું જતાં પણ કદાચ કળિકાળના માહાત્મ્યને લીધે ધર્માધિકારી મુનિવરો અને ભક્ત જતો નિન્દાને લઈને એસે તો પછી બીજા ગુણોના ક્યાંથી સત્કાર થાય ? ખચીત જો તેમ જ અન્યું તો પછી) હે શાન્તે ! કાંઈ પણ દિશાના અન્તરાળનો માર્ગ લઈને તું રવાના થઈ જા ' હે લજ્જે ' તું પણ કોઈ વનની ગુફામાં આસી જા ! અરે કરો ' તું પણ કોઈ અરુણ્યમાં જઈ આવ ત્રણ પાંખી જેટલું રૂઢન કરવું હોય એટલું જા જરૂરે કર ' હે સત્ય ' તું પણ કમલાનમૂર્તિનો આશ્રય લે. હે નીતે તારા નામોને તારા પણ આના સામંત રાખવી જોઈએ ! કારણકે તમને જવાન આશ્રય આપનાર ધર્માધિકારીઓ નિન્દાદિ દુર્ગુણો મેવવા લાગી ગયા છે. (૫૧)

વિવેચન—ધર્માધિકારીઓ અર્થાત ધર્મોપદેશકો. અધર્મોનુયાયી જતોને સદુપદેશ આપવાના કર્તવ્યમાં જા જોડા હોવા જોઈએ કળિકાળના પ્રભાવે કરીને તેઓ જ સ્વકલ્પમાયા ની નીતે નિન્દાનું નશાનું મગ્ગ લઈને, તે પછી તેઓના નાકે ધર્મનુષંગેના શા જવા થાય ? ધર્મોપદેશકની આવડત એ છે ને. એ ને જ જાણે છે જાણમ થયું ને. હો એને

તેટલા જ પ્રમાણમાં તેના વિચારાચાર શુદ્ધ હોવાં જોઈએ. પરંતુ અત્યારે જે દશા જોવામાં આવે છે તે કેવળ બીજી જ છે. ધર્મોપદેશકો પણ કેટલાક પ્રમાણમાં સ્વમાર્ગજન્ય થઈને નિંદાખોર બન્યાં છે ! પોતાના દરીદ્ર કે ચિરોપી ધર્મોપદેશકોની નિંદા કરી. પોતાની પ્રસંસા પોતાને મુખે ગાંધી, સામાના બક્તોને ઉતારી પાડવા અને દુરાચારી દુરાવવા, ખટપટા કરી દત્તાદિ અનેક કોષો આજકાલના કેટલાક ધર્મોપદેશકોમાં જોવામાં આવે છે. શુદ્ધ ચારિત્ર્ય સંસારીઓ પાસે પળાવવાને ઉપદેશ કરનાર ત્યાગીઓ-ઉપદેશકો પોતે જ અશુદ્ધ ચારિત્ર્ય પામે, તે પછી તેમના અનુયાયીઓ તરફથી તે શુદ્ધ ચારિત્ર્યની આશા કેવી રીતે રાખી શકાય ? રાજા હરતિ મર્ચન્ટ હરજન કલ્પ જાયે ? પ્રજાનું સંરક્ષણ કરવું એ રાજાનો ધર્મ છે, તે પોતે જ પ્રજાને હુલવા માટે તે પછી પ્રજા કેને શરણે જાય ? અશુદ્ધ ચારિત્ર્યવાળા ધર્મોપદેશકો પણ તે હુલાર રાજાના જેવા જ છે. નિંદાદોષના પ્રવેશની સાથે જ તેઓ પરપરિવાદ કરવાના ઉભરામાં અદ્યત્ત બને છે, પોતાના આધિકારનો વિચાર કર્યા વિના લગ્ન-નો ત્યાગ કરી વફા તફા બકવા મંડી પડે છે, દયાને તિલાંજલિ આપે છે, તેથી પોતાની નિંદાખોર પ્રકૃતિ શાંત કરવાને અન્યના દિવાલિતનો વિચાર કરતા નથી, અસત્ય તે હમેશાં નિંદાની સાથે જ વિદાર કરે છે અને ની-તિસબથી વિચાર તે મનમાં ઉદ્ભવતોએ નથી ! આ હારશુધી શાન્તિ, લગ્ન, દયા, સત્ય, નીતિ આદિ સદ્ગુણો નિંદાની સાથે ન રહેવા માગે અને એકાંતક પત્તાયન કરી જાય તેમા શું આશ્ચર્ય છે ?

શંકા—નિંદા શબ્દ અનિવિચાર્ય છે. જે પ્રત્યેક પદાર્થમાં કિંચિત્ત જુજુ દેવ છે તેના અવગુણો જોણવો-અન્યાયવંક જોણવો, તે તે પદાર્થની નિંદા કરી દેવાય આ નિંદા અસત્યમિશ્રિત છે, પરંતુ સત્યમિશ્રિત નિંદા પણ હોય છે. જે પદાર્થમાં દાહ દાવ દેવ અને તે દાવનું વિશેષ કરીને અપીકાનું કરવું એ શું નિંદા દેવાય અવગણના શું સત્યમિશ્રિત નિંદા દેવાય ?

સમાધાન—જે નુ નિરપણું કરવું-વ્યવે રીતે કરવું તે નિંદા ન દેવ. પણ જે નુ નિંદા કરવાને પણ દાહ દાવ માનસના દોષનું કથન કરવાની

આવશ્યકતા પડે છે અને તે સમયે તે દોષકથન એ નિંદા નથી. સત્ય-
મિશ્રિત નિંદામાં અતિશયોક્તિનું તત્ત્વ વધારે હોય છે. કોઈ દુષ્ટ જનમાં
કોઈ ખરા દોષ હોય તે દોષનું યથાસ્થિત કથન કરવાને જદ્વે સત્યના મા-
ર્ગમાંથી દૂર ગયા વિના પણ જો અતિશયોક્તિપૂર્વક તે કથન કરવામાં
આવ્યું હોય અને તેમ કરવામાં પોતાનો કાંઈ પણ સ્વાર્થ રહેતો હોય તો
તે સત્યમિશ્રિત નિંદા જ કહેવાય. અતિશયોક્તિના અંશે કરીને તે પ્રકારની
નિંદામાં પણ કિંચિત્ અસત્ય તત્ત્વ રહેલું છે, અને તેથી જ ગ્રંથકારે નિંદાને
' અસત્યસહોદરા ' કહેવાની અગત્ય માની છે.

પુનઃ શંકા—સ્વધર્મભક્તિને વશ રહેલા ધર્મોપદેશકો પોતાના ધર્મનાં
તત્ત્વોની ખૂબીઓ દર્શાવવા જતાં પરધર્મની ખૂબીઓ દર્શાવવા લાગે છે.
તે ખામીઓ દર્શાવવામાં જો તે કિંચિત્ તિરસ્કારવ્યક્ત કરે તો તે શું નિંદા
થઈ કહેવાય ?

સમાધાન—કોઈ ધર્મની ખૂબીઓ દર્શાવવી અને તેમ કરતાં અન્ય
ધર્મની ખામીઓ દર્શાવવી, એ નિંદા નથી. તેમાંની કોઈ ખામી મોટી હોય
અને પ્રસંગોપાત્ત તિરસ્કારનું દર્શન થાય, તથા તે તિરસ્કાર અતિશયોક્તિ-
પૂર્વક, દ્રેષમૂલક કિંવા અસત્યમિશ્રિત ન હોય તો તે પણ નિંદા નથી.
આચારાંગ મુત્તમા પરમગતું ખંડત કરવું હોય તો તે વિચારપૂર્વક કરવું
જોઈએ એમ કહેવામાં આવેલું છે અને અવલિસાના વિભવમાં લખ્યું છે કેઃ
પુલ્કં નિકાય સમયં પત્તયં પત્તયં પુચ્છિહ્મમામો । હં કો વાવાદુચા ક્વિ મેમાયં
દુક્તં ઉદાહુ અસાયં ? મમિયા પડિવ્વેયાવિ ગ્ગં વ્યા, -મચ્ચમિ વાણાગં સચ્ચેમિ
મૂયાગં મચ્ચેમિ જીવાગં સચ્ચેમિ મત્તાગં અમાય અપરિગ્ગિચ્ચાગં મહચ્ચમયં દુક્તંત્તિ
વેમિ । અર્થાત્—દરેક મતવાણાના શાસ્ત્રોમાં સુ સુ કહેલું છે તે તપાસી કરીને
અમે દરેક મતવાળાને સત્ય કરીએ તોએ કે દે પંચ ટીઓ ! તમને મુખ
અપ્રિય છે કે દુઃખ અપ્રિય છે ? તો દુઃખ અપ્રિય છે તો તમાના મુગ્ધ
અથ અંતરે દુઃખ મર્યાદાકર અને અતિવ્ય છે. આ દર્શાવતો કહેવાનું
તત્ત્વ એ છે કે પરમગતું ખંડત કરવા પછી તે માના સિદ્ધાંતો સત્ય

રીતે સમજીને યુક્તિપુરઃસર ખાંડી કરું, એ નિંદા નથી. પરંતુ સ્વધર્મની ખૂંટીએ દર્શાવરા જતાં પરધર્મના સિદ્ધાંતોનું સંપૂર્ણ રદસ્થ સમજ્યા વિના એકાંતવાદપૂર્વક તે સંજોષે મનભાવતી જુગુપ્સા ઉત્પન્ન થાય તેવી દીક્ષા કરવામાં આવે તે તો સ્પષ્ટતઃ નિંદા છે. એ નિંદાનો ધર્મોપદેશદેએ સર્વથા ત્યાગ કરવો જોઈએ અને તેમાં જરા પણ સ્વધર્મનકિતિનું તત્ત્વ સમાજોક્ત નથી. (૫૧)

[પરંતુ કોઈ માણસની પ્રવૃત્તિ એટલી નિંદાજોર બની મઠ દોષ અને તેને કોઈની પણ નિંદા કર્યા વિનાય બિચકુલ થેન પણ ન દોષ તો તેણે કોની બને તેથી રીતે નિંદા કરવી ? એ પ્રશ્નનો ઉત્તર મંથનર નિમ્ન શ્લોકમાં આવે છે:-]

નિન્દાયા જ્યસનઞ્ચદાત્મનિર્મલકાર્યા । ૫૨ ॥

યયસ્તિ પ્રકૃતિસ્તથા ન ચ વિના નિન્દાં સુખં લભ્યતે ।
જય્યા નેતિ વેદસ્તદા સ્વહૃદયે સૂક્ષ્મેક્ષિકા વીયતામ્ ॥
દોષાઃ સન્તિ યદાઽમિતાઃ કિલ નિજાઃ સદ્બુદ્ધિસંપદ્ધિદ-
સ્તેપામેવ હિ વાઘનાય કુરુતાં સ્વસ્યૈવ નિન્દાં તદા ॥

નિન્દા કરવી હોય તો પોતાના દોષોની જ કરવી.

ભાવાર્થ—જો કદાચ નિન્દા કરવાની ખાસ ટેવ જ પડી મળે હોય અને તે ટેવ ઉપર જ્યાં મેળવવામાં મુશ્કેલી જણાતી હોય અને નિન્દા કર્યાં ચમર થેન ન જ પડતું હોય તો પછી તેના માટે ખીજે માર્ગ એ છે કે તેણે સૂક્ષ્મ દૃષ્ટિથી પોતાના હૃદય તરફ જ જોવું જોઈએ, કે મારા પોતામાં જ અને નુકસાન પહોંચાડનારા અને મારી યુજસંપત્તિને દરનારા કેટલા બધા દુર્ગુણ-દોષો બરેલા છે ? હે ભગ્ય ! પોતાના દોષોનું નિરીક્ષણ કરીને મરજી પ્રમાણે ખૂબ પેટ બરીને નિરંતર જેટલી નિન્દા કરવી હોય તેટલી પોતાના દોષોની કરવી કે જ્યાં તારા દોષોની નિશ્ચિત થાય, ખીજની નિન્દા કરવાથી તને શું ફળ મળવાનું હતું ? તેથી તો કેવળ ઓછાં દંન બધાથી. (૫૨)

વિવેચન—નિન્દા કરવાની કેવ પડી ગઈ હોય અને નિન્દા કેમ વળે
 નેન ન પડતું હોય તેવાં નિન્દાપ્રિય જનોએ નિન્દાને માટે કયું બહાણ
 શોધવું ? સારા માણસોની નિન્દા કરવી એ તો દુઃખનું કારણ છે. કયું છે
 કે નિન્દાં યઃ કુર્યતે સાધોક્તયા સ્વં દુષ્યત્યસૌ અર્થાત્-માણસ જેમ જેમ
 સત્પુરુષોની નિન્દા કરે છે તેમ તેમ પોતે વધારે દુઃખી થાય છે. ત્યારે નિ-
 ન્દક યત્તિની તુમિ થાય અને પોતાને દુઃખ ન થાય તેવો એક માર્ગ છે
 અને તે એ છે કે પોતાના દોષોને જોઈને-પાપોને સંભારીને તેની નિન્દા
 અદાનશ કર્યો કરવી. આ નિન્દા કરવાથી દુઃખ થતું નથી, પરંતુ પાપતાં
 પુરુષ પાતળાં પડે છે અને ભવિષ્યમાં સુધર્મપ્રયત્નમાં ચિત્ત યોડે છે.
 પાપ ક્રિયા દોષની નિન્દા કરવી એ પશ્ચાત્તાપ જ કહેવાય છે અને પ્રાયશ્ચિ-
 દ્ધિ પામતાં, પશ્ચાત્તાપ દત્તિ મ્હનઃ અર્થાત્ પાપનો પશ્ચાત્તાપ કરવો એ પ્રાય-
 શ્ચિદ્ધિ છે-પાપના પુરુષને પાતળાં પાડવા અસાધ્ય છે. એ રીતે નેતાં
 સ્વદોષનિન્દા વિરહ ન્દ જ લેખાય છે. (૫૨)

[પુનઃ એક નવીન યોગ કલ્પન કરી તેના ઉત્તર આત્મામાં આવે છે]

પરકાયદોષાપ્રકાશનમ્ । ૨૩ ॥

દોષશ્ચેત્દુતિગોચરઃ સમભવન્કમ્યાપિ ભવ્યાક્લિનઃ ।
 રૂપાણ્યાં નૈવ જનન્તિકે નહિ ભવેદ્યાવદ્ દુઃશોર્ગોચરઃ ॥
 સાક્ષાન્કાપયાગતોપિ પરિપન્મથ્યે પ્રકાશયો ન સ ।
 એકાન્તે વિતિવદ્યમુન્નતિવિયા ચેચ્છાત્યમેનનદા ॥

અવ્યક્તેયનિગદ્યમ્ દિ નિન્દાયા સાવજ્યકતા ? । ૨૪ ॥

વચ્ચાભુદ્ધિનિવૃત્તયે ચદિ ભવન્વદ્કમ્ય લેપઃ પુન-
 દુઃશાચાગનિવૃત્તયે નુચિ નૈવત્રિન્દાઘવદોષસ્તદા ॥
 નેવં કપિ ચ દુઃશયે નનદયે મિતિઃ સદા ત્યજ્યતાં ।

યસ્યાં નાસ્તિ ફલઞ્ચ કિંચિદપરં દ્વેષં ચ વૈરં વિના ॥

સામા માણસની ભૂલ કેવી રીતે મુદારવી ?

ભાવાર્થ—કેઇ પણ સારા માણસનું દુષણ આપણે, અને સાંભળ્યું તેટલા ઉપરથી તે મનમાં સારું માની લેવું ન જોઇએ, કારણકે દુનિયાના કોઈમાં ધણી વાર તરૂન ભૂરી વાત પણ ફેલાય છે, જેથી તે દુષણ આપણને દૃષ્ટિગોચર ન થયું હોય. આ ખાત્રીપૂર્વક જણાવું ન હોય ત્યાંસુધી જનસમુદાય વચ્ચે કે અન્ય કોઇ પણ વ્યક્તિ પાસે તે દુષણ જાહેરમાં ન થકેલું અને સારા માણસની ક્ષેત્રી કરતા મનમાં સંકરપ પણ ન કરવો; કદાચ તે દુષણ ખાત્રીપૂર્વક મનાવું વા દૃષ્ટિગોચર થયું હોય તોપણ એક વાર માણસના ટોળા વચ્ચે તે દોષને પ્રસાદમાં ન લાવનાં તે ધણીને એકાન્તમાં મળી દિત-ગુહિપૂર્વક શુભ આશયથી જાણે સિખામણે આપતા હોઇએ, તે રીતે તેની પામે તેવું દુષણ ડાઘા માણસોએ નિવેદિત કરવું. (૫૩)

બીજાના દોષો રાખવાને શું નિન્દાની જરૂર છે ?

કારણે એક જગતવાધી જે મહીન વચ્ચે રૂઢ થઇ રોકતું હોય તો બીજાઓની નિન્દા કરવાથી સમાજમાં થતો દુરાચાર અટકાવી શકાય, પણ તેમ થતું હયાંય જોવામાં આવે છે ? નહિ જ. ત્યારે જે પ્રવૃત્તિમાં દોષ અને વૈરની જુદી સિવાય બીજું કશું પણ ફળ નથી તેવી નિન્દાની પ્રવૃત્તિને સામાજિક રહેવા દેવી જોઇએ ? તેનો તો સર્વદા ત્યાગ જ કરવો જોઇએ. (૫૪)

વિવેચન—કેઇ પણ માણસની નિન્દા કરનાર માણસ તે તે માણસના કોઇ દોષ કે વિચારની અનિષ્ટતા ઉપર સ્વેચ્છાચારી ટીકા કરે છે અને તેમાં એટલું અતિશયોક્તિનું મિશ્રણ કરે છે કે જેથી તે નિન્દા સાંભળનાર માણસને પેલા નિન્દાતા માણસ ઉપર તિરસ્કાર ઉત્પન્ન થાય છે. આવા નિન્દા માણસને કોઇ પ્રમદ કરે કે “બાહ” તું સાને અમુક માણસની નિન્દા કરે છે ?” ત્યારે તે માણસ એવો ઉત્તર આપે છે કે : “તું નિન્દા કરતો નથી પરંતુ દોષકથન કરી છુ, એવા દેવળી કે એ માણસ સોફીની દૃષ્ટિમાં

હલકો પડે અને શરીથી કોઇ તેના ઉપર વિશ્વાસ રાખે નહિ." એ નિંદા માણસના આ કથનમાં જો ઉડા ઉતરવામાં આવે તો તેમાં જેમાંથી હાં કોઇ એક બાબત જણાઇ આવે. કાંતો તે નિંદક માણસ મુખોપમુખ ઉડત વાતો માંભળીને તે માણસની નિંદા કરતો માલૂમ પડે અથવાતો વસ્તુત નિંદાતા માણસે કાંઇ અનિષ્ટ કાર્ય કર્યું જ હોય અને તે માટે તેની નિંદા તે કરતો હોય. મુખોપમુખ ઉડતી વાતો ઉપરથી કોઇની નિંદા કરતી તે મોટો અસત્યવાદ છે અને દુર્જનત્વ છે. તેવા દુર્જનત્વથી કોઇની સત્કીર્તિના હાનિ ના પહોંચે તેટલા માટે અંગ્રેજ સરકારે 'બદનક્ષીની કાયદો' અતિદીર્ઘ વિચાર કરીને રચ્યો છે. તે કાયદા પ્રમાણે કોઇને કોઇની અપ્રમાણપુરઃસર નિંદા કરવાનો અધિકાર હોતો નથી અને જો કોઇ તેમ કરે છે તો તે શિક્ષાને પાત્ર લેખાય છે. પરન્તુ ન્યાયની કચેરી કરતાં સત્યની કચેરી વધારે દીર્ઘ દષ્ટિવાળી છે. કોઇ કાર્યને ન્યાયની કચેરીમાં તો સાચાં-જૂઠાં કરીને સિદ્ધ કરી શકાય છે, પરન્તુ સત્યની કચેરીમાં તેમ થઇ શકતું નથી. પ્રત્યક્ષ રીતે-સ્વયંશ્રુતી જાણેલું કાર્ય જ પ્રમાણજૂત માનીને કોઇ માણસને તે કાર્યનો દૂષિત લેખવો તે સત્ય છે. તેમાં પણ પુનઃ એક ઉપભેદ પડે છે. એરિસ્ટોટલ્સ કહે છે કે એક માણસ અન્યાયનું કામ કરે પણ વસ્તુતઃ તે અન્યાયી ન હોય ! આમ થતું જોવામાં આવે તે માત્ર જોનારનો દષ્ટિવિભ્રમ હોય કિંવા બુદ્ધિવિભ્રમ હોય. એક જૈન મુનિ એક સ્ત્રીને ઘેર ગયા. તે સ્ત્રીએ મુનિનો સત્કાર કર્યો. મુનિરાજ તે સ્ત્રીને નખથી શિખાપર્યંત ધારી ધારીને જોવા લાગ્યા, તે કાર્ય કોઇ એક માણસે જોયું. તે માણસ એ ઉપરથી પોતાની બુદ્ધિના યોગે કરીને એવું સમજ્યો કે મુનિ દુષ્ટાચારી અને પાપી હોવા જોઇએ કારણકે તે સંસારિણી સ્ત્રીને નિહાળી નિહાળી જુએ છે. આમ જોઇને અને સમજીને તે એકદમ ચાશ્યો જાય અને મુનિની નિંદા કરવા લાગી જાય, પરન્તુ તેણે જે કાંઇ જોયું છે અને તે જે કાંઇ સમજ્યો છે તે બહુ અપૂર્ણ છે અથવા તેની બુદ્ધિનો વિભ્રમ છે અને તેથી કરીને મુનિની નિંદા કરવાનો તેને અધિકાર નથી. વસ્તુતઃ મુનિ તે સ્ત્રીને જોતા હતા, તેનું કારણ અન્ય હતું. અસૂઝતો આદાર લેવાનો નિષેધ હોવાથી તે સ્ત્રીનાં

અગોપાંગ સૂત્રતા છે કે અમૃતતા છે અને તેને કાચે આધાર સેવો લિખિત છે કે અનુચિત છે તે જોવા માટે એ મુનિ એ સ્ત્રીનું નિરીક્ષણ કરતા હતા. પેલો નિંદક મનુષ્ય પોતાની દૃષ્ટિના તેમ જ ભુદ્ધિના વિશ્લેષ કરીને એ નિરીક્ષણકાર્યનો વાસ્તવિક ફેતુ સમજી શકેો નહિ, પરન્તુ તે ઉપરથી મુનિ દ્વિત સિદ્ધ થતા નથી. આધુનિક ન્યાયની કચેરીમાં કદાચ તે મુનિ દ્વિત સિદ્ધ થાય પણ ખરા, પણ સત્યની કચેરીમાં તે નિર્દોષ છે. કહેવાતું તાત્પર્ય એ છે કે કોઈ પણ માણસને કોઈ કાર્ય કરવાને માટે દ્વિત કરાવતાં પહેલાં દીર્ઘ દૃષ્ટિથી અનેક રીતે વિચાર કરવો જોઈએ, અનેક સંયોગોની તપાસ કરવી જોઈએ અને કાર્યનો વાસ્તવિક ફેતુ ઇષ્ટ દત્તો કે અનિષ્ટ દત્તો તે પરિશ્રમપૂર્વક જાણી લેવું જોઈએ. એ સવશું કરતાં છતાં પણ એક માણસ દ્વિત સિદ્ધ થયો તો પછી તેને સુધારવા માટે શું કરવું ? આ પ્રશ્નનો વત્તર જનસમાજમાંથી બે રીતે મળશે. એક પ્રકારનાં મનુષ્યો એમ કહેશે કે તે દુષ્ટ માણસની અપકીર્તિ કરવી, તેને ઉધાડો પાડવો અને પછી એ અપકીર્તિથી એ નિંદાથી ધરીને પુનઃ તેના પ્રકારના કાર્યમાં તે માણસ કદી પડશે નહિ અને સુધરી જશે. બીજા પ્રકારનાં મનુષ્યો એમ કહેશે કે નહિ, તેની નિંદા તો ન કરવી પરન્તુ તેને દિત્તભુદ્ધિથી સલાહ આપવી, એટલે તે સુધરી જશે. આ બે પ્રકારનાં મનુષ્યોમાંથી બીજા પ્રકારના મનુષ્યોની સલાહ વિશેષ લિખિત છે. દુર્ગંજને દૂર કરવા માટે દુર્ગંજને સેવવો એ દીર્ઘદર્શી મનુષ્યોનું લક્ષણ નથી. કોઈ જાતનું મમાજેલ એ નીતિ સર્વથા ઉપયોગી થઈ પડતી નથી. નિંદારથી યત્નથી રાહ પુરવો તો બંદીના જ નથી અને દુષ્ટ પ્રવૃત્તિ છોડાવવા માટે નિંદારથી સત્ત્વની જરૂર જ નથી : તેઓને એકાંતમાં દિત્ત-હારક સલાહ આપવી તેટલું જ પૂરતું છે. તે સમજતુ માણસ તો એક અન્ય માણસ પોતાના કાર્યની દૃષ્ટતા જણી ગયો અને તે ઉપરથી પોતાને તે સિખામણ આપવા આગ્યો, એટલા ઉપરથી જ નિંદા થવા વિના પણ નિંદાના બચથી તસ્ત થઈ જશે અને અનિષ્ટ પ્રવૃત્તિ ત્યજ દેશે. અને જો તેના સમજતુ માણસને સુધારવાની વાજબી તક આપ્યા વિના એકદમ નિંદારથી સત્ત્વથી તેની સામે સુદ આરંભવામાં આવશે તો તેથી તે ઉધડો નિર્વજ

જાન્યે અને વિગત વચ્ચે પરસ્પર કટાદ અને અશાન્તિની વૃદ્ધિ થશે. આ કારણથી દુર માખુરને સુધારવા માટે પણ નિંદા ઉપયોગી થઈ પડતી નથી; અને તેટલા માટે કહ્યું છે કે નિંદિત્વ દુઃખમાં વિ ન કયાપિ અર્થાત્ દુર્લભની પણ નિંદા કરતી નહિ. (૫૩-૫૪)

[નિંદાનું પ્રદરણ અને સમાપ્ત થાય છે. બોલવામાં કેવા પ્રદરણની ભાષાનો ઉપયોગ કરતાં ભાષ્ય નવસંજ્ઞાથી વિવેચનનો ઉત્તર આરંભ થાય છે.]

एकादश परिच्छेद.

कर्त्तव्यसाधके भाषा.

कर्त्तव्यसाधकानां वर्जनीयभाषादोषाः । ५५ ॥

स्यात्कस्यापि यदि प्रसङ्गवशातः किञ्चिद्विवक्षा कचि-
च्चिन्त्यं तत्सुधिया पुरा स्वहृदये गाल्यं विचारान्निना ॥
तोल्यं कण्ठसमागतं मतिमता जिह्वातुलायां पुन-
र्नो चेत्तुच्छमनर्थकं क्षतिकरं वाच्यं तदेवोचितम् ॥

કર્તવ્યસાધકોએ ભાષા કેવી વાપરવી ?

ભાષાર્થ—જ્યાંસુધી કંઈ પણ વિષયમાં બોલવાની જરૂર ન જણાય ત્યાંસુધી તો કંઈ પણ ન બોલતાં મૌન રહેવું એ જ શ્રેયસ્કર છે. કદાચ ક્યાંય બોલવાનો જરૂરી પ્રસંગ આવી ચડે એ અને ત્યાં કંઈ ને કંઈ બોલવાની ઇચ્છા થાય તો પ્રથમ પોતાના હૃદયમાં સહયુદ્ધિવડે સારામાં સારા ઉપ-યોગી શબ્દો બોલવાનો દૃઢ નિશ્ચય કરવો. પછી જ્યારે તે શબ્દો હૃદયથી બહાર નીકળવા લાગે ત્યારે પ્રથમ હૃદયમાં વિચારરૂપ અગ્નિથી તે શબ્દોને ગાળી કાઢવા, ગાળેલા કેમળ અને હિતકર શબ્દો જ્યારે કંઈભાગમાં આવે ત્યારે ફરી જિહ્વારૂપી ત્રાજવામાં યુદ્ધિપૂર્વક તોળવા, એ બોલવા ધારેલા

શબ્દો કોઈને બોખરૂપ થાય તેવા ન હોય તેમ જ અર્થે યમરના કોઈને હાનિ નિપજનવાર ન હોય અને પોતાની કે પરની દલકાષ્ઠ બતાવનારા ન હોય તે જ તે શબ્દો મુખથી જ્ઞાત દાવા; નહિતો પાછા મળી જવા પશુ જ્ઞાત દાદી કોઈનું હૃદય વીંધી નાંખતું તે સાફ ન કહેવાય. (૫૫)

વિવેચન—જેને 'મિત બાળ્ય' કહે છે તેનું સ્વરૂપ આ શ્લોકમાં સમ-
જાવવામાં આવ્યું છે. 'મિત બાળ્ય' એટલે માપી માપીને બોલવું તે. બો-
લવાની ક્રિયાને ઠેરી રીતે માપવી અને પછી બોલવું તે તેમાં સૂચવવામાં
આવ્યું છે. જ્યાંસુધી જરૂર ન પડે ત્યાંસુધી મુખમાંથી શબ્દો ઉચ્ચાર જ
ન કરવો એ મિત બાળ્યનું પદેલું અંગ છે. જે બોલવાની આવશ્યકતા-
નો પ્રસંગ જોયો થાય અને ચિદ્વૃત્તિ બોલવાની પ્રેરણા કરે ત્યારે બોલવાની
ધૃતિ કરવી; પરંતુ મુખના જાનતંત્રીએને બોલવાના વ્યાપારનો પ્રારંભ
કરવાનું સૂચવનાં પદેલાં કેવા શબ્દો બોલવા તેનો અને જેમ બને તેમ સા-
રામાં સારા ઉપયોગી શબ્દો બોલવાનો દૃઢ નિશ્ચય કરવો. એ નિશ્ચયને અ-
મક્ષમાં મેલનાં પદેલાં દીર્ઘ વિચારના અભિવર્તે બોલવાના શબ્દોને શુદ્ધ
કરવા. જેવી રીતે કંચનનો ઘાટ ઘાટાં પદેલાં તેને અમિમાં તપાવીને શુદ્ધ
કરવામાં આવે છે તેવી રીતે શબ્દોને પણ શુદ્ધ કરવા. પછી જેવી રીતે
સુવર્ણને ત્રાજવામાં મૂકીને તોજવામાં આવ્યા બાદ તેનો ઘાટ ઘડવામાં આવે
છે તેવી રીતે શબ્દોને પણ જિદ્વારૂપી તુલામાં તોજ્યા પછી જ તે શબ્દોને
મુખદ્વારા જ્ઞાત પાડવા. ત્રાજવામાં જે સુવર્ણ વધારે તોલદાર માલુમ પડે
તો તેમાંથી વધારાનો ભાગ કાપી નાંખીને પછી તેને ઉપયોગમાં લેવામાં
આવે છે, તેવી રીતે શબ્દો જિદ્વાની તુલામાં કોઈને બોખરૂપ થઈ પડે તેવા
બારે માલુમ પડે તો તેમાંનો અનિષ્ટ ભાગ મળી જવો અને ઉપયોગી શ-
બ્દો જ બોલવા. હૃદય આપણું સંઘર્ષ બાળ્ય કોઈને હાનિકર અને અન-
ધિકારક થઈ પડે તેવું જણાય તો પછી તે શબ્દોરૂપી સુવર્ણનો ઘાટ ન ઘ-
ડાવવો-તે શબ્દોનો ઉચ્ચાર જ ન કરવો તે હચિત છે, પરંતુ તેવા શબ્દો
બેલીને કોઈના હૃદયને પીડા ઉપજાવવી ને ઉચિત નથી. સુમાપિતકારે
સત્ય કહ્યું છે કે—

અસ્પાક્ષરમર્ણયં યઃ કથયતિ સ સ્વલુ વાગ્મી ।

અર્થાત્—જે થોડા અક્ષરોમાં રમણીય અને સારપુકત બોલે છે તે જ અર્થે ‘વાગ્મી’ અર્થાત્ વાચાને માપીને બોલનારો વક્તા કહેવાય છે. ‘મિત-આપણું’ આ મથાર્થ સ્વરૂપ છે. (૫૫)

[કેવી ભાષાનો સર્વ પ્રસંગોએ સર્વ સ્થળોએ ત્યાગ કરવો ઉચિત છે, તે વિષે ઉપદેશ છે.]

મર્મભેદિમાપાવિવર્જનમ્ । ૫૬ ॥

પારુષ્યેણ પરાદ્મુખા હિ પુરુષાઃ શ્રોતું ન વાંચ્છન્તિ તત્
કિંચ્ચાતઃ પરમર્મભેદકતયા કાલુપ્યમુત્પદ્યતે ॥

તેનાશાન્તિસમુદ્ભવો જનગણે વૈરસ્ય વૃદ્ધિસ્તતઃ ।
શબ્દઃ સ્યાત્પરિવિર્જ્ય એવ પરુષઃ શિક્ષોપદેશાદિકે ॥

ક્લેશોત્પાદક ભાષાપરિહારઃ । ૫૭ ॥

યાસ્યાત્ ક્લેશવિધાયિની જનમનોવિક્ષેપસન્ધાયિની ।
રાજ્યજ્ઞાતિસમાજધર્મવિષયદ્રોહસ્ય સમ્પાદિની ॥

ધર્મોત્થાપનકારિણી વિપ્રલતાવીજસ્ય સશ્ચારિણી ।
વાચા સા જનઘાતિની સુખહરી વાચ્યા ન સન્તાપિની ॥

મર્મવેધક કઠોર ભાષા વર્જવી.

ભાવાર્થ—ઉપદેશકે યા શિક્ષકે શ્રોતાઓના મનમાં જે વાન ઠસાવવી હોય તે વાત કઠોર ભાષાથી કે મર્મવેધક ભાષાથી ઠસાવી શકાતી નથી, કારણકે તેથી શ્રોતાઓ અંતઃકુપિત થઈ પરાદ્મુખ થઈ જાય છે એટલે તે વાત સાંભળવાને ઇચ્છતા નથી, એટલું જ નહિ પણ કેટલીક વાર તો તેવી કઠોર ભાષાથી ક્રોધના મર્મસ્થળ ભેદાવાથી સમામાં દ્વેષની લાગણી પેદા થાય છે અને ક્રોધથી કિંમતિ થાય છે. તેમાંથી અશાન્તિના ફળગા

કૂટે છે અને ઝેરઝેરની વેલડી જનસમુદાયમાં ફેલાય છે કે જેનાં કડવાં દળ પોતાને અને બીજાને આજવાં પડે છે, માટે જહોનર એ છે કે પ્રથમથી જ સિખામણ આપનામાં તેમ જ ઉપદેશ દેવામાં દારણ્ય ઠક્કા બાપાનો ઉપ-
યોગ ન કરવો (૫૬)

ખટપટ ઉઠે તેવી બાપા પણ વર્જની.

જે બાપા સુમેદ ચાંતિના સાજાંથી સજ્જ થયેલ માણસોનાં મનમાં વિશેષ નાંખી ક્ષેષ કંકાસ ઉત્પન્ન કરે, વળી જે બાપા રાજ્યને ધક્કો લ-
ગાડી, નાતમાં તડાં પાડી, સમાજમાં સડો નાંખી, ધર્મનો બ્વંસ કરી અને દેશનો દાટ વાળી નાંખી રાજ્યડોહ, ચાંતિડોહ, સમાજડોહ, ધર્મડોહ અને દેશડોહને જન્મ આપે, કુનંદ અને કુચુક્તિથી ધર્મનું સ્થાપન કરે કદામદ કે દંપત્ત ઝેરની વેલડીનો ચારે તરફ સંચાર કરે, અને સુમેદ શાન્તિનો બગ કરી મનુષ્યોનો સંહાર કરે તેવી અને નિષ્પણ વાદચિવાદયુક્ત બાપા, મુગ પુરોએ દમેશ વર્જની લેખએ; એટલે પોતે તેવાં વચનો ન બોલવાં અને બીજાએ તે પણ જની શકે તો તેવી બાપા બોલતાં અટકાવવાં જોઈએ. (૫૭)

વિવેચન—પૂર્વ શ્લોકમાં કેવા પ્રકારની બાપા બોલતી તેનું પ્રતિપાદન કર્યો પછી આ શ્લોકદ્વયમાં કેવા પ્રકારની બાપાનો સુગ જનોએ ત્યાગ કરવો જોઈએ તેનું કથન કરવામાં આવે છે. પરમ એટલે કઠોર અને દેશ સમાજ કે રાજ્યમાં ક્ષેષ ઉત્પન્ન કરે તેવી બાપાનો સદા ત્યાગ કરવો એવો ઉપદેશ આમાં મુખ્ય છે. કેટલીક વાર વિદ્વાન મનુષ્યો પણ પોતાની બાપાના કઠોર-
સ્વભાવને માટે દુઃખ પામે છે. કઠોર બાપા સત્ય હોવા છતાં તે સાંભળનારને રંગની નથી અને તેમાં મને તેટલું યાચાર્ય રહેલું હોય છતાં તે કપિન-
દંડાયુક્ત બાપા જ લેખાય છે. તેટલા માટે કહ્યું છે કે સત્ય વ્યાપ્ત પ્રિય વ્રુણ ન વ્રુણાત્ મત્પમપ્રિયમ્ અર્થાત્ સત્ય બોલવું અને પ્રિય બોલવું પણ સત્ય અપ્રિય હોય તો તે ન બોલવું. આ ઉપરથી એમ નથી સમજવાનું કે અ-
સત્ય બોલીને પણ પ્રિયવાદી થવું. દહેવાનું તાત્પર્ય એ છે કે જે સત્ય અપ્રિય બાપાવાણું હોય તે ન બોલવું સાદું છે—અર્થાત્ તે વખતે મૌન્ય

મારણ કરવું ઉગિત છે, પરંતુ સામા માણસના હૃદયને વીધી નાંખે તેવું અગ્રિય ન જોડવું. તેમ જ સત્ય ઉપર પ્રિયવાદિત્યને સરસાઈ આપીને પ્રિય લાગે તેવું અસત્ય પણ ન જોડવું. અગ્રિય અથવા ક્રોર બાપાનો પરિત્યાગ કરવાનો ઉપદેશકો આટલો આશ્ચર્ય કરે છે તેનું કારણ એ છે કે ક્રોર બાપામાં ગુંથાએલાં દિતવચનોને મનુષ્યો શ્રવણ કરતા નથી અને તેથી તેઓનું દિત કરવાને જે ઉપદેશ તેઓને આપવામાં આવતો હોય છે તે નિષ્ફળ જાય છે. આ કારણથી કોઈને ઉપદેશ આપવો હોય, કોઈને તેનું દિત બતાવવું હોય કિંવા કોઈને કપકો આપવો હોય તોપણ તે બની શકે ત્યાંસુધી મિષ્ટ વચનોમાં જ કહેવું. ક્રોર બાપાથી શ્રાતાઓ ઉદ્વિગ્ધ થાય છે, ઉપદેશ શ્રદ્ધા કરતા નથી તેથી તેઓનું અગ્રિય થાય છે તથા ઉપદેશકનો આયાસ પણ વ્યર્થ જાય છે અને કોઈ અર્ધદુઃખ મનુષ્યોની સાથે સંબંધ બંધાયો હોય તો પરસ્પર દ્વેષ ઉત્પન્ન થતાં ઝેર વેર બંધાય છે. ક્રોર ભાણુના એક દૃષ્ટાંત રૂપે પાંડવ કૌરવનું ચરિત્ર લેખાય છે. પાંડવોમાં ભીમસેન તમાગુણી અને મહાક્રોધી હતો. દુર્યોધનાદિ કૌરવોએ તેને વાક-પ્રહારથી વિદ્ધ કર્યા અને દ્રૌપદીનાં વસ્ત્રો ઉતરાવ્યાં તેને પરિણામે ભીમસેન એટલો ક્રુદ્ધ થયો કે તેણે કૌરવકુળનો નાશ કરવાની પ્રાતજ્ઞા લીધી, અને છેવટે પાંડવોએ પોતાની એ પ્રતિજ્ઞા પૂર્ણ કરી. કૌરવોના ક્રોર ભાણુનું ક્ષણ તેઓને જ ભોગવવું પડ્યું. એટલા ઉપરથી કહેવાય છે કે—

ત્રિપેદાકવ્યસારાન્ ઘોરાન્ ન પારુષ્યવિપ્લુતાન્ ।

વાકપારુષ્યરુપાચક્રે ભીમઃ કુરુકુલક્ષયન્ ॥

અર્થાત્—ક્રોર ભાણુરૂપી વિપથી ભીન્ડેલા ભયંકર વાગ્યાહોને ક્રુદ્ધતાં નહિ, કેમકે ક્રોર ભાણુના રોપથી ભીમસેને કુરુકુળનો ક્ષય કર્યો હતો. ક્રોર ભાપાથી એક વ્યક્તિને જ નહિ પણ આખા કુળને અને દેશને કેટલી હાનિ થાય છે તેનું આ મોટું દૃષ્ટાન્ત છે. તેથી જ રીતે જે ભાપાથી સમાજમાં, ધર્મમાં, દેશમાં, પ્રજામાં કે રાજ્યમાં અનિષ્ટ જવાળાઓ સળગી ઉઠે તેવી ભાપાનો પરિત્યાગ કરવો જોઈએ. એ એક પ્રકારનો ભયંકર વિદ્રોહ લેખાય છે. જે ક્રોર વચનથી એક વ્યક્તિનું અનિષ્ટ થતાં તે અને-

હું અનિદ કરવા વૈરબુદ્ધિથી પ્રેરાય છે, તો જે ખટપટવાળી બાળાથી રાજ્યમાં અને સમાજમાં અનિદનો પ્રચાર થતો હોય તે બાળા કેટલી હમ-
ખિઓના રિતનો પ્વંસ કરે તે સમજવું સહેલું છે. પંડિત જનોએ આ કારણથી જે ઉપદેશું છે કે દેહના ક્ષિત્તિયે પણ ક્લેશકારક બાળાનો ઉપ-
યોગ કરવો નહિ કારણકે તેવી બાળાના ઉપયોગથી મનમાં ધારણ કરેલી અહિંતકારક બુદ્ધિનો પ્રાણ્ય ઘર્ષ જાય છે અને ક્લેશને પ્રાધાન્ય મળતાં.
અહિંતનો જે પ્રચાર થાય છે (૫૬-૫૭).

[મિતમાપણના લાભો સમજાવ્યા પછી મુખ્યત્વે કરીને કેવા પ્રકારની ભા-
ષાનો સર્વદા ત્યાગ કરવો તેનું મુખ્ય કરવામાં આવ્યા પછી બહુબોલા માણસો
થોડાને કેટલું નુકસાન કરે છે તે દર્શાવીને મિતમાપણનો ઉપદેશ કરવામાં આવે છે.]

મિતમાપણમ્ । ૫૮ ॥

માપન્તે નિજશક્તિતોઽધિકતરં વાચાલતાલભ્વિન-
સ્તેઽશ્રદ્ધેયતદુક્તયો જનગણે મચ્છન્ત્યહો લાઘવમ્ ॥
સત્યં તદ્વચનં ભવેનદપિ નો કેનાપિ વિશ્વસ્યતે ।
તસ્માન્નાઽધિકમાપણં સમુચિતં શ્રેયોર્ધિનાં સર્વદા ॥

બહુબોલા થવામાં શું ઝીરવ છે ?

ભાષાર્થ—જે માણસો વાચાળતાનો કેળ ખતાવતાં પોતાની શક્તિનો
તોલ કર્યા વગર મોટી મોટી વાતો કરી માખો દિવસ લવણચાટ કર્યા કરે છે,
તે જનસમાજમાં ગારવ પ્રતિષ્ઠા મેળવવાને જદ્દે દીનતા અને લઘુતા મેળવી
દાસ્તારપદ થાય છે, એટલું જ નહિ પણ તેના વચન ઉપર લોકોને શ્રદ્ધા
મહેતી નથી જેથી વખનપર તેની સાચી વાત દોષ તે પણ બુદ્ધિજીમાં ખાપી
જાય છે, કેમકે સાચું જોડું બરડી બહુબોલા થઈને તેણે પોતાનો ઇતિહાસ
ખાઈ નાખ્યો, માટે જો ગૌરવની ચાહના દોષ અને લોકોનો વિશ્વાસ મેળવી
જનજના માનમાં આમગ વધવું દોષ તો બહુબોલા ન થવું જોઈએ અને
નકિં ઉપગતનું અધિક બાળ્ય ન કરવું જોઈએ. (૫૮)

વિવેચન—પોતાની શક્તિ કરતાં વધારે મોટી અને મહત્ત્વની વાતો કરનારો માણસ બહુબોલો કહેવાય છે. જેવી રીતે થોડા શબ્દોમાં અર્થ-ગાંભીર્યવાળું બાપણ કરનારો માણસ ખરેખરો વકત્ર કહેવાય છે, તેવી રીતે ધણા શબ્દો બોલીને માત્ર થોડો સાર સમજાવનારો માણસ બહુબોલો એટલે પ્રજાપી કહેવાય છે. મુખાપિતકારે પણ તેમ જ કહ્યું છે:—વહુવચનમલ્પ-સારં યઃ કથયતિ વિપ્રલાપી સઃ । આવા મિથ્યા પ્રજાપ કરનારાઓનું મ્હોં તો એક હોય છે પણ તેમની જિહ્વા અનેક હોય તેવું તે એકલું મ્હોં કામ કરે છે. જિહ્વા છે તે એક તુલા છે અને મિતભાષી જન તે તુલામાં તોળા તોળીને વચનો બોલે છે, પણ પ્રજાપી જન તો અનેક જિહ્વાઓને યોગે કરીને અનેકગણું બોલે છે અને તે તોળ્યા વિના ગમે તેમ ભરડતો હોવાથી અસત્યવાદી પણ કહેવાય છે. એવા અતિભાષીના શબ્દો ઢંગધડા વિનાના હોષ લોકોને નિર્મોલ્ય, વજન વિનાના, સારરહિત અને મિથ્યા જણાઈ આવે તેમાં કશી નવાઈ લેખાય નહિ. લોકો સમજે છે કે તેની જિહ્વાથી તુલામાં તોળાઈને તેના શબ્દો બહાર પડતા નથી તેથી તે શબ્દો નિર્મોલ્ય છે અને તે શબ્દો બોલનારો મિથ્યા પ્રજાપ કરનારો તથા પ્રતિષ્ઠા વિનાનો જણાઈ આવે છે. તેના શબ્દો તેના ગૌરવની હીનતા કરે છે. વિદ્વાન અને સુસ જનો પણ પોતાના બહુબોલા ભાષણવડે પોતાની વિકૃત્તાને નિંદા બનાવે છે તથા લોકોમાં તે અવિશ્વસનીય બનાય છે. જૈન ધર્મમાં ‘ભાષાસમિતિ’ને અત્યંત આવશ્યક લેખી છે. ભાષણ કરવામાં મિથ્યા કથન નહિ કરતાં કપયોગી અને હિતકર શબ્દોનું જ ઉચ્ચારણ કરવું, તે ભાષાસમિતિ કહેવાય છે. ભાષાસામિતિને સેવનારાઓ સંયમી પુરો કહેવાય છે અને જે ભાષાનો સંયમ કરી શકે છે તે ક્રમે કરીને મનઃસંયમ અને ઇન્દ્રિયસંયમ પણ કરી શકે છે. મિતભાષી જનો સન્ન જન કહેવાય છે અને અતિભાષી જનો વિકાન્ હોવા છતાં મૂર્ખમાં—અણ-સમજીમાં ખપે છે (૫૮)

મિતભાષણમેવ મૂખણમ્ । ૧૧ ॥

પૃથ્વ્યા આભરણં કિલાસ્તિ પુરુષઃ તસ્યાપિ શિષ્ટો જનઃ ।

શિષ્ટસ્યાભરણં હિ સત્યવચનં પ્રામાણિકત્વં તથા ॥
તસ્યાપ્યાભરણં હિતં મિતવચઃ સમ્યત્વરક્ષાકરં ।
સેવ્ય તન્મિતભાષણં સુસ્વકરં સર્વોત્તમં ભૂષણમ્ ॥

મિતભાષણ એ જ ભૂષણ છે.

ભાવાર્થ—સર્વ પ્રાણીઓમાં પુરુષ એ પૃથ્વીનું આભૂષણ છે, પુરુષ-
જાતિને શોભાવનાર શિષ્ટ જન પુરુષનું આભૂષણ છે, પ્રમાણિકતા રાખવાની
સાથે સત્ય ભાષણ કરવું તે શિષ્ટ પુરુષનું આભૂષણ છે અને સત્ય ભાષણનું
પણ આભૂષણ મિત ભાષણ છે કે જે સત્યતાનું રક્ષણ કરે છે અને સર્વનું
હિત સાચવે છે. માટે સર્વ જાતોમાં ઉત્તમ જૂથ તે જ છે તો પછી
કયો કાલો માણસ કર્મન્ય સદાચક્ર સુખકર બાવા એક જૂથનું સત્કાર-
નદિ કરે? (૫૫)

વિવેચન—મિતભાષણનું સર્વોપરિપાકું સર્વવિદિત છે. વિદ્વાનો
પોતાની વિદ્યાના યોગથી પૂજ્ય લેખાય છે, પરંતુ તે સાથે તેઓ જે ‘વાગ્મી’
હોય છે અર્થાત્ મિતવાચી બોલનારા હોય છે તો જ તેઓ પોતાની વિદ્-
વાને શોભા આપનારા લેખાય છે. આ કારણથી કહ્યું છે કે નિહ્વાણા ધ્વ-
નિમર્તા હિ પુષ્પતા અર્થાત્ નિહ્વાણે કરીને જ બોલનારાઓ પૂજ્ય લેખાય
છે. તાત્પર્ય એ છે કે જે નિહ્વાણા અનિભાષી કઠોર હતાદિ દુર્ગુણો ધરાવ-
તી હોય છે તો તે પૂજ્ય લખાતી નથી પરંતુ મિતભાષિણી મધુરવાદિની
હોય છે તો તેને યોગ્ય કરીને તે નિહ્વાણાઓ પૂજ્ય લેખાય છે. આ ક્ષે-
ત્રમાં હિતકારક મિતભાષણને સત્યભાષણના જૂથરૂપે કહ્યું છે અને તે સર્વથા
ઉચિત છે. સત્યભાષણ દોષપુજ્ય નથી, પરંતુ જેની રીતે આભૂષણો વિનાના
અસ્તર પથ્થુ શોભતી નથી, તેવી રીતે સત્યભાષણ, મધુરતા, કામળતા,
સુમિતતા હતાદિ આભૂષણોથીર દિત હોય તો, તેનું નામ ‘સત્ય’ શોભનું નથી.
નમ સત્ય બોલનારાઓ અસત્ય લેખાય છે અને તે અને તેના વિદ્વાનો હોય
તથાપિ અસ જનોમાં જ તેમની ગણના થાય છે. અતઃ એક દષ્ટાંતથી તે વાત
આપણે સ્પષ્ટ કરીશું. એક એક રાગ એકા ઓછા ઋષુના સખ્ત તાપમા

મૃગયા કરતો કરતો કોઈ અગ્નિપ્રસ્થ પ્રદેશમાં જઈ ચડ્યો. તેનાં માંસુસો તે-
નાથી છૂટાં પડી ગયાં અને રાજ્ય અત્યંત તૃપ્તાતુર થયો. તૃપ્તાથી આકુળવ્યા-
કુળ થતો તે ઘેરાંના એક ટોળાની પાસે પહોંચ્યો અને તેણે બેયું કે તે
ટોળાના રણેવાળ જો બરવાડો ઝાડ તળે નિદ્રા લેઈ રહ્યા છે. રાજ્યએ તે
જાનેને જગાડ્યા અને પોતાની સ્થિતિ કહી સંબળાવી તથા તેમની પાસે
પાણી માગ્યું. તે જાને બરવાડો સગા બાઈ થતા હતા. તે જાને સાચુ ખોલનારા
અને નીતિમાન હતા, પરંતુ તેમાંનો મોટો બાઈ અહુખોલો, કડોરવચની
અને ઉતાવળીઓ હતો, ત્યારે બીજો નાનો બાઈ શાંત, દીર્ઘદર્શી અને મિત-
ભાષી હતો. મોટા બાઈની પાસે પાણીનો ભોટવો હતો તેમાં થોડું પાણી
હતું. તે બોલ્યો: “મોટો રાજ્ય થયો તે તો જાણ્યો; પણ ભોટવામાં પાણી
થોડું છે તે તને આપી દઉં તો અમે તરસ્યા મરી જઈએ તેનું કેમ ” રાજ્ય
બોલ્યો: “તમે તો આટલામાં ક્યાંકથી પાણી શોધી પણ શકશો પણ હું તો
આ જંગલથી અગ્નિપ્રસ્થ દોવાથી અને બૂલો પડ્યો દોવાથી પાણી શોધી
શકું તેમ નથી. તમે મને પાણી પાછને ઇચિતદાન દેશો તો હું રાજ્ય દોવાથી
તમને કોઈ મુશ્કેલીના વખતમાં મદદ કરીશ.” નાના બાઈએ કિતર આપ્યો:
“મહારાજ! અમારી પાસે પાણી થોડું છે અને આટલામાં બીજો ક્યાંય
પાણી નથી, છતાં આપને તેમાંથી થોડું એક પાણી પીવા આપીશું. અહું તો
અમારાથી નદિ અપાય, કારણકે હજી સજ્જ પડવાને વાર છે.” એમ કહીને
તેણે રાજ્યને એક મારીના પાનાના બર્ગને પાણી પાડ્યું. તેવજા પાણીથી
રાજ્યની તૃપ્તિ પૂરેપૂરી થઈ અને નદિ પાણી તરફના તો આકુળ. રાજ્ય
અને તેણે તે જાને બરવાડોના અ.ન.ન. મ.ન.ના પાને કયા ગામને રાજ્ય
છે તે પાણી તેમને કહ્યું અને તે ચાલ્યા ગયા. વાગ્યેથી કરતેક રો દુર્ગા
પડ્યો અને દેવ.જન મરવા લાગ્યા. પેન જે મરવા. ન.ન.એ ન.ન.
પણ મરી ગયા અને તેએ. નિખરી બની ગયા. એ રાજ્યને તેમને પેન
રાજ્યના પાને મદદ મારે જવાનું રિવાજ. રિવાજ દેવનાના. ન.ન. બર્ગને
રાજ્યને તે પાને સમનેને નિ.પ.ર.અ.દ.વ.વ. છે. પા.ને.દ. ન.ન. ક.દ.
પડે. ન.ન. અને એ.દ. રા.ન. ન.ન. ક.દ.વ.ર.દ. ક.મ. ન.ન. અને ન.ન.

ખારત યરનો વખત થયો, છતાં રામનું ધ્યાન બરવાડ તરફ ખેંચાયું નહિ. આથી તે આમો ગઈને બોલ્યો: “અદા રામ! પેલા દિવસની વાત બૂલી ગયો કે શું? પાણીના પ્યાસો ન પાયો હોત તો ક્યારનોએ તું મથાણુ બેઠો થઈ ગયો હોત, છતાં આજ આ દુકાળમાં હું દુઃખી થયેલો તારી સામે દાંભો છું તેના તરફ નજર સરખીએ નથી કરતો?” વિગવા-ફ્રમીની અંગત સંવાદમાં આવું અમંગલ બોલનારાને પટાવતો એકદમ કેદ દરીને ધસડી ગયા. રામ પણ કોધોધ યંધ ગયો. તે બરવાડ કંઈ જુદું બોલ્યો નહોતો-સત્ય જ બોલ્યો; તો; તેજે રામને પાણી પાણું હતું અને જો ન પાણું હોત તો રામનું મરણ પણ થયું હોત; પરંતુ તેના સત્ય વચનોમાં મિતભાષિના અને મધુરતાથી આબૂખયો નહોતાં-તે નગન સત્ય હતું અને તેનું નમ્ર સત્ય બોલનાર અસંખ્ય બરવાડની એવી દશા થઈ. કેટલાક દિવસ થીતી અથા બાદ તે બરવાડનો નાનો બાઈ દયેરીમાં આવીને ઊભો. ત્યારે રામએ દયેરીનું સંધણું કાઢી પૂરું કર્યું ત્યારે તે સૌની વચમાં આવીને રામને પ્રણામ કરીને બોલ્યો: “મદારાજ! મને ઓળખ્યો કે?” રામએ ઉત્તર આપ્યો: “ના, હું તને ઓળખતો નથી, તું કોણ છે?” બરવાડે કહ્યું: “મદારાજ! થોડા વર્ષ પહેલાં આપ એક વાર બૂધા પડ્યા હતા અને મેં મારા બોટવામાંથી આપને પાણી પાણું હતું. અત્યારે દુકાળમાં મારાં જનવરો મરી ગયા છે, હું દુઃખી છું અને આપની દયા માંગવા આવ્યો છું.” રામને તે પ્રસંગ સાંજતી આવ્યો અને બોલ્યો: “હા, મને સામર્થ્ય; માત્ર એક પાણીના પ્યાસાવડે તે મને શ્રવિતદાન આપ્યું હતું તે હું કેમ બૂધું?” એમ જણાવી તેને મુશ્કવાન બક્ષીસો આપી અને તેની માંગણીથી તેના મોટા બાઈને પણ બંદીબાનામાંથી મુક્ત કર્યો. તેને મળેલું આ સુરજ તેની મિતભાષિનાનું પરિણામ હતું. બન્ને બાઈઓ સત્યવાદી હતા, પરંતુ એકનું સત્ય આબૂખવાળું હતું અને તેનો બદલો તેને સારો મળ્યો; બીજાનું સત્ય આબૂખું વિનાનું અને નમ્ર હતું તેથી તેનો બદલો તેને ખરાબ મળ્યો. એ રીતે સત્ય વચનનું આબૂખું દિલ અને મિતવચન છે. (૫૯)

દ્વાદશ પરિચ્છેદ.

પ્રતિજ્ઞાનિર્વાહ.

પ્રતિજ્ઞાપાલનમ્ । ૬૦ ॥

एकान्ते जनतान्तिकेच विहिता या या प्रतिज्ञोचिता ।
निर्वाह्यात्मबलेन सा कथमपि प्रेम्णाऽथ धैर्येण वा ॥
लक्ष्मीर्गच्छतु सर्वथा निजजना वैमुख्यमायान्तु वा ।
प्राणा यान्तु तथापि नो समुचितो भङ्गस्तद्वीयः क्वचित् ॥
કેવી રીતે પ્રતિજ્ઞા પાળવી ?

ભાવાર્થ—એકાન્તમાં આત્મસાક્ષીએ અથવા જનસમુદાયની વચ્ચે પોતાની શક્તિના પ્રમાણમાં કંઈ પણ સાઈ કામ કરવાની જે યોગ્ય પ્રતિજ્ઞા લેવામાં આવે, તે પ્રતિજ્ઞાનો નિર્વાહ કરવામાં ગમે તેટલું કष्ट પડે તો તે સર્વ પ્રેમ, ધીરજ અને આત્મઅગ્રથી પુરતી રીતે સદન કરીને પણ છેવટસુધી લીધેલી પ્રતિજ્ઞાને ચુસ્તપણે વળગી રહેવું જોઈએ. તે પ્રતિજ્ઞા પાળતાં કદાચ સર્વ લક્ષ્મીનો ભોગ આપવો પડતો હોય તો અહેતર છે કે લક્ષ્મીના ભોગે પ્રતિજ્ઞા પાળવી. કદાચ અધાં સંજ્ઞાથી જન્મે વિમુખ થતાં હોય, અરે વધારે તો શું ! પણ છેવટે પોતાના પ્રાણનો ભોગ આપવો પડતો હોય તો તે કળ્પ કરીને પણ લીધેલી પ્રતિજ્ઞાનો કદિ પણ ભંગ ન કરતાં જે ભાવથી પ્રતિજ્ઞા લીધી હોય તેના કરતાં અધિક ભાવે અરાગર પાળવી જોઈએ. (૬૦)

વિવેચન—‘પ્રતિજ્ઞા’ એટલે મનથી દૃઢ કરી રાખેલું કાર્ય. કોઈનું કંઈ કાર્ય કરવાનું, કોઈ જનસેવાનું કામ અગત્યવાનું ક્રિયા કોઈનું ઘેર લેવાનું કે કોઈનું અસ્થિત કરવાનું મનથી નિશ્ચિન કરી રાખવું તે પ્રતિજ્ઞા કહેવાય. આ પ્રતિજ્ઞામાંની કેટલીક સારી હોય છે અને કેટલીક ખાટી હોય છે. ચિત્તના

વિચારની સંકષ્પશક્તિનો ટેકો મળે છે અને ઉત્સાહ તેમાં મદદ કરે છે ત્યારે પ્રતિજ્ઞાનું બંધારણ યામ છે ચિદ્રૂપિ અથવા અંતરાત્મા તેમાં શામેલ હોય છે, તો સત્પ્રતિજ્ઞા બંધાય છે અને જો તે નિર્મળ જતીને ચિત્તના બાહ્ય સંસ્કારો પ્રજ્વળ હોય છે તો અસત્ પ્રતિજ્ઞા બંધાય છે. આ બે પ્રકારની પ્રતિજ્ઞાઓમાંની 'વિદિત' અને 'હ્યિત' પ્રતિજ્ઞા હોય તે પ્રતિજ્ઞાનું પાલન હરકોઈ રીતે કરવું એવો ઉપદેશ આ શ્લોકમાં સમાવેશો છે. જે શુભ કાર્ય કરવાની પ્રતિજ્ઞા લેવામાં આવે તે પ્રતિજ્ઞાને આત્મજળવડે, પ્રેમવડે, ધૈર્યવડે અને બીજા કોઈ પણ સાધનવડે નિભાવવી જોઈએ અને જો તેથી સંપત્તિ સ્વાભાવી પામે ન હોય તો તેવી પ્રતિજ્ઞા મદલજ ન કરવી એ વિગ્રહ હ્યિત છે. પ્રતિજ્ઞા મદલજ ક્યાં પછી કાંઈ વિદ્યો ઉપસ્થિત યનાં ધનનો બોમ આપવો પડે, મંજુષીઓ વિરક્તના દર્શાવે, કિંવા પ્રાણુનો બોમ પણ આપવો પડે તથાપિ પ્રતિજ્ઞાનો નિર્વોદ કરવો જ નોંધવો. જોઓ માનસિક બળ ધરાવે છે તેઓ પોતાની પ્રતિજ્ઞાના પાલનમાં સર્વદા તત્પર રહે છે અને તેઓને મન " કાર્વ તાવવામિ વા દેહં વાજવામિ એવો જ નિશ્ચય હોય છે. મનુષ્યપ્રયત્ન આમળ શું સંભવિત નથી ?

અક્રમયેદી વરુણા કુલ્યા જગત્કિઃ સ્વર્ગી જ વાતામનુ ।

વર્ણમીકથા ઉર્મયઃ કૃતપ્રતિજ્ઞસ્ય ધીરમ્ ॥

અર્થોત્—પ્રતિજ્ઞા કરનાર ધીર પુરુષને પૃથ્વી આંગણની વેદિમાં જોડી છે, સમુદ્ર નહેર જેવા છે, પાતાળ સ્થળ જેવું છે અને મેર પર્વત રાક્ષસ જેવો છે. માનસિક બળધારી પુરુષને વિદ્યો આ પ્રમાણે નૃણવત્ લાગે છે. અસત્ કાર્ય સંબંધી પ્રતિજ્ઞા લેનાર પણ પોતાના મનોબળવડે તે પ્રતિજ્ઞા પૂરી કરી શકે છે પરંતુ તેવી પ્રતિજ્ઞા સુસેવ્ય લેખાતી નથી. કોઈનું અનિષ્ટ કરવાની પ્રતિજ્ઞા તે 'પ્રતિજ્ઞા' ના ખરા અર્થમાં 'પ્રતિજ્ઞા' નથી પરંતુ 'વચન' છે કોઈનું દ્રવ્ય ચોરી જવાનો દૃઢ નિશ્ચય, સંજ્ઞાનોએ સમજાવ્યા છતાં કોઈ અનિષ્ટ કાર્યમાં પ્રવૃત્તિ કરવી ક્ષત્યાદિ કુટિબોને 'પ્રતિજ્ઞા' કહેવી હ્યિત નથી પણ તેને તો એક પ્રકારનું 'દાવા-રિત' જ કહેવું જોઈએ અને 'દાવારિત' એક પ્રકારનો કુર્ચ્ચ દોષ તે સેવ્ય લેખાનો નથી. (૧૦)

[પ્રતિજ્ઞા લીધા પછી વિદ્યો ઉપસ્થિત ન થાય તેરલા માટે શું કરવું? એ પ્રશ્નનો ઉત્તર આપતાં તેનો થોડો માર્ગ નિમ્ન શ્લોકમાં સૂચવવામાં આવે છે:]

વિચારપૂર્વિકૈવ પ્રતિજ્ઞોચિતા । ૬૧ ॥

નિર્વોદું વલમસ્તિ મે કિયદહો સથ્યઃ શરીરે તથા ।
ચિત્તે ચાસ્તિ કિયદ્વચસ્સુ ભવતિ ગ્રાહ્યં કિયચ્ચાગ્રતઃ ॥
વિદ્યાનાં ચ નિવારણે પુનરલં શક્તિર્મદીયા ભવે—
ન્નિશ્ચિત્યેદમશેષમેવ પુરતઃ કાર્યા પ્રતિજ્ઞા બુધૈઃ ॥

પ્રતિજ્ઞાસંગાત્તદસ્વીકાર एव श्रेयान् । ૬૨ ॥

યોગ્યાયોગ્યવિચારબુદ્ધિવિકલાઃ કૃત્વા પ્રતિજ્ઞાં પુરઃ ।
કિશ્ચિદ્વિગ્નપરાહતા હતધિયો મુશ્વન્તિ તાં સત્ત્વગ્મ્ ॥
તે નીચાઃ પદાવો ન માનવપદં ચાર્હન્તિ નૂનં મૃતા-
સ્તે મૃકાસ્તુ વગ વિચારપથગા યૈર્ન પ્રતિજ્ઞા કૃતા ॥

પ્રતિજ્ઞા લીધા પાઠકાં જ વિચાર કરવો જોઈએ.

ભાવાર્થ—જો પ્રતિજ્ઞા હું તરફ છું તે પાળવા માટે શારીરિક, માન-
સિક, આત્મિક, આત્મિક રંગે કેટલું બળ જોઈએ, અને મારી પાસે તેમાંનું
કેટલું બળ હમણા છે અને પાછામથા કેટલી મદદ ખીજીઓની મળી શકશે,
કાંઈ સાધનાં વચ્ચે થયું વિનિ આપવાનો સંભવ છે, તો તે વિનિતે
પડેલી વચવા અને તેને દૂર ખસાવવા હું સમર્થ થક્ય કે કેમ? આ બધાનો
દીર્ઘ દષ્ટિથી અત્યંત પડેલેથી જ વિચાર કરવો જોઈએ, યા તો કેટલે પ્રમાણ
માનુષ્યની સહાય લેવી જોઈએ. પાળાની સહાયદિ યા ખીજીની કિંમત સહાય-
દથી પૂર્વે નિશ્ચય કર્યા પછી જ હજી કુળમાં પ્રતિજ્ઞા લેવી જોઈએ, પણ
કાંઈ પાપે કામ ન કરવું જોઈએ. (૬૧)

પ્રતિજ્ઞા ભાગવા કરતાં ન લેવી એ વધારે સારું.

ભાવાર્થ—જે માણસો પ્રથમથી જ પેતાની શક્તિ અને દર્શનની

મુશ્કેલીની તુલના કરી વગર માત્ર દેખાદેખીના પ્રવાદમાં તણાવને પોતાના
પોતાનો વિચાર કરી વિના મોટી મોટી પ્રતિજ્ઞાઓ લેવા લેવાર થઈ જાય
છે, અરે! સમા સમક્ષ પ્રતિજ્ઞા કરી લે છે, પરંતુ ચોટા વખત જાય છે
અને કંઈક વિદ્યોત્પાદિ પરાભવ થવા માટે છે કે તુરત જુદી વિદ્યુત્ત જની
દુર્ભેગ થઈને લીધેલી પ્રતિજ્ઞાને ખોટીએ રીંગાડી મૂકે છે, અર્થાત્ જે મા-
ણસો પ્રતિજ્ઞાનો નિર્વાહ ન કરતાં વચ્ચે પ્રતિજ્ઞાને તોડી નાંખે છે તે ના-
દાન પશુઓ (હંદેવાતા માણસો) અનુપપન્નને જ સાચક થવા નથી;
તેઓને શ્રવણ પશુ મૂલ સમાન જ સમજવા. અરે! તેના કરતાં તો તેઓ
દગ્ધર દરગ્ધરે સારા છે કે જેઓ પડેપેથી જ પોતાની અસ્થ શક્તિ જાણીને
પ્રતિજ્ઞા કરતાં નથી અને ભાગનાં નથી (૧૨)

વિવેચન—પ્રત્યેક કાર્યનો આરંભ કરતાં પહેલાં અથવા તે સંબંધી
મનમાં કિંવા જાહેરમાં પ્રતિજ્ઞા લીધા પહેલાં પોતાના તેમ જ બદારના બળની
જરૂર પડે છે. સારીરિક બળની, મનોબળની અને ધનબળની આવશ્યકતા પડે છે.
કાંઈ કરવા માટે દેહને તરફી આપવી પડે તે માત્ર સારીરિક બળની, લોકાપવાદરૂપી
વિદ્યા ઉપચિત્ર થાય ત્યારે મનને નિરાશ નહિ થવા દેતા તેની દૃઢતાને ટકાવી
રાખવા માટે મનોબળની અને પ્રસંગોપાત ધનનો ભોગ આપવા માટે ધન-
બળની જરૂર પડે છે. આ પ્રકારનું બળ એક કાર્યમાં જોડાયેલો તેટલું
પોતાની પાસે છે કે નહિ તેના સૌથી પ્રથમ વિચાર કરવા જોઈએ. પછી
બહારથી જનસમાજની સહાનુભૂતિરૂપે જે કાંઈ સાદાબળની જરૂર પડે તે
સાદાબળ મળશે કે નહિ તેના વિચાર કરવો જોઈએ અને સર્વ પ્રકારે સફ-
ળતા મળે એવો સંભવ રહે, જુદી અને ચિદ્રૂતિનો અવાજ પશુ તેને અનુ-
ભવે જ માન્ય પડે, તો પછી તે કાવનો નિશ્ચય કરવો—પ્રતિજ્ઞા લેવી એ
કિયત છે કાંઈ પશુ કાર્ય સંબંધી પોતાની શક્તિનો વિચાર કરી વિના,
કાંઈ દેખાદેખીયા, કિંવા આવેશથી ક્રોધેગાદ જઈને અથવા અવિચાર-
રૂપે કાંઈ કાંઈ કરવાની પ્રતિજ્ઞા લેઈ વાગતા અને પછી તેમાં વિદ્યો

દિપરિચિત થતાં નિરાશ થઈ જવું એ ડહાપણ નથી. પોતાની શક્તિ પડેલી શકે તેટલી મર્યાદાની બહારનું કાર્ય કરવાની પ્રતિજ્ઞા લેવી અને પછી નિરાશ થઈને તે પ્રતિજ્ઞાનો ભંગ કરવો, તે કરનાં પ્રતિજ્ઞા ન જ લેવી એ વિશેષ દિગ્વિત છે. કોઈ કાર્ય પરત્વે વિચાર કરતાં પોતાની યુદ્ધિ ઘરાબર જવાબ આપી શકતી ન હોય, તો કોઈ સજ્જનની સલાહ લેવી અને પછી કાર્ય સંબંધી કોઈ પણ પ્રદારનો નિર્ભર્ય કરવો. આ કારણથી કહ્યું છે કે—

અનારમ્ભો મનુષ્યાણાં પ્રથમં બુદ્ધિલક્ષણમ્ ।

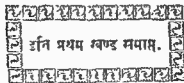
આરબ્ધમ્યાન્તગમનં દ્વિતીયં બુદ્ધિલક્ષણમ્ ॥

અર્થાત્—કાર્યનો આરંભ ન કરવો એ યુદ્ધિનું પહેલું લક્ષણ છે અને આરંભેલા કાર્યનું છેવટ લાવવું એ બીજું લક્ષણ છે. તાત્પર્ય એ છે કે કોઈ કાર્ય પોતાની શક્તિની બહારનું લાગે તો તે કાર્ય આરંભવું નહિ અથવા તેની પ્રતિજ્ઞા લેવી નહિ તે કાંઈ બીજી અથવા નિર્ભર્યતા નથી, પરંતુ યુદ્ધિનું લક્ષણ છે.

શંકા—ભર્તૃહરિ કહે છે કે—પ્રારમ્ભ્યંતે ન ચલુ વિઘ્નમયેન નાંચૈઃ । પ્રારમ્ભ્ય વિઘ્નવિહતા વિરમન્તિ મધ્યાઃ ॥ અર્થાત્—વિઘ્નના ભયથી કાર્યનો આરંભ ન કરવો એ નીચ પુરૂષનું લક્ષણ છે અને કાર્યનો આરંભ કર્યા પછી તેમાં વિઘ્ન આવવાથી કાર્ય છોડી દેવું એ મધ્યમ પુરૂષોનું લક્ષણ છે. તો પછી વિઘ્નના ભયનો આરંભ કર્યા વિના કાર્ય આરંભવું એ ભર્તૃહરિની નીતિ પ્રમાણે ગેરવાજબી નથી, બલકે વિઘ્નોથી ડરવું એ તો એક પ્રકારની નીચતા છે.

સમાધાન—વિઘ્નથી ડરવું નહિ—વિઘ્નનો ભય રાખવો નહિ એ વાસ્તવિક નીતિ છે અને તેનું કારણ એ છે કે તેવો ભય નહિ રાખનારાઓમાં વિઘ્નોનો નાશ કરવા જેટલું તનબળ, મનબળ અને ધનબળ રહેલું હોય છે અને તેટલા માટે ભર્તૃહરિએ તે જ શ્લોકમાં આગળ જતાં કહ્યું છે કે વિઘ્નૈઃ પુનઃ પુનરપિ પ્રતિહન્યમાનાઃ પ્રારબ્ધસુત્તમજના ન પરિત્યજન્તિ ॥ અર્થાત્—ઉત્તમ પુરૂષો કાર્યનો આરંભ કરીને તેમાં વારંવાર વિઘ્ન પડવાથી પણ કાર્યને છોડતા નથી, એટલે કે વખતો વખત વિઘ્ન આવે ત્યારે તેની નિવૃત્તિનો

કપાલ કરે છે; પરંતુ વિખોનો નિરૂત્તિ કરવા માટે એકાદ બગ પોતામાં છે
 કે નહિ તેનો વિચાર ક્યાં પિના કાર્યારંભ કરવો તે નો મદદમા ન વિરુદ્ધિનિ ત્રિગમ
 એ મદાવામને નહિ સમજનારો મૂર્ખ અને અવિચારી માણસ જ દેવતાન.
 કોઈ પણ કાર્યની પ્રતિજ્ઞા લેઈને બાચરી નહિ અથવાનો પ્રતિજ્ઞા લેરી જ
 નહિ એ ઉપદેશમાં એક બીજાને પણ દેવતાએલો છે. પ્રતિજ્ઞા લીધા પછી
 વિખો ઉપરિવત્ત કરી દાગીને દેશ એસતું એ રીને વર્તવાની રેય પાટવતી
 આત્મજન-મનોજન દિવસે દિવસે નરમ પણુ જાય છે. એનું ત્યારે જુદું
 વાર બને છે ત્યારે મન 'પ્રતિજ્ઞા' ની કથી કીમત સમજનું નથી અને
 તેથી તે કાર્યો મંબંધી સદસા વિચાર અને નિશ્ચય કરી વાજવાની રેવવાનું
 બને છે. પ્રથમ મુદ્ધિલક્ષણ અને દ્વિતીય મુદ્ધિલક્ષણની વચ્ચે મધ્યમ
 મુદ્ધિલક્ષણનો નવો પ્રકાર લખેલો પેટે પોતાવાનું આ મંથકારે કચિન નથી
 માન્યું, પરંતુ પ્રતિજ્ઞા લીધા પછી તેનો બગ કરનારાએલો જ નીચ, પશુ
 અને મરજી પામેલાના જેવા લેખ્યા છે. ખડે કહીએ તો એ રીને સદમા
 કાવ કરવાની ગીતિ ઉપર મુદ્ધિને ન્યાયિત કરવાનો જ પ્રયોગ કરવામા
 આવ્યો છે અને મુદ્ધિવાદને માન્ય રાખનારાઓ એ નીતિને જ કલમેલમ
 નીતિ લેખશે ૧૧-૧૨)

દ્વિતીય खण्ड.

આખા જીવનની ચાર અવસ્થાઓના ચાર ખંડ કરીને પ્રત્યેક અવસ્થાના પ્રમુખ કર્તવ્ય વિષેનું ઉપોદ્ધાતિક કથન પ્રથમ ખંડમાં વિસ્તારથી સમજાવવામાં આવી ગયું. વળી ચારે અવસ્થાને એકસરખી રીતે લાગુ પડે તેવું સામાન્ય કર્તવ્ય પણ એ ખંડમાં વિસ્તાર સાથે કહેવામાં આવ્યું છે. હવે ‘વિશેષ કર્તવ્ય’ ના ઉદ્દેશની શરૂઆત કરવામાં આવે છે અને ક્રમાનુસારે પ્રથમ બાહ્યાવસ્થાના વિશેષ કર્તવ્ય વિષેની વિવેચના કરવાનું પ્રાપ્ત થાય છે. પ્રથમ ખંડમાં જે કર્તવ્યનિર્દેશ છે તેને ‘સામાન્ય કર્તવ્ય’ એટલા માટે કહ્યું કે તે પ્રત્યેક અવસ્થામાં પાલન કરવાયોગ્ય છે; અને આ ‘વિશેષ કર્તવ્ય’ તે તે અવસ્થાવિશેષે કરીને જ ઉપયોગી હોઈ તેને સંબંધ બીજી અવસ્થાનાં કર્તવ્યો સાથે રહેતો નથી, — કદાચ રહે છે તે થોડો જ રહે છે.

‘શિક્ષણ’ એ પ્રથમ અવસ્થાનું પ્રમુખ કર્તવ્ય છે. આપણે સામાન્યતઃ સંસારમાં શિક્ષણની શરૂઆત જે સમયથી લેખીએ છીએ તે કરતાં ઘણી જ વહેલી તેની શરૂઆત થએલી અંચકાર લેખે છે. આપણે સામાન્ય રીતે માનીએ છીએ કે એક બાળક એકાદ વર્ષનું થાય અને તેનામાં યુક્તિના ચમત્કારનો અંખો ઝાખો ખ્યાલ આવવા લાગે ત્યારથી શિક્ષણની શરૂઆત થઈ શકે છે. પાશ્ચાત્ય વિદ્વાનોએ એટલી નાની વયનાં બાળકોને શિક્ષણ આપવાની શરૂઆતને માટે ‘ક્રિડરગાર્ટન’ અથવા ‘બાલોદ્યાન’ ની પદ્ધતિની શોધ કરી છે, એટલે તે વયથી બાળકને નિશાળે બેસાડવામાં આવે ત્યારે જ તેના શિક્ષણની શરૂઆત થઈ સમજે છે!! પરંતુ આમ માનવું તે એક ભૂલ છે. ‘ક્રિડરગાર્ટન’ થી બાળકોને શિક્ષણ આપવામાં આવે તે પહેલાંથી તે બાળક શિક્ષણ લેવા મંડી ચૂક્યું હોય છે. અંચકાર કહે છે કે બાળક ગર્ભમાં હોય છે ત્યારથી જ મનુષ્યદષ્ટિથી ગુપ્ત રીતે તે શિક્ષણ

મેળવે છે. મોન્તેન નામનો એક ફ્રેંચ લેખક કહે છે કે, "માનવ જીવનને
 સમતાં સાંત્રામાં આગસિસજીને સમર્થ સાથે સૌથી વધારે મહત્ત્વ તથા મહ-
 ત્ત્વનું છે. કારણકે દુષ્ટિવિધાને સમર્થ સાથે કહે છે તે પ્રમાણે વૃક્ષારોપણ
 થયા પછી અથવાતો તે થયા પૂરે કરવી પડતી સર્વ વિધિ જોડે નિ-
 શ્ચિત, સુસ્પષ્ટ અને સરળ હોય છે, તોપણ બીજા વંચાયા પછી તે ફરીને
 શ્રામે તે પદેમાં જેમ આપણને કેટલીક ક્ષિયાઓ કરવી પડે છે અને તે બીજા
 સંપૂર્ણ રીતે અંકુરિત થઈ પૂરેપૂરી રીતે વૃક્ષાકારમાં આવે તે પહેલાં તેને
 નાતી ઉપાધિઓ આપણને જેમ દૂર કરવાની જરૂર પડે છે, તેમ તે બધી
 વિધિ માનવજીવન પરત્વે પણ કરવી પડે છે." આ સખ્દો બીજારોપણની
 સાથે જ સિસજીની સરખાત યાજ છે તેનું સ્પષ્ટ કથન કરે છે. આથી
 ગર્ભમાં રહેલા આગકની માનાએ કેવી રીતે બાળકમાં ઉચ્ચ સંસ્કારો
 રી તેને ક્રમશઃ સિસજી આપનું જોઈએ તથા તેના આચાર-વિચારની
 અસર ગર્ભ ઉપર કેવી પડે છે, તે સમજના સિસજીથી આ ખંડની સરખાત
 કરવામાં આવે છે.

પ્રથમ પરિચ્છેદ.

ગર્ભસંસ્કાર.

ગર્ભસંસ્કારાઃ ૬૨ ૬૪ ૬૫

ચાલે ગર્ભગતે તદીયજનની ચેત્સેવતે દીનતાં ।
 ચાલો દીનતરો ભવિષ્યતિ તદા કારશ્ચ શૌર્યં યદિ ॥
 યદેપા કલહં કતોતિ નિતરાં સ ક્લેશકારિ તદા ।
 તુષ્ટા સ્પાદિસા ભવિષ્યતિ તદા પુત્રઃ પ્રસાદાન્વિતઃ ॥
 ધર્મ વાંચ્છતિ ગર્ભિણી યદિ તદા પુત્રો ભવેદ્દામ્ભિકો ॥

ઉત્પન્ન થાય છે અને એક સ્ત્રીનો કે પ્રણીનો આકાર બનવો અથવા એક
 અવયવ ઉત્પન્ન થવો એનો આધાર ગુપ્ત મનઃશક્તિ ઉપર રહેલો છે; કાંપો
 અને વિચારો પ્રમાણે શરીરના ધાટ અને મનની શક્તિઓ ધડાય છે. એ
 પંદરિતોની આ માન્યતાનો તથ્યાંય એ છે કે મનની સૂક્ષ્મ ક્રિયાઓનું પરિ-
 ણામ સ્વૂલરૂપે થાય છે અને તે જ મૂલ્ય ગર્ભમાં રહેલા બાળકને લાગુ
 પડે છે. જે પ્રકારના વિચારોનું પોષણ માતા તરફથી પોતાના ઉદરમાં રહેલા
 ગર્ભને મળે છે તે જ પ્રકારનું શિક્ષણ ગર્ભમાંના બાળકને અદૃશ્ય રીતે પ્રાપ્ત
 થાય છે; તે જ પ્રકારના સંસ્કારોનું બીજાંરોપણ ગર્ભમાંના બાળકના મગજની
 અંદર થાય છે અને તેનો જન્મ થયા પછી અનુકૂળ સંયોગોમાં તે
 સંસ્કારોનો વિકાસ થતાં તેનું વર્તન તદનુસાર ધડાય છે. સગર્ભાવસ્થામાં
 માતા ધર્મના વિચારો કરે છે તો તેવા જ સંસ્કારો ગર્ભપર પડે છે અને
 બાળકનો જન્મ થયા પછી તે ગુપ્ત સંસ્કારના વિકાસને માટે અનુ-
 કૂળ સંયોગો પ્રાપ્ત થાય છે તો બાળકની ધર્મશક્તિ ખીલે છે અને બધી-
 પ્યમા તે ધર્મનિષ્ઠ મનુષ્ય નીવડે છે તે જ પ્રમાણે માતા વિવિધસુખા-
 મિક્ષાવિપ્લી હોય છે તો તેનું બાળક તેનું યાવ છે, વિદ્યાવિકાસિની હોય
 છે તો બાળક તેનું નીવડે છે, શાસ્ત્રવ્રતજીવી હજી કયા કરે છે તો તેનું
 સત્તાન પણ શાસ્ત્રવ્રતવૃદ્ધિય જન્મે છે, અને તેથી ઉચ્ચકું જે દીનતાજનક
 વિચારો કરે છે, કલકમા દિવના ગાળે છે તો બાળક પણ તેવા શુચ્ચ-
 વાળ જ નિવડે છે જનનના કવિદાસમાથી માતાના વિચારોની અસરથી
 તદનુસાર જન્મેલા બાળકોના દૃષ્ટાંતો અનેક મળી શકે તેમ છે ધર્મિતાના
 દૃષ્ટાંત કવિ બુદ્ધનું છે તે કવિની માતા કેળા ગરીબ અવસ્થાના જન્મી
 હતી, પરંતુ તેનામાં અનેક નિષ્કર્મ દત્તા તેના મનની મમતાબળના અતિ-
 વિશિષ્ટતા હતી તેના ધન સમૃદ્ધિ વિચારો હતા અને રિચ્ઠ દત્તા તેને
 વજી સામે ગીતા આપતા દત્તા અને સગર્ભાવસ્થાના તે પોતાનો દુરસદ-
 નો વખત મનુષ્ય ગીતા ગાળેને રીતાડતી હતી આથી તેને પેટ કવિ
 બુદ્ધનના જન્મ થયા બુદ્ધના પિતા પણ નીર્ભય અને ધર્મિષ્ઠ દત્તા,
 જન્મના પાતાની માતાના વિચારોના અનંત જે ધર્મનિષ્ઠ મનુષ્ય હતું તેને

તેના પિતાએ ખર્ચને ધોમક શિક્ષણ આપીને વિદ્યસિત કર્યું અને તેને પરિણામે કવિ બર્ન્સ ભક્તિરસનાં ઉત્તમ કાવ્યો રચનાર નીવડ્યો.

એક સ્ત્રી છેક આગસુ અને નિરૂધમી તથા જડબુદ્ધિની હતી. તે નિરંતર ઘેર બેસી રહેતી અને શૃંગાર રસનાં ગીતો ગાઈને કાળક્ષેપ કરતી હતી. આવી સ્થિતિમાં તેને એક પુત્રી થઈ તે પણ તેની માતાએ સગર્ભાવસ્થામાં તેનું જેવા વિચારોથી પોષણ કર્યું હતું તેવા જ વિચારોને અનુરૂપ નીવડી! એક સ્ત્રીને તેના પતિ સાથે કંદાસ થયો, તેથી કેટલાક વખતમુઠ્ઠી તેણે પતિ સાથે અબોલા રાખ્યા. તે વખતે તે સગર્ભા હતી. તેને જે છોકરો થયો તે બીજો સર્વ કેદાણે તથા બીજા સર્વની પાસે હસે, બોલે તથા રમે પણ તેના આપના બોળામાં તેને મૂકવામાં આવે કે તુરત જ તે દસતો, બોલતો કે રમતો બંધ થઈ જાય! તે છોકરો પાંચ વર્ષનો થયો ત્યાંમુઠ્ઠી તેના આપે તેને હસાવવા બોલાવવાનો પ્રયત્ન કર્યો પણ વ્યર્થ ગયો. સર્વ રીતે નિરાશ થયા પછી તેના આપે તે છોકરાને એક ચાર એવો ડર બતાવ્યો કે મારી સાથે નહિ બેલવાની નારી હઃ કાયમ રાખીશ તો હું તને ખૂબ શિક્ષા કરીશ. એ પ્રમાણે તે છોકરાને ખૂબ માર મારવામાં આવ્યો છતાં તે છોકરો મોઢાંમાંથી એક શબ્દ પણ બોલ્યો નહિ. સગર્ભાવસ્થામાં માતાના વિચારોનું પોષણ આગકેને આ રીતે મળે છે અને તે અદૃશ્ય શિક્ષણ મનુષ્યના આપા હવનમાં નૈથી મુખ્ય ભાગ ભજવતું જાણાયા વિના નથી રહેતું. તેથી જે માતાઓ પોતાના આગકેને વિદ્વાન, ધર્મપ્રિય, સત્સંગી, ઉદાર, શૂરા, દંપતિ ગુણવાળા અને વચા હનુતી કોય તે માતાઓએ પોતાના ગર્ભમાંના આગકેને પોતાના તેવ જ ઉત્તમ વિચારો અને કાર્યોથી સંસ્કારકર્ત્રી શિક્ષણ આપવું જોઈએ. કુટુંબને દુરાચારી લગાવેલે જોઈને તેમના પર કંઈ કરનારી માતાઓએ તમજ રાખવું જોઈએ કે તેમણે તે કંઈ પોતાના આગકા પર કરેલા ઘટનો નથી, પરંતુ પોતાની મનપર જ કરેલા ઘટે છે, કરેલુકે નગર્ભાવસ્થામાં પોતાના આગકેને કંઈ વિચારો અને કાર્યો દર્શાવે! હુવિજનનું આપનું નહિ દે. ૧.૩૩ જ એ પાનિયામ છે (૬૩-૬૪)

માતાના વિચારોદ્વારા નવને નિર્મલુ નવ છે, પરંતુ તેનું કારણ શું? કારણ એ છે કે તે ગર્ભના મનસ્સનો સ્વભાવ માતાની દાસ્ય જ રહેલો છે, અને તે આવે દે. ૧.૩૩ છે.

મસ્તિષ્કરૂપ માત્રા સહ સંબંધઃ । ૬૫ ॥

પ્રાયો માનવજીવનં વરતરં સદ્બુદ્ધિતો જાયતે ।
સદ્બુદ્ધિસ્તુ સુસંસ્કૃતાચ્છુભતરાન્મસ્તિષ્કતઃ પ્રાપ્યતે ॥
ચાલસ્તન્નિજમાતુરેવ લભતેઽજ્ઞાતઃ પ્રમાણં પરં ।
સા માતા યદિ નોનમા શિશુમતૌ શ્રેષ્ઠાકર્યસંસ્કૃતિઃ ॥

બાળકના મગજનો માતાની સાથે સંબંધ.

ભાષ્ય—મગજના જીવનની શ્રેષ્ઠતાનો આધાર સારી બુદ્ધિ ઉપર રહેશે છે, સારી બુદ્ધિ વ્યાનો આધાર મગજના શુભંતર સંસ્કાર ઉપર રહેશે છે અને મગજમાં સારા સંસ્કાર પડવાનો આધાર બાળકની માતા ઉપર રહેશે છે; કારણકે બાળકને મગજના બાગનો વારસો તેની માતા તરફથી મળે છે. (આ વાત જૈનના પવિત્ર સૂત્ર ભગવતી અને ઠાણાંગમાં શ્રીમન્મહાવીર પ્રભુએ સ્પષ્ટતાથી કહી છે.) જે માતા ઉપર બાળકની બુદ્ધિ અને સમસ્ત જીવનનો આધાર રહે છે, તે માતા કેવી ઉત્તમ હોવી જોઈએ ? જો તેમ ન હોય તો તેની સંતતિની બુદ્ધિમાં સારા સંસ્કારો ક્યાંથી પડે ? અલગત, મુખ્ય આધાર પૂર્વ કર્મ ઉપર છે, તથાપિ પૂર્વ કર્મનો ઉદય પણ નિમિતાધીન છે. સારા નિમિતાથી શુભનો ઉદય થાય છે. (૬૫)

વિવેચન—બાળકને માતા તરફથી કેટલાંએક અંગો મળે છે અને કેટલાંએક અંગો પિતા તરફથી મળે છે. પિતા અને માતા ઉભયના ગુણો એક પુત્રમાં ઉતરે છે એ વાત સત્ય છે, પરંતુ પિતા કરતા માતા તરફથી પુત્રને કેટલીક વિશેષ પ્રાપ્તિ થાય છે. આમ થવાનું કારણ એ છે કે પુત્રની ઉત્પત્તિ સાથે પિતાનો સંબંધ માત્ર બીજરોપણનો છે, ત્યારે માતાનો સંબંધ તેને ચિરદાગમ્યથી પોષણ આપવાનો છે. આ પોષણ જેવી રીતે માતાના શરીરમાંથી મળે છે તેવી જ રીતે માતાના મગજમાંથી અને તે મગજમાં ઉપસ્થિત ચેતા વિવિધ પ્રકારના વિચારોમાંથી પણ મળે છે. માતાના વિચારોની અંશર મર્મમાના બાળક ઉપર કેવી રીતે થાય છે તે

પૂર્વ શ્લોકદ્વયમાં દર્શાવવામાં આવ્યું છે. બાળકના મગજનો તંતુઓ પણ મેટિ ભાગે માતાના મગજમાંથી જ પ્રાપ્ત થાય છે અને તેથી મગજનો સંબંધ પિતાના કરતાં માતાના મગજ સાથે વિશેષ પ્રમાણમાં રહે છે. દાણાગ સૂત્રમાં તથા ભગવતી સૂત્રમાં કહ્યું છે કે—કહ્ન મંતે માદ્અંગા પળત્તા ગાયમા તત્તો માદ્અંગા પળત્તા તંજહા મંસે સોગિણ મત્યુલુંગે ॥ અર્થાત—હે પ્રભો ! એક બાળકને તેની માતા તરફથી કેટલાં અંગોના વારસો મળે છે ? શ્રી ભગવાન ઉત્તર આપે છે કે બાળકને તેની માતા તરફથી વારસામાં ત્રણ અંગો મળે છે : માંસ (૧), રૂપિર (૨) અને મગજ (૩); માતા તરફથી બાળકને મગજનો વારસો મળે છે તેનું એક દષ્ટાન્ત આદર્શ ક્રીડસ્ત્રીનું છે. તે બ્યારે પોતાની માતાના ઉદરમાં હોતો ત્યારે તેની માતાએ પવિત્રપણે શાન્ત શુદ્ધી ગુમ્મરવાનો વિચાર કર્યો અને તેથી દુનિયાદારીની સર્વ લાલચોથી દૂર જઈને એક નાના ગામડામાં એકાન્તમાં રહીને તે સૃષ્ટિસૌદર્યનું પાન કરવા લાગી. પરિણામ એ આવ્યું કે તે ગર્ભમાંથી ઉત્પન્ન થએલા આદર્શ ક્રીડસ્ત્રીએ સૃષ્ટિસૌદર્ય વિષે વિદ્વતાભરેલું પુસ્તક લખ્યું અને તે એક માનનીય ધર્મગુરૂ બન્યો. માતાનું જ મગજ સંતાનને વિશેષે કરીને મળે છે, પિતાના મગજ સાથે તેના અતિન્યૂન સંબંધ છે, તેનું એક બીજું દષ્ટાન્ત પણ છે. એક મજબૂત શરીરવાળી અને મજબૂત મનવાળી માતા પોતાની ૧૬ વર્ષની પુત્રીને ડો. ફાકિલર પાસે લાવી અને કહેવા લાગી કે આ મારી છોકરી કાંઈ વાંક માટે જરા પણ કહેવામાં આવે છે કે તુરત જ રડી પડે છે અને સદા ગમગીનમાં રહે છે. આખો દિવસ તે ધર્મનાં જ પુસ્તકો વાંચ્યા કરે છે. તો તેનું કારણ શું હશે ? ડાક્ટર ફાકિલર મરિતબ્ધવિદ્યાનુસારે તપાસ કરી તો જણાયું કે તે છોકરીની માતા પોતાના માયાપની અવગણના કરીને એક ખરાબ સ્વભાવના પુરૂષ જોડે પરણી હતી અને તે પુરૂષ તેના ઉપર બુદ્ધિ ગુમ્મરતો હોવાથી તે હમેશાં ઉદાસ રહી આખો દિવસ “બાયબલ” વાંચ્યા કરતી હતી. આ અવસ્થામાં તેને તે પુત્રી યદ્દ હતી કે જેનું મગજ તેના પિતા જેવું ખરાબ અને બુદ્ધિ નહોતું પણ તેની માતા જેવું ઉદાસીન અને ધર્મપુસ્તકો વાંચવાની શીશ્યતા બન્યું હતું !

શક્તિ—બુદ્ધિમાન પિતાના કેટલાક બુદ્ધિમાન પુત્રો એવા પણ જોવામાં આવે છે કે જેમને તેમની પિતાની જ મગજની વારમાં મળ્યા હશે એમ માની શકાય કે કદાચ કેટલાક દાખલાઓમાં તેમને તેમની ત્રિશક્તિ માતાઓનું મગજ ન મળ્યું હોય એવું પણ કહેવામાં આવે છે. આમ થવાનું શું કારણ હશે ?

સમાધાન—એવા દેશોમાં જે પરિણામ એવામાં આવે છે તેને પિતા તરફથી વારસામાં મળેલા મગજનું જ સર્વાંગી પરિણામ સમજવું એ એક બૂધ છે. વસ્તુઃ જન્મ પછીના પિતા તરફથી અપાતા ચિત્તચુના અવવાતો પૂર્વ ર્થના બળાગળના એ સંસ્કારો હોય છે. હમેશાં એ એક સ્વાભાવિક નિયમ હોય છે કે એક પ્રકારના સંસ્કાર ઉપર બીજા પ્રકારના બળવાન સંસ્કારો પડે છે તો પહેલા સંસ્કારો દબા જાય છે અને બીજા સંસ્કારો પ્રધાન બને છે એટલું જ નહિ પણ પહેલા સંસ્કારો બીજા પ્રકારના સંસ્કારોમાં ભેજવાઈને તદ્દમ પણ બની જાય છે. દૂધમાં મધુરતાનાં રંગજોડાં રહેલાં છે અને દહીંમાં ખટાસનાં રંગજોડાં રહેલાં છે. દૂધની મધુરતાનાં રંગજોડાંમાં જોડણી પ્રમળતા છે તે કરતા દહીંની ખટાસનાં રંગજોડાંમાં વધુ પ્રમળતા છે અને તેથી જો દહીંને દૂધમાં ભેજવવામાં આવે છે, તો દૂધ ઉપર દહીંના ખટા રંગજોડાં વિજ્ય મેળવે છે. એટલું જ નહિ પણ દૂધનાં મધુર રંગજોડાં ઉપર દહીંનાં ખટા રંગજોડાં પોતાનો સંસ્કાર પાડીને દૂધને પણ દહીંજ બનાવી દે છે. એ જ રીતે મતાનું જે નિહા મગજ બાળકને મળ્યું હોય છે તે ઉપર પિતાના પ્રબળ બુદ્ધિમાન મગજના સંસ્કારો પડે તો બુદ્ધિમાન નીવડે તેમાં આશ્ચર્ય જેવું કશું જ નથી. (૧૫)

દ્વિતીય પરિચ્છેદ.

ગૃહશિક્ષણ.

ગૃહસંસ્કારાઃ । ૬૬ ॥

‘વાલો દાસકરે નુરક્ષણકરે યદ્યપ્યંતે ઐશ્વરે ।’

ઘૌ દાસૌ હિ ભવિષ્યતઃ કિલ તતઃ સંસર્ગમાહાત્મ્યતઃ ॥

કર્તુમિદમભિલષ્યતે કથમપિ શ્રેષ્ઠં શિશોર્જીવનં ।

વાલ્યાદેવ સુયોગ્યરક્ષકકરે વાલસ્તદા યોજ્યતામ્ ॥

રક્ષકના સંસર્ગની અસર.

ભાવાર્થ—નાની અવરથાના બાળકને ઉછેરવાનું અને રમાડવાનું કામ જો એક હલકી પ્રકૃતિના નોકરને સોંપવામાં આવે છે, તો થોડા વખતમાં એક નોકરની જગ્યાએ બે નોકર તૈયાર થશે; અર્થાત્ એક નોકર તો છે જ અને બાળક હલકી પ્રકૃતિવાળા નોકરના હાથમાં ઉછર્યો તેને પણ નોકરના સંસર્ગની માઠી અસરથી નોકરના જેવા સંસ્કારો અને તેના જેવી શુદ્ધિ પ્રાપ્ત થતાં તે પણ એક નોકર જ પેદા થશે એટલે બીજો નોકર તે. આવી રીતે હલકા રક્ષકથી બાળકનું જીવન હલકું થાય છે, માટે જો બાળકનું જીવન શ્રેષ્ઠ બનાવવું હોય તો બાલ્યપણથી જ હાલક રક્ષકની સારવાર હેઠળ બાળકનું જીવન ઘડાય તેવો બંદોબસ્ત કરવો જોઈએ. (૬૬)

વિવેચન—ઘણા ધનવાન પુરૂષો કે જેઓને ત્યાં નોકરચાકરનો તોટા હોતો નથી તેઓ પોતાનાં બાળકોને ઉછેરવાનું અને રમાડવાનું કાર્ય નોકરના હાથમાં આપે છે. નોકર તે બાળકને આખો દિવસ પોતાની સાથે રાખે છે, રમાડે છે અને તેડીને ફેરે છે. આથી તે બાળક પોતાનાં માતા-પિતા કરતા નોકરોનો વિશેષ સહવાસી બને છે અને કોઈ કોઈ વાર તો તે તે નોકરનું એટલું પક્ષપાતી બની જાય છે કે પોતાના માતાપિતા પાસે રહેવાનું પણ તેને ગમતું નથી ! નોકરો હમેશાં કુદ્ર વિચારના, તરંગી, વ્યસની અને આગસુ હોય છે. તેઓ પોતાના જેવા જ બીજા લોકો સાથે અસબ્ય બાપામા વાતચીત કરે છે, કંકાસ કરે છે, અને ગમે તેમ બોલે છે. એવા નોકરના નિત્યના સદવાતવાગું બાળક પણ તેના જેવું જ બને છે. બાળકનું નિર્દોષ અને સરલ મન હમેશાં અનુકરણતત્ત્વ હોય છે. તે જે કંઈ બોલે છે, ચાલે છે, કે કરે છે તે સઘળું તેણે બીજાઓ પાસેથી અનુકરણરૂપે જ અહણ કરેલું હોય છે. આ કારણથી જો કુદ્ર પ્રકૃતિના નોકરો હોય

છે તેરી જ શુદ્ધ પ્રકૃતિ તે બાળક નીવડે છે, અર્થાત્-ધરમાં તે બાળકથી એક નોકરનો વધારો થાય છે ! આ કારણથી એક માતાએ પોતાના પુત્રને નોકરના હાથમાં સોંપવો, તે તે પુત્રનું ભવિષ્ય બગાડવો બરાબર જ છે. માતાને અન્ય શુદ્ધકાર્યમાં પડવાની જરૂર પડે તેમ હોય અને તે કારણથી બાળકને ચાકરના હાથમાં સોંપું હોય, તોપણ તે ઇષ્ટ નથી. શુદ્ધકાર્ય ચાકર પાસે કરાવવાથી જેટલી હાનિ થતી નથી તે કરતાં અસંખ્યગણી હાનિ બાળકને ચાકરના હાથમાં સોંપવાથી થાય છે, કશું છે કે કુર્મજનમંવર્ગાત્મજનપુરુષોદ્ધર દોષમાયાનિ, અર્થાત્-દુર્ભનના સંસર્ગથી સજ્જન પશુ દોષને પામે છે; તો પછી બિચારું નિર્દોષ બાળક ચાકર જેવા શુદ્ધ મનુષ્યના સંસર્ગથી શુદ્ધતાને પામે એમાં શું આશ્ચર્ય છે ? વળી ચાકરના હાથમાં બાળકને સોંપવાથી બીજા અનેક હાનિઓ થાય છે, બાળકને રમાડવું-તેને રોવા ન દેવું એ કાર્ય એક ચાકરનું હોય છે, તેથી જેટલાક ધુમિગ ઉપાયોનો ચાકર તે બાળકને રોવા દેતો નથી. એક વાર એક સ્ત્રી પોતાના બાળકને ચાકરને સોંપી પોતે કંઈ કામસર બહાર ગઈ. બાળક પાછળ રડવા લાગ્યો અને ચાકરને પોતાના કંઈ ખાનગી કામસર બહાર જવાની હઠ્ઠા થઈ. આથી તેણે બાળકને પારણામાં 'ચુવાડીને' તે ઉપર વાપના રમકડાનું વિકરાળ માથું બાંધ્યું. બાળક તે વાપના બવથી દોગડીને ચૂપ થઈ ગયો. એટલે ચાકર પોતાના કામ ઉપર ચામ્યો ગયો. પાછળથી માતાએ આવીને જોયું તો વાપના માથાના બવથી ત્રાસ પામીને એ સ્ત્રીમગ બાળક પારણામાં મરણ પામ્યો હતો ! ચાકરના હાથમાં બાળક સોંપવાનું આ એક વિદિષ્ટ પરિણામ ! માટે બાળકને નાનપણમાં થોડા રહેતા હાથમાં જ સોંપવા જોઈએ અને શુદ્ધ પ્રકૃતિના ચાકરના હાથમાં ન સોંપવા જોઈએ. (૨૧)

[ત્યાર બાળકનું રક્ષણ કરવાને સર્વોચ્ચ ડાહ્ય થોડા થોડા એ પ્રશ્નનો ઉપર નિમ્ન શ્લોકમાં આપવામાં આવ્યો છે.]

માર્તવ સિનુરક્ષણદારં લોગ્યા । ૬૦ ॥

પ્રાયો વાલકરક્ષિકાસ્તિ જનની સા ચેદ્રવેદ્ વાલિશા ।

પુત્રસ્તાદૃશ એવં સંભવતિ ચેત્પ્રાજ્ઞા તદા પ્રજ્ઞિલઃ ॥
 પાપિષ્ઠા યદિ સોપિ પાપનિરતશ્ચેદ્ધાર્મિકી ધાર્મિકો ।
 માતા સ્યાત્સ્વલુ યાદૃશી શિશુરપિ પ્રાયો ભવેત્તાદૃશઃ ॥

યત્ર યોગ્યા માતરસ્તત્રૈવ સજ્જનવાહુલ્યમ્ । ૬૮ ॥

યત્રાજ્ઞીક્રિયતે જનૈર્જનપદે સ્ત્રીणां મહત્ત્વં મુદા ।
 તામ્યઃ શિક્ષણમુન્નતિપ્રદમથૌચિત્યાવહં દીયતે ॥
 સત્કાર્યૈકપરાયણા જનપદોદ્ધારં વિધાતું ક્ષમા-
 સ્તદેશે સુલભા ભવન્તિ નિતરાં શીલોત્તમાઃ સજ્જનાઃ ॥

યોગ્ય રક્ષક માતા.

ભાવાર્થ—પોતાની સંતતિને સુધારવાની દાઝ જોટલી માતાને હોય તેટલી ખીમને ભાગ્યે જ હોઈ શકે, તેથી બાળકને ઉછેરવાનું અને સુધારવાનું કામ તેની માતાના હાથમાં જ હોવું જોઈએ અને પ્રાયઃ હોય છે પણ તેમ જ. તથાપિ તે માતા પૂરેપૂરી યોગ્ય હોવી જોઈએ, નહિતો બાળકનું જીવન સુધારવાને બદલે ઉઝડું બગડે છે, કેમકે માતા જે આચારવિચાર વગરની, અશિક્ષિત તથા વહેમ વગેરે દોષોથી ભરેલી હોય તો તેની સારવાર નીચે ઉછરેલ બાળક પણ પ્રાયઃ તેવું જ નિવડે છે અને માતા જે સારસાર સમજનારી, આજ્ઞા અને વિવેકી હોય છે તો તેની સંતતિ પણ પુશિયાર તથા વિવેકી બને છે. બાળકને ઉછેરનાર માતા જે ફર સ્વભાવની નિર્દય હોય છે તો તે બાળક ઉપર ફરતાની હાથ પડતાં તે બાળક પણ નિર્દય નિવડે છે. તેથી ઉઝડું જે તે સારા સ્વભાવની, સત્યવાદિની, ધનપરાયણા હોય તો બાળક કેમકા સ્વભાવનું અને ધર્મિક થશે; એટલે બાળકના માનસિક જીવનની કુચ્છતા કે નીચતાનું અવિન્ય કેટલેક અંશે તેને ઉછેરનાર તેની માતાના હાથમાં રહેલું છે તેથી તે ધારે તે. ૫: તો પોતે હોય તેવું બાળકનું જીવન બનાવી શકે છે. (૬૭)

યોગ્ય માતાના યોગ્ય પુત્રો.

જે દેશમાં સ્ત્રીભક્તિને ધરતું કામકાજ કરનાર એક ગુલામડી સમગ્ર તેનો દરજ્જો ઉતારી નાંખવામાં નથી આવ્યો, કિન્તુ પોતાની પ્રજાને સુધારવાને ઉત્તમ શિક્ષક તરીકેનું કામ બજાવનારી શુદ્ધિસી સમગ્ર યોગ્યતા-પૂર્વક ગૌરવ જાળવવામાં આવે છે તેમ જ સ્ત્રીભક્તિના કામકાજને યોગ્ય મન અને શુદ્ધિને ખીણવનાર વ્યાવહારિક, નૈતિક અને ધાર્મિક શિક્ષણ આપવામાં આવે છે, તે દેશમાં સમાજ અને દેશનો ઉદ્ધાર કરનાર વીર પુરો પાડે, કે નીતિ અને ધર્મના ધુરંધર કર્તવ્યપરાયણ ઉત્તમ ચારિત્ર્યના ધરનારા અનેક સંજ્ઞાન મહાત્માઓ જાગે, એ દાંડનવાઈ જેવું નથી. (૬૮)

વિવેચન—પુત્રનું રક્ષણ કરવાને—પુત્રને ઉછેરવાને સર્વોચ્ચ યોગ્ય તેની માતા જ સેવાય છે અને તેથી જ્યાં ઉચ્ચ વિચારની માતાઓ હોય છે ત્યાં પુત્રો પણ તેવા જ નીવડે છે તથા પોતાના સમાજ અથવા દેશને દીપાવે છે. ગર્ભમાં પુત્રને માતાના સદસહવિચારોનું પોષણ મળ્યું હોય છે અને ત્યારપછી એટલે કે જન્મ થવા પછી પણ તેને માતા તરફથી સ્પૃશ અને મુદ્દમ રીતે પોષણ મળે છે. આ પોષણરૂપી સિતળ બાળકને માતાના ખોળામાં મળે છે. વૈધકલામ્બ કહે છે કે માતા પુત્રને ધરણે છે તે દ્વારા તેના વિચારગચ્છરના મુખરોષ બાળકમાં પણ દાખલ થાય છે અને તેથી જો માતા વહેમી, અવિચારી અને અસિદ્ધિન હોય છે તો પુત્ર પણ તેવો જ નીવડે છે અને માતા ધર્મનિષ્ઠ, વિવેકી, સત્યવાદિની તથા અન્ય મુખ્ય-યુક્ત હોય છે તો પુત્ર પણ તેવો જ થાય છે. માતા પોતાના વિચારોની ઉત્તમતા—નીચતાવડે બાળકને ધારણમાં જેવા મુજબ આપવા છાંછે તેવા મુજબ તે આપી શકે છે આ કારણથી બાળકને સદનુષ્ટી બનાવવા છાંછની માતાએ બાળકને ધરણવના દુઃ વિચારો કરવા નહિ તેમ જ ધરમા દુઃ

• એ માતા પોતાની સાથે કલાસ કરીને કાપણરી ૧૨ બાઈ ૫૨ આ-
વીન નર જ તેમજ બાળકને ધરણવવા લીકુ અને બાળક ધરણવા લાગ્યું કે તુરત
તેનું ના બાળકી આવડ લાવી માતાની કપડી જાળુ જે જ બાળકને ચડ્યું
અને તેની બાળકને જેવા દુઃ થવા લાગ્યું.

ઉદ્દગારો કાઢવા નહિ કે હુલ્લ વર્તન કરવું નહિ, કારણકે તેની જ છાપ આ-
 એહુજ બાળકના કામળ હૃદય ઉપર તુરત જ પડે છે. એક માતા પોતાના
 પુત્રનું અનિષ્ટ ધ્વજીતી નથી; તે ગુણી અને વિવેકી નિવડે એવી જ તેની
 ધ્વજા હોય છે અને તેથી દરેક પ્રસંગે બાળકને અનિષ્ટ સંયોગોમાંથી બ-
 ચાવી લે છે; છતાં બહેમી, અજ્ઞાન અને બેદરકાર માતાઓ પુત્રના હિતની
 ગમે તેવી શુભ વાંચના રાખ્યા છતાં પુત્રને ગમે તેમ વર્તવા દે છે અને
 ગમે તેવા સંસર્ગમાં રહેવા દે છે તેને પરિણામે તેનું અહિત જ થાય છે.
 ચાકરમાં એક માતાના જેવા ગુણો હોવા સંભવિત જ નથી અને તેથી ગમે
 તેવી બહેમી, અજ્ઞાન અને નિરક્ષર માતા કરતાં પણ ચાકરની બાળકને ઉ-
 છેરવાની યોગ્યતા વધી શકતી નથી. મનુસ્મૃતિમાં કહ્યું છે કે ઉત્પાદનમ-
 પત્યસ્ય જાતસ્ય પરિપાલનમ્ । પ્રત્યહં લોકયાત્રાયાઃ પ્રત્યક્ષં સ્ત્રીનિચંચનમ્ ॥
 અર્થાત્—છોકરાં ઉત્પન્ન કરવાં, ઉત્પન્ન થયા પછી તેમનું પાલન કરવું
 અને પ્રતિદિવસ ધરનાં કામકાજ કરવાં એ સ્ત્રીનું પ્રત્યક્ષ કામ છે. આ
 રીતે લાયક માતાઓ પોતાનાં બાળકોને ચાકરોના હાથમાં જવા ન
 દેતાં પોતાને હાથે ઉછેરે અને પોતાના સહવિચારોનું શિક્ષણ આપે, તો
 પુત્રો પણ લાયક નીવડે તેમાં અસંભવિતતા કાંઈ જ નથી. સ્ત્રીઓને ઉન્નત
 કરવા-ઉચ્ચ ભાવનાયુક્ત કરવાનો પ્રયાસ કરવામાં જે મુખ્ય તાત્પર્ય રહ્યું
 છે તે એ જ છે કે ભવિષ્યની પ્રગતિ પણ તેવી જ બનાવવી; ભવિષ્યની
 પ્રગતિ ઉત્તમ કરવા માટે ઉત્તમ પિતાઓની જેટલે અંશે જરૂર છે તે કરતાં
 ઉત્તમ માતાઓની વિશેષ જરૂર છે અને તે કારણથી માતાઓને વ્યાવહારિક,
 નીતિવિષયક તથા ધાર્મિક શિક્ષણ આપવાથી જ પ્રગતિ ઉન્નત વિચારવાળી
 કરી શકાય છે. (૬૭-૬૮).

[હવે નિશાળોમાં અપાતા શિક્ષણ કરતાં ઘર આગળ અપાતા શિક્ષણની
 ઉત્તમતા દર્શાવાય છે.]

ગૃહશિક્ષણમ્ । ૬૯. ॥

મન્યન્તે સ્વલુ માનવાઃ પ્રથમતઃ શાલા સુશિક્ષાર્પિકા ।
 મન્યેહં જનની સુશિક્ષણકૃતે યોગ્યા પરા શિક્ષિતા ॥

મિત્તેમૂલમગ્નિષ્ઠિતં દૃઢતરં સ્વાચ્છેત્તદા સા દૃઢા ।
ગચ્છેદુચ્ચપદં તતોપિ મહિતં સ્થાનં ન ચેદન્યથા ॥

પરંતુ શિક્ષણ.

આવાર્ય—નિશાળ, સ્કૂલ, કોલેજ વગેરે પ્રસિદ્ધ શાળાઓ બાળકોને શિક્ષણ આપે છે એમ દેશી માનવા દોષ તો મને મને પણ દૂં તો એમ સમજું છું કે સુવિશિષ્ટ માતા જ બાળકને ખરું શિક્ષણ આપે છે. માતાનું શિક્ષણ પાપાર્થ છે. જે બીંતનો પાપો દૃઢ-મજબૂત નાંખવામાં આવે તે બીંત વધારે મજબૂત બને છે, અને અનેક મહેસોને મારણ કરી શકે છે. પણ પાપો દામો દોષ તો તેમ બની શકતું નથી. તેવી રીતે બાળકના મગજમાં માતા તરફના શિક્ષણનો મજબૂત પાપો પાપો દોષ તો શાળાનું શિક્ષણ કિપવોગી થઈ શકે. (૬૬)

વિવેચન—આગળ આપણે જોઈ ગયા કે બાળકની કેળવણી તેને નિશાળે બેસાડવામાં આવે છે ત્યારથી જ શરૂ થતી નથી પરંતુ તે પહેલાં શરૂ થઈ ચૂકી હોય છે. જન્મ થયા પહેલાં ગર્ભમાં તેને જે શિક્ષણ મળે છે, તે પછી એટલે જન્મ થયા પછી તેને માતાના ખોળામાં પણ શિક્ષણ મળે છે અને એ સ્તનધેવાવસ્થાનું શિક્ષણ બાળકના જીવનમાં મુખ્ય ભાગ બજાવનારું થઈ પડે છે. વિદ્વાનોએ શિક્ષણના બે પ્રકાર પાડ્યા છે. એક પ્રકારનું શિક્ષણ ઘર આગળ અપાય છે અને બીજા પ્રકારનું શિક્ષણ સ્કૂલ, કોલેજ અથવા શાળામાં અપાય છે. આ બે પ્રકારનું શિક્ષણ જુદે જુદે સ્થળે અપાય તેમાંનું પ્રધાન શિક્ષણ કયું એ પ્રશ્ન અગત્યનો ડર છે. આધુનિક સમયમાં શાળા પાઠશાળાઓમાં વિદ્યાનું શિક્ષણ અપાય છે-પરંતુ વર્તણૂક (character) નું બંધારણ બાંધવાનું શિક્ષણ અપાતું નથી. નીતિનું શિક્ષણ આપનારા પાટોનો અભ્યાસ કરાવવામાં આવે છે, પરંતુ તે પાટો 'વિદ્યા' સાથે જોડેલા સંબંધ ધરાવે છે તેટલો 'વર્તણૂક' સાથે સંબંધ ધરાવતા નથી. જે નીતિ શાળામાં શીખવવાનો પ્રયત્ન કરવામાં આવે છે તે નીતિનું અનુસરણ વર્તનદ્વારા થાય છે કે નહિ તે જોવાનું ખરું

સ્થળ તો 'ઘર' જ છે. 'વર્તણુક'નું બંધારણ બાંધવાનું શિક્ષણ ઘર આગળ માતાપિતા જ આપી શકે છે. બાળકને અસત્ય, અનીતિ, દુસંગ ઇત્યાદિથી દૂર રાખીને સત્યવાદી, નીતિમાન, સત્સંગી, સુવિચારશીલ બનાવવાનું શિક્ષણ માતાપિતા ઘર આગળ જોટલા પ્રમાણમાં આપી શકે છે તેટલા પ્રમાણમાં વિદ્યાધ્યયન કરાવતી શાળાઓમાં તે શિક્ષણ અપાતું નથી. જે વિદ્યા મનુષ્યના વર્તન ઉપર સારી અસર નીપજતી શકતી નથી, તે વિદ્યા તો તાત્વિક દૃષ્ટિથી જોતાં કશા ઉપયોગની નથી અને તેથી બીજા પ્રકારની શાળા ઉપર પ્રથમ પ્રકારની ગૃહશિક્ષણદાત્રી શાળા સરસાઇ ભોગવે છે. બાળકને તેના જન્મની સાથે જ માતાપિતા અધ્યાપિકાદ્વારા શિક્ષણ મળે છે અને તે જ પ્રકારનું શિક્ષણ બાળકને વિદ્યાધ્યયન માટે નિશાળે બેસાર્યા પછી પણ ચાલુ રહેતું જોઈએ. બાળકને સહવર્તનશીલ બનાવવાનો જે ધર્મ પ્રાચીન સમયમાં ગુરુઓ બજાવતા-માતાપિતાના ધર્મોનું પણ યથાર્થ પાલન કરતા, તેવા ગુરુઓ આજના સમયમાં રહ્યા નથી, તેથી નિશાળના શિક્ષણની સાથે સાથે ધર્મનું શિક્ષણ પણ ચાલુ રહેતું જોઈએ અને તે કેાઇ પણ રીતે અટકી જવું જોઈએ નહિ. જે ઘરનું શિક્ષણ કેવળ રીતે અપાય, તો જ નિશાળનું શિક્ષણ હટ અસર નીપજવનારું થાય છે અને તેથી કેવળ બળ પ્રકારના શિક્ષણમાં ઘર આગળ અપાતા શિક્ષણમાં માતાપિતાએ વધારે ચાવટ રાખવી જરૂરની છે. નિશાળમાં તોથી વધારે માટે મેળાતાં વર્ગો સારો વિદ્યાર્જવાસ કરનારા વિદ્યાર્થીઓ. કેવળ પ્રકારના ગૃહકેળવણીને અભાવ દુરાચારી અને આંત્ર મારે કરતી વપાતા દાખલા નહીં તેટલા મળી શકે તેમ છે, તેમ જ વરંતી સારી કેળવણીથી નિશાળના કેળવણી મેળવ્યા પિત. સમ્યક્ત્ર નીવડેલા પુરોના દેશનો મળી શકે છે, આ કેળવણી કેવળ પ્રકારની શાળાઓમાં ગૃહરૂપી શાળા પ્રથમ પદે મિલજે છે (૧૮)

[નિશાળોમાં અપાતા શિક્ષણ કરતા ઘર આગળ અપાતું શિક્ષણ કેવળ દોવાના કારણનું પ્રતિપાદન કરતા કેવળ પ્રકારના શિક્ષણની વૃદ્ધના નીચના સ્થાનમાં કરવામાં આવી છે.]

પ્રયમદિર્નાયકાલયોન્મુલના । ૭૦ ॥

આયે વર્ષયુગે શિશોર્ભવતિ યન્માત્રન્તિકે શિક્ષણં ।

વહી બાળકોને માત્ર વિદ્યાભ્યાસ કરાવવાના હેતુથી જ આપવામાં આવતી નથી. આધુનિક નિશાળોમાં તેા માત્ર પરીક્ષામાં ઉત્તીર્ણ નીચડા માટે અધિક પ્રકારનું શિક્ષણ જ આપવામાં આવે છે. પરંતુ નિશાળો સ્થાપવાનો અને તેમાંના અભ્યાસક્રમની રચના કરવાનો મૂળ હેતુ એવો જ છે એમ સમજવાનું નથી. બાલ્યકાળમાં બાળકના મગજમાં પૃથક્ પૃથક્ કારણોને લાઇને જે અનિષ્ટ સંસ્કારો પડી ગયા હોય તે સંસ્કારો તેના મગજમાંથી દૂર કરીને તેને સ્વચ્છ ઉચ્ચ સંસ્કારોનું આરોપણ કરવું એ જ એ નિશાળના શિક્ષણનો હેતુ છે. જે શિક્ષણ અથવા વિદ્યાભ્યાસ બાળકના વર્તનમાં અને જીવનમાં મોટું સુપરિવર્તન કરી શકે નહિ, તે વિદ્યાભ્યાસ કેવળ ગિપ્સજી જ હોવાય છે. માત્ર અભ્યાસ કરી જીજ્ઞાસાઓને અને અભ્યાસના સારમાં ઉડા ઉતરી નહિ શકનારાઓને સુધુને ખરવત-ગધેડા જેવા કળા છે.

यदा नृलङ्घनमारवाही मारुत्य वेत्ता न तु वेदमस्य ।

पूर्वं हि शास्त्राणि बहून्वर्धीत्य चापेव મૂઢાઃ ભરવન્નહંતિ ॥

અર્થાત—જેમ ચંદનના બારને વદન કરનાર ગધેડો બારને જાણે છે પણ ચંદનને જાણતો નથી, તેમ ધણું શાસ્ત્ર બળ્યા છતાં તેનો અર્થ-સાર મદજુ કરવામાં મૂડ હોય તે ગધેડાની પેઠે માત્ર બાર વદન કરે છે. માત્ર પરીક્ષા પસાર કરી જવાથી વિદ્યાર્થીઓને એ ચંદનનો જોતો ખેંચનાર ગધેડાની અવસ્થામાં જ આવી રહેલા સમજવા તેટલા માટે શિક્ષણક્રમ અને શિક્ષણપદ્ધતિ એવા પ્રકારના હોવા જોઈએ કે તેથી ‘શિક્ષણ’ શબ્દમાં સનાત્નિતો વારતવિક અથ સાર્થક-સરળ થાય જે નિશાળ આ હેતુ સિદ્ધ કરી શકે નહિ તો નિશાળને ‘નિશાળ’ કહેવી જોઈએ નહિ અને ત્યાં આપત શિક્ષણને ‘શિક્ષણ’ કહેવું જોઈએ નહિ, પણ અભ્યાસ કરાવવાનું એક જાડ વાંટ કહેવું જોઈએ કે જે કસો અથ સમજ્યા વિના પાતાની મેજે એક ગતિમાં જાય કરે છે અને પગની પેડે માત્ર કામ જ આપી શકે છે. (૭૨)

। શિક્ષણ બાળકની જુદી ઉપર કેવી અસર નીપજવે છે તે નીચેના શ્લોકમાં ૧૫૧૫૮ની ઉપમાદ્વારા સમજાવવામાં આવે છે ।

શુદ્ધિપટ્ટે નિશ્વજાન્મકો વર્ગ । ૭૩ ॥

જ્ઞાનાદ્યાવરણધયોપગમતઃ પ્રાપ્તો વરો હૃત્પટ્ટો ।

માત્રાદેઃ શુભયોગતાત્ર પતિતાઃ સત્સંસ્કૃતેર્વિન્દવઃ ॥

યાવચ્ચાત્ર તથાપિ સુન્દરતરો વર્ણઃ સુશિક્ષાત્મકઃ ।

નો પૂર્યેત ન તાવતાઽતિરુચિરો દૃશ્યેત ચેતઃ પટઃ ॥

બાળકના બુદ્ધિપટમાં શિક્ષણનો રંગ.

ભાવાર્થ તથા વિવેચન—કોઈ પણ જાતનો નકશો ચિતરવાનો હોય ત્યારે પ્રથમ નકશાનો પટ તૈયાર કરવામાં આવે છે પછી જે પ્રકારનાં ચિત્રો ચિતરવાનાં હોય તેનાં ટપકાં પાડવામાં આવે છે, અથવા રૂપરેખાઓ આંકવામાં આવે છે, અને પછી તેની અંદર જુદા જુદા રંગો પૂરવામાં આવે છે. તેવી જ રીતે બાળકનું હૃદય યા તેની બુદ્ધિ એ પણ એક નકશાનો પટ છે. તે પટ જ્ઞાનાવરણીય આદિ કર્મના આધુનિક અથવા પૂર્વકાલીન ક્ષયોપશમ આદિથી તૈયાર થાય છે, એટલે તે પટ આગલા ભવથી જ ધણે ભાગે સાથે આવે છે. તેમાં ગર્ભાવસ્થામાં અને જન્મ પછી રક્ષક માતા આદિના શુભ યોગથી અને તેની સારા પ્રકારની માવજતથી સારા સંસ્કાર-રૂપી ટપકાં પડે છે, અથવા રૂપરેખાઓ આંકાય છે. તથાપિ જ્યાંસુધી નૈતિક ધાર્મિક શિક્ષણરૂપ જુદા જુદા રંગો તે રૂપરેખાઓમાં પૂરવામાં નથી આવ્યા ત્યાંસુધી તે પટ સુંદર દેખાતો નથી, અને નકશો પૂર્ણ થયો ગણાતો નથી. માટે બાળકના બુદ્ધિરૂપ પટની અંદર સુશિક્ષણરૂપી રંગ પુરાવાની પ્રથમ જરૂર છે. એ રીતે રૂપરેખામાદારા બુદ્ધિપટ અને ચિત્રપટની સમાનતા દર્શાવી અને ઉભય પટમાં આવેખવાનું કાર્ય કેવી રીતે ચાલે છે તે સમજાવ્યું. ચિત્રપાટી જેવી રીતે હસ્તકૃત હોય છે, તેવી જ રીતે બુદ્ધિપટ મનુષ્યને તેના જ્ઞાનાવરણીય આદિ કર્મોના ક્ષયોપશમના પ્રમાણમાં ન્યૂનાધિક ઉજ્જવલ મળે છે અને એ બુદ્ધિપટમાં સુશિક્ષણરૂપ રંગ ચડે છે ત્યારે તે સુંદર દેખાય છે; તોપણ એટલું તો ખરું કે એ રંગથી તે બુદ્ધિપટ માત્ર ‘સુંદર’ જ દેખાય છે અને તેમાં જે ઉચ્ચ ગુણો હોવા આવશ્યક છે તે ગુણો તો તેને પૂર્વ કર્મોને યોગે તથા ગર્ભ પછીના સંસ્કારોવડે જ મળી ગયા હોય છે. સત્શિક્ષણ એ ગુણોને વધારે સુંદર દેખાવમાં રજુ કરવા

ઉપરાંત ખીજું કશું કરવાને સમર્થ હોતું નથી, છતાં નકરો સંપૂર્ણ કરવાને
માટે જેમ રંગોનીએ જરૂર છે તેમ - મનુષ્યના કુદરતી-જન્મથી જ પ્રાપ્ત
ચત્તેશ્વર શુભેના વિકાસને અર્થે શિક્ષણની પણ જરૂર છે. (૭૩)

[શિક્ષણની આવશ્યકતાનું સૂચન કર્યા પછી, હવે એ શિક્ષણ આપવાની
પદ્ધતિ કેવી હોવી જોઈએ તેનું સૂચન કરવામાં આવે છે:]

શિક્ષણપદ્ધતિપ્રકારાઃ । ૭૪-। ૭૬ ॥

સ્યાન્નેચ્છિક્ષણપદ્ધતિર્વિરહિતાં ધર્મેણ નીત્યા તદા ।
કૃત્યાકૃત્યવિવેકશૂન્યમતિદા જ્ઞાન્યુજ્જિતાં રાજસી ॥
કિં ચેયં વ્યવહારમાર્ગમપિ નો સાધ્યક્રમાદર્શયેત્ ।
સા જ્ઞેયા કિલ તામસી વિપદ્ધરી લોકદ્વયે દુઃસ્વદા ॥
યા વર્ગત્રયસાધિની વ્યવહરતેર્નેતિશ્ચ ધર્મસ્ય વા ।
સ્પષ્ટં માર્ગનિર્દર્શિની સરલતાનિઃસ્વાર્થબુદ્ધચર્પિણી ॥
શુભ્રા સત્ત્વપદા સદૈવ સુસ્વદા લોકદ્વયાર્થપ્રદા ।
શિક્ષાપદ્ધતિરુત્તમા જગતિ સૈવૌચિત્યમાપદ્યતે ॥

શિક્ષણપદ્ધતિના પ્રકાર.

આવાર્થ—જાણકના હૃદયમાં ધાર્મિક શક્તિ સ્પૃશ્યમાન રહે અને ધર્મા-
ત્મક ધર્મ તરફનું વલણ રહે તેટલું શિક્ષણ આપવી શિક્ષણપદ્ધતિમાં રહેતું
જોઈએ જો તેટલું પણ ધાર્મિક અને નૈતિક શિક્ષણ ન હોય તો
તે પદ્ધતિના એક અધિકષ્ટમાં જ નહીં પણ ખીણતો નથી અને તે પદ્ધતિ ‘રજ-
સી’ ગણાય છે. તે ન શિક્ષણથી અજ્ઞાતાની ખરી યાન્ત્રિક મગી શક્તી
નથી જે પાતિમાં ધર્મ અને નીતિના તત્ત્વો તે ન હોય પણ વ્યવહારિક કુ-
શળતા અને જ્ઞાનો પણ સમાવેત નથી અને આગળ દોષ તે કેમવળી નૈતિક
અને નૈતિક પાત્રી ઉપરથી જાણકને કેવી પાડનાર હોવાથી સારું

અને શાન્તિ એ બન્ને ગુણોથી રહિત હોવાને લીધે કાળા રંગની 'તમો-ગુણમયી' ગણી શકાય. (૭૪.)

જે પદ્ધતિ ધર્મ, અર્થ અને મોક્ષ એ ત્રણ વર્ગનાં સાધનાતું દિગ્દર્શન કરાવવાની સાથે વ્યવહાર, નીતિ અને ધર્મના માર્ગનું સ્પષ્ટ ભાન કરાવે છે એટલે કે વ્યાવહારિક, નૈતિક અને ધાર્મિક એ ત્રણેનાં તત્ત્વોને યથાથોગ્ય અવકાશ મળવાથી જે કેળવણી બાળકને સામાન્ય પદાર્થવિજ્ઞાનનો બોધ કરવા ઉપરાંત હૃદયમાં સરસતા, નીતિપટુતા, નિઃસ્વાર્થવૃત્તિ અને પરમાર્થ-બુદ્ધિનાં બીજ રોપે છે, ઔદિક અને પારલૌકિક બંને પ્રકારનાં સુખના હેતુઓ ઉપર દૃષ્ટિ કરાવી બંને લોકનું હિત સધાવે છે, તે કેળવણી 'ઉન્નત-સત્ત્વગુણમયી'—શ્રેષ્ઠ ગણાત છે. શાસ્ત્રીય અને લૌકિક એ બંને દૃષ્ટિએ આ પદ્ધતિ જગતમાં ઉત્તમ અને ઉચિત ગણી શકાય. (૭૫)

વિવેચન—સમસ્ત જગતમાં ત્રણ ગુણો વિસ્તરેલા છે: સત્ત્વ, રજસ્ અને તમસ્. સત્ત્વગુણ સુખપ્રેરક છે, રજસ્ સુખદુઃખપ્રેરક છે અને તમસ્ દુઃખપ્રેરક છે; એ જ પ્રમાણે જગતમાં કોઈ પણ વસ્તુના ત્રણ ભેદો વિકાસનોએ ગુણને અનુલક્ષીને લેખ્યા છે: ઉત્તમ, મધ્યમ અને કનિષ્ઠ. શિક્ષણ-પદ્ધતિના પણ એ જ ક્રમે ત્રણ પ્રકાર લેખી શકાય: સાત્ત્વિક, રાજસ્ અને તામસ્. સાત્ત્વિક પદ્ધતિ ઉત્તમ પ્રકારની, રાજસ્ મધ્યમ પ્રકારની અને તામસ્ કનિષ્ઠ પ્રકારની સમજવી. મોતેન કહે છે કે માત્ર સ્વૃજ વ્યાવહારિક ફળ મેળવવાની આશાથી વિદ્યાભ્યાસ કરવો એ શારદાદેવીની દુપા અને પ્રસાદનો દુરુપયોગ કરવા બરાબર છે એ જ તામસ્ પ્રકારની શિક્ષણપદ્ધતિ સમજવી. નીતિ અને ધર્મની ગંધવિનાની માત્ર ધનપ્રાપ્તિ કરાવનારી કેળવણી કે જે વિદ્યાર્થીના આત્માની સાથે વળગેલા સંસ્કારોને કંચળ બનાવવાનું સામર્થ્ય ધરાવતી નથી પરંતુ અનેકાનેક હનિકષ્ટ અને દુષ્ટ ઉપાયોદ્ધારા વ્યવહારમાં વિજય મેળવવા ધનપ્રાપ્તિ કરી સંસારબંધનમાં ગુંચવી રહેવાના સંસ્કારો પાટે છે તે કેળવણીને 'તમોગુણમયી' સમજવી. આ પ્રકારની કેળવણીથી પણ બુદ્ધિનો વિકાસ તો થાય છે ખરો, પરંતુ તે આટલું માર્ગ થાય છે અને આત્માને તેથી દુરો પણ જાત ન

યતાં ધણે એરલાખ થવા પામે છે. 'રત્નેશુભી' શિક્ષણ 'તમોશુભી' કરતાં કેટલેક અંશે યદીઆતું છે. નીતિનું શિક્ષણ આપવામાં આવે અને તે સાથે વ્યવહારનું શિક્ષણ આપવામાં આવે, પરંતુ ધામક શિક્ષણથી વંચિત રહે, તો તે વિદ્યાર્થી રત્નેશુભી શિક્ષણ પામેલો લેખાય. આ શિક્ષણમાં ભલે નીતિનો સમાવેશ થાય, પરંતુ વિદ્યાર્થીના અંતરમાં તે નીતિનું પાચન થતું નથી; આથી નીતિસંબંધી ધણુંજે જ્ઞાન તે વિદ્યાર્થી ધરાવતો હોય છે, નીતિ-સંબંધી કેળવણીની પરીક્ષા લેવામાં આવે તો દેશ્ય તે વિદ્યાર્થી તેમાં સારી રીતે કસીર્ખું પણ નીવડે, પરંતુ તે જ નીતિનું પાચન નહિ થવાથી વ્યવહારમાં નીતિપુરઃસર વર્તવાની અભિવ્રાજા તેના હૃદયમાં જાગૃત થતી નથી અને તેથી નીતિનું શિક્ષણ પામ્યા છતાં તે નીતિમાન માણસ બનવા પામતો નથી. ધર્મની કેળવણીના અભાવે અને માત્ર નીતિનું લુપ્તશુ' શિક્ષણ અપાતું રહેવાને પરિણામે આ પ્રકારની રત્નેશુભી શિક્ષણપદ્ધતિનો વિસ્તાર વધતો જાય છે. આજકાલ આપણી શાળાઓમાં વિદ્યાર્થીઓને જે પ્રકારની કેળવણી અપાય છે તે કેળવણી 'રત્નેશુભી' એટલે મધ્યમ પ્રકારની છે. એ શાળાઓમાં નીતિની કેળવણી અપાય છે, પરંતુ એ નીતિને વિદ્યાર્થીઓ પચાવી શકતા નથી અને તેથી એ નીતિશિક્ષણ તેમને સહવર્તનશીલ બનાવવાની દૃષ્ટી જનમાનનીર્ગ આપતું નથી. "એટોની શિક્ષણકળાનાં સૂત્રોને અવલખીને કરાવાએલા અભ્યાસના પરિણામમાં વિદ્યાર્થી જે દાદ માળેલો છે તેનો તે જવાબ સમજ્યા છે કે નહિ, અથવાનો તેણે વિદ્યાને પોતાની જ કરી લીધી છે કે નહિ તે ચાતની તપાસ કર્યા નાદે વિદ્યાર્થી પાન જે રાત તે માળેલો હોય તેનો જીવ જીવ નહીં પદ્ધતિએ બિલ બિલ વિચારે પદ્ધતિ વિચારે કરાવેના વ્યવસ્થા જે વસ્તુ જે પમા આપણે ખાધી હોય તે જ વસ્તુ તે જ પમા વચન કરી નાખતું એ અજ્ઞાન અને મદામિ તારના છે, એવું કે જે વસ્તુ પચાવવાને અંગે જે ઉપે જે સ્થિતિમાં પેટના નાખરામ આ રી હોય તે વસ્તુ વ્યવસ્થાથી રચનાને પામે નહિ ત્યાં નહીં પેટ પાચી રહેતો જાતની નથી એવું કહેવામાં આવે નથી" માટેકેલ માનવજાત આ સગા અજ્ઞાન સત્ય છે આપણી દાદની શાળાઓમાં જે

અવધાર તથા નીતિનું શિક્ષણ આપવામાં આવે છે તે શિક્ષણનું વિદ્યાર્થીઓ પરીણમાં વસન કરી નાંખે છે અને ખરી તેઓ સંતુષ્ટ થાય છે. તે શિક્ષણ વિદ્યાર્થીના મનમની નસેનસમાં ઉતરીને પોતાનું આપનારું થઈ પડે છે કે નહિ તેની રસરસ રાજ્યવામાં નહિ આવતી પોતાની જો 'કુશળ' શિક્ષણ જોઈએ તેટલા પ્રમાણમાં વ્યવહારમાં ઉપયોગી નીવડતું નથી, પરંતુ વિદ્યાર્થીઓને ખરીણમાં જતીનું નીવડવા જેટલા જ લાયક બનાવી શકે છે. આ રત્ને-ગુણી શિક્ષણપદ્ધતિને સુધારીને તેને સાત્ત્વિક બનાવવામાં આવે તો તેથી પ્રત્યેક વિદ્યાર્થીને મોટા લાભ થાય. વ્યવહાર, ધર્મ અને નીતિની કેળવણી જોયે પ્રકારે આપવામાં આવે કે જેથી વિદ્યાર્થી વ્યવહારકુશળ, નીતિમાન, સરસ, પરમાર્થરુચિવાળો, ધર્મરતિ અને દેશસેવક બને તો જો કેળવણી ઉચ્ચત્ત્વ વર્ણપુરુષ અને સાત્ત્વિક લેખાય. વ્યવહાર, ધર્મ અને નીતિની કેળવણી વિદ્યાર્થીના વર્તન ઉપર અસર કરનારી ન નીવડે તો તે અર્થહીન કેળવણી 'સાત્ત્વિક કેળવણી' ની ગણનામાં આવી શકે નહિ, પણ તે 'રત્નેગુણી કેળવણી' જ લેખાય. સાત્ત્વિક કેળવણીની ઉત્તમ અસર જો છે કે તે ધર્માર્થ-કામમોક્ષનું દિગ્દર્શન કરાવે છે અને ઐહિક સાથે આધુનિક સુખની અભિ-લાષા વિદ્યાર્થીના હૃદયમાં ઉત્પન્ન કરી તેને હવ્યપથગામી બનાવે છે. જો પ્રમાણે 'આત્મહિતકર' દૃષ્ટિથી જોતાં જ કેળવણી જાગે તે જ કેળવણી વસ્તુતઃ 'કેળવણી' અથવા 'શિક્ષણ' ના નામને સાર્થક કરનારી લેખાય છે. (૭૪-૭૫)

[જે ત્રણ પ્રકારની કેળવણી પૃથક્ પૃથક્ કેવી અસરો નીપજાવે છે તે અગ્ર દર્શાવાય છે:-]

ત્રિવિધશિક્ષણપદ્ધતિપરિણામઃ । ૭૬ ॥

દુર્નીતિં દુરિતં તથા વितनुते विद्याऽधमा तामसी ।
 विचेहा विविधास्तनोति विपयामक्तिं च या राजसी ॥
 श्रद्धां रक्षति शिक्षयत्युपकृतिं प्रामाणिकत्वं तथा ।

ચારિત્રં સુનયંતિ નિત્યં નિત્યં નિત્યં નિત્યં ॥

તામસી રા.

ભાવાર્થ—તમેગુણવાચક તામસી, કેળવણી, માણસને નીતિથી બદ

દરી અનીતિને માટે પસંદી બળ છે, અને પાપની રૂતિઓને ચોક્કસ આપી
ધરમથી અલગ કરે છે. આ કેળવણી અંધમ હોવાથી ત્યાગ્ય છે. રાજેગુણ
વિવિધ રાજસી કેળવણી વિવિધ પ્રકારની ગુણના વર્ણનોને લેવાય છે,
દીનિયમનું વિષયસુખમાં આસક્તિ વધારે છે, દમનના લોભને લીધે ધણા
અનર્થ નિવળે છે, તે મધ્યમ પ્રકારની અને આત્મદિતકર નહિ હોવાથી
આદરણીય નથી, પણ જે શિક્ષણપદ્ધતિ સત્યગુણવિવિધ સાત્ત્વક છે તે
ધાર્મિક સદાનું રક્ષણ કરે છે, પરાપકાર કરવાનું શિક્ષણ આપે છે, સત્ય-
વાદી, પ્રામાણિક રહેવાનો પાઠ સિખવે છે, અને નીતિના માર્ગમાં દલતા ક-
રાવી અદિભ્યંતરી વિશુદ્ધિ કરાવે છે, તે વિંચા ઉત્તમ હોવાથી આદરણીય
છે, તેથી આ ત્રીજા પ્રકારની શિક્ષણપદ્ધતિ જ સર્વત્ર નિવત્ત સરી જોઈએ. (૭૬)

વિવેચન—જે ત્રણ પ્રકારના ગુણોથી સુખ શિક્ષણ કહેવામાં આવેલું
છે તે ત્રણ પ્રકારના ગુણોનાં લક્ષણ 'ભાવપ્રકાર' નામક અંશમાં કહેવામાં
આવેલાં છે. તમેગુણનાં લક્ષણ આ પ્રમાણે છે—

નાસ્તિક્યં લવિષ્ણતાઃકિંચિત્કાલકલ્પં ચ દુષ્ટા મનિઃ ।

પ્રીતિર્નિન્દિતર્ક્કમર્કમનિ સદા નિદ્રાસુપ્તાઃકિંચિત્કાલ ॥

અજ્ઞાને કિંચ સર્વતોપિ સત્તમે કોષાન્નવા મૂલતા ।

પ્રત્યક્ષતા દિ સમોગુણેન સદિતસ્ત્વેતે ગુણાન્નવા ॥

અર્થ—નાસ્તિકતા, અવિશ્વસ ખેદ, અતિશય આલસ, દુષ્ટ મતિ,
નિસ્તિ કમોરિમાં પ્રીતિ, અદાનત નિદ્રાસુપ્ત, અજ્ઞાન અને સર્વત્ર સતત
કોષાન્નવા તથા મૂલતા એ તમેગુણગુણ એવસના ગુણ કહેલા છે. રાજેગુ-
ણનાં લક્ષણ નીચે પ્રમાણે કહેલાં છે—

ક્રોધભ્રમહવચીલતા ચ કુપુર્લ કુન્નં કન્યેષ્ઠાચિદા ।

દેવઃ—અનુભવતાન્નવીર્યવચ્ચં જાદીરતાઈદુનિઃ ॥

પેશ્વર્યાદભિમાનિતાડતિશયિતાડનન્દોડધિકશ્રાટનં ।
પ્રખ્યાતા હિ રજોગુણેન સહિતસ્યૈતે ગુણાશ્રેતસઃ ॥

અર્થાત—ક્રોધ, તાડનત્તપરતા, ધર્મ દુઃખ, સુખની અધિક ધર્યા,
દંભ, કામુકતા, જૂઠાં વચન, અધીરતા, અદંકાર, ઐશ્વર્યજન્ય અભિમાન,
અધિક આનંદ અને અટનઃ એ રજોગુણવિશિષ્ટ ચેતસના ગુણ કહેલા છે.
સૌથી શ્રેષ્ઠ સત્વગુણનાં લક્ષણ આ પ્રમાણે દર્શાવેલાં છે—

આસ્તિક્યં પ્રવિભજ્ય મોજનમનુતાપશ્ચ તથ્યં વચો ।
મેધાબુદ્ધિનિશ્ચમાશ્ચ કરુણા જ્ઞાનં ચ નિર્દમ્ભતા ॥
કર્માનિદિતમસ્પૃહં ચ વિનયો ધર્મઃ સદૈવાદરા—
દેતે સત્ત્વગુણાન્વિતસ્ય મનસો ગીતા ગુણા જ્ઞાનિભિઃ ॥

અર્થાત—આશ્રિતકતા, અત્રપાન વહેંચીને જમવાની ટેવ, અનુતાપ,
સત્ય વાણી, મેધા, બુદ્ધિ, ધૈર્ય, ક્ષમા, કરુણા, જ્ઞાન, નિષ્કપટ ભાવ, અનિદિત
અને સ્પૃહારહિત કર્મ તથા નિરતર આદરયુક્ત વિનય અને ધર્મઃ એ સત્ત્વ-
ગુણયુક્ત ચેતસના ગુણો કહેલા છે.

દરેક શિક્ષણપદ્ધતિમાં ઉપર કહેલા ત્રણ ગુણોમાંનો હરકોઈ એક જ
ગુણ રહેલો હોય છે એમ સમજવું નહિ. ત્રણ ગુણોના અંશ તેમાં મિશ્રિત
ભાવે રહેલો હોય છે, પરંતુ ત્રણમાંથી કોઈ એક ગુણ બીજા ગુણો કરતાં
વિશિષ્ટપણે પ્રવર્તી રહેલો હોય છે અને તેથી તે શિક્ષણ તે વિશિષ્ટગુણ-
યુક્ત લેખાય છે. એ નિયમાનુસારે તમોગુણી, રજોગુણી અને સત્ત્વગુણી
શિક્ષણ મનુષ્યને કેવા પ્રકારના લાજ લાગે કરે છે અને ચેતસને-મનને કેવી
અસર કરે છે તે ઉપર જણાવેલાં તેનાં લક્ષણો ઉપરથી સહેલાઈથી સમજ
સાકાશે. એ ઉપરથી સૌથી ઉત્તમ શિક્ષણ સત્ત્વગુણવિશિષ્ટ સમજવું અને
અન્યગુણવિશિષ્ટ શિક્ષણ મધ્યમ તથા કનિષ્ઠ પ્રકારનાં હોય ત્યાંજ
ગણવાં જોઈએ. (૭૬)

ચતુર્થ પરિચ્છેદ.

શિક્ષક અને શિક્ષણ.

શીલ્પી: શિક્ષક: ૧। ૭૭। ૭૮ ॥

કાલો યં સફલસ્તદા યદિ ભવેત્પ્રામાણિકઃ શિક્ષકઃ ।
 સત્યાચારવિચારકાર્યનિપુણઃ સૌજન્યશાલી બુધઃ ॥
 શિષ્યાણાં હિતચિન્તકશ્ચ ચતુરશ્ચિત્તે પ્રસન્નઃ સદા ।
 નિઃસ્વાર્થઃ કરુણાપરઃ સહૃદયઃ પૂજ્યઃ પાવિત્રઃ પરઃ ॥
 હૃદ્વાલસ્ય નિરીક્ષ્ય યં પ્રમુદિતં પ્રેમ્ણા સુપુટં ભવે-
 ચ્છ્રોતું યદ્વચનં પ્રસન્નમનસો વાંચ્છન્તિવાલાઃ સદા ॥
 યં શિષ્યા ગુરુભાવતો હૃદિ મુદા મન્યન્ત એવ સ્વતો ।
 યોગ્યો વાલકશિક્ષણે સમનુજો વિદ્યાર્થીવર્ગાર્ચિતઃ ॥

શિક્ષક કેવો હોયો જોઈએ ?

ભાવાર્થ—વિદ્યાર્થી અવસ્થાની સજ્જતાનો આધાર કેટલેક અંશે શિક્ષકની યોગ્યતા ઉપર રહેલો છે. જાળકોને કેળવણી આપનાર શિક્ષક અ-સત્યવાદી, અપ્રમાણિક ન હોય, આચાર વિચારમાં શુદ્ધ અને કન્યાનિપુણ હોય, જેની ધાન્યતા અને નિમિત્ત સુવર્ણના રકુડી સ્ત્રી હોય, વિદ્યાર્થીઓનું હિત જેના હૈયામાં રમી રહ્યું હોય, જેના હાથને જાળનાર ગાસાક અને વિહાન હોય, ચિત્તમાં દમેલા પ્રસન્નતા ભરી હોય સ્વાર્થમુદ્દિ બીજકુલ ન હોય, હૃદય દમેના દૂપાથી આટ રહેતું હોય, જે વિદ્યાર્થીઓનો સાચો મિત્ર હોય, અને જેની પવિત્રતાથી વિદ્યાર્થીઓના મનમાં પોતાની મેજે તેના પ્રત્ય પૂજ્ય બાવ પ્રદટ થાય એવી યોગ્યતા જેનામાં હોય તે જ માણસ નિરુદ્ધ પદને યોગ્ય બની શકે છે. (૭૭)

જેને જોવાથી બાળકોનાં મન જાણે ચમને જેતાં હોય તેમ બધ-
લીત ન બને, કિન્તુ જાણે પોતાનાં પૂજ્ય પાળકને જેતાં હોય તેવી
રીતે પ્રેમથી પ્રદક્ષિત અને પ્રસન્ન રહે, તેમ જ જેનાં હિતવચનો અને
શિક્ષાવચનો એવી શૈલીથી બોલાતાં હોય કે બાળકો અત્યંત ખુશાલી સાથે
તે વચનો સાંભળવાને તકલી રહ્યાં હોય, અને પ્રસન્નતાપૂર્વક તે વચનો
માન્ય કરે, તેમ જ જેના નિર્દોષ વર્તનથી આકર્ષાયેલા વિદ્યાર્થીઓ તેને
હર્ષપૂર્વક પોતાની મેળે જ ગુરુઆચારી માનતા હોય, વિદ્યાર્થી વર્ગને માનનીય
અને ઉપર દેહેલી યોગ્યતાવાળો માણસ બાળકોને કેળવણી આપવાને લાયક
શિક્ષક બની શકે છે. (૭૮)

વિવેચન—ગુરુ પ્રત્યે શિષ્યનો પૂજ્ય ભાવ અને શિષ્ય પ્રતિ ગુરુનો
વત્સલ ભાવ એ બંને ગુણોથી એક વિદ્યાર્થી પોતાના અભ્યાસમાં જેટલો
સફળ નીવડી શકે છે તેટલો સફળ પોતામાં ગમે તેવી ચપલ શુદ્ધિ હોય
અને ગુરુમાં ગમે તેટલું જ્ઞાન અર્જુ હોય તોપણ તે નીવડી શકતો નથી.
આ કારણથી ગુરુની યોગ્યતા એવી હોવી જોઈએ કે જેથી શિષ્ય તેના પ્રત્યે
પૂજ્ય ભાવ ધારણ કરે. શિષ્યનો પૂજ્ય ભાવ પ્રાપ્ત કરવા માટે પહેલાં ગુરુમાં
શિષ્ય પ્રતિ પુત્રવત્ વત્સલ ભાવ હોવાની જરૂર છે. જે ગુરુઓ શિષ્યોના
આદર્શ પોતાની અતુલ વિદ્વતાવડે અથવાનો ચમચમતી સોડીવડે કરે છે
તે ગુરુઓ વત્સલ ભાવની ન્યૂનતાથી પોતાના કાર્યમાં સફળ નીવડતા નથી. આ
કારણથી ગુરુમાં અનેક શાન્ત અને સરસ ગુણો હોવાની આવશ્યકતા છે. વળી બા-
ળકની બુદ્ધિની અંદાજીને ધન્યાર જેવી રીતે માનાપિતા હોય છે તેવી જ રીતે
શિક્ષક પણ હોય છે અને શિક્ષકના બોલ તથા વર્તનની જાણ બાળકોપર
પડે છે, એ કારણથી નીચિના ગુણોથી સુસજ્જિત પ્રત્યેક વિદ્યાર્થીને માટે
હોવાની જરૂર છે. જે શિક્ષક અસત્યવાદી, અપ્રામાદિષ્ટ અને માણસ આવર-
ણવાળો હોય છે તે શિષ્ય પણ તેના વર્તન પ્રમાણે વર્તનમાં દોષ દેખ-
તો નથી. એ કારણથી શિક્ષક સદ્ગુણુજ્ઞ જ હોવો જોઈએ. બાળકોને કહ્યું
છે કે “હોરુનાં સર્ગ સર્જાયેલાં છે વિદ્યાવાદી હૃદય કે તેમણે માન-
સપ્ત વિદ્યા શોધી કાઢ્યાં હતાં હોય તોય વિદ્યા દેખી કાઢવાને માટે કશું

સામગ્રી જોઈએ. એકમંત્ર, પૂરેકા ઉભય ગુણોવાંભોં શિક્ષક જડે તેાં શોધી
 દાઢો, પરંતુ તે ઉભય વર્ગના શિક્ષકોમાંથી કેવળ જ્ઞાનસંપન્ન શિક્ષકન
 કરતાં સૌથી સારી રીતભાવવાળા અને વિનયશીલ શિક્ષકને પસંદ કરવાથી સાફ
 રહેશે. આ કદનવું તોત્પર્ય એ છે કે એક શિક્ષકમાં જે પ્રધાન ગુણ હો-
 વાની જરૂર છે તે તેના આંતરૂં સદ્ગુણોની છે, તેનામાં ઓછી કે વધુ નિહતા
 હોય તે ભાગત પ્રધાન નથી પણ ગાણુ છે. આજદાસ ઉંચી પરીક્ષાઓ
 પસંદ કરીને વિદ્યાનુ બનેલા શિક્ષકને શાળાઓમાં રોકવાનું પાંદ કરવામાં
 આવે છે, પરંતુ તેઓના ગુણો તરફ ઓછું લક્ષ આપવામાં આવે છે; તે
 રીતે શિક્ષકની પસંદગીને ગાંઠે દૃષ્ટ નથી. ગુરુ તરીકેના ધર્મો અતિપવિત્ર
 અને પુરુષદાસ છે એ ધર્મો દરવાથી કાંઈ અતુલ ધનસંપત્તિની પ્રાપ્તિ થતી
 નથી, પરંતુ તે ધર્મો ભવિષ્યની પ્રાપ્તિ દિન કરનારો હોયને જ સરળા ધર્-
 મામાં પ્રથમ પદે વિરાજે છે. ગુરુના નિર્વાદને અર્થે તેને ન્યૂનાધિક ધન મળે
 એ અશક્ય છે, પરંતુ તે ધન તેના અમના પ્રમાણપુરઃસર નથી જ
 આપાતુ. એક બાળકને નીનિમ ના, સંઘાચારી, ઉચ્ચભાવનાવૃક્ત અને વિદ્યાનુ
 બળવાન ગુરુને તેા અગુરુ કે વ્યસ પતિ આપવામાં આવે તેા જ તેનો
 એને પડેલા બધો આપવામાં આવશે લેખાળ, પરંતુ તેદશુ ધન તેને ન
 મળે તે તેથી અસમુદ્ધ ન થતા જગતના દિવને અર્થે તેજે એ ધર્મો
 નીકળે છે એમ જ સમજાવુ જોએ. તે એ દિનદિક્ષથી જ ગુરુ તરીકેના
 પવિત્ર પદો તેઓ કરે, તેા જ તેઓ બરા મૂર અને મદાત્મા લેખાવાને
 પાત્ર હોરાય નહિતે ધનરામિ ન અનેક દુષ્ટ ધર્માઓ પામુ થકે
 અને ધર્મ એ જ નાજસ્તી નુ નથી ગુરુમાં એક ગુણની વિશેષ
 રીત જરૂર છે તે જાણ કરી અને મનુષી વાળુની છે સાતિદ્યક અને
 માં સમજાવવાનું ગુરુ પેતાના વિવેકને દાન નવ કે વિદ્યા આપી
 મકે જગતનું જ્ય આપવાથી ન નવન કરવાથી અતી લક્ષની નથી જે
 ન નવને વિદ્યા જ્ય પતે છે તે ગુરુને વિદ્યા પેતાનો સુખ મળે છે
 ન નવને વિદ્યા જ્ય પતે છે તે ગુરુને વિદ્યા અપના હોય, તેાપણ શિષ્યોના
 ન નવને વિદ્યા જ્ય પતે છે તે ગુરુને વિદ્યા અપના કરવા કર વિ નવર થતી નથી,

અને તેઓ ગુરુ પ્રત્યે પૂજ્યભાવ ધરાવતા નથી. મનુસ્મૃતિમાં કહ્યું છે કે :
અહિસયૈવ શિષ્યાણાં કાર્ય શ્રેયોનુસાસનમ્ ।

વાક્ ચૈવ મધુરા શ્લઙ્ગા પ્રયોજ્યા ધર્મમિચ્છતા ॥

અર્થાત—ધર્મને ઇચ્છનારા વિદ્યાગુરુએ શિષ્યોને માર્યા વિના સારી રીતે શિખામણ આપીને બાણાવવા અને વાણી પણ ધીમી તથા મધુરી બોલવી.

ગુરુની ઉત્તમ પદવી દુઃખકર હોવા છતાં કેવી કસ્યાણુકર છે, તેનું એક દષ્ટાંત મહાભારતના આદિ પર્વમાં દ્રોણાચાર્યનું આપેલું છે. દ્રોણાચાર્યનો પુત્ર અશ્વત્થામા એક વાર બીજા ધનવાનોના પુત્રોને દૂધ પીતા જોઈને પોતાને દૂધ નહિ મળવાથી રડવા લાગ્યો. દ્રોણાચાર્યે ગાય મેળવવાને બહુ યત્ન કર્યો પણ ક્યાંય ગાય મળી નહીં. પછી બીજા બાળકોએ અશ્વત્થામાની મશ્કરી કરી દૂધ જેવું ચોખ્ખાનું પાણી તેને પાણું એટલે અશ્વત્થામા પોતે દૂધ પીધું એમ માનીને આનંદથી નાચવા લાગ્યોઃ આથી અશ્વત્થામાના પિતા ગરીબ દ્રોણને કોંકો ધિક્કાર આપવા લાગ્યા; છતાં દ્રોણાચાર્યે મનમાં ચિંતવ્યું કે “જે કે રિપ્રોથી ત્યગ્નયેક્ષો અને નિન્દાએક્ષો હું દૂર રહું પણ ધનની ઇચ્છાએ કરીને પાપિષ્ઠ પરસેવા તો કરું નહિ.” પછી બાળકોને વિદ્યાભ્યાસ કરાવવાનો ઉદ્દેશ દ્રોણાચાર્યે પુનઃ ચાલુ કર્યો પરંતુ દૂધને માટે રડતા પુત્રની દયાથી કિસ્કેરાઈને ધનને અર્થે નોકરી ચાકરીને સ્ત્રીકાર કરવાનું ઉચિત માન્યું નહિ, કારણકે શિક્ષાગુરુના ધર્મી ધનવાનોના ધન કરતાં વિશેષ માનપ્રદ અને પવિત્ર છે એવું દ્રોણાચાર્ય જાણતા હતા. માટે એ ઉત્તમ પદવીને સાર્થક કરાવ તેવી રીતે જ શિક્ષકોએ વર્તવું એ તેમનો પરમ ધર્મ છે. (૯૭-૭૮)

[હસ્ત ગુણોથી યુક્ત અર્થાત્ લાયક શિક્ષક ન હોય તો શિષ્યને કેવું અનિષ્ટ શિક્ષણ મળે છે તે હવે દર્શાવાય છે :]

યોગ્યશિક્ષકં વિના શિક્ષણનિષ્ફલતા । ૭૯ ॥

શિક્ષા શ્રેષ્ઠતરાસ્તુ શાસ્ત્રનિપુણૈઃ પ્રાજ્ઞૈર્જનૈર્નિર્મિતા ।

શિષ્ટો નો યદિ શિક્ષકો ભવતિ સા શિક્ષા પુનર્નિષ્ફલા ॥

વાલાઃ સન્ત્યનુકારિણઃ પ્રકૃતિતઃ પદ્યન્તિ યદ્યદ્દૃશં ।
માન્યે મુખ્યજને તથાનુકરણે પ્રાયો યતન્તે સ્વયમ્ ॥

યોગ્ય શિક્ષક વિના શિક્ષણની નિષ્ફળતા.

ભાવાર્થ—શિક્ષણમાં યાવતાં પુસ્તકો ગમે તેટલા હોય પ્રકારનાં હોય અને ગમે તેવા શાસ્ત્રજ્ઞો દેશ કાળ રૂપ પ્રાપ્ત પુરોનાં રચેલાં હોય તથાપિ ને સ્વતાઃ જડ હોવાથી શિક્ષકની મારફત શિક્ષણ પૂરું પાડે છે, એટલે તે શિક્ષકની સરળતા શિક્ષકની સિદ્ધતા-યોગ્યતાને આભારી છે. જો શિક્ષક સિદ્ધતાસંપન્ન-લાયક ન હોય તો હોય પ્રકારનાં પુસ્તકોની અંદર જોાવેલી સારી સારી શિક્ષણપદ્ધતિ પણ પ્રાપ્ત નિષ્ફળ થઈ પડે છે, કારણકે બાળકોની પ્રકૃતિ પ્રાપ્તે અનુકરણથીયે હોય છે તેમાં પણ માનનીય મુખી માણસનું આદિય સાદું હોય અથવા હલકું હોય તથાપિ તેને સાદું સમજ તેની નકલ કરવાની કૌશલ્ય સત્તર થાય છે; એટલે હોય શિક્ષકની બાળકોના મગજ ઉપર જે અસર થતી જોઈએ તે અસર નાલાયક શિક્ષકોનાં વિરલ વર્તન જોવાથી અને તેની નકલ કરવાથી થતા પામતી નથી; માટે શિક્ષક પૂરતી લાયકીવાળો હોવો જોઈએ. (૭૯)

વિવેચન—પૂર્વે કહેવામાં આવ્યું છે કે એક શિક્ષક જે શુર તરીકેની સર્વ પ્રકારની યોગ્યતા ધરાવે છે, તો તે સિધ્ધના મગજ ઉપર સારી છાપ પાડી શકે છે. તેથી હલકું શિક્ષક ગમે તેવો વિદ્વાન હોય, પરન્તુ જો સિધ્ધતા-યોગ્યતાવાળો ન હોય તો તેના વડે સિધ્ધને અપાએલું શિક્ષણ નિષ્ફળ જ નીવડે છે, કારણકે પુસ્તકો લાયકાથી મગજ નેટથી ત્વરાથી ભોધ મદલ કરી શકે છે તે કરતા વિગ્રેષ્ઠ ત્વરાથી સિધ્ધની આંખો શિક્ષકના સદસહ-વર્તનનો અને દાન સારી-માઠી વાળીનો સુરોષ-કુરોષ મદલ કરે છે; તેથી પુસ્તકોમાં અપાએલા જ્ઞાન કરતાં શિક્ષકના આરિચ્છદારા અપાતું જ્ઞાન વિશેષ અસરકારક નીવડે છે અને તેથી બાળકને શિક્ષણ આપવાનો કમ પ્રારંભ પડેલાં યોગ્ય શિક્ષકની પમંદગી કરવાનું વિસરી જવું ન જોઈએ. પૂર્વેને વિદ્વાન, વિનયી અને આત્મકિંત બનાવવા હોય તો તેમને યોગ્ય શિક્ષકોના દાયમાં જ મૂકવા જોઈએ. (૭૯)

નારા થઈ પડે છે. આ સ્થોકમાં એક વિદ્યાર્થીની અને યોગીની સ્થિતિની સમાનતા જનોવવામાં આવી છે. 'વિદ્યાભ્યાસ' પણ એક પ્રકારનો 'યોગ' છે, અને તેથી એ યોગની સાધનામાં પણ વિદ્યાર્થીને યોગીના મુદ્દા જે ધારણ કરવાની જરૂર પડે છે. વાર્તાપ્રધાપી, રમતીયાળ, પ્રમાદી, અસંગ અને વિવેચાસક્ત મનુષ્ય-અર્થાત્ યોગી મનુષ્ય યોગની દિવાલોમાં સ્થિર થઈ શકે તે નથી અને યોગની સીટીમાં અતિ પરિશ્રમે કરીને જો યોગી પચસીમાં હોય તો છે તે પુનઃ મંદ થઈને પતિત થાય છે, તેથી જ રીતે વિદ્યાર્થી પણ કોઈ દોષોને લીધે વિદ્યાભ્યાસમાં સ્થિર ન થઈ શકે તે નથી. અતિ આયાસવડે ધોડા અભ્યાસ તે કરે છે પરંતુ પુનઃ પ્રમાદ, વિવેચાસક્તિ વગેરે દોષો થઈ આવતાં તે સંપૂર્ણ શીખેલું જૂની તબક્કા છે અને અભ્યાસમાં અપ્રવૃત્તિ થાય છે. 'આયુર્ધર્મનીતિ' માં પણ એ જ પ્રકારના આઠ દોષો મુલેક વિદ્યાર્થીએ ત્યાગવા એવું ફરમાવ્યું છે :

કામ ક્રોધ તથા લોભં સ્વાદુ નૃગારસૌનુદ્યમ ।

આલસ્યમનિનિદ્રા ચ વિદ્યાર્થી કાલ વચ્ચેન ॥

અર્થાત્—વિદ્યાર્થીએ કામવાસના, ક્રોધ, લોભ, સ્વાદ, નૃગાર, નાચ-રંગ, આલસ્ય તથા અતિનિદ્રા એ આઠના ત્યાગ કરવો. આ સર્વ દોષો સ્વજવાનું ફરમાન એટલા માટે કરવામાં આવ્યું છે કે તેથી અભ્યાસમાં એકાગ્રતા પ્રાપ્ત થતી નથી. ક્રોધ અને એકાગ્રતા એ બે અભ્યાસનાં મુખ્ય લક્ષણો છે અને એ જને સંકલ્પેને દાનિ કરનારા જે દોષો હોય તે દોષો દૂર ન કરવામાં આવે તે વિદ્યાભ્યાસમાં અંતરાય નડે છે. વિદ્યાર્થી-ઓના ધર્મેને મૂકી જઈને આઠે માઠે જનારા વિદ્યાર્થીઓ ગમે તેવા બુદ્ધિમાન હોય નાપણુ દસમ અને એકાગ્રતાને અભાવે તેઓ પોતાના અભ્યાસમાં કદા સફળતા મેળવતા નથી. (૮૦)

[શિક્ષણમાં વિદ્યાર્થી ઘડે પડતા દોષો કહેવાયા; હવે તેને મદદરૂપ ઘડે પડનારા સાધનો ક્યા ક્યા છે તે નમૂના છે.]

શિક્ષણમાધનાનિ । ૮૧ ॥

અકાન્તસ્થલમેવનં વ્યવહૃતૌ નૈશ્વિન્યસમ્પાદનં ।

અતરાયમૂલ કઈ જડમાં દોષ, તે એ તો રપટ જ છે કે જે સાધનો
 યોગીને યોગસાધનમાં સાદાપ્પરખ લેખાતાં દોષ, તે જ સાધનો વિદ્યાબ્યાસ
 દરવામાં પણ સાદાપ્પરખ વર્ધ જડમાં લેખીએ અને તેટલા માટે એક યોગીની
 પોંડ વિદ્યાર્થીએ પણ એ સાધનોનું સેવન કરવું લેખીએ-અવગમના દરવી
 લેખીએ નહિ. અબ્યાસ માટે એકાન્ત મેળવવી, નિશ્ચિન્તતા પ્રાપ્ત કરવી,
 ન્દી વગેરે સંસારની ઉપાધિઓથી દૂર રહેવું, અન્ય વિષય તરફ જતી ચિ-
 ત્તાવિનો રોધ કરીને એકામતા સંપાદન કરવી અને અખંડ બ્રહ્મચર્ય
 પાળવું; એ મુખ્ય સાધનોનું વિદ્યાર્થીએ સેવન કરવું એ કપરો આ
 શ્લોકમાં અપાએલો છે. વિદ્યાર્થીએ બીજી કેટલીક ટેવો પાડવાની જરૂર
 છે, જેવી કે રોજ વહેલાં ઊઠવું, નકામો વખત મર્યાદો નહિ, નિરંતર
 ઉદ્યમી થવું વગેરે; પરંતુ એ સર્વ ધર્મો પૂર્વ શ્લોકમાં તથા આ શ્લોકમાં
 દર્શાવેલા વિષયોમાં સમાઈ જાય છે. અબ્યાસને માટે એકાન્ત મેળવવાં એ-
 ટલું ધ્યાનમાં રાખવું કે “એકાન્ત વિદ્યારની જનેતા છે;” અને ખાસ
 કરીને અંચળ જ્ઞાનના વિદ્યાર્થીએ એકતા રહેવાની બહુ ટેવને લીધે વિકા-
 રના ભોગ થઈ પડે છે; પરંતુ જે વિદ્યાર્થીએ માત્ર અબ્યાસને માટે જ
 એકાન્ત શોધે છે અને બીજી વખત એકાન્તમાં આગસુ બેસી રહેવામાં ગા-
 જના નથી પરંતુ મિત્રોના સદવાસમાં ગાયે છે, તેઓ વિકારી વિચારોથી
 દૂર રહી શકે છે. આ શ્લોકમાં ‘એકાન્ત’ ને સિદ્ધિપુના સાધનરૂપે જાણવી
 છે એટલે તેનો ઉપયોગ જો અબ્યાસ દરવામાં કરવો હોય તો જ એકા-
 ન્તમાં રહેવું, પરંતુ વિચારવરગને દોડાવતાં એકાન્તમાં પ્રમાંદી બનીને પડી
 મંદું નહિ, નહિતો ‘એકાન્ત વિદ્યારની જનેતા’ રૂપે પેતાનું દર્શન દે છે.
 એકાન્ત, નિશ્ચિન્તતા, નિષ્પાધિક સ્થિતિ, અન્ય વિષય તરફ ચિત્તાવિત્તિ
 રોધ અને અખંડ બ્રહ્મચર્ય એ સર્વ સાધનો ‘ચિત્તની એકામતા’ અને
 ‘ઉદ્યમ’ રૂપી મુખ્ય સાધનોનાં જ ઉપસાધનો છે અને એ મુખ્ય સાધનો
 નંપ દન દરવામાં જ એ ઉપસાધનોનો ઉપયોગ વિદ્યાર્થીએ કરવાનો છે-
 અન્ય રીતિએ નહિ. (૮૧)

પંચમ પરિચ્છેદ.

બ્રહ્મચર્ય.

[વિદ્યાર્થી અવસ્થાનાં કર્તવ્યોની સંકળતા મઠે જે ધર્મો એક વિદ્યાર્થીને પાળવા લેઈએ તેમાં મુખ્ય ધર્મ ‘બ્રહ્મચર્યરક્ષણ’ નો છે. આ પરિચ્છેદમાં તે વિષે વિસ્તારથી બોધ આપવામાં આવ્યો છે અને વિદ્યાર્થીઓનાં બાહ્ય અવસ્થામાં થતાં ક્રમોનો ત્યાગ કરવાનો આગ્રહ કરવામાં આવ્યો છે.]

બ્રહ્મચર્યરક્ષણમ્ । ૮૨ ॥

કાલો વત્સરપશ્ચવિંશતિવયો વિદ્યાર્થમાજન્મતો ।
મસ્તિષ્કાદિવિકાશગાત્રરચનાકાલોપિ તાવાન્ પુનઃ ॥
તસ્મિન્સ્તેન સુરક્ષણીયમનઘં સદ્બ્રહ્મચર્યવ્રતં ।
તદ્વજ્રે કિલ સમ્ભવન્તિ વહવો દોષા મહાદુઃખદાઃ ॥

બ્રહ્મચર્યભંગે પોષણાપેક્ષયા ઘર્ષણાધિક્યમ્ । ૮૩ ॥

મસ્તિષ્કસ્ય યથા શ્રમો ભવતિ વા તાવદ્ભવેદ્ ઘર્ષણં ।
યાવદ્ ઘર્ષણમસ્તિ તાવદધિકં વાપેક્ષ્યતે પોષણમ્ ॥
વીર્યં પોષકમસ્ત્યતો યદિ ભવેત્તદ્રક્ષણં સર્વથા ।
મસ્તિષ્કં તુ તદૈવ રક્ષિતતરં સ્યાન્નાન્યથા તત્સ્થિતિઃ ॥

બ્રહ્મચર્યનું રક્ષણ.

ભાવાર્થ—જાગૃતી પચીસ વર્ષની ઉંમર થાય ત્યાંસુધીનો કાળ સાધારણ રીતે વિદ્યાર્થી અવસ્થાનો ગણાય છે, અને માણસના મગજનો વિકાસ અને શરીરના અંગોની ખાસવણી પણ વધુ નાને ત્યાંસુધીના સમયમાં જ થાય છે; એટલે તે સમય દરમ્યાન ખાસતા અંગોને પોષણ આપવા મઠે

અને અભ્યાસથી થાકી જતા મગજની પ્રુદ્ધિ ઠરવા માટે લોડીનું સત્ત્વ જે વીર્ય તેના રક્તજનની ખાસ જરૂર છે; માટે વિદ્યાર્થીઓએ વિદ્યાર્થી અવસ્થા સુધી નિર્મળ આચર્યો અખંડપણે બ્રહ્મચર્ય મત જાળવું જોઈએ. જેઓને દુર્ભાગ્યે સ્વેચ્છાથી અથવા માગાપે પાડેલી પ્રજ્વળી વિદ્યાર્થી અવસ્થામાં બ્રહ્મચર્ય અંગ ઠરવાનો વખત આવે છે તેઓને શારીરિક અને માનસિક મદાદગારશક્તિ અનુભવેલી સાથે ઘણી દાનિ પડેલવાનો સંભવ છે. (૮૨)

બ્રહ્મચર્યના ભંગથી પોષણ ફરતાં ધર્મજનની અધિકતા.

મગજભરી કરતી પડે તેવા દૈનિક અભ્યાસના ભોજનથી મગજને પચે પસારી લાંબે છે, અને જેન જેમ અભ્યાસનો પરિભ્રમ વધતો. જાંબ છે તેમ તેમ મગજનું ધર્મજ વધારે થાય છે. જેટલા પ્રમાણમાં મગજનું ધર્મજ થાય, તેનાથી અધિક-તેને પોષણ મગજું જોઈએ. ધસારાની ખોટ પૂરી પાડી મગજને પોષણ આપનાર જે કોઈ તરત હોય તો તે વીર્ય છે માટે તેનું સર્વથા રક્ષણ થવું જોઈએ જે તેમ થાય તો જીવનની આખાઈ અને મગજની પરિસ્થિતિને પ્રાપ્ત ધક્કો માગતો નથી; પણ મગજ અને શરીરને પોષણ આપનાર વીર્ય તરતને જે અપરિપક્વ સ્થિતિમાં કોઈ પછૂં રીતે દાનિ પડેલવાનો સંભવ જોવા થયો, તો પછી મગજનું પોષણ થવું તો દૂર રહ્યું પણ રક્ષણ થવુંએ મુશ્કેલ છે. (૮૩)

વિવેચન—વીર્યનો સંબંધ મનુષ્યના સ્વૃક્ષ દેહની સાથે તેમ જ માનસિક શક્તિની સાથે પણ રહેલો છે. જેઓ બહુવીર્ય અર્થાત્ વિશુદ્ધ બ્રહ્મચારી હોય છે તેઓની શારીરિક સંપત્તિ સારી હોય છે, એટલું જ નહિ, પણ તેઓનું મસ્તિષ્ક-મગજ પણ તાણું ને તાણું જ રહે છે. તેથી કુશલ જેઓ અખંડ બ્રહ્મચર્યને સેવી શકતા નથી તેઓની શારીરિક તેમ જ માનસિક શક્તિ દિવસ દિવસ ધીમી થતી જાય છે. આ કારણથી વીર્યને શરીરનો તેમ જ મગજનો રાગ હોય છે. વીર્ય સંપૂર્ણ રીતે પરિપક્વ થવાનો સમય આશાન્યતાઅના વિદ્વાનોએ ૨૫ વર્ષ સુધીનો લેખ્યો છે અને તેથી તેને અનુસરીને વિદ્વાનોએ લપટેસું છે કે વિદ્યાર્થીઓએ પ્રથમ અવસ્થામાં વિશુદ્ધ બ્રહ્મચર્ય જાળવું. એ અવસ્થામાં જે વિદ્યાર્થીઓ,

અહ્યર્થ પાળી શકે નહિ, તો તેઓ શારીરિક સ્વાસ્થ્યને અનુભવી શકતા
 નથી, તેમજ માનસિક શક્તિ ક્ષીણ થતી જવાને લીધે સ્મરણશક્તિ ધસાતી
 ભુંસાતી બન્ય છે અને વિદ્યાભ્યાસ બરાબર રીતે થઈ શકતો નથી. સતેજ
 સ્મરણશક્તિ વિના વિદ્યાભ્યાસમાં યથેષ્ટ પ્રગતિ થઈ શકતી નથી, તેથી જે
 વીર્યનો શારીરિક તેમ જ માનસિક શક્તિ સાથે નિકટનો સંબંધ છે તેના
 ક્ષય વીર્યની અપરિપક્વ દ્ધામાં—પ્રથમ અવસ્થામાં—આક્ય વયમાં જરા પણ
 થવા દેવો જોઈએ નહિ. વિદ્યાભ્યાસથી સ્મરણશક્તિ ઉપર જોડો થાય છે
 એ તો નકી જ છે અને એ જોડાંથી મસ્તિષ્કને—મગજને જે કાંઈ ધસારો
 લાગે છે તે ધસારો અહ્યર્થપાલનથી—વીર્યનો દુર્વ્ય નહિ થવાથી પૂરો
 જતાં પુનઃ મગજ અને સ્મરણશક્તિ તાજ ને તાજ જ રહે છે, અને તેવા
 વિદ્યાર્થી વિદ્યાભ્યાસને માટે સર્વથા યોગ્ય જ રહે છે; પરંતુ એક બાબત
 વિદ્યાભ્યાસથી મગજને અને સ્મરણશક્તિને ધસારો લાગતો હોય ત્ય
 બીજી બાબત એ વીર્યના દુર્વ્યથી એ ધસારાનો જોડ પુરાવાને બદલે વધ
 જતી હોય, ત્યાં મગજ વિદ્યાભ્યાસને માટે પુનઃ તાજું બનતું જવાનો સ
 ભવ જ રહેતો નથી. આ કારણથી વિદ્યાભ્યાસને અને અહ્યર્થને શિ
 ગૃહસ્થાશ્રમને એક સાથે બનતું નથી. તેથી શુક્રનીતિમાં કહેલું છે કે
 વિદ્યાર્થી વ્રહ્મચારી સ્વાત્ ॥ અર્થાત—વિદ્યાભ્યાસને માટે તો અહ્યર્થ
 રહેવું જોઈએ. ઉપરના જે શ્લોકમાના પહેલા શ્લોકમાં ગ્રંથકારે વ્રહ્મચર્ય
 એ શબ્દપ્રયોગની પહેલાં અનઘમ્ અર્થાત ‘નિર્મળ’ ‘નિષ્પાપ’ અને સવ
 થાત ‘સાદ્’ એવાં જે વિશેષણો મૂકેલાં છે, તે બન્ને વિશેષણો
 વિશિષ્ટ અર્થના વાચક છે. ‘અહ્યર્થ’ તો અર્થ ‘વીર્યવ્યય ન કરવો’
 જ થતો નથી. મન, વચન અને કાયાથી અહ્યર્થ રહેવું તે જ અહ્યર્થ
 અને તે જ અર્થમાં અત્ર ‘અનઘ’ તથા ‘સદ્’ અહ્યર્થને સમજવ
 કાયાથી અહ્યર્થ ન રહેવાય તો મગજ અને શરીર બન્નેનું સ્વાસ્
 વાતું નથી તેવી જ રીતે મન અને વચનથી જો અહ્યર્થ ન સે
 ચિત્તની એકાગ્રતા સચવાતી નથી અને વ્યગ્ર ચિત્તવળો બનેલો
 વિદ્યાભ્યાસને માટે નાલાયક રે છે. આ કારણથી અહ્યર્થ સ

દારી વિચારોને 'પણ મગજમાં સ્થાન આપવું' નોંધ્યો નહિ. વળી જોએ
અવધનશૂર્યની પાતો દરવા દેલો તેઓની પાસે કામા પણ રહેવું નહિ. તેમ
જ તેરી 'બાપાનો કલ્યાણ પણ દરવો નોંધ્યો નહિ. માનસિક અને
વાચિક અક્ષયર્થ નહિ પાગી સદ્ગુણ તરુણ વિદ્યાર્થીએ શરીરથી
અક્ષયર્થ પામે છે છતાં તેઓના મગજને તથા શરીરને તો શારીરિક અવ-
ધનના જોડાએ જ ધસારો લાગે છે. શારીરિક અક્ષયર્થ પાળવામાં આવ્યા
છતાં આ ધસારો-આ દાનિ કોમુદર છે? પેલા અવધનશૂર્ય સંબોધી વિકાર-
જનક વિચારો જ. અનુસ્મૃતિમાં વિદ્યાર્થીએ તપશ્ચર્યાએ પ્રસંગોમાં શાંતી
જ પ્રેક્ષાલંઘ્યઃ અર્થાત્ જોએની સામે જોવું તથા તેમને આસિમન કરવું.
એ પ્રસંગો પણ મળ્યાં છે. વિકારજનક નાટકો જોયાં, તેમાં પુસ્તકો
વાંચ્યાં હતાંદિ સર્વ પ્રસંગો અવધનશૂર્યના પ્રાવેશિક માર્ગો છે અને તેથી
પ્રત્યેક વિદ્યાર્થીએ એ પ્રસંગોથી સર્વદા અને સર્વથા દૂર જ રહેવું જોઈએ.
એક અંગ્રેજ કવિએ વિદ્યાર્થીને સંબોધીને કહ્યું છે કે-“ સીધી પહેલાં તને
સંસારમાં વિચરનાં આનંદનું મુંદર અને મધુરે રોગનું લક્ષ્યાવશી, કે જેમાં
'ધાનપ્રી વિકાર' નું ભવંદર અને બજવાન લશ્કર જાણું રહે છે! ” આ ધા-
નપ્રી વિકારના લશ્કરથી જે વિદ્યાર્થીનું મગજ દારતું નથી તે જ વિદ્યાર્થી
વિશુદ્ધ અક્ષયર્થ પાગી થકે છે અને તે જ વિદ્યાર્થી વિદ્યાભ્યાસમાં સંપૂર્ણ
રીતે પાર પડી શકે છે. (૮૨-૮૩)

[વિદ્યાર્થી અવધનમાં વિદ્યાર્થી કપર અવધનશૂર્યનો પ્રસંગ કયા આવે છે ?
બાળકમનો. આ બાળકમથી થતી ભવંદર દાનિનું મંચકાર પાચકરંદને વિચારીને
કાવે છે.]

વાલ્મીકિયજિનામઃ । ૮૪ ॥

વિદ્યાભ્યાસપરિશ્રમેણ મનસઃ સદ્ધર્પણચૈકતો ।

દાનિર્જ્વલિવિવાહતો હ્યપરતો વીર્યસ્ય ચેજ્ઞાયતે ॥

મૃત્યુર્યક્ષ્મમહાગદઃ પ્રતિપલં સંપ્રેક્ષતે તત્પથં ।

વિદ્યાશાં નુ વૃથૈવ યેન વપુષો નાશઃ પુરો દદ્યતે ॥

આળસનું પરિણામ.

સાવાર્ય—આલ્યાવંસ્થામાં આળસના મગજ ઉપર એક તરફથી વિદ્યા-
બ્યાસનો બોજો વધતો જતો હોય અને મગજમારીના પરિશ્રમથી મગજને
ધસારાનો મોટો ધક્કો લાગ્યે જતો હોય, અને બીજી તરફ આળસના કુર-
ચિવાજથી શરીરના ઉપયોગી તત્ત્વની અપ્રાસંગિક હાનિ ચાલુ થવા માંડી
હોય તો આ બે પ્રકારની હાનિની સામે બિચાઈ આરોગ્ય તે કેટલી વાર
ટકી શકે? અરેરે! હાથે કરી ઝમી કરેલી આ વીર્યની હાનિને લીધે સ્થાનકનો
તારો તરત અસ્ત પામવાની સ્થિતિએ આવી પહોંચે છે. ક્ષયનો મદારોગ
અથવા મોત આ બન્ને તે આશાભર્યા આળસને ભોગ લેવાને દરેક પળે
ડોઢીયાં કરતા ટાંપી રહે છે કે ક્ષય ઘડીએ આતો ભોગ લઉંએ? અહો!
જ્યાં ભયંકર ક્ષય રોગ કે મોતની તૈયારી થઈ જાય ત્યાં શરીરની ક્ષણિકતા
કે વિદ્યાની સમાપ્તિ એ બેમાંથી એકની ત્રણગર પણ આશા શું રાખી શકાય?
નહીં જ. (૮૪)

વિવેચન—અપરિપક્વ વય શરીરનું વીર્ય-તેજ ક્ષય પામવાનો મુખ્ય
પ્રસંગ લાવનારૂં માત્ર આળસ છે. જેવી રીતે એક કુવામાં જળનાં ગરજી
પૂરેપૂરાં ફટ્યાં ન હોય અને તેમાં જળનો સંચય મોટા પ્રમાણમાં એકઠો થયો
ન હોય, તે પહેલાં તેમાંથી પાણીનો ઉપયોગ કરવા માંડીએ તો એ કૂતો
જલ્દી ખાલી થઈ જાય છે, તેવી જ રીતે તરજી વિદ્યાર્થીઓની શારીરિક
સંપત્તિના સંદર્ભે વિદ્યાસ થવા પહેલાં તેમાં જો યોગ્ય અપરિપક્વ વીર્ય ઉત્પન્ન
થયું હોય છે તેનો આળસદ્વારા ઉત્તરજી ક્ષય થતો રહેવાથી તેનું શરીર
ચોક્કસ જ સમયમાં વીયહીન બની જાય છે. વંચ દેવ અને મગજના રાજ-
કર્મ છે. તેનો ક્ષય અપરિપક્વ દશામાં જ થતો રહેવાથી તે તરજીની સર્વ
શક્તિઓને ધીમે ધીમે ક્ષય થતો જાય છે. શરીરનું તેજ, અંગેષિંગનો
વિદ્યાસ, રૂપિરની શક્તિ, સ્મરણશક્તિ, શારીરિકશક્તિ, કલ્પાદિ સર્વ કાંઈ ધીમે
ધીમે ધસતું જાય છે. આળસને ભોગ લેવા પહેલાં વિદ્યાર્થી વચસ્ત-વિદ્યા-
ર્થીઓ વૃત્તાવસ્થામાં ધાતુક્ષય વગેરે અનેક રોગોના ભોગ લેવા વિવેચન
આવે છે અને તેઓ આપવાદિથી સાવન નહિ થવાથી અકાળે વૃદ્ધાવસ્થાને

પંમે છે તે તો આપણી દૃષ્ટિનો નિત્યનો વિષય છે. મોસીસ એની ણીમાટિ એકજુથે રહ્યું છે કે “ જે હોદ્દાઓ જુવાનીમાં નીરોગી અને વીરવાન થયા હજા દોષ, તેન જ નીરોગી વૃદ્ધાવસ્થા માગવા માલતા હોય, તેમજ વિદ્યાર્થી હોદ્દામાં અક્ષયારી જ રહેવું જોઈએ; અને “ અક્ષયારી રહેવું ” તેનો અર્થ એમ સમજવો નહિ કે માત્ર પરણવું જ નહિ, પરંતુ તેઓએ કેમ પણ અનિદિ પિયાર કે હાથ કરવા નહિ. માણસો જ્યારે શરીર દુઃખી થાય છે ત્યારે હોદ્દામાં આદરેલાં માણસો આચરણને સંભારીને રહે છે; પણ તે વખતે તેનો ઉપાય કરવાનો વેખત રહ્યા હોતો નથી તેથી એ જ દુઃખી અવસ્થામાં તેમને ઊવન પડે છે. ” જે માણસો પેતાના પુત્રાને મુખી, નીરોગી અને જુદિયાળી બનાવવા ઇચ્છતાં હોય તેમજુદ્યાનમાં રાખેવું કે તેમને બાગવતે પરભાવવા નહિ. પુત્રને નાની વયે પરબાળીને દંદવો લેવાની હજાયાગાઓ પુત્રના દિલનો પ્રાત કરનારાં તેમના મનુષ્યો જ છે એમ સમજવું પચીસ વર્ષની વય પ્રથમ અવરથા-વિદ્યાર્થી અવસ્થા મેળાવ છે એ અવસ્થામાં પુત્રનું લમ કરવું જોઈએ નહિ પણ ન્યાયથી હવું જોઈએ. પેટક શાસ્ત્રનો પણ તેવો જ અભિપ્રાય છે. મુત્રન મથમા દર્શ છે :

પંચવિંશતિ તત્ત્વં યથા પુમાન નારી તુ પોરમે ॥

સન્નિધ્યાગતર્વાર્થી તો જાનિયાત વૃદ્ધાઠો મિષક ॥

અર્થાત્ — ૩૫ ॥ ગૈય જન્મથી ૫૫ીસન પર્વે પુરુષ તથા સ્ત્રીમાં ૫૫ં વર્ષી, અને સમ ૧ ॥ ને પ્રાપ્ત થાય છે એમ બાખવું. સ્ત્રી અને પુરુષ ઉભવના વીરવો સમનત એ જ વીરવો પરિપક્વ દશા સમજવી અને એ જ સમય લગને અનુઃ ૧ સમજવો. (૮૬)

શાલભનહાનિ. ૧ ૮૦ ॥ ૮૬ ॥

શક્તિર્નદયતિ દૈહિકી મુરમજં રક્તં દ્રુતં શુષ્પતિ ।

દૈર્ઘ્યલ્યં હૃદયં મુખં મલિનતા તેજસ્નુ મંલીયતે ॥

વૃદ્ધિર્મન્દતરા ગતિશ્ચ ગિપિલા મન્દશ્ચ વૈશ્વાનાર-

સ્તારુણ્યે પલિતં તદા ભવતિ હા વાલ્યેપિ વીર્યક્ષયે ॥
 ગચ્છન્તોઽપિ પતન્તિ તે પ્રતિપદં વાર્ધક્યરોગૌ વિના ।
 શક્તા ગન્તુમલં ગૃહેપિ ન મનાગ્ હસ્તે વિના યષ્ટિકામ્ ॥
 તે સ્વલ્પેષિ પરિશ્રમે ગદમરાક્રાન્તા ભવન્તિ દ્રુતં ।
 યેષાં વીર્યમલં વિવાહકરણાદિવાર્ધકાલે હતમ્ ॥

બાળસગ્નથી થતી હાનિ.

ભાવાર્થ—આલ્સાવસ્થામાં લગ્ન થવાથી જે અપરિચક્ત દશામાં વીર્યનો વ્યય થાય છે તેથી પરિણામ એ આવે છે કે બાળસગ્નથી શારીરિક શક્તિ ક્ષીણ થવા માંડે છે, સારા પૌષ્ટિક પદાર્થો ખાવા છતાં પણ તે પદાર્થોનાં સત્ત્વરે શોષી શોષાતું જાય છે, તેનું હૃદય બગડી જાય અને જાય છે, વદ- નમાં લાલાશને બદલે શીઠાશ અને મનનતા-સ્થામતા જણાય છે, બુદ્ધિ તીવ્ર હોવા છતાં તેની તીવ્રતા નષ્ટ થાય છે, તેને સ્થાને મન્દતા આવે છે, પગમાંથી ચાલવાની સત્તા ચાલી જાય છે, ખાવાની રૂચિ મન્દ થાય છે, અને ખાવા જાય છે તો જરૂરમાં પચતું નથી. એ પ્રમાણે જુવાનીમાં પણ ઘડપણનાં ત્ર્યક્તો જણાય છે અને બાલ કાળના સંદેહ અને જાય છે. (૮૫)

અરેરે! બાળસગ્નથી વિવાર્ધક અવસ્થામાં જ જેમનું વીર્ય વિનશ્ચાય છે તેવા તરણ જુવાનીઆઓની શી અવદશા થાય છે! તેમના શરિરમાં નથી કોઈ તેવો રોગ, કે નથી હજી આવી જરાવસ્થા, તથાપિ જુવાની થઈ ગયા હોયની, તેમ ચાલવા માંડે છે ત્યારે પણ ધૂમ્પા ની છે અને જાણે હમણાં પડશે કે પડ્યા! હાથમાં લાકડીનો ટેકો ની તો એક ડાહ્યું ધરમાં પણ ભરી સકતા નથી. કંઈ થોડો પણ પરિશ્રમ જાય છે કે જોખે ઉપાડે છે કે તરત બીમાર. “આજે તો બન્દનમી આવી છે, આજે તાવ આવી ગયો, આજે માથું દુખે છે, જીંધ અ નથી” આવો ચોકાર તો ચાલુ જ રહે છે. જુવાનીનો શરઆતથી જ નમગાઈ-ક્ષીણતા પ્રતીત થાય છે. (૮૬)

વિવેચન—વૈદ્યક શાસ્ત્રનો એવો અભિપ્રાય છે કે અપરિપક્વ દશામાં વીર્યનો કામ થયા પછી તે બૂઝને ધરીથી આપી ઝંઘળીમાં સુધારી ચકાવી નથી; એટલે કે પાછળથી પોતાની બૂઝ નબરે આવનાં વીર્યોત્પાદક વનસ્પતિઓ કે માત્રાઓના સેવનથી જે વીર્ય ઉત્પન્ન થાય છે તે વીર્ય બાસ્થાવસ્થાથી કુદરતી રીતે પરિપક્વ થતા જતા વીર્યના જેટલું તેજસ્વી હોતું નથી; અને તેથી આંધિઓદ્ધારા આરોગ્ય સુધારવાના ગમે તેટલા પ્રયત્નો સેવવામાં આવે તથાપિ તે પ્રયત્નો પૂરી રીતે સફળ થતા નથી. બાસ્થાવસ્થામાંની કુદરતી વીર્યસંપત્તિથી જરૂર રચિરાખિસરણુ ઇત્યાદિમાં જે સંક્રિત રહેલી હોય છે તે સંક્રિતમાં એક વાર સિધિલ્લા પ્રાપ્ત થયા પછી પુનઃ તે સતેજ જનતી નથી અને તેથી જે કાંઈ વીર્યોત્પાદક પદાર્થો ખાવામાં આવે છે તે પાણી-માંથી પૂરતું સત્ત્વ એવંચાની સંક્રિત નદિ હોવાને લીધે ધરીરનો વિકાસ થતો નથી, પ્રમાણપુરસ્કર વીર્યરૂઢિ થતી નથી, અરોગ્ય સ્થિત રહેતું નથી, સ્મરજીવન ધરતી જાય છે અને યુદ્ધિ તથા માનસિક વિકાસ દૂર જઈને પડે છે. અપરિપક્વ દશામાં વીર્યનો વ્યય થવાથી આટલાં ગંભીર નુકસાનો થાય છે. બાળકમથી વીર્યનો અપરિપક્વ દશામાં જ વ્યય થાય છે; અને તેથી તેનું યાત્રીરિક સ્વાસ્થ્ય હાનિ પામે છે. જેવી રીતે બાળકમથી પુરોત્તે દાનિ થાય છે તેવી જ રીતે બીઓને પણ હાનિ થાય છે. યુવાવસ્થામાં ઉદર સંજ્ઞા અનેક બાધાઓ બોમવતી અને દુર્બળ તથા શીકા ધરી-વાળી બીઓ મોટા પ્રમાણમાં જોવામાં આવે છે તેનું કારણ તેમનાં અપરિપક્વ વયે થએલાં હાનિ જ સમજવાં.

બાળકમના પતિજામનું એક હજુજનક દશાંત એક મુદ્દસ્ય આત્મ-કથાના રૂપમાં નીચે પ્રમાણે આપે છે. “જાણ વડેની વયે મારાં લમ થયાં. મારા પિતા ૫૬ થયા હતા તેથી મારી માતાએ આમદ કરીને મારા પિતાના જીવન દરમ્યાન મારાં લમ કરી નાંખવાનું કરાવ્યું, તેથી મારી ઓની ૧૧ માસ માર વડેની હતી છતાં મારા લમ કરવામાં આવ્યાં. લમ પહેલાં હું નિશાળમાં એક સંચય અને ઉઘમી વિચારોં લેખાતો હતો, પરંતુ લમ થયા પછી મારી તે સ્થિતિ નહિતી થઈ. બીમાં હું અ-૫-૩

આસક્ત રહેવા લાગે અને તેને પરિણામે આવશ્યક મારા શરીરમાં ઓટલું
બધું ઉભરેલા લાગુ છે ત્રિયો પળ મને પાડ વાંચવાનું ગમતું નહિ નિશા-
નમાં રહીને પાડ સમજવતા હોય ત્યારે પળ માફ ધ્યાન પુસ્તકમાંથી
નીકળી નીકળે કીના દર્શનમાં ઓટલું! પરિણામે અખ્યાસમાં હું પગલ
પડવા લાગ્યો મારી સંવેદનતા ક્યાંય ઉડી ગઈ, માફે ઉદ્ધમીપણું કેવી રીતે હર
અઠ ગયું તે મનને નિષ્ક પળ ધણી વાર નિસ્મય પાગતા હતા તેજ
ત્યાંમાં મારા પિતાન મનનુ થયું અને હું પરીતામાં નિષ્પ્રય નિવડ્યો. છતાં
મારી માતા પાસે થેડી પછ દત્તી નેમાયી અને અણવાળાનો ઉચ્ચો તેમજ
માતૃ ગાળ્યા બાદે વર્ષે એ ધિરજમાં હું સજ્જ થયા પરંતુ ત્યાં મોરખમાં
પુત્ર પોતે પોતે હું નિષ્પ્રય થયો. આથી હું હવે અખ્યાસ કરતાં કંટાળ્યા
લાગ્યો. વિદ્યામાં એક વાર ઉચ્ચાં પળ મનનુ થઈ દત્તી એ ચર્માં મારી
રસીને એક પુત્રને ગળન આપ્યો હતો અને ત્યાં મારી રસીને તથા મારી
માતાના સ્વભાવ એકજાળને મળે તો નહિ આવવાને લાંબે ધરમાં રોક
કંટાસ સેનો હતો. આ સ્વભાવ કેવળિમાંથી છૂટવાને મેં નિશાળ મૂકી દીધી
અને રસીને સાથે રાખીને અલગ રહેવા માડ્યું. તુરત જ કુંમર પાપન
કમળની નવી ગિન્ના કેવી થવાને કાંઈ મેં નોકરી શોધવા માંડી. અખ્યા-
સમાં પછાત પડવાને લીધે મને મન કંટા પડવાની નોકરી મળી શકી અને
તેમાંથી હું જેન જેન કરી શકે, નિર્ભય નરતન થયો. આજે મને સદા-
લીન રો હો છે મન મરી ના અન્ય છે તે જગતના મારી માં
પોતા આનુ ના અવર ના પળ પુરીએ. અને એક પુત્ર છે અને
તે સદામાં મેંસ રોગ દોષથી મેંસ મારે ને રોગ દોષથી રો છે મારાની
હવે વધારે મહેનતનું કામ જો કનું નથી, કમરે વા અખ્યા છે, પગલો
કાતરે લવા છે હો, આવાનું આવનું નથી અને અજગરના મોઝાકા અગિય
દિવસ આજે છે. હવે પગલના આવા કુંમરનુ ખબર હું કનું નથી
અને તેથી કનું નથી મને કેમ કા છે છે કે કંટા રનું કંટા છે. કનું
નું કેવી રીતે કંટા કંટા રોગથી કાતરે કનું કામ કંટાના કાં મને
કરિયા નહી. આ રોગ નથી. એ ના આજે હું કનું તેને કેમ ના કાતરે

નથી અને નવું ચેતન્ય આવતું નથી! એ આત્મી જ સ્થિતિ માત્ર રહેશે
 નો અને હાથે છે કે મારી ત્રીજી વાંતી ઉમર થયા પહેલાં જ આ દુનિયા-
 માંથી દનો-ન દનો થઈ જાય, અને મારા બાળકમાંને રોગિષ્ટ, દુઃખી
 તથા નિર્ધન મૂકતો જાય! ” આ આત્મકથન જ બાળકમાંથી થતી હાનિનું
 સિદ્ધાંત દર્શાવતા માટે બસ છે. (૮૫-૮૬)

[બાળકમાંથી ભવિષ્યની પ્રજાને જે હાનિ થાય છે તે હવે દર્શાવે છે.]

બાલકમનો મરિચ્ચત્તનિહાનિઃ । ૮૭ ॥

પસ્માદ્વાલવિવાહિતસ્ય તનુજાઃ સ્વલ્પાયુષો રોગિણો ॥

મન્દોત્સાહવલાઃ પ્રમાદવહુલા હીના ભવન્ત્યોજસા ॥

નાતો વાલવિવાહપદ્ધતિરિયં સ્વાનિષ્ટકૃત્કેવલં ।

દત્તેઽનિષ્ટફલં તતોઽધિકતરં કિન્ત્વત્ર તત્સન્તતૌ ॥

બાળવિવાહથી ભવિષ્યની પ્રજાને થતી હાનિ.

ભાવાર્થ તથા વિવેચન—બાળકમાંથી પદ્ધતિ કેવળ તે વર જન્માના
 વૃત્તિને જ બચાવે હાનિ પડેઆડીને અટકતી નથી, કિન્તુ તેટલી જ હાનિ
 યા તેના કરતા પણ વધારે હાનિ તો તેનાથી કેવળ થતી નથી સંતનિને
 થાય છે, કેમકે બાળકમાંથી નાની ઉમરમાં થએલી સંતનિનું આયુષ્ય લાગુ
 દોષ રાખતું નથી, એટલે તેના જીવનના તરત અંત આવે છે. હાથે જીવે
 તો ટીકામાં રોગની પગપરા ચાલુ જ રહે છે, કિત્સાદ અને મનોબળનું તો
 નાશ જ ન થાય, આગલ અને પ્રમાદ તો તેનામાં નિવાસ કરીને રહે છે,
 અને તેજ કે હાનિ તો દુઃખ વધતી જાય છે. આત્મી જેને બાળકમાંથી
 પોતાને અને પોતાની સંતનિને અનેક પ્રકારે હાનિ પડે એ, તે વાત ક-
 હના માત્ર નહીં પણ અનેક ન્યૂન અનુભવનિદ્ પ્રતીત થાય છે, તો આત્મી
 બધા જ ઉદ્ધિને કયા મુગ પુગ નિવારણ નહીં આપે? અપરિપક્વ રીપેરી
 રૂપને થએલી પ્રજા નિમળ અને અસ્વાસ્થ્ય નીચે તેમાં કાંઈ જ નવાઈ
 દેખાય નહિ. વેદાદિ સાચા કહે છે કે

पूर्णपोडशवर्षा स्त्री पंचविंशेन संगता ।

*

*

*

वीर्यवतं सुतं सूते ततो न्यूनाब्दयोः पुनः ॥

रोगग्रल्पायुरध्वन्यो वा गर्भो भवति नैव वा ॥

અર્થાત્—પચ્ચીસ વર્ષનો પુરુષ હોય અને સોળ વર્ષની સ્ત્રી હોય તો તેમનાથી અળવાન પુત્ર થાય, પણ તેથી ઓછાં વર્ષનાં સ્ત્રી પુરુષ હોય તો તેમને ગર્ભ રોગી, થોડા આયુષ્યવાળો તથા ક્ષત્રપો થાય અથવાતો થાય જ નહિ. એ પ્રમાણે એક બાળલગ્નથી બિધિયતી સઘળી પ્રજાને કેવો ખરાબ વારસો મળે છે તે સહેલાઈથી સમજી શકાશે. તેટલા માટે જ કવિ દક્ષપતશમે પોકારી પોકારીને કહ્યું છે કે:

બાળલગ્નના ચાલથી, થાય ઘણું નુકસાન,

પ્રજા અધી નિર્જન બને, થઈ ન શકે વિકાસ.

(૮૭)

પષ્ટ પરિચ્છેદ.

આરોગ્ય અને મિતાહાર.

[હવે મુખ્ય ઐદિક મુખ્ય ‘આરોગ્ય’ વિષય ઉપર વિવેચના ચાલે છે.]

આરોગ્યમ્ । ૮૮ ॥

आरोग्यं प्रथमं सुखं निगदितं शारीरिकं सर्वथा ।
न स्याच्चेत्तदनर्थकं हि सकलं राज्यादिकं मन्यते ॥
तत्सत्त्वे परवैभवो भवतु वा मा नो तथापि क्षती-
रक्ष्यं तत्सकलैर्विशेषविधया विद्यार्थिभिस्तूत्कटम् ॥

આરોગ્યની આવશ્યકતા.

ભાવાર્થ—“પહેલું મુખ્ય તે મને નવો” આ એક સામાન્ય કહેવત અરોગી છે દુનિયાદારીના સર્વ સુખોમાં પહેલી પદવી સર્વ પ્રકારે શારીરિક

આરોગ્ય પા રક્ષાસ્થ જ રહે છે, અર્થાત્ સુરીર આરોગ્ય એ જ પ્રવર
 મુખ છે. તે એક મુખ એ માણસની પાસે ન હોય તો બીજી સંપત્તિ
 અને સામર્થ્ય ગમે તેટલાં હોય પણ તે ખર્ચા વ્યર્થ છે. આરોગ્ય વિના તે
 દેશમાં મનને ઝીન પાતું નથી, તેથી કુલ્લું એક આરોગ્ય હોય અને મોટી,
 મોહાલાલ, ધન, કુટુંબ વગેરે બીજી સંપત્તિ હોય ચાહે ન હોય તોપણ તેની
 ગેરદાનવી માણસને તેટલું દુઃખ ઉપજાવતી નથી, કે જેટલું દુઃખ આ-
 રોગ્યની ગેરદાનવી ઉપજાવે છે. માટે સર્વ મનુષ્યોએ આરોગ્યનું રક્ષણ
 કરવું જોઈએ; તેમાં પણ વિદ્યાર્થીઓએ તો ખાસ દૈનિક સુરીરનું આરોગ્ય
 જાળવવું જોઈએ. (૮૮)

વિષેયન—આત્માને આશય આપનાર સ્વૃગ દેવ છે અને તેથી - દે-
 વની યોગ્ય રીતે જાળવણી કરી તે આત્મા તરફની એક મોટી ધરમ જ-
 નાની મેળાય છે, અને તેથી પાંડિત્ય જનોએ આરોગ્યને પ્રથમ ઔદિક મુખ
 લેખ્યું છે, ધનસંપત્તિ, ધર્મ દાર્પણ પરોપકાર અને ઉપભોગને અર્થ છે
 પરન્તુ એ સપત્તિ જે સુરીર નીરોગી હોય તો જ બની શકે છે, માટે પ્રત્યેક
 મનુષ્યે નીરોગી રહેવાને પ્રયત્ન કરવો આવશ્યક છે. આરોગ્ય તો સર્વ અ-
 વરથાઓમાં એકસરખું ઉપયોગી છે, પરન્તુ તેમાંએ વિદ્યાર્થીઓએ વિશેષ
 કરીને આરોગ્ય જાળવવું એવો જ ઉપદેશ આ શ્લોકમાં કરવામાં આવ્યો છે.
 તે અદારજી નથી. વિદ્યાર્થી અવસ્થા સુરીરની અત્યંત કેમજ અવસ્થા છે,
 એ અવસ્થામાં સુરીર પ્રાપ્તેની ધરએ જાગ્રત રીતે જાળવવામાં ન આવી
 હોય તો પછી યુવાવસ્થામાં અને વૃદ્ધાવસ્થામાં શાશ્વત્ત રહેવાનો જ સંભવ
 નથી રહે છે, કારણકે જાતકાવસ્થાની બાની બાની બુદ્ધિ સુરીરમાં પોષણ
 પાતું એટલી મોટી બની ગયું હોય છે કે જેટલી અવસ્થામાં તેની કુદ-
 મજાનક અસર થવા વિના રહેતી નથી. તેઓ જાતકાવસ્થામાં આરોગ્ય
 જાળવવાની રેવણા જન્ય હોય છે, તેઓ જનિષ્ઠમાં નેરી રેવો જ જાણ્યું
 હશે કેટલું દેવાથી તેઓના આરોગ્ય ઉપર ખાલી અસર થતી નથી અને
 તેથી પ્રથમ અવસ્થામાં પ્રત્યેક વિદ્યાર્થીએ એવી રીતે વર્તવું જોઈએ કે જેથી
 જ જાતકાવસ્થામાં પચ્ચાસનો વયનું આવે તદિ કહેવાયેલર ના-

મના એક વિદ્વાને કહ્યું છે કે “ આરોગ્ય એ એટલો મોટો આશીર્વાદ છે કે એક નીરોગી બિખારી એક પીડા પામતા રાજા કરતાં પણ વધારે સુખી મનાય છે ” કોસ્ટન નામનો એક વિદ્વાન કહે છે કે “ એક માણસ માંદો થાય છે ત્યારે તેને તેના ધનથી કશો આનંદ થતો નથી કારણકે તેનો સોનાનો મુકુટ તેનું મસ્તકશ્ચળ મટાડી શકતો નથી, તેના મખમલના બેડા તેના પગનો વા મટાડી શકતા નથી કે તેનાં સુંદર કસળી વસ્ત્રો તેનો તાવ ઉતારી શકતાં નથી ! ” આરોગ્ય આટલું બધું મૂલ્યવાન છે અને તે એટલા માટે મૂલ્યવાન છે કે તેથી મનુષ્યત્વની સફળતાને અર્થ જે કાર્યો કરવાનાં હોય છે તે કાર્યો કરવામાં સરલતા પ્રાપ્ત થાય છે. ગમે તેવા સારા સચોટો હોવા છતાં રોગી મનુષ્ય ધૃષ્ટ સત્કાર્યોને પૂરાં કરી શકતો નથી. જે કાર્ય પોતાના નીરોગી શરીરવડે બના શકે છે, તે કાર્ય બીજાઓને હાથે ગમે તેટલા ધનવડે પણ કરી શકાતું નથી અને તેથી જ Health is wealth અર્થાત્ ‘આરોગ્ય એ જ ધન છે’ એમ કહેવાય છે. (૮૮)

આરોગ્યપ્રકારો । ૮૯ ॥

આરોગ્યં દ્વિવિધં મતં સુખકરં સ્વાભાવિકં કૃત્રિમં ।

રોગાનુદ્રવનોપચારજનિતં તત્રાદ્યમસ્ત્યુત્તમમ્ ॥

રોગોત્પત્તિરભૂત્પુરા પુનરહો ભૈષજ્યપાનાશનં ।

તસ્માજ્ઞાતમનામયં તદપરં નૂનં મતં મધ્યમમ્ ॥

આરોગ્યના બે પ્રકાર.

ભાવાર્થ—પ્રથમથી જ એવી રીતે નિયમિતપણે વર્તવામાં આવે કે જેથી શરીરમાં કોઈ પણ જાતના રોગનો ઉપદ્રવ થાય જ નહીં અને આરોગ્ય બરાબર જળવાઈ રહે તો એ આરોગ્યને આપણે સ્વાભાવિક આરોગ્ય કહીશું. બે પ્રકારના આરોગ્યમાં આ પહેલા પ્રકારનું આરોગ્ય ઉત્તમ છે. પ્રથમ ખાનપાન વગેરેમાં ગફલત રાખવાથી રોગનો ઉપદ્રવ થાય, પછી તેની દવાઓ કરવામાં આવે તેથી જે શક્તિ થાય અને શરીર નીરોગી થાય તે

કૃત્રિમ-અનાવરી આરોગ્ય સમજવું. આ આરોગ્ય બીજા પ્રકારનું-મધ્યમ ગણાય છે. (૮૯)।

વિવેચન—સ્વાભાવિક આરોગ્ય અને કૃત્રિમ આરોગ્ય એવા બે પ્રકારનાં આરોગ્ય વેદક શાસ્ત્રે કહેલાં છે. સ્વાભાવિક આરોગ્ય પહેલી પદવી ધરાવે છે અને કૃત્રિમ આરોગ્ય બીજી પદવી ધરાવે છે. વેદ ભાવમિત્રે પોતાના ભાવપ્રકાશ નામક મધ્યમાં પહેલી પદવીના આરોગ્યને આ પ્રમાણે જોગખાણ્યું છે:

મમદોષઃ મમામિદ્ર સમઘાતુ મલક્રિયઃ ।

પ્રમદાત્મેન્દ્રિયમનાઃ સ્વસ્થ દુર્યમિષીપતે ॥

અર્થાત્—જેનો શરીરમાં વાતાદિ દોષ, જઠરાગ્નિ, રસાદિ ધાતુ તથા મનુષ્યની ક્રિયા સમાન દોષ અર્થાત્ દોષ પાખ્યાં ન હોય અને આત્મા, ઇન્દ્રિય તથા મન પ્રસન્ન હોય તે માણસ નીરાગી કહેવાય. જે એ સપળાં અસમાન સ્થિતિને પાખ્યાં હોય તો શરીરમાં રોગ ઉત્પન્ન થાય છે અને એ રોગને સમાવવાને માટે ઔષધોનું સેવન કરવું પડે છે. ઔષધોનું સેવન કરવાથી જે આરોગ્ય પ્રાપ્ત થાય તે આરોગ્યને કૃત્રિમ આરોગ્ય સમજવું. સ્વાભાવિક આરોગ્યને જાગવી રાખવું એ જોઈતું સહેતું છે તેટલું જ કદીજુ રોગ થયા પછી કૃત્રિમ આરોગ્યને સંપાદન કરવું એ છે; છતાં મનુષ્યો કૃત્રિમ આરોગ્યને માટે કાંઈ મારે છે અને સ્વાભાવિક આરોગ્ય જાળવવાને પ્રયત્ન કરતા નથી એ એક મોટું આશ્ચર્ય છે. સ્વાભાવિક આરોગ્ય જાળવી રાખવાની રીતિ વેદક માન્યતા આ પ્રમાણે કહી છે:

દિનચર્યા નિશાચર્યા ક્રતુચર્યા ઘષોદિનામ્ ।

ગ્રાહણપુષ્પઃ સ્વસ્થઃ મદરા નિષ્ક્રિય નાન્યથા ॥

અર્થાત્—વેદક શાસ્ત્રમાં કહ્યા પ્રમાણે દિનચર્યા, રાત્રિચર્યા તથા ક્રતુચર્યાનું ન્યાયરવાથી મનુષ્ય સદા નીરાગી રહે છે-બીજી રીતે નહિ. આ માર્ગ આડો સરળ છે, ત્યારે કૃત્રિમ આરોગ્ય પ્રાપ્ત કરવાની કઠીનતા જુઓ. દિનચર્યા, રાત્રિચર્યા અને ક્રતુચર્યામાં નિયમિત નહિ રહેવાથી અર્થાત્ ખાનપનમાં ગદ્ગદન ગળવાથી, નિદ્રા-વિદ્રાગદિમા ખાન નાદ રાખવાથી અને

સકુળોને પ્રતિકૂળ પદાર્થોનું સેવન કરવાથી પ્રથમ રોગ થાય છે. એ રોગનું શમન કરવાને ઔષધનું સેવન કરવાની જરૂર પડતાં 'યમ-રાજના સહોદર' વૈદ્યની પાસે જવાની જરૂર પડે છે. ઉદવેદોને હાથે આરોગ્યને જે હાનિ થાય છે તેનો વિચાર મૂકી દઇએ, તોપણ વૈદ્યકશાસ્ત્ર એટલું અપૂર્ણ છે કે તેનો લાભ લેવાથી અવશ્ય આરોગ્ય પ્રાપ્ત થશે જ તેની કશી જામનગીરી મળી શકતી નથી. એટ્લિયન પાદશાહ બ્યારે મરવા પડ્યો ત્યારે તે કહેતો હતો કે માફ મોત એક વાર વૈદ્યોના પાપમાં જ થવાનું છે! ખેટોએ એક સ્થળે જણાવ્યું છે કે વૈદ્યોના મિથ્યાભિમાન અને વચનકાપટ્ય ઉપર આપણા આરોગ્યને આધાર રહેલો છે. આ કારણથી તેમ જ શરીરમાં ઉત્પન્ન થએલા એક પ્રકારના વિપત્તિ શમન કરવાને ઔષધરૂપી બીજા વિપત્તિ દાખલ કરવું એ રીતિ ભયંકર હોવાથી ઘણા વિદ્વાનોએ વૈદ્યક વિદ્યાની મંદદૃષ્ટિ આરોગ્ય સંપાદન કરવાની રીતિને ધિક્કારી કાઢી છે. અનવરે સુંદલીમાં કહ્યું છે કે એક રોગ ઉત્પન્ન થયા પહેલાં જ તેનું નિવારણ કરવું એ જ સાફ છે અને તે ઉત્પન્ન થયા પછી તેનું નિવારણ કરવું એ દુઃખજનક છે. આ કારણથી હમેશાં સ્વાભાવિક આરોગ્ય જાળવી રાખવાને પ્રયત્નશીલ રહેવું, પરંતુ આરોગ્ય મેળવવાના કૃત્રિમ ઉપાયોથી તો દૂર જ રહેવું. (૮૯)

[એ સ્વાભાવિક આરોગ્ય કેવી રીતે જાળવવું તેનો ઉપાય હવે દર્શાવનામાં આવે છે :]

આરોગ્યં કિં સ્વાચત્તમ ? । ૧૦ ॥

યદ્યાહારવિહારસર્વવિવયો દ્રવ્યેણ કાલેન વા ।

રક્ષ્યન્તે કિલ સર્વદા નિયમિતાઃ ક્ષેત્રેણ ભવેન યૈઃ ॥

યત્તદ્વેપજમદ્યપે ન વિપયે નાન્નજ્યતે ભૂયસા ।

રોગાણાં નહિ સન્મવોસ્તિ વપુષિ પ્રાયસ્નદીય ક્વચિત્ ॥

અરોગ્ય જાળવવું શું આપણા હાથમાં છે ?

સાધાર્થ—જે માણસ કંઈ સેવક કાંગના ગુણો અને પોતાની શરીરની તાલીમને બગાડતો જાણીને તદ્દનુકૂળ થઈ વળે, અને ખાનપાન ગમના-ગમન વગેરે સર્વ શારીરિક વિધિઓમાં દમેલ નિયમિતપણે વળે, તેમ જ જે તે દવાઓ કે જે તે અગત્યથી વસ્તુ શરીરમાં નાંખે નહીં, જીમને વધુ ચુએ, કામબોગમાં અત્યંત આસક્તિ ન રાખે, નિયમનું ઉત્સંધન ન કરે તેના ધણે ભાગે તેના શરીરમાં રોગોની ઉત્પત્તિના સંભવ ન રહે અર્થાત્ ખાનપાન વગેરેમાં નિયમિત રહેવાનું આપણા હાથમાં રાખીએ તો આરોગ્ય જાળવવું આપણા હાથમાં જ છે. (૯૦)

વિવેચન—સ્વાભાવિક રીતે પ્રથમ પશ્ચિમ આરોગ્ય જાળવી રાખવું એ પોતાના હાથમાં જ છે, પરંતુ અનારોગ્ય પ્રાપ્ત થવા પછી આરોગ્ય સંપાદન કરવું તે પારકા આધાર ઉપર જ છે તત્પર્ય એ છે કે આરોગ્ય જાળવી રાખવામાં રોગગ્રસ્ત છે ત્યારે અનારોગ્ય થવા પછી આરોગ્ય સંપાદન કરવામાં પરતગત રહેલી છે; તે જ કદખૂંથી અગ્રેજીમાં એક એવું કદે-વન પ્રચલિત છે કે An ounce of prevention is worth a pound of cure અર્થાત્ રોગને આવડો અટકાવવાના આરોગ્યને એક આઉન્સ (૨૫ ગ્રામ), આંધારો રોગી શરીરને સાજા કરવાના આરોગ્યના એક શેરનો બરાબર છે. જેથી રીતે એક મેડ એક આઉન્સ કરતાં ૧૬ ગણો વજનદાર છે તેથી રીતે સ્વાભાવિક આરોગ્ય આંધારો મેજ-વેલા આરોગ્ય કરતાં ૧૬ ગણું વજન છે એમ માનવામાં શી વાણી નથી ત્યારે કહે વિચારવાનું એ છે કે અનારોગ્યને કાબૂ કરવાના કામને ત્યાંથી કાબૂ પામે છે ? આધરનિગમ નમઃ મંથમા ક્યું છે કે —

અરોગ્યેષ્વરોગાણાં નિદાન કુરિત્વા મન્તા- ।

અરોગ્યેષ્વર તુ હોતે વિવિધારિતનંદનમ્ ॥

અર્થ—પરંતુ શરીરે સર્વ રોગનું કારણ કેવળ પારકા મન જ છે, તે તેના રોગનું કારણ વિવિધ પ્રકારના અદિનનું એવન કરેનું છે. શરીરમાં અરોગ્ય થવાથી અનારોગ્ય આવે છે અને વિવિધ પ્રકારના અદિનનું

સેવન કરવાથી શરીરમાંહેના મળ પ્રક્રીયને પામે છે. જો એ વિવિધ પ્રકારના અહિતનું સેવન ન કરવામાં આવે, તો આરોગ્યને ટકાવી રાખવાને હરકોઈ માણસ સમર્થ થઈ શકે. પોતાની જાતે અહિતનું સેવન ન કરવું તેમાં કંઈ પરતંત્રતા રહેલી નથી—સ્વતંત્રતા જ છે અને તેથી તેમ કરવાને હરકોઈ માણસ સ્વતંત્ર હોઈ પોતાનું કુદરતી આરોગ્ય જાળવી રાખવામાં પણ તે માણસ સ્વતંત્ર જ છે. આહાર અને વિહારમાં જિતેન્દ્રિય રહેવું એ હિતમાર્ગ છે, અને સ્વેચ્છ આહાર વિહાર કરવા તે અજિતેન્દ્રિયતા છે. ખાવાપીવામાં નિયમિત રહેવું, પોતાને ન પચે તેવા પદાર્થોને અહિતરૂપ માનીને તેમનો ત્યાગ કરવો, અત્યાહારીપણું ત્યજવું, નિદ્રાવાદીત્વને વશ રાખવું, વિહારમાં વિવિધાસક્તિમાં નિયમિત અને અલ્પસંતી થવું: એ સઘળા હિતમાર્ગ છે. સુશ્રુતે કહ્યું છે કે—

વ્યાધિમિન્દ્રિયદૌર્બલ્યસ્ મરણં चाधिगच्छति ।

विरुद्धरसवीर्यादीन् भुञ्जानो नात्मवाञ्छरः ॥

અર્થાત—પોતાને ન સહે તેવા રસ તથા વીર્યવાન્ પદાર્થોને ખાનાર અજિતેન્દ્રિય મનુષ્ય વ્યાધિ, ઇન્દ્રિયોની દુર્બળતા તથા મરણને પામે છે. આ ઉપરથી હિતનો માર્ગ સમજવાનું સરળ થઈ પડે છે અને તે હિતમાર્ગનું અવલંબન કરવાનું પણ સરળ છે એમ જણાઈ આવે છે. જો શારીરિક સ્વાસ્થ્ય મારેનો મુખ્ય હિતમાર્ગ સરળ જાણાય છે તો પછી સ્વાસ્થ્ય જાળવવું કે ન જાળવવું તે સઘળું આપણા જ હાથમાં છે—તેમાં પરતંત્રતા કશી નથી: પરતંત્રતા તો અનારોગ્ય પ્રાપ્ત થવા પછી આરોગ્ય મેળવવામાં જ રહેલી હોય છે કારણકે તે વખતે સઘળા આધાર વૈધો અને તેમના ઔષધો પર રહ્યા હોય છે (૯૦)

। निताहारता लाभो तर्ह वायकानुं ध्यान भिचिता माटे नीचनो भोड छे ।

मिताहारः । ५१ ॥

कालो यो नियतोऽग्नस्य समये तस्मिन्मितं भोजनं ।
कार्यं नाधिकमंशतोपि भवतु स्वादिष्टमिष्टाशनम् ॥

મુક્તં યત્પ્રથમં સમસ્તમશનં જીર્ણં ન યાવંચ ત-
ત્તાવત્સ્વલ્પમપિ દ્વિતીયમશનં કાર્યં ન વિદ્યાર્થિના ॥

મિતાદાર.

ભાવાર્થ—બોજન કરવાનો જે સમય હમેશનો નિયમિત હોય તે સમય જઈથીતે પરિભાષુ હિપસંત આદાર કરવો એ પણ આરોગ્યને હાનિ પહોંચાડનાર છે, માટે વિદ્યાર્થીએ (તેમ જરૂરેક માણસે) પોતાનો જે ખોરાક હોય તેના કરતાં ઠંઠકે ઓછું ખાવું તે, દિતકર છે, પણ વધારે તો એક અંસ માત્ર પણ ખાવું નહીં. બોજન ગમે તેવું, સ્વાસ્થિ અને શ્લેષ્મિ આવવું હોય તો શું થયું? પણ અધિક આદાર તો ન જ કરવો; તેમ જ એક વાર જમ્યા પછી તે જમણુ સર્વથા પચી ગયું ન હોય અને પૂરે પૂરી જૂખ લાગી ન હોય ત્યાંબુધી બીજી વારનું પોઈ પણ બોજન કરવું નહીં, તેમ જ બોજનના વખત સિવાય વચ્ચેના વખતમાં કોઈ પણ ખોરાકની વસ્તુ શ્લેષ્મિમાં નાંખવી નહીં. હમેશ મિતાદારી રહેવાથી શરીરનું આરોગ્ય બરાબર જળવાય રહે છે. (૯૧)

વિવેચન—‘મિત આદાર’ એટલે ‘પરિમિત-માપેથી આદાર.’ આદારનું માપ એક રીતે કરવામાં આવતું નથી. આપણે અમુક વજન પ્રમાણે આદાર લેજીએ તથા જ આપણે ‘મિતાદાર’ ના નિયમો પાળી ચૂક્યા એમ સમજવાનું નથી. નિયમિત વખતે અને નિયમિત પ્રમાણમાં જિ-દ્વાના દિતનો-આનંદનો વિચાર છોડી દહને શરીરના દિતના વિચારપૂર્વક આદાર કરવો એ જ ખરેખરો ‘મિતાદાર’ કહેવાય. અનિયમિત વખતે અને અનિયમિત પ્રમાણમાં બોજન લેવાથી શું પરિણામ થાય છે, તે રિપે સુચુત હો છે કે—“જૂખ લાગ્યા વિના જમનાર દૃઢ શરીરવાળો મનુષ્ય પણ અનેક વ્યાધિને વા મરખને પામે છે, તેમ જૂખ મારીને જમનાર મનુષ્ય બીજી વાર જમવા ઇચ્છતો નથી. કેમકે વાયુવડે હજાયલા જઠરાગ્નિ સમયે પાષણ અન્ન દહથી પચે છે.” આ પ્રમાણે જૂખ વિના વધારે ખાવાથી વ્યાધિ અને મરખનો ભય રહે છે, તથા અનિયમિત વખતે જૂખને મારીને

જાળવાથી ‘અપચો’ નામનું દરદ લાગુ પડવાનો ભય રહે છે; એ કારણથી આરોગ્ય જાળવી રાખનારે ‘મિતાહાર’નો વાજબી અર્થ કરીને ‘મિતાહારી’ બનવું જોઈએ. પુનઃ સુશ્રુત કહે છે કે—

હીનમાત્રમસન્તોષં કરોતિ ચ વલક્ષ્યમ્ ।

આલસ્યગૌરવાદોપસાદાંશ્ચ કુસ્તેઽધિકમ્ ॥

અર્થાત—રૂચિ છતાં થોડું ભોજન તૃપ્તિ કરતું નથી અને બળનો હાથ મરે છે; અને રૂચિ ઉપરાંત ખાધેલું ભોજન આજસ, જડતા, પેટમાં ગરબડાટ તથા થાક ઉત્પન્ન કરે છે. આ ઉપરથી પર્ણિમિત પ્રમાણમાં આહાર લેવો—ન્યૂતાધિક ન લેવો એવું તાત્પર્ય નીકળે છે અને આરોગ્ય ઠીકથી રાખવાને એ જ ઉચિત માર્ગ છે. પરંતુ તેમાંએ ‘રૂચિ છતાં થોડું ભોજન કરવું’ એ શરીરનું જે કાંઈ અહિત કરે છે તેના કરતાં સેંકડોગણ વધારે અહિત ‘રૂચિ કરતાં વધારે ભોજન’ કરવાથી થાય છે. રૂચિ કરતાં ઓછું ખાનાર—અસ્થાહારી મનુષ્ય એક પ્રકારનું તપ કરે છે અને તે તપ ‘ઉણોદરી’ તપને નામે ઓળખાય છે, તેથી તેના બળનો હાથ થાય છે એમ કહેવામાં કાંઈક અતિશયોક્તિ છે. શરીરમાં ઉત્પન્ન થએલો મળ-કચરો અને રોગ એ સર્વનો નાશ કરવાને અમેરિકામાં ઘણાં દર્દીઓને ત્યાંના ડાક્ટરો ‘ઉણોદરી’ તપ આદરવાનું હરમાન કરે છે—ઓછું ખાવાનું અથવા ઉપવાસ કરવાનું કહે છે. ટેવ પાડ્યા વિના રોજ ને રોજ બહુ જ ઓછો આહાર કરવાથી શરીરને ઓછું પોષણ મળવાને પરિણામે શારીરિક બળનો હાથ થવાનો સંભવ છે ખરો; પરંતુ એક દિવસ પણ રૂચિ કરતાં વધારે ઠંસવાથી અનેક રોગ અને છેવટે મૃત્યુ થવાના બનાવો પણ બનના જોવામાં આવે છે! તાત્પર્ય એ છે કે અસ્થાદાર કરતાં અત્યાદાર ઘણો જ ભયંકર છે અને તેથી ‘મિતાહાર’ ના નિયમોનો ભંગ કરવાનો પ્રસંગ કોઈ વાર આવી લાગે તો ‘અસ્થાદાર’ કરવો પણ કદાપિ ‘અત્યાદાર’ તો ન જ કરવે. (૯૧)

[કેવા પ્રકારના ભોજનથી શરીરનું હિત થાય તે હવે કહેવામાં આવે છે:]

આરોગ્યરક્ષકં કિં ભોજનમ્ ? । ૯૨ ॥

ન સ્યાચ્છીતતરં ન ચાતિવિકૃતં નોન્માદતન્દ્રાકરં ।

નાત્યર્થે કફવાતપિત્તજનકં નો જન્તુયોન્યાત્મકમ્ ॥
 શાસ્ત્રે યત્ર નિષિદ્ધમેવમમલં નો તામસં રાજસં ।
 તદ્રોજ્યં સમયોચિતં સુખકરં વિદ્યાર્થિનાં સર્વથા ॥

આરોગ્યરક્ષક ભોજન કયું ?

ભાવાર્થ—જે ભોજન અતિશય કંટું થઇ ગયું ન હોય, તેમ જ પર્ણ
 ગમે રસ યશિત થઇ જાયથી વિકાર પમેયું ન હોય, શરીરમાં કુન્માદ કર-
 નાર અને આગસ વધારનાર પણ ન હોય, વાયુ પિત્ત અને કર્શની શુદ્ધિ
 કરનાર કે તેમાં ફેરફાર કરનાર ન હોય, વળી શાસ્ત્રમાં જોના નિર્ગેષ કરેલ
 ન હોય, શરીર અને મનની જડતા વધારનાર તમોગુણી ન હોય, અને
 ચિત્તને અચળ બનાવનાર જે ભોજન રજોગુણી પણ ન હોય, તેવા પ્રકારનું
 કમ્પ શ્રેય અને સમંપને ઉચિત જે ભોજન હોય તે જ ભોજન આરોગ્યર-
 ક્ષક હોવાથી વિદ્યાર્થીઓને માટે દિતકારક મનાયું છે; માટે તે સિવાયનું
 ભોજન વિદ્યાર્થીઓએ કમેશાં વર્જનું જોઈએ. (૫૨)

વિવેચન—જે મોંને આવે છે તે શરીરને પણ આવે છે એમ ક-
 હાપિ માનવું નહિ. ગ્રિહ્વા દિવ્ય કમેશાં ભોક્ષી હોય છે, તે પોતાના
 શબ્દિક આગંદને માટે જ મનને જુદા જુદા પદાર્થો તરફ ખેંચી જાય છે,
 પરંતુ શરીરનું દિન તે વિચારતી નથી. એક અંગ્રેજ લેખક મી. આર.
 એન્ગેલે દોશ્વરીની હરિવાદ વિષે એક રમુછ પણ બોધાત્મક લેખ લખ્યો
 છે તેમાં દોશ્વરી કહે છે કે: “મારો મહેક પોતાના મોંના રવાનો દર
 વખતે વિચાર કરે છે અને તે જે મનમાં જાણ્યું તે આરોગ્યે છે પણ તેને
 લીધે મારે કેટલું સદન કરવું પડે છે તેનો તે વિચાર પણ કરતો નથી આ
 દારૂથી દિવસના ૨૪ કલાક મને આકુળ વ્યાકુળ રહીને પસાર કરવા પડે
 છે!” આ કથિવાદ ખરી છે. જો દોશ્વરીની એ હરિવાદને સમજા લખે
 મોંના રવાનો વિચાર ન કરવા આરોગ્યરક્ષક ભોજન કરવા તરફ જ
 જનસમાજની પ્રવૃત્તિ થાય તો દોશ્વરીને હરિવાદ કરતી ન પડે અને દોશ્વર-

રીશી દાસી ઉપર આધાર રાખતી તંદુરસ્તી દેરીને ગિથાને પકવાની જરૂર ન રહે. ત્યારે બોજન કેવું જોઈએ? ‘ભાવપ્રદાશ’ માં કહ્યું છે કે:—

અત્યુષ્ણાસં ચલં દન્તિ શીતં શુષ્કં ચ દુર્જેરમ્ ।

શતિફિઝે ગ્લાનિકરં યુક્તિયુક્તં હિ ભોજનમ્ ॥

અર્થાત્—અતિ ગરમ અથવા અતિ ઢીલો નાશ કરે છે, કંઈ તથા સૂકું અથવા તુરત પચતું નથી અને અતિ બિનાશયાળું અન્ન સુસ્તી કરનારું છે, માટે બોજન યુક્તિયુક્ત જોઈએ. શરીરમાં ત્રણ પ્રકારનાં તરવો રહેલાં છે: વાત, પિત્ત અને કફ. વાગ્મદ્ને કહ્યું છે કે વિકૃતાગ્નિવિકૃતા દેહં જ્ઞાતિ તે વર્તયન્તિ ચ ॥ અર્થાત્—ત્રણે તરવો જે વિકાર પામે છે તેા દેહને હણે છે અને અગ્નિધારી રહેતાં દેહને નિભાવે છે; માટે આહાર એવો લેવો જોઈએ કે જેથી એ ત્રણે તરવો સમતોલનતામાં રહે અને તેઓના વિકારને પરિણામે શરીરને વિકારી બનાવે નહિ. માંસ, મત્સ્ય, કંદ, મદિરા, ભારે અને ન પચે તેવા તથા શરીરને હિતકારી ન થઈ પડે તેવા પદાર્થોનેા આહાર નહિ કરવાનું શાસ્ત્રમાં ફરમાવ્યું છે તેથી એવા પદાર્થોને બાદ કરીને બાકીના જે પદાર્થો સુસ્તી ઉત્પન્ન કરે અર્થાત્ તમેાગુણ વધારનારા હોય અને જે પદાર્થો ચિત્તને વિકારી-અચળ બનાવે અર્થાત્ રમેાગુણ વધારનારા હોય તે પદાર્થોને ત્યજીને સત્યગુણને ક્ષેત્રજક થઈ પડે તેવા પદાર્થોનેા હમેશાં આહાર કરવો અને એ જ આહાર દેહનું દિત કરનારો લેખાય છે. (૫૨)

[કદાચ સૂત્રથી અથવા આહારની વિષમતાથી શરીર રોગવાળું અને તેા તે રોગનું નિવારણ કરવાને તાત્કાલિક ઉપાય શો લેવો જોઈએ? તે નીચેના શ્લોકમાં જણાવવામાં આવે છે ।

આરોગ્યપ્રાપ્તિકોપાયઃ । ૫૩ ॥

યન્કિંચિત્સ્વલનાદિના યદિ ભવેત્કશ્ચિદ્ ગદો જાઠરઃ ।

સંશુદ્ધં લઘુભોજનં તદપિ વા ન્યૂનં વિધેયં રુચેઃ ॥

યદ્વોત્સાહપુરઃસરોપવસનં કાર્યં યથાશક્તિતો ।

યાવચ્ચૈતદુપાયતો ગદલયસ્તાવદ્ધિતં નૌપધમ્ ॥

રોગનિવારણનો પ્રાથમિક ઉપાય.

સાવાઈ—ખાનપાન વગેરેમાં સાવગેતી રાખતાં પણ કદાચ કોઈ સમયે રસબોલુપતાને લીધે કંઈ પણ બુલ્લ થઈ અને તેને પરિણામે અશ-
ર્જના વગેરે કંઈ પણ રોગની ઉત્પત્તિ થઈ તો તેના નિવારણ માટે પ્રથમ ઉપાય એ છે કે ત્યારથી બારે બેરાક તદ્દન ન લેવો, હવેકો બેરાક પણ ફરિયાદો, તેના કરતાં ઓછો લેવો, પણ વધારે ન ખાવો; અથવા અદ્યત્ન-
પશિષ્ટ વગેરે અમુક દિવસે મનમાં ઉત્સાહ રહે તેવી રીતે યથાશક્તિ ઉપ-
વાસ કરવો, તે ન બને તો એકાદન કરવું, 'ભ્યાસુધી' કપલા ઉપાયોથી અશર્જના વગેરે જરૂરનાં દર્દોની નિવૃત્તિ થાય ત્યાંસુધી બીજી કોઈ પણ જાતની દવા પેટમાં નાખવી કચિત નથી. નિષ્ક્રિય રહેનારને ઘણું બાગે ઉપમા ઉપાયોથી જ રોગની નિવૃત્તિ થઈ જશે. (૯૩)

વિવેચન—જરા સરીર લથડાઈ કે તુરત જ વૈધની પાસે દોડી જનારાઓએ આ શ્લોકમાં કહેલી બાબત ઉપર ખાસ લક્ષ આપવું જોઈએ છે. સરીર રોગવાળું થાય તેને રોગથી મુક્ત કરવાનો કુદરતી માગ્ન્ય ઔષ્ધ ખાવાનો નથી હોતો. જો એવો મન છે કે "આપણું સરીર જે જે તરવાનું બનેલું છે, તે તે તરવામાં સંદેશ વૈધમ્ય અને જે દવા આપણે અંદર લઈએ છીએ તે દવાના ગુણધર્મજ્ઞતા પ્રમાણમાં આપણામાં રોગો આવે છે અને જાય છે." આ જ મન આવું વેધો પણ ધરાવે છે. જો સરીરના મુખ્ય તરવાનું વૈધમ્ય કંઈ જવામાં આવે તો રોગથી મુક્ત થવાય એ સમજવું મહેલું છે. મેં નોંધ કરે છે કે "વધારે દવા ખાનારા જે જે લોકો મારા પરિચયમાં આવેલા છે તે સર્વના લખાણમાં મારા જાણવામાં આવેલું છે કે તેઓ દવા ખાકેને સાગ્ર થાય છે તે પહેલાં પાછા એક-દમ મદદ પડી જાય છે, એટલું જ નહિ પણ તેમની જિભારી લાળા પચત તુચી દે છે કે અસરનવાર મારો પહેલો પુ અને જોકે કે બધર પ્રકારના ઉપચારો કરી ચૂકેલા પુ તોપણ કદાચ તે કોઈ પણ વૈધની મદદ લીધા વિના કે તેમની ગદગદવાણી મત્તાઓ ખાધા વિના કે મારી બધી જિભારીઓ મુખેથી સદન કરી ત્રકાં પુ, એટલું જ નહિ પરંતુ તે

સર્વેને ટુંકામાં પતાવી પણ શક્યો છું. જ્યાંસુધી કુદરતી ઉપાયોદ્ધાર રોગની શાન્તિ થઇ શકતી હોય ત્યાંસુધી દવારૂપી વિષ શરીરમાં ન નાંખવું એ જ હિતકારક છે. શરીરમાં મળના પ્રકોપથી રોગ થાય છે તેથી મળને નાશ કરવાને ઉણોદરી તપ આદરવો અર્થાત્ રૂચિ કરતાં ઝોણું ખાવું અને તુરતમાં પચી શકે તેવું હલકું ભોજન લેવું એ વધારે સન્નાહભરેલું છે. આથી સહજ સહજમાં ઉત્પન્ન થઇ આવતા નાના રોગો જરૂરી સમય છે, જે શક્તિ હોય તો માસમાં જે અથવા ચાર ઉપવાસ કરવા કિંવા એકાશન કરવાં, એ પણ શરીરમાં એકલા થએલા મળને સાફ કરવાનો સારો ઇલાજ છે.

આ સંબંધે લુધ કૌરોનર નામના એક વિદ્વાન્તુ દૃષ્ટાંત વધારે ઉપયોગી છે. બહુ મસાલાદાર અને મીઠા મીઠા ખોરાક ખાવાથી એની તંદુરસ્તી બગાડવા પામી હતી, અને તે એટલેસુધી કે તેને જીવવાની પણ આશા રહી નહોતી. ત્યારપછી તે માત્ર અર્ધો શેર તદ્દન સાદો ખોરાક લેવા લાગ્યો અને તે એવો તંદુરસ્ત બની ગયો કે તે તેણે વર્ષની વંચને! થયો ત્યાંસુધી તેને જરા પણ રોગ થવા મામ્યો નહોતો! ત્યારપછી તેણે પોતાના ખોરાકમાં માત્ર પાંચ રૂપિયાભારનો વધારો કર્યો અને તેથી તેની તંદુરસ્તી લથડી. બારંવાર તે માંડો થઈ જવા લાગ્યો તેથી તેણે પોતાના અસલ પ્રમાણમાં ખોરાક લેવા માંડ્યો. પંચાણું વર્ષની ઉંમરે તેણે એમ લખ્યું હતું કે મારું જીવન મને આનંદમય અને શાન્તિયુક્ત બાંધે છે. સો વર્ષની ઉંમર સુધી તેણે એવી જ તરેલની તંદુરસ્તી બંધવી હતી અને તે વખતે તે હમેશાં સાત-આઠ કલાક તો લખતો, અને તે સિવાય નિયમિત રીતે વ્યાવહારિક કાર્યોમાં ભાગ લીધા કરતો. તેના સંબંધમાં તેની બત્રીજી લખે છે કે, તેની સો વર્ષની ઉંમરે પણ તે શરીરમાં નીરોગી અને બળવાન હતો. તેની મનોશક્તિ શુદ્ધ હતી અને સ્મૃતિ તાજી ને તાજી જ રહેલી હતી. આખે ચરમા પહેરવાની તેને જરૂર પડતી નહિ. કૅલેન્ડ્રિય પણ જીવાનીની સરખી ચપગ હતી તેનો કંઈ એટલો બળવાન અને મધુર રહ્યો હતો કે તે બ્યારે વીસ વખતો હતો ત્યારે જે ઉત્સાદથી અને બળથી ગાતો, તેવા જ ઉત્સાદ અને બળથી તે સો વર્ષની ઉંમર થઇ ત્યારે પણ ગાતો! (૯૩)

[ઉપરે ઔષધ જિના રોગનો નાશ ન થાય તેમ લાગતું હોય ત્યારે તેમ કરવું । તે સંનધી હવે કહેવામાં આવે છે.]

કીદામૌર્યે ન પ્રાણમ્ ? । ૧૪ ॥

દુઃસાધા હિ ભવન્તિ મૈષજશતૈ રોગાસ્તુ વૃદ્ધિહ્રન્તા-
સ્તેષાં સ્યાચ્ચ કથં પુનઃ સમુચિતં શત્રોરિવોપેક્ષણમ્ ।
કાય તત્પ્રતિનોદનં પરિચિતૈઃ રુચાતૈઃ સ્વદેશોપચ-
ર્ધમ્ભ્રંશકરૌષધન્તુ મનસા નેષ્ટવ્યમિષ્ટાર્થિભિઃ ॥

પ્રાથમિક ઉપાયથી ન મટે ત્યારે શું કરવું ?

ભાષાર્થ—જેમ જળવાન યત્રુને પરેશથી દાંથી દેવામાં ન આમ્બો દે.ય તો પાણીથી વધારે જલિષ્ઠ થતાં તેને દગાવવાનું કામ મુશ્કેલ થાય છે, તેમ રીતે સાધારણ ઉપાયથી રોગોની નિવૃત્તિ ન થતાં હોય તો રોગો વૃદ્ધિ પામી ગયા તો પછી પછી દવાઓથી પણ તે રોગોને દાવવા મુશ્કેલ થઈ પડે છે; માટે યત્રુની પેઠે પ્રથમથી જ તે રોગોને દગાવવાની ઉપેક્ષા કરવી કથિત નથી; આમ માનીને હોય ઔષધિઓનો લેવારે કરવામાં આવે તો તેમાં પણ એટલું તો ખાસ ધ્યાનમાં રાખવું કે જ્યાંસુધી પરિચિત અને યસિક પોતાના દેશની ઔષધિઓથી કામ કરે ત્યાંસુધી ધર્મથી બદ્ધ કરનારી દારૂ માંસના મિશ્રણવાળી અપરિચિત પરદેશી ઔષધિઓ વાપરવાની મનમાં આદના પણ ન કરવી. ગ્રેયઃ ઇન્દ્રિયાર વિધાર્થિઓનું આ કર્તવ્ય છે. (૯૪)

[વધેયન—પથ્ય પાળવામાં અને આદારવિદ્યારમાં બૂલ થવાથી ઉત્પન્ન થતા રોગો અદ્વિપાદાર, ઉપરાસ અથવા દલકા સાત્વિક અન્નાદારથી, મટાડી શકાય છે, તેમ આગળ કહેવાઈ ગયું. હતાચિત્ એ રીતે રોગોનો નાશ ન થાય તો પછી ગુરુત જ વેધને શરણે જવું. ધરમથુ દવાઓ અથવાતો ઉત્વેદાના નુસખાઓનો અનુભવ લીધા પછી દુશ્વિયાર વેદ પાસે જવાથી રોગ વધારે જળવાન થતો જાય છે, માટે જો ઔષધ ખાવા

૧/૩૨ જ પડે તેવું હોય તો પહેલેથી જ વિદ્યાનુવૈધની પાસે જવું અને ઔષધોપચાર શરૂ કરવો ઔષધ ખાધા પહેલાં એટલું ખાસ ધ્યાનમાં રાખવું કે કોઈ પણ રોગીના રોગનો નાશ કરવાને સ્વદેશી વૈદ્ય જેટલું અસરકારક નાવડે છે તેટલું પરદેશી વૈદ્ય અસરકારક નીવડી શકતું નથી અને તેથી જાણીતાં અને ધર્મથી ભ્રષ્ટ ન કરે તેવાં ઔષધોનો જ ઉપયોગ કરવો. કેટલાક પાખંડી વૈદ્યો પોતાનાં ઔષધોપચારની મહત્તા વધારવાને ચિત્રચિત્ર પ્રકારનાં ઔષધો બતાવે છે. મોતેન કહે છે: “ તે લોકો જે જે ઔષધોઓનાં પસંદગી કરે છે તેમાં પણ અમુક અંશે ગૂઢતા અને પાખંડ જેવું કંઈકું કંઈ રહેલું હોય છે. કાચખાનો ડાળો પગ, મગરમચ્છનું મૂત્ર, દાઢીની લાદ, છછુંદરીનું ક્યેલું, ઘોળા કપૂતરની જમણી પાંખ નીચેથી ખેંચી કાઢેલું લોહી અને પયરીના રોગથી પિડાતા માણસોને માટે તો મારી મારીને લોટ કરી નાંખેલા ઉંદરોનું ઉચ્છિષ્ટ અને એવી અનેક વાંદરાનાં નખરાંના જેવી કોઈ પણ પ્રકારની શાસ્ત્રીયતા વિનાની અને કેવળ જાદૂ વાતોથી ભરેલી હોય તેવી તેવી દવાઓ તેઓ આપણને બતાવે છે ! ” આવા બયંકર, પાખંડી અને ઉંઠવૈદ્યોના ધાતણી અને ધર્મભ્રષ્ટતાવાળા ઔષધોપચારથી હમેશાં સાવધ રહીને વર્તવું એવી સલાહ પ્રત્યેક રોગીને માટે હિતકારક છે. (૯૪)

[આરોગ્યનું સામાન્ય જ્ઞાન ધરાવવામાં આવે અને તદનુસાર વર્તવામાં આવે તો દરેક માણસ પોતે પોતાનો વૈદ્ય બની શકે, તે આશયનું કથન હવે કરવામાં આવે છે.]

आरोग्यसामान्यज्ञानम् । ९५ ॥

सामान्येन शरीररक्षणविधिव्याधेर्निदानं तथो-
पायाः के सुलभा द्रुतं हितकरा रोगस्य विद्रावणे ॥
एतत्सर्वमनामयार्थमुदितं वृद्धैश्च शास्त्रे यथा ।
ज्ञेयं तत्सकलैर्जनैः प्रथमतः स्वारोग्यरक्षाकृते ॥

આરોગ્યનું સામાન્ય જ્ઞાન.

બારાઈ—શરીરનું રક્તજીવન કશાના સામાન્ય નિયમો શું શું ? મોટા મોટા સાધારણ રોગો કયા કયા અને તે રોગો શાથી થાય છે ? અને તે મના મુશ્કેલી ઉપાયો સાધારણ રીતે કયા કયા છે ? આ બધા સવાલોની સામાન્ય દલીલત આરોગ્યના રક્તજીવન માટે જુદા અનુભવી પુરોએએ જે જે સારાં જોઈએ તે તે દલીલત દરેક વિવાદોએ યા દરેક માણસે પોતાનું આરોગ્ય જાળવવાને માટે પ્રથમથી જ જાણવી જોઈએ, યાતો અપાતી કેમ વંચીની સાથે શરીરરક્તજીવનની કેળવણીનું પણ મિશ્રણ થવું જોઈએ, કે જેથી દરેક માણસ પોતે પોતાનો વેધ જની શકે અને શરીરના રક્તજીવન નિયમો જાણી પોતાનું સ્વાભાવિક આરોગ્ય સાચવી શકે. (૫૫)

વિવેચન—મોટાં આદારવિદારમાં નિયમિત રહેતા નથી અને તેથી તેઓ રોગના ભોગ થઈ પડે છે તેનું મુખ્ય કારણ આરોગ્ય અને તેના નિયમો સંબંધી જ્ઞાનનો અભાવ જ છે. જો તે સંબંધી સત્ય અને સુદૃઢ જાનનો હિસાબો થાય તો લોકો પોતાને ન પડે તેવા અને અવિદ્યારૂપ પદાર્થો આવીમાથી નિવૃત્ત રહે. જૂંપ્યે પેટે બહુ પાણી પીવું નહિ, કુદરતી ઢાળતોને દવાવધી નહિ, વંચ જોડયા વિના સવું નહિ, ખાઈને કસરત કરવી નહિ કે દોડવું નહિ વગેરે આરોગ્યના સામાન્ય નિયમો આપણા જુદા જાનો સેકડોની સખ્યામાં જાણે છે અને જેઓ તે પ્રમાણે વર્તે છે તેઓ રોગિષ્ઠ થતા નથી, પરંતુ આરોગ્ય સંબંધી તેવું ઉપસક અને સ્વાભાવિક જ્ઞાન નહિ ધરાવનારા માણસો જ આદારવિદારમાં અનિયમિત જની રોગનો ભોગ થઈ પડે છે તેટલા માટે પ્રત્યેક માણસે આરોગ્ય જાળવવાના એ સામાન્ય નિયમો જાણવા જોઈએ અને તદનુસાર વર્તવું જોઈએ. હોમર અને પ્લેટો સખી ગયા છે કે દુઃક મના બધા રહેવાશીઓ વેધ રૂપે જ હતા તેનો અર્થ એવો જ છે કે તેઓ આરોગ્ય સંબંધી એવું જ્ઞાન ધરાવતા હતા કે તેમને રોગ જ થતો નહિ, અને જો થતો નો તેનો ઉપચાર તેઓ પોતાની મેળે જ કરી શકતા હતા તેવી રીતે પ્રત્યેક માણસે પોતે પોતાના વેધ જાળવવાનો પ્રયત્ન નેહવે (૫૬)

સત્તમ પરિચ્છેદ.

આજ્ઞાધીનતા.

આજ્ઞાધીનતા । ૧૬ ॥

પિત્રાજ્ઞા શિરસા સદા હિતધિયા ધાર્યા સુવિદ્યાર્થિના ।
યોગ્યસ્યાપિ ચ શિક્ષકસ્ય વચનં નોલ્લઙ્ઘનીયં તથા ॥
શિક્ષા ધર્મગુરોઃ શુભાશયજુષશ્ચિત્તે નિધેયા સ્થિરં ।
નૈતદ્રઙ્ગવિચિન્તનં સુખકરં વિદ્યાર્થિનાં સર્વથા ॥

આજ્ઞાંકિતપાત્રું.

ભાષાર્થ—પુત્રનું અહિક અને પારલૌકિક હિત હૃદયમાં ધરનારાં મા-
બાપની આજ્ઞા દરેક સુત્ર વિદ્યાર્થીએ મસ્તકે ચડાવવી જોઈએ; તેમ જ વિ-
દ્યાર્થીઓનું બહુ ઇચ્છનાર લાયક શિક્ષકનું હિતવચન પણ પૂર્ણ પ્રેમથી માન્ય
રાખવું જોઈએ. સર્વ જીવોનું શ્રેયઃ કરનાર ઉચ્ચ આશયવાળા અને દેશાશ-
ળને જાણનારા ધર્મગુરનાં શિક્ષાવચનો પણ અમૂલ્ય રત્નની પેઠે હૃદયમાં ધરી
રાખવાં, અને તદનુસાર વર્તન કરવું જોઈએ. માબાપ શિક્ષક અને ધર્મગુર
એ ત્રણેના હુકમનો ભંગ કરવાનો યા અનાદર કરવાનો સંકલ્પ સરખો ક-
રવો પણ વિદ્યાર્થીઓને હિતકર નથી. (૯૬)

વિવેચન—વિદ્યાર્થીના ધર્મોમાંનો એક મુખ્ય ધર્મ વડીશેની અને
લાયક માણસોની આજ્ઞા પ્રમાણે વર્તવાનો છે. જે સુવક્રે માતાપિતા, ગુર કે
ખીજા ડાહ્યા માણસોની આજ્ઞા નહિ માનતાં મનસ્વીપણે વર્તે છે તેઓને
પાછળથી બહુ જ પશ્ચાત્તાપ કરવાનો સમય આતી લાગે છે. કેટલાક ઉચ્ચ-
ખલ અને પંડિતમન્યો એમ માને છે કે પોતાનાથી ઓછું બણેલા વડીશે
કરતાં પોતે વધારે બણેલા હોઈ પોતે તેઓનાથી વધારે ડાહ્યા છે, પરન્તુ
તેમ માનવામાં તેઓ ભયંકર ભૂત્ર કરે છે. સંસારમાં સરળ રીતે વિચરવાને

પુસ્તકમાંથી યીએલી વિદ્યાઓની જેટલી જરૂર પડતી નથી તેટલી અનુભવના પરિપાકથી મેળવેલા ઇદાપણની જરૂર પડે છે, અને એવું ઇદાપણ ગુણે કરતાં તેમનાં વડીલોમાં વિદ્યેય દોષથી વડીલોની આગ્રા પ્રમાણે વર્તવું એ યુવોના દિતમાં જ ધામધારક છે. ચાલુમનીતિમાં ક્યું છે કે—

અભિજ્ઞાં ચ વિવેજાં ચ વસ્તુ વિષ્ણં પ્રવચ્છતિ ।

અજ્ઞદાતા અવગ્રાતા વંધેતે વિતરઃ સ્મૃતાઃ ॥

અર્થાત્—અભ્ય આપનાર પિતા, નિમ્મમાં રાખનાર રાખ, રિધા દેનાર ગુરુ, અમ આપનાર તથા અમથી રક્ષા કરનાર એ પાંચને પિતા કહેવાં છે. વળા માતાપિતા તરફના પુનના ધર્મના સંબંધમાં યીચનસ સ્મૃતિમાં ક્યું છે કે—

નાસ્તિ માતૃમયં દેવં નાસ્તિ તાત્ત્વમ્મો ગુરુઃ ।

અ તાત્ત્વમનુજાતો ધર્મમેઠ્ઠ સમારણેન્દ્ર ॥

અર્થાત્—માતા સમાન કોઈ દેવ તથા પિતા સમાન કોઈ વડીલ નથી માટે તેમની આગ્રા વિના કોઈ કાર્ય કરવું નહિ.

જેરી રીતે માતાપિતાની આગ્રામાં રહેવાનો વિદ્વાનોનો ઉપદેશ છે તેથી જ રીતે રાખ, ગુરુ ઇત્યાદિ પણ પિતારૂપ જ કોઈ તેમની આગ્રામાં પણ રહેવું એ વિદ્યાર્થીઓનો પરમ ધર્મ છે. છુદ્દે પણ પોતાની નૈતિક આગ્રા-ઓમાં એવો ઉપદેશ ક્યો છે કે—“અજ્ઞેનિ ન સેવવા, ડાઘા માણસોની સેવા કરવી, લાપકને લાપક માન આપવું અને માતાપિતાનું પોષણ કરવું એ મોટામાં મોટો આધીરોક છે.” માતાપિતા, ગુરુ, રાખ ઉપરાંત કોઈ પણ લા-યક માણસ એમની વાત કરતો હોય તો તેને પણ પિતારૂપ માની તેના હિતચચનને શ્રવણ કરી નહનુસાર વિદ્યાર્થીએ વર્તવું જોઈએ.

એક ગુરૂની પાસે જ્ઞાનચંદ્ર અને વિજ્ઞાનચંદ્ર નામના એ સિધ્ધો વિદ્યા-બ્યાસ કરતા હતા. જ્ઞાનચંદ્ર કરતા વિજ્ઞાનચંદ્ર બુદ્ધિમાં, સમરજ્યક્તિમાં અને અબ્યાસમાં સારી પેઠે આગળ વધેલો રહેતો હતો. બન્ને સિધ્ધો ગુરૂની સારી રીતે આગ્રા પાળતા અને તેમનો ખોલ ઉચાપતા નહિ, છતાં ગુરુ રોજ

- Not to serve the foolish, but to serve the wise,
To honour those worthy of honour: This is the greatest blessing,
To support father and mother . . . . .

એકાદ એ વાર વિજ્ઞાનચંદ્રને કાંઈ ને કાંઈ જ્ઞાનું કિંવા દોષ કાઢીને ઠપકો આપતા. જ્ઞાનચંદ્ર પોતા કરતાં અભ્યાસમાં નબળો હોવા છતાં ગુરૂ તેના પ્રત્યે વધારે મમતા ધરાવે છે એ પક્ષપાત જોઈને વિજ્ઞાનચંદ્રને બહુ ક્રોધ ચડ્યો અને ગુરૂના અન્યાયનો બદલો તેમને આપવાનો ઠરાવ કર્યો. આ દેતુથી એક વાર મધરાતે પોતાના ઘેરથી તલવાર લઈને વિજ્ઞાનચંદ્ર ગુરૂને ઘાત કરવાને તેમને ઘેર ગયો. એ વખતે ગુરૂ પોતાની સ્ત્રી સાથે ઘરના આંજણમાં બેસી વાર્તાલાપ કરતા હતા. પ્રસંગોપાત સ્ત્રીએ પૂછ્યું: “સ્વામિન! મનુષ્ય કેવા મનથી ઉચ્ચ પ્રકારના દેવત્વને પામી શકતા હશે?” પતિએ ઉત્તર આપ્યો: “અનેક પ્રકારના ઉત્તમ ચરિત્ર અને જ્ઞાનવડે મનુષ્ય ઉંચા દેવત્વને પામે.” સ્ત્રીએ પૂછ્યું: “ત્યારે આપણું પરિચિત જનોમાંથી કોણ એવું દેવત્વ પામશે એ તમે કહી શકો?” પતિએ કહ્યું: “હા, વિજ્ઞાનચંદ્ર જેવો બુદ્ધિશાળી, વિદ્વાન અને આજ્ઞાંકિત તથા વિનયી મનુષ્ય અવશ્ય એવું દેવત્વ પામે.” સ્ત્રીએ કહ્યું: “વિજ્ઞાનચંદ્ર એવો આજ્ઞાંકિત અને બુદ્ધિમાન છે ત્યારે તમે રાજ એવો દોષ કાઢીને ઠપકો કેમ આપો છો?” પતિએ કહ્યું: “હજી તેણે મારી આજ્ઞા લોપી નથી, પરંતુ અતિ વિદ્યા ગર્વને જન્મ આપે છે તેથી ભવિષ્યમાં તે આજ્ઞાંકિત ન રહેતાં અવિનયી બને એનો મને ભય રહે છે, તે કારણથી તેનો દોષ દર્શાવીને હું તેની આત્મનિતા તેના મમજામાં ફાંસવું છું કે જેથી તે ગર્વિષ્ટ બને નહિ.” આ વાર્તાલાપ વિજ્ઞાનચંદ્ર બહાર બિલો બિલો સાંભળતો હતો તે એ સાંભળીને ચકિત થયો અને ગુરૂનો પોતાપરનો પ્રેમ સમજી ગયો તથા તે જ ક્ષણે ખુલા પડીને તેણે ગુરૂના ચરણમાં મસ્તક નમાવી કમલ માંગી. સદ્ગુરૂએ દમેશાં શિષ્યોર્નું હિત જ વિચિત્ર છે માટે તેમની આજ્ઞા કદાપિ ઉશ્કારવી જોઈએ નહિ એવે પ્રભેલિ આ દર્શન ઉપરથી મળે છે. (૯૬)

[વિજ્ઞાનચંદ્રમાં આજ્ઞાંકિતવળા ઉપરાંત વિતરણ: હજી દોષની આવડતવળા ઉપર દર્શાવવામાં આવે છે:]

નિવસ: । ૧૨ ।

પૂજ્યા યે જનકાદયો મુનિજના ચેન્દ્રાશ્વ મદુવાન્વયા: ।

પ્રાતસ્તે ગુરુભાવતોઽમલધિયા નિત્યં પ્રણમ્યા જનૈઃ ॥
 તત્પાશ્વં હસનાસનપ્રલપનં દુશ્વેષિતાશઙ્કનં ।
 ત્વઙ્ગારાદિ ચ સર્વથૈવ સુજનૈસ્ત્યાજ્યં સદા શ્રેયસે ॥

વડીલો પ્રત્યે વિનય.

ભાવાર્થ તથા વિવેચન—આપ, આપનાં આપ, વડીલ, જનો, મોટા આપજો અને ખીન પણ જે માનનીય હોય તે સર્વની પ્રત્યે, વિદ્યાર્થીઓએ માનનીયપણે પૂજ્ય ભાવ અને શુરભાવ રાખવો જોઈએ. ઉપર કહેલા વડીલ જનો સવારના પહેરામાં પ્રણામ કરવાપોઅ છે. તેમની સમક્ષ કદી પણ દાંસી-મરકરી કરવી નહીં, આસનપર બેસવું નહીં, રમતગમત કે કુચેલાદિ કરવાં નહીં, આડું આવળું બોલવું નહીં, તેમ જ વડીલોને, કદી નુંકારે-દૂકારે બોલાવવાં નહીં, કોઈ પણ ઠેકાણે તેમનું અપમાન કરવું નહીં, તેમની સમક્ષ કોઈની ગાથ દેવી નહીં, તેમ જ અસભ્ય વચનો બોલવાં નહીં. વડીલો પ્રત્યે સામાન્ય પ્રકારનો વિનય દર્શાવવાનું બોધકથન આ શ્લોકમાં કરવામાં આવ્યું છે. વિદ્યા વિનયન જોમતે, અર્થાત્ વિનયવડે જ વિદ્યા શોભે છે, એ કથનાનુસાર. વિદ્યાર્થીઓએ વિનયતા શુભને પ્રાપ્ત રીતે આશ્રય આપવો જોઈએ. નેટલા પ્રમાણમાં એક વિદ્યાર્થી પેતાનાં વડીલો પ્રત્યે પૂજ્ય ભાવ દર્શાવે છે અથવાતો તેમની આમન્યા રાખે છે, તેટલા પ્રમાણમાં વડીલ જનોની તેમનાપર વિશેષ પ્રીતિ બોધાય છે અને એ પ્રીતિનું રંગ તેમને એ મળે છે કે બ્યારે તે વિદ્યાર્થીઓને શવિધ્વમાં સંતાનો થાય છે ત્યારે તે સંતાનો પણ પેતાનાં વડીલો પ્રત્યે તેવો જ હિંમિત વિનય દર્શાવીને દેવનુભવ વડીલોને સંતુષ્ટ રાખે છે. (૯૭)

શુદ્ધજ્ઞાન્તિક આસનવિધિ: ૧૯૮

તેપામાસનતો ન ચોત્રતતરં સ્થાપ્યં કદાપ્યાસનં ।
 દત્ત્વા પૃષ્ઠમનાસિતવ્યમથવા પાદૌ પ્રસાર્ય ક્વચિત્ ॥
 પલ્પંકાસનમારચય્ય વિધિના કૃત્વા ચ હસ્તાઙ્ગલિં ।

સ્પેયં પૂજ્યજનાન્તિકે વિનયતો વિદ્યાર્થીભિઃ સન્તતમ્ ॥

વડીલોની સમક્ષ એસવાનો વિધિ.

આચાર્ય—ઉપર કહેવા વડીલોની સમક્ષ વિદ્યાર્થીઓએ બેસવું હોય તો તેમાં વિધિ આ પ્રમાણે છે. તે વડીલો ને આસને બેઠા હોય તેવા કુરસી ઉપે આસને બેસવું નહી, તેમની સામે પોતાની પુટ આપે તેની રીતે પણ બેસવું નહી, તેમની સામે પણ લાંબા છરીને બેસવું નહી, લાંબા પહોળી જીંદી પણ બેસવું નહી, પણ ઉપર પણ ચઢાવી અભિમાનથી આસને પણ બેસવું નહી, કિન્તુ હાથ જોડી, પગાંડી વાળી, પિતૃપાર્શ્વે તેમની સમક્ષ વિદ્યાર્થીઓએ બેસવાનો અધિકાર છે, પણ અવિનયથી બેસવાનો અધિકાર નથી. (૬૮)

વિવેચન—વિદ્યાર્થીઓએ અનુસરવાયોગ્ય પિતૃપાર્શ્વમાં ગુરુજનો પ્રત્યે: વિનય પ્રદેશ પડે વિનય છે. વિદ્યા આપે તે જ ગુરુ કહેવાય એમ સમજાવવું નહી, પરંતુ પોતાના વિદ્યાર્થી ને ને વડીલ પુરૂષો કાંઈ આચાર્ય હરે તે સર્વ ગુરુજનો વિદ્યાર્થીના માનને પાત્ર છે. તેવા સર્વ વડીલો પ્રત્યે: વિનય કવે: દેવો: જોઈએ તે આ દેહાકર્મા દર્શાવવામાં આવ્યું છે. વડીલો કહતા નીચા આસનપરે પડેને મુખ્યવર્ણિત રાખીને, હસ્તક્રમ જોડી અર્ચા દિશાવતી તત્પરતા દર્શાવતી મીનથી બેસવું એ વડીલોની સમક્ષ બેસવાનો રીયત પ્રકાર છે. આ વિધિ પ્રચીન દેહને ઉપમ છે, પરંતુ આચાર્યના જનનાથના તેમ જ ગુરુજનો તેમ જ એવાના આવવું નહી, તેમ જ ગુરુજનોની સમક્ષ વિનયપૂર્વક જવું જવું. વિદ્યાર્થીએ કાંઈ પ્રકારની અભિમાન દર્શાવવા વિના ભેદે સતોય આવી તેની રીતે વસે છે. પૂર્વ ગુરુજનો સમક્ષ વિનય કવે: રીતે આવતો આવે વળે. તે વિન માનવર્ણિત જાતના નીચે પ્રવેશી જવું છે.

વિનયપૂર્વકાર્થિઃ સ્વપ્ચાત્ક્રમાચારઃ મુખ્યતઃ ।

સ્વપ્ચાત્ક્રમાચારઃ સ્વપ્ચાત્ક્રમાચારઃ મુખ્યતઃ ।

સ્વપ્ચાત્ક્રમાચારઃ સ્વપ્ચાત્ક્રમાચારઃ મુખ્યતઃ ।

સ્વપ્ચાત્ક્રમાચારઃ સ્વપ્ચાત્ક્રમાચારઃ મુખ્યતઃ ।

અર્થો—શિષ્ય શુભાચારવાળો તથા નિતેન્દ્રિય વધ, નિત્ય દાસ બેડી બોલે રહે, ને બ્યારે મુર બેસવાનું હશે ત્યારે તેની સન્મુખ બેસે; પણ મુરની પાસે એનું આસન સદા નીચું હોવું જોઈએ, ને એજે મુરના દેખતાં મધોદા મુખી બેસવું નહિ.

મુર કરતાં કુચ્ચ આસને બેસી વિદ્યા પ્રાપ્ત થતી નથી તે વિરે એક દશાન્ત છે. એક બિસ્મ આકાશમામિની વિદ્યા જાણતો હતો તે વાન તેના મામના રાજાએ જાણી એટલે બિસ્મને રાજાએ દયેરીમાં બોલાવ્યો અને પોતાને આકાશમામિની વિદ્યા શિખવવા માટે રાજાએ તે બિસ્મને આજ્ઞા કરી. બિસ્મે કહ્યું: “મહારાજ! આરતી કાલે રવવારે ત્યારે હું જમણમાં તથા માટે મારા ઘોડા ઉપર ચડ્યો હોઉં ત્યારે આપ મારી મુંપડીમાં પધારીને એટલે હું આપને એ વિદ્યા શિખરીશ.” રાજાએ કહ્યું: “તું હું રાજા થઈને તારી મુંપડીમાં આવું? અને વળી તું ઘોડે ચડીને મને એ વિદ્યા શિખવે?” એ દશાપિ જનવાનું નથી. અહીં અત્યારે ને અત્યારે તું મને એ વિદ્યા શિખવ.” આજ્ઞામેળો મોન્દ્રાણામસંજ્ઞે વધમુખ્યતે અર્થો—રાજાની આજ્ઞાનો જંગ થયો હોય તો તે તેને સ્વ વિનાના પાંતની ખરાબર આકાશ લાગે છે. રાજાજાને વધ વધને બિસ્મે રાજાને વિદ્યા શિખવવા માંડી. એક દિવસે ન આવડી એટલે બે, ત્રણ, ચાર દિવસસુધી બિસ્મ દયેરીમાં ગયો અને રાજાને વિદ્યા શિખવવાને મથન કરવા લાગ્યો પણ રાજાને વિદ્યા આવડી નહિ! છેવટે રાજા દંટકાએ અને ભયને ધમકાવીને બોલ્યો “તું મને ખરાબર શિખવતો નથી તેથી મને તુરત આવડતું નથી, માટે ખરાબર શિખવ.” બિસ્મે છેવટે જવાબ આપ્યો કે “મહારાજ! સિંહાસને ચડીને વિદ્યા શિખાવ નહિ. મુરને હવે આસને બેસાડો, આપ નીચે બેસો અને પછી વિદ્યા શીખો એટલે આવડશે. મારાથી સિંહાસને બેસવાનું ન કહેવાય તેથી હું ઘોડાપર ચડ્યો હોઉં ત્યારે આપને મારી મુંપડીએ આવવાનું કહ્યું હતું.” છેવટે રાજાએ બિસ્મને સિંહાસને બેસાડી પોતે નીચે બેઠો એટલે તેને વિદ્યા તુરત આવડી. મુર જાનોનો વિનય એ વિદ્યાર્થીઓનો પ્રથમ ધર્મ છે. (૯૮)

અષ્ટમ પરિચ્છેદ.

સહાધ્યાયીઓ સાથેનું વર્તન.

સહાધ્યાયિનઃ પ્રતિ પ્રેમભાવઃ । ૧૧ ॥

શાળાર્યા સહવર્તિનઃ સહૃદયા યે સ્યુઃ સહાધ્યાયિનો ।
 માન્યાસ્તેપિ સહોદરા इव सदा प्रेम्णा प्रमोदेन वा ॥
 कार्यो नैव कदापि तैस्तु कलहो नेर्ष्यालवो मानसे ।
 चित्ते नो परिचिन्तनीयमशुभं तेषाञ्च विद्यार्थिना ॥

સહાધ્યાયીઓ પ્રત્યેનો પ્રેમ.

લાવાઈ તથા વિવેચન—એક શાળામાં અથવા એક ધોરણમાં સાથે સાથે અભ્યાસ કરનારા વિદ્યાર્થીઓ સહાધ્યાયી કહેવાય છે. તેમની શાળામાં તેમ જ શાળા બહાર સાથે સાથે રહેવાનો સદવાસરૂપ સંબંધ હોય છે. આ સંબંધ સારી રીતે નિર્ભળ અને સુદૃઢ રહે તેટલા માટે દરેક વિદ્યાર્થીએ પોતાના સુધીય સહાધ્યાયીને પુરતા પ્રેમભાવથી યા પ્રમોદ આવધી જાણે સગા-સહોદર બાઈ હોય તેમ માનવા જોઈએ. તેઓની સાથે નજીવી બાબત સાર રહી પણ કોશ કે કહ્યો કરવો નહીં. તેમાંના દોષ પોતાના કરતા હુશિયારીમાં આગળ પડતા હોય તો તેમના ઉપર કોઈ માત્ર પણ ધર્મ્યાભાવ ન લાવતાં તેમની હુશિયારીથી પ્રસન્ન થવું જોઈએ; પણ તેઓનું અનિષ્ટ યા અશુભ તો મનમાં પણ ચિંતવવું નહીં. સહાધ્યાયીઓ સાથેની મિત્રાચારીથી વિદ્યાર્થીને અનેક પ્રદાનના લાભો થાય છે. અને એ લાભ વિદ્યાર્થી અવસ્થામાં જ થાય છે એમ સમજવાનું નથી. કૃષ્ણ અને સુદામા નુકતે ઘેર અભ્યાસ કરતા હતા ત્યારે તે બંને વચ્ચે મિત્રાચારી હતી, તેથી જ્યારે કૃષ્ણને દારિદ્રાનું રાજ્ય મળ્યું ત્યારે તેણે સુદામાની દરિદ્રતા ટાળી નાખી હતી, અને તે વખતે સુદામા પ્રતિ સરોવર

આવ-સગા બાઈ સરખું વર્તન કૃષ્ણે બતાવી આપ્યું હતું, સદાધ્યાયીઓ સાથેની મિત્રતાથી અભ્યાસમાં અનેકવિધ લાભ થાય છે. વિદ્યાર્થીઓને સદ્ગોષ્ઠ આપતાં આશ્રસ્ત જીર્ણમુલમાં પણ કશું છે કે કૃષ્ણવૃત્તિઃ । ભગવદ્વૃત્તિઃ । શાંતવૃત્તિઃ । મનસુવૃત્તિઃ ॥ અર્થાત-વિદ્યાર્થીએ દરેક ધર્મ રાખવું, કાંપર થવું નહિ, ક્રોધ કરવો નહિ અને ક્રોધની પણ ઈર્ષ્યા કરવી નહિ. (૯૯)
[સદાધ્યાયીઓ સાથેના આવાજુ વર્તનથી થતા લાભો નીચેના શ્લોકમાં દર્શાવ્યા છે.]

ગુણાનામાદાનપ્રતિદાને । ૧૦૦ ॥

સ્યુર્યે તેપુ ગુણોત્તમાઃ કથમપિ ગ્રાહ્યાસ્તદીયા ગુણા ।
યે સ્યુર્ન્યૂનગુણાઃ સ્વતો હિતધિયા દેયાશ્ચ તેભ્યઃ સ્વકે ॥
એવં સ્વીકરણ તથા વિતરણં કાર્યં સહાધ્યાયિપુ ।
દોષાણાન્તુ વહિષ્ક્રિયા વ્યવહતા વસ્યાં વિધેયા ધ્રુવમ્ ॥

શુભોની આપણે,

જ્ઞાપાથ—સદાધ્યાયીઓના સદવાસમાં રહીને દરેક વિદ્યાર્થીએ શુભોની ભેટી રેતીનો વ્યાપાર ચાલુ રાખવો જોઈએ, એટલે કે સદાધ્યાયીઓ પોતા નેઓ પોતા કરતાં શુભોમાં, દુષિઆરીમાં, મુજનતામાં ચડતાં હોય અને તે શુભો પોતાનામાં ન હોય તો તે શુભોને પાંદ તેમની પાંસેથી શીખી લેવો અને ગમે તેટલો પ્રયાસ કરીને તે શુભો મદલ કરી લેવા, તેમજ જે સદાધ્યાયીઓ પોતાના કરતાં શુભો ઓછા ન હોય, તો પોતામાં રહેલ તે તે શુભો ન્યૂન શુભવર્ગને હિતશુદ્ધિપૂર્વક અર્પવા જોઈએ, આ દિખવવા જોઈએ આવી રીતે સાચામાં અવશ સાચા બદાર દરેક સદાધ્યાયી વિદ્યાર્થીએ પોતાના અને જાના શુભોની પરસ્પર આપણે કરી સદાધ્યાયીઓના સદ્ગુણોના પ્રયાગ કરવો જોઈએ પણ આ ભેટી રેતીના વ્યવહારમાં હંમશ એટલું તો ખાસ ધ્યાનમાં રાખવું કે “સદાધ્યાયીઓ પોતાનામાં દરેક પણ કોઈકે દરેક દોષ દોષ તેનું પોતાનામાં સંકેમજુ થઈ

ન જાય અને પોતાની કુટેવનું ખીજમાં સંક્રમણ ન થાય. ” જ્યાં ત્યાંથી પણ કુટેવ યા દોષોને તો પ્રહાર મારીને બહાર જ કાઢવા. (૧૦૦)

વિવેચન—પોતાની સાથે અભ્યાસ કરનારાઓ-સહાધ્યાયીઓમાંથી પોતાને યોગ્ય અને સદ્ગુણી મિત્રો ચુંટી કાઢવા અને સદ્ગુણી મિત્રોની સાથે પરિચય રાખવો એ બાબત તરફ પ્રત્યેક વિદ્યાર્થીએ પૂરી કાળજી રાખવી. પોતાના મિત્રમાં હઠાપણનો ગુણ હોવો જોઈએ એટલું હમેશાં લક્ષમાં રાખવું. જેવો આપણો મિત્ર આપણે શોધીએ તેવા જ આપણે સામાના મિત્ર પણ હોવા જોઈએ, એટલે કે આપણે સદ્ગુણી મિત્રની શોધ કરીએ તો સામાના સદ્ગુણી મિત્ર આપણે પણ બનવું જોઈએ. સમાન સદ્ગુણોવાળા મિત્રોની મૈત્રી વિશેષ સુખપ્રદ નીવડે છે એ ખરું છે; તથાપિ એક અંગ્રેજ લેખક કહે છે તે પણ ઉચિત જ છે કે “સાચી મૈત્રીને માટે પરસ્પર ગુણની સમાનતા જોઈએ એ અવશ્યનું જણાતું નથી. જે ગુણ આપણામાં હોતા નથી તે ગુણ સામા માણસમાં હોય છે તો તેથી આપણે સાનંદાશ્ચર્ય પામીએ છીએ. તે ગુણ આપણા મનને નવીન લાગે છે અને તેમાંથી આપણે આપણી પોતાની ખામી સુધારી શકીશું એવું આપણને આનંદયુક્ત બાન થાય છે.” આ પ્રમાણે અસમાન ગુણોના મિત્રોની મૈત્રીથી પણ લાભ થઈ શકે છે; પરંતુ તે લાભ ત્યારે જ થાય કે જ્યારે આપણે આપણા દોષો દૂર કરીને તેને સ્થાને આપણા મિત્રના ગુણોને અદ્યક્ષ કરીએ અથવાતો મિત્રના દોષ દૂર કરીને તેને સ્થાને આપણે આપણા ગુણોનું અર્પણ કરીએ. જો તેમ ન કરીએ અને તેથી ઉલટી જ રીતે વર્તીએ, તો સદ્ગુણી દુર્ગુણીનો ‘કુસંગરંગ’ લાગે છે, અને

અસત્સંગાદ્ ગુણજોડપિ ત્રિપયાસક્તમાનસઃ ।

અકસ્માત્પ્રલયં યાતિ ગીતરક્તો યથા મૃગઃ ॥

અર્થાત—દુર્જનના સંસર્ગથી ગુણને નાશ્યુતારા પુરપતું ચિત્ત પણ વિપયાસકત બને છે, જેમ ગાયનમાં રાગી થએલો મૃગ અકસ્માત્ પ્રલયને પામે છે. માટે પ્રત્યેક વિદ્યાર્થીએ પોતાના સહાધ્યાયી મિત્રોના ગુણોની આપ-લેનો વ્યાપાર ચત્રાવવો, પરંતુ દુર્ગુણોને દૂર કરવાનો જ યત્ન કરવો. (૧૦૦)

નવમ પરિચ્છેદ.

સમયવહન.

સમયોપયોગ: । ૧૦૧ ॥

વસ્ત્રાભૂષણવિત્તરત્નમણિતઃ કાલો મહાર્ષો યતઃ ।
પ્રાપ્યન્તે વિગતાનિ તાનિ ચ પુનઃ કાલો ગતો નાપ્યતે ॥
મત્ત્વૈવં વ્યસને પ્રમાદકરણે યત્તત્પ્રલાપેઽથવા ।
શોકેવાસમયોપિ નિષ્ફલતયાક્ષેપ્યોન વિદ્યાર્થિભિઃ ॥

કાળની કિંમત.

ભાવાર્થ — જરિયાન વસ્ત્રો, સોના રૂપાનાં આભૂષણો, સોનામહેરો, રત્નો અને મણિઓ એ બધાં કરતાં સમયની કિંમત ઘણી વધારે છે. તે એટલા માટે કે બીજા વસ્તુઓ બોવાઇ જાય કે છુટાઇ જાય તોપણ ફરી મળી શકે છે, અને મળેલ ઉપયોગી હોય. ઉપયોગી સમય જે પસાર થઇ ગયો તે લાભોનું દ્રવ્ય ખરચતાં પણ ફરી મળી શકવાનો નથી. માટે મોંઘામાં મેણિ કાળ છે. આમ માનીને દરેક વિદ્યાર્થીએ, બ્રહ્મા, ખ્રીડી, શુભાર વગેરે વ્યસનોમાં કે આજસ-પ્રમાદ સેવકમાં કે ગપાટા મારવામાં કે કોઇ પણ જાતની મનની તર્ંગીનાં રોહણાં રોવામાં જરા પણ વખત ગુમાવી નાંખવો નહીં, દિન-પુરતી કાળજીથી વખતને સાચવી તેને ઉપયોગી કાર્યોમાં યોજવો. (૧૦૧)

વિવેચન—વિદ્યાર્થીઓને માટે સમય ધણો જ મહત્વવાન છે અને તેના મહત્વની સરખામણી દુનિયાની કોઇ પણ કામગીરી વસ્તુ સાથે કરવી તે સમયની ઉપયોગિતા અને મહત્તા એટલી કરવા બરાબર છે. તાત્પર્ય એ છે કે સમય સર્વથી વધારે મહત્વવાન છે. વસ્ત્રાભૂષણો, સોનારૂપાના અલંકારો અને મણિમુક્તા કરતાં પણ તે વધારે મહત્વવાન છે અને તેનો તે

આ શ્લોકમાં દર્શાવવામાં આવ્યો છે. આપણે મનુષ્યાવતારને અથવા કોઈ પણ પ્રાણીના જીવને કરોડો રૂપિયાના દ્રવ્ય કરતાં પણ વધારે કીમતી ગણીએ છીએ તેનું કારણ એ છે કે જો મનુષ્યાવતાર અથવા જીવ એક વાર ચાલી જાય છે તો પછી કરોડો રૂપિયા ખર્ચતાં છતાં પણ તે પાછો મળી શકતો નથી અને તેથી તે અમૂલ્ય લેખાય છે, તેવી જ રીતે આ શ્લોકમાં કહેવામાં આવ્યું છે કે કાલો ગતો નાપ્યતે અર્થાત્ જો કાળ જાય છે તે પ્રતીતી પ્રાપ્ત થતો નથી અને તેથી તે અમૂલ્ય છે. વસ્ત્રાભૂષણ, ધરણી, રત્નો, મણિ વગેરે વસ્તુઓનો અભિધા કે ખીજ કોઈ રીતે નાશ થઈ જાય તો તે પુરુષપ્રયત્ને પુનઃ પ્રાપ્ત કરી શકાય છે, પરંતુ સમય વહી ગયા પછી તેને પાછો પ્રાપ્ત કરી શકતો નથી. સાઉથવેલ નામના એક અંગ્રેજ કવિએ ‘વખત’ ને કપાળમાં વાળના ગુચ્છવાળા અને માથામાં ટાલવાળા, પૂરુ પુરુષરૂપે કલ્પીને લખ્યું છે કે:—

Time wears all his locks before,

Take thy hold on his forehead;

When he flies he turns no more,

And behind his scalp's naked.

અર્થાત્—વખતના વાળનો ગુચ્છો તેના કપાળમાં રહેલો છે, તેથી તેને પકડી લેવો હોય તો તે આવી પહેાંચે તે પહેલાં તૈયાર રહીને તે કપાળમાંના ગુચ્છો પકડી લેવો જોઈએ, પરંતુ જો તે એક વાર આપણી પાસેથી પસાર થઈ જાય છે તો તેને પકડી શકતો નથી, કારણકે તેના માથામાં ટાલ હોવાથી તેને પકડી લેવાનું કશું સાધન આપણા હાથમાં આવી શકતું નથી ! એવી જ રીતે જો આવતા વખતને જ પકડી લેવામાં આવે તો તે અમૂલ્ય છે અને તે ચાલી ગયા પછી તદ્દન નિર્મૂલ્ય છે. આ કારણથી વિદ્યાર્થીઓએ પોતાના અભ્યાસી જીવનના કાળની એક મિનિટ પણ નકામી ગુમાવવી જોઈએ નહિ. જ્વમાં, સુસ્તીમાં, સરખે સરખા મિત્રો મળીને ગપાટા મારવામાં કે મોજશોખ કરવામાં વખત ગાળનારા વિદ્યાર્થીઓ ન્યારે અમણુ રહીને જીવન ખતે છે, ત્યારે વહી ગયેલા વખત ઉપર વિલાપ કરે

છે એવું બહુ જોવામાં આવે છે. તેઓના વિદ્યાપ્રેમથી પ્રત્યેક વિદ્યાર્થીએ
એવો બોધ લેવાનો છે કે તેઓને પણ અત્યારે વખત મુખાબો પછી બ-
વિધ્યમાં તેવો વિલાપ કરવાનો વખત આવે નહિ. જર્મનીના વિદ્યાર્થીઓ
સમયનો જરૂર પણ દરપરોગ કરતા નથી. તેઓ રોજ એક દલાક સુધી
અભ્યાસ કરે છે. એક વિષય વાંચતાં કંટાળો આવે તો તેઓ ખીન્ને વિ-
ષય વાંચવા મારે છે. એ પ્રમાણે મનને કે સરીરને થાક લાગવા દીધા વિના
તેઓ પોતાની વિદ્યાર્થી અંદગીની પ્રત્યેક પળનો ઉપયોગ કરવામાં એક-
ચિત્ત રહે છે. (૧૦૧)

[વખતનો ઉપયોગ કેવી રીતે કરવાથી થોડાં વખતમાં બહુ કામ થઈ શકે
અને પોતાનું કામ પણ દિન કાર્ય બાકી ન રહે ? આ પ્રશ્નોનો વિસ્તૃત ઉત્તર બે
શ્લોકમાં આપેલો છે.]

કયા રીતયા સમયરક્ષણં કાર્ય ॥ ૧૦૨ ॥

યત્કાર્યં નિયતઞ્ચ યત્ર સમયે પ્રાસન્નિકં દૈનિકં ।
તત્રૈવ ક્રિયતે ક્ષણે યદિ ચ તત્કાર્યં વ્યવસ્થાયુતમ્ ॥
સિધ્યેત્કાર્યપરંપરાપિ સકલા ચૈવં યથેષ્ટં ક્રમા-
દ્ધર્માયાપ્યવશિષ્યતે સહજતઃ કાલો હિ વિદ્યાર્થિનામ્ ॥

સમયધ્યયે નિયતત્વમ્ ॥ ૧૦૩ ॥

આસ્તાં કાર્યભરસ્તથાપિ વદ નો ધર્માય કાલો ન મે ।
તસ્મૈ નાસ્તિન યદાલ્પશોપિ સમયો વ્યર્થ તદા જીવનમ્ ॥
કૃત્વા હસ્તગતં ક્ષણં કથમપિ શ્રેયઃ સ્યપ્રાપ્તયે ।
મેત્વો ધર્મવિધિઃ શુભઃ પ્રતિદિનં પ્રેમ્ણા હિતાકાંક્ષુણા ॥

વખતનો બચાવ કેવી રીતે કરવો ?

બા.વ.ય - વિદ્યાર્થીએ દૈનિક અને પ્રાસન્નિક બે બે કાર્યો ઉમેશ અને

૩૦૧ ૧૦૪ ૧૬૫ ને તે કાર્યોના વિજ્ઞાન પાડી સમયના પ્રમાણે કાળ

નિયત કરવો, એટલે અમુક સમયે અમુક કામ કરવું અને અમુક સમયે અમુક કામ કરવું, એવી રીતે દમોદની સગવડ પ્રમાણે જે જે કાર્યક્રમ અને કાર્યક્રમ મોઝાઓ હોય, તે તે કાર્ય તે તે નિયમિત સમયે જ કરવામાં આવે, નેમાં અડધન અને આગસ કે અન્ય કંઈ અન્યવસ્થાથી બીજાકુલ દેશમાં કરવામાં ન આવે તો દમોદનું બધું કાર્ય પૂર્ણ રીતે તૈયાર થઈ જવા ઉપરાંત ધર્મને માટે કે નેવા જ કોઈ આવશ્યક પરમાર્થી કાર્યને માટે પણ થોડો વખત સંદેહ અથવા પામશે. માટે ખંતીલા નિયતિઓએ નિયત કરેલ કાર્યક્રમ અને કાર્યક્રમને અન્યવસ્થિત કરી નાંખવા નહિ. (૧૦૨)

વખતની દરકાર.

હે મિત્ર! અગાસ કે વ્યવહારના કાર્યોને જોએ મને તેટલો હોય તોપણ "ધર્મ કરવાને કુરસદ નથી" એમ કહી જોવાથી નહિ. જે ધર્મને માટે દરરોજ થોડો પણ વખત અવાવવામાં ન આવે તો આ જીવન વ્યર્થ જ રહેવાય માટે મને તેમ દરકાર કરી થડી અધ્યયની પાઠથી જેટલો વખત જોવાથી લઈ જવના મર્જની પ્રાપ્તિ અર્થે પોતાનું દિન દખ્ખતારાએ પ્રેમપૂર્વક કંઈ ને કંઈ પણ ધર્મોત્કાંત દરરોજ કરવું જ જોઈએ. (૧૦૩)

વિવેચન—અંગ્રેજીમાં એક કહેવત છે કે Where there is a wall, there is a way—અર્થાત્ 'જ્યાં ગરજ છે ત્યાં માર્ગ પણ મોઝા હોય છે.' મુજબનીય. તેને મળતું એક કહેવત છે કે 'મન હોય તો મારાને પણ મળે. નહિતો એ છે કે જેઓ જોડોની અને ખંતીલા હોય છે અને મોક્ષ કામ કરવાની દૃઢ દેશ મળે છે. તેઓ તે કાર્ય કરવાને વખત પણ મેળવી શકે છે જેઓ વખત નહિ મેળવી શકવાના ખ્દાત્ત શર છે તેઓ વસ્તુતઃ આત્મ હોવાથી જ તેમ કરે છે. પણ વિદ્યાર્થીઓ એક જમ માટે છે કે અમેને જેટલો અન્યથા કર્યો પડે છે, તેટલો પુરતો વખત અમેને મળી શકે નથી આ માટે એક ખ્દાત્ત જ છે. વખતની સફળતા મેં કરી રીતે જોઈ તે તેઓ અન્યથા નથી, તેઓ અનિયમિત વખતના નથી. આ જાણ. વખત જ નહિ તો જાણ કરી અન્યથાને માટે પૂરતો વખત નહિ મળતા કે જાણ કરીને જ છે કે અન્યથા એક નહિ કરવું છે

૩ " એટી માણસને બદાનાની જોટ નથી. ઉપજુસી જોડે કામ કરવું નારાજ દોષ છે, પણ સમજોની દલીલો કરવામાં દબેલાં આચાર દોષ છે. " એટલે જોએ વખત નહિ દોષાનાં બદાનાં કાટે છે તેઓને દબેલાં એટી સમજ્યા જોઇએ. વિદ્યાર્થીઓને માટે નિયમિતપણે કામ કરવું એ સાચી વધારે સલાહજરૂર છે. નિશાળમાં જવાના અથવા મુરતે ત્યાં અભ્યાસ કરવા જવાના કસ્ટોને જાદ કરનાં જાણીના દિવસ અને રાત્રિના કસ્ટોમાં પોતે શું શું કામ કરવું અને તે પ્રત્યેક કામ કયે કયે વખતે કરવું તેનું ચોક્કસ રીતે દરાવી રાખે અર્થાત્ 'કાળક્રમ' (Time-table) અને કાર્યક્રમ નક્કી કરી રાખે અને પછી તદનુસાર જતા પણ ક્ષતિ આવવા દીધા વિના ઉદ્યોગીપણે કામ કરે, તો કોઇ પણ ઉપયોગી કાર્યને માટે તેને વખત નહિ મળી શકતો દોષાની શરિયાદ કરવાની જરૂર રહે નહિ. દોષદરીને પણ કહ્યું છે કે "આ-જન્મ માણસો કાળને મમે તેમ કરીને દયડી નાખે છે, તો પદ્ધતિપૂર્વક કામ કરવાવાળો પુરુષ મૂએલા કાળને પાછો સજાન કરીને ઉપયોગમાં લાવે છે, એટલું જ નહિ પણ તે કાળ આત્મે જાય છે, એવું નિરંતર સ્પષ્ટ બાન રાખે છે. "

વિદ્યાર્થીઓએ પોતાના ચિત્તને અભ્યાસમાં ગોંધી રાખવા ઉપરાંત સ્વધર્મને અનુસરતા નિત્યકર્મમાં પણ સારી યોર ધ્યાન આપવું જોઇએ. કોઇ પણ અવસ્થા-આત્મ મુક્ત કે શુદ્ધ-માં ધર્મની વિષય દેહ કે આત્માથી અલગ ન જ રહેવો જોઇએ. મીસીસ બીસાંટ કહે છે: " ધર્મની મુખ્ય સ્પ-રેશન એટલું જાન પ્રત્યેક છોકરાને તેના માઆપના ધર્મોનુસારે આપવામાં આ-વવું જોઇએ. સ્વધર્મના મુખ્ય મુખ્ય તત્ત્વોના જ્ઞાન કરવાં વધારે અમત્વનું જ્ઞાન વિદ્યાર્થીને માટે ખીજું એક પણ નથી.....જો વિદ્યાર્થી જીવન દર્મિ-યાન વિદ્યાર્થીને ધર્મનું જ્ઞાન આપવામાં આગ્રુ દોષ છે, તો જ્યારે તે મોટો થાય ■ અને જમતના વ્યવહારમાં પડે છે, ત્યારે પોતાના ધર્મને લગતા શિક્ષણમાં તેને જે સહયોગનું શિક્ષણ મળ્યું હોય, તે સહ-યોગને તે ધારણ કરે છે. " આ પ્રમાણે ધર્મ વિષયને વિદ્યાર્થી અવ-સ્થાથી જતા પણ દર રાખવામાં આવવો જોઇએ નહિ. જો વધુ સમય

ન મળે તો માત્ર થોડો જ સમય સ્વધર્મના નિત્ય આવશ્યક કર્મ માટે તથા ધામક જ્ઞાન માટે તો મેળવવો જ જોઈએ. જે વિદ્યાર્થીઓ એવું બહાનું કાઢે કે 'અમને વખત મળી શકતો નથી' તેઓ કાંતો જૂઠાંબોલા હોવા જોઈએ, અથવાતો આળસુ, અનિયમિત અને કાળક્રમ તથા કાર્યક્રમ પ્રમાણે કામ નહિ કરનારા હોવા જોઈએ. નિયમપૂર્વક અને પદ્ધતિપૂર્વક કામ કરનારા ઉઘોગી માણસને કાંઈ પણ કાર્યને (પછી તે નિત્યકર્મને લગતું હોય કે ખીજું કાંઈ હોય) સારૂ વખત મેળવવો એ મુશ્કેલ નથી. નીચેના દૃષ્ટાન્તો ઉપરથી એ ખીના સમજી શકાશે.

વેલિંગ્ટન નામના એક લશ્કરી અમલદારની કામ કરવાની શક્તિ પાર વિનાની હતી. તે જ્યુ અને ફ્રેંચ લશ્કરોની સામે લડવા માટે પોતાના લશ્કર સહિત બહાર પડ્યો હતો. મૉનડોગો નદીના મુખ આગળ તે શત્રુના લશ્કરની રાહ જોતો હતો. લડવા માટે નીકળેલા લશ્કરી અમલદારને યુદ્ધ સિવાય ખીજી કશી બાબત તરફ ધ્યાન ન હોય તે સ્વાભાવિક હતું, પરંતુ વેલિંગ્ટન એક નિયમિત માણસ હતો અને થોડો પણ વખત તે નકામો ગાળતો નહિ. તે સ્થળે તેને જે કાંઈ વખત મળવા લાગ્યો તે વખતમાં તેણે ડબ્લીનની પોલીસનો કાયદો ધડવાને માટે મુખ્ય મુખ્ય બાબતો લખી કાઢી અને પાછળથી એ બાબતો ઘણી ઉપયોગી થઈ પડી. તેવી જ રીતે સીઝર બ્યારે પોતાના લશ્કર સહિત આદમ્સ પર્વત ઝોળંગી જતો હતો, ત્યારે તેણે લેટીન ભાષાના રસ અલંકાર વિષે એક નિબંધ લખ્યો હતો. એક વાર બ્યારે તે ૬૦૦૦૦ સિપાહીઓનો ઉપરી સરદાર હતો અને શત્રુઓની ઉપર હુલાઓ કરતો હતો, ત્યારે પોતાના નિયમિતપણાથી તેણે મુશ્કેલીઓની બિમારી વખતે શી દવા કરવી તે વિષે એક મોટો લેખ લખાવ્યો હતો ! વિદ્યાર્થીઓને વિદ્યાભ્યાસ કરતાં ધર્મકાર્યમાં વખત ન મળે અને સીઝરને લડતા લડતાં તથા મુસાફરી કરતાં પુસ્તકો લખવાનો વખત મળે એ કેવું આશ્ચર્ય છે ! નિયમિતપણું અને કલોગનું એ મિશ્રિત પરિણામ છે અને વિદ્યાર્થીઓએ તેના બનવાને યત્ન કરવો જોઈએ. (૧૦૨-૧૦૩)

દશમ પરિચ્છેદ.

વ્યસનનિવેધ-ધૂત.

અમનપરિહાર : ૧૦૪]

સર્વાણિ વ્યસનાનિ દોષનિકરાઃકીર્ણાનિ સન્તિ સ્ફુટ-
મેતાન્યત્ર હઠાદ્ હરન્તિ સમયં સ્તેના યથા સમ્પદમ્ ॥
ચૂતાદિનિ ચ તાનિ સત્કૃતિપથે વિગ્રમદાન્યજસા ।
નૈષ્ઠ્ય્યાનિ કદાપિ સેવિતુમધઃપાતીનિ વિદ્યાર્થિભિઃ ॥

વ્યસનનો પરિહાર.

સાધાર્થ—શુભાર, ખાંસ, મદિરા, વેસ્થા, શિકાર, ચોરી અને પરદા-
રમન : એ સાત વ્યસનો અને આદીજ, ખાંસ, ખાંસ, મદિરા, કોરોન, ચિરક,
તમામુ વિગેરે ઉપવ્યસનો પૈકી કોઈ પણ વ્યસન એવું નથી કે જેમાં અનેક
દાનિઓ અને બદીઓ સમાયેલી ન હોય, અર્થાત્ વ્યસન માત્ર માણસની
દુર્દશા કરનારું છે, અને જેમ ચોર તથા હુમ્મરાઓ માણસોની સંપત્તિને હરી લે
છે તેવી રીતે તે બધા વ્યસનો વિદ્યાર્થીઓના કિંમતી કાળને લૂંટી લે છે,
એટલું જ નહીં પણ તેના ઉપયોગી કામમાં મોટો ધક્કો લગાડે છે, અરે !
તેમનું છત્રન બરબાદ કરી નાંખે છે, આ બધાં વ્યસનો મર્દ અને સાધાર્ણના
તા ખરેખરા દુરમન જ છે. તે ક્રેમના માર્ગમાં કંટકરૂપ થઈ વિધ્ના નાંખે છે,
માટે અધોગતિએ પડોઆડનારા ઉપદ્રાં વ્યસનો પછી કેટલા પણ વ્યસનને આવ-
દાર આપવા કે સંવરા સુન વિદ્યાર્થીઓએ મનમાં ધ્રુષ્ટા પણ ન રાખવી. (૧૦૪)

વિવેચન—જનં ચ માંસં ચ છત્રં ચ વેશ્યા પાપકિઃ સૌર્વ વરણ-
તેવા—અર્થાત્ શુભાર, ખાંસાદાર, મદિરાપાન, વેસ્થામન, પારધીપણું-શિકાર,
ચોરી અને પરદારમન : એ સાતને સાબકારે ‘સત મદાવ્યસન’ લેખ્યાં
છે. એ મદાવ્યસનમાંથી આજે અનેકાનેક નવી શાખાઓ નીકળી છે. શુ-

ગારની અનેક પદ્ધતિઓ નીકળી છે. પાનાંનો જુગાર, ઘોડેદોડની શરતનો જુગાર, ખીલીપડોનો જુગાર, સફાનો જુગાર, વરસાદનો જુગાર, સોદીનો જુગાર ઇત્યાદિ અનેકાનેક પ્રકારનો જુગાર આજકાલ ચાલી રહ્યો છે. માંસાહાર અને મદિરાપાનનાં પણ અનેક પ્રકાર ચાલી રહ્યા છે. હિંસા કરીને માંસ નહિ ખાનારાઓ પણ વિલાંપતનું આવેલું માંસ ખાવામાં પાછું વળી જોતા નથી, 'માછલીનું' તેલ પીવામાં લેતાં તેને દવા લે-ખીને ચલાવી લે છે, દવામાં દારૂના ભેગને મનની ઉદારતાપૂર્વક ચલાવી લે છે, અને માંસને 'બદલે માંસનો' સત્ત્વ (meat-juice) પીવામાં બકારી આવતી નથી ! કેટલાકો દવાઓના નિત્યના પરિચયથી એવા તો પ-રવશ બની જાય છે કે ચોક્કસ પ્રકારની દવા પીધા વિના તેમને ચેત પડી શકતું નથી ! આ પરિણામ ધીમે ધીમે દવાઓમાં મદિરા આદિ અનિષ્ટ વસ્તુઓના પાનથી ચોટી ગએલા વ્યસનનું જ સમજવું. આ સઘળી બાબ-તોને જૂદા જૂદા પ્રકારનો ઢોળ ચડાવીને ગમે તેવી રીતે ચલાવી લેવામાં આવે, તથાપિ વસ્તુતઃ તે મદાદુર્વ્યસનો જ છે અને દેહને તથા આત્માને અહિતકર થઈ પડે છે. આ વ્યસનો શરીરનો તથા આત્માની ઉચ્ચ ભાવ-નાઓનો એવી રીતે દાટ વાળે છે કે તેથી વ્યસની પોતે કશું સમજતો નથી. જુગારી એમ સમજે છે કે હું દ્રવ્યવાન થતો જાઉં છું અને જે કંઈ શુભાવું છું તે થોડા સમયમાં પાછું પ્રાપ્ત કરી લઉંશ, પરંતુ વસ્તુતઃ તે દરિદ્ર બનતો જાય છે જેવું તેને ભાન રહેતું નથી અને છેવટે તે જ વ્ય-સનમાં તે ખુદાર થાય છે. માંસાહારી અને મદ્યપી એમ માને છે કે એ વસ્તુઓના ઉપયોગથી માંસ શરીર પુષ્ટ અને નીરોગી બનતું જાય છે, પરંતુ વસ્તુતઃ નાના પ્રકારના રોગો જન્મ પામીને શરીર અકાળે મરણનો ભોગ થઈ પડે છે. આ પ્રમાણે સઘળાં વ્યસનો વ્યસનીઓને ખચર પડવા દીધા વિના તેમની ખુદારી મેળવે છે. આ કારણથી અંચકારે સ્તેજાં વચ્ચાં સમ્પદમ્ એ પદ યોજ્યું છે; એટલે કે એ રો જેવી રીતે ધરદણીને ખચર પડવા દીધા વિના સંપત્તિને હરી જાય છે તેવી જ રીતે આ વ્યસનરૂપી ચોરા વ્યસનીને ખચર પડવા દીધા વિના તેની શારીરિક, આર્થિક અને આત્મિક સંપત્તિનું હરણ કરી જાય છે.

દેશાટન વંશિનમિત્રતા ચ. વારાંગના રાજસમાપ્તિ. ૧૧ : ૧૧ : ૧૧ :
 અનેકશાસ્ત્રામિ વિલોકિતાનિ પાતુર્વમૂલાનિઃ સ્મરંતિ પંચ ॥

અર્થાત્-દેશાટન, પંડિત જનોની મિત્રતા, વારાંગના, રાજસમાપ્તિ જનું
 આવવું અને અનેક શાસ્ત્રોનું અવલોકન કરવું : એ પાંચ આતુર્વ મેળવવાનાં
 મૂળ છે. આ શ્લોકનો કેટલાકો તરફથી બહુ જ ખોટો અર્થ કરવામાં આવે
 છે. વારાંગના અર્થવા વેસ્થા-ગણિકાઓની સોજતથી આતુર્વ આવે છે એમ
 માનીને કેટલાંક વેસ્થાના સંગીઓ સ્વયમેવ સંતોષ માની લે છે કે પોતે સાં-
 આધારે આતુર્વ મેળવવાનો માર્ગ અર્થસુ કરે છે ! પરંતુ વેસ્થાગામીઓ અતુર થઈ
 શકતા નથી, પરંતુ દુરાચારી અને ધનનો દુરુપયોગ કરનારા જ બને છે. વેસ્થાગામી
 જનો જુમાર, મદિરાપાન, ચોરી છત્તાદિ અનેક બીજા દુર્ગુણો ધીપીને કુળાંગાર
 નીવડેલાં જોવામાં આવે છે, કારણકે વેસ્થાગામી જનો ધીમે ધીમે વ્યસનમાં
 જ દસાંતા રહે છે. આતુર્વના મૂળરૂપ વારાંગનાને જ જીવવામાં આવી છે,
 તે પ્રાચીન સમય કે બ્યારે વારાંગનાઓ નૃત્યાંગનાઓનો જ ધધો કરતી
 હતી અને ચારંગજીવન પવિત્રતા સાચવતી. હતી તે સમયે રાજકુમારોને
 સંગીન નૃત્યાદિ શક્તિ દેવાઓ શિખવવાનું સ્થળ વારાંગનાનું મુદ્દ માનવામાં
 આવતું, તે કારણથી વારાંગનાને તેરી જીવાવવામાં આવી છે; આધુનિક વા-
 રાંગનાઓ તો નેત્રાવડે અવલોકવાયોગ્ય પણ હોતી નથી અને તેથી તેનો
 સંગ ‘આતુર્વમૂલક’ થઈ પડતો નથી પરંતુ ‘સર્વનાશક’ થઈ પડે છે. શિક્ષા-
 રત્ન વ્યસન પણ અત્યંત હાનિકારક છે. એ વ્યસન જેને પકડે છે તેને સારા-
 સારનો વિચાર કરવાનું મનનું જ નથી. શિક્ષરને રમત તુલ્ય માનીને સેંકડો
 પશુપક્ષીઓનો નાશ કરવામાં નિમગ્ન રહેનાર શિકારી એટલો નિર્દય હૃદયનો
 બની જાય છે કે વસ્તુનાં તે મનુષ્ય જ રહેવા પામતો નથી. માનુષીય
 લાગણીઓનો તેના હૃદયમાં ટકાવ જ થઈ શકતો નથી. અરસાં પશુપક્ષી-
 ઓની મીસો સાંભળવામાં તેને આનંદ મળે છે. તેમને તરફનાં જોઈને
 તે; મન મધકાષ છે. તેમને અવધવડીન અનેલા જોઈને તેને મનન મળે છે.
 અને તેમને મરણ પામીને જીમિર પડેલા જોઈ પોત ને વિચ્છેદાગ્રી માતી
 તે મરિષ બને છે ! આ રીતે આ વ્યસન સર્વ માનુષીય ગુણોનો ખંડ કરનાર

અને મનુષ્યને પણ બનાવનારૂં થઈ પડે છે. ચોરી કરવાના વ્યસનમાં પડેલાઓ છેવટે બંદીખાનામાં જ મરણ પામે છે, એવું બહુ જોવામાં આવે છે. ચોર જુદા થાય છે. તોપણ તેને પુનઃ પુનઃ ચોરી કરવાનું જ મન થાય છે. તે કોઈ પણ ઉદ્યોગમાં લાગી શકતો નથી અને અનેકાનેક વાર બંદીખાને જઈ આવે છે છતાં પુનઃ તે ચોરીમાં જ લપટાય છે તથા પોતાના છેલ્લા દિવસો આર્તરોદ્ર ધ્યાન ધ્યાતાં બંદીખાનામાં જ પૂરા કરે છે. પરદારાગામી જાનોનું વ્યસન ઉક્ત છએ વ્યસનોના જેટલું જ બયંદર છે કારણકે તેથી તે પોતાના ચિત્તવિત્ત ઉભયનો નાશ કરે છે. પોતાની સ્ત્રીમાં સંતોષ નહિ માની રહેનારાઓ પરદારાપરની આસક્તિથી તન મન અને ધનથી ખુદારી મેળવી અકાળે મરણશરણ થએલા જોવામાં આવે છે. આ સમ વ્યસનો ઐહિક તેમ જ પારલૌકિક અશ્રેય કરનારાં હોઈ દરેક મનુષ્યે બાલ્ય વયથી જ તેનાથી દૂર રહેવાનો પ્રયત્ન કરવો જોઈએ. વિદ્યાર્થી અવસ્થાથી જ એ વ્યસનરૂપી શક્ષ્મોથી ચેતી ચાલવું જોઈએ. અશીલુ, ભાંગ, ગાળે છત્યાદિ વસ્તુઓ મદિરાના જેવી જ કેશી હોવાથી તેનો સમાવેશ મદિરાના એક અંગ તરીકે કરી સેવા ઉચિત છે. (૧૦૪)

[હવે પ્રત્યેક વ્યસન વિષે સંવિસ્તર પ્રયત્ન પ્રયત્ન વર્ણન કરવામાં આવે છે.]

ચૂતમ્ । ૧૦૫ ॥

નિઃશેષવ્યસનાગ્રિમં સુચરિત્ત્વોર્ગલો નિશ્ચલો ।

યોગ્યાયોગ્યવિવેકદૃષ્ટિતિમિરં સદ્ધર્મવિધ્વંસકમ્ ॥

ચિત્તવ્યાકુલતાકરં શમહરં દુષ્ટાશયપ્રેરકં ।

ત્યાજ્યં દુર્ગુણમાત્રમૂલમફલં દ્યૂતં હિતાકાંક્ષિભિઃ ॥

પ્રથમ વ્યસન-શુભાર.

ભાવાર્થ—શુભારનું વ્યસન બધા વ્યસનોમાં અગ્રેસર છે. તે ચારિ-
ત્ર-સદ્વર્તનના ખાગણ બધ કરાને અર્થઘાત-ભાગ્યની મરજ સારે છે,
બાલ્ય અપેક્ષ વસ્તુને શુદ્ધ પાડનાર વિવેકદૃષ્ટિને બધ કરી દેવા અર્થઘાત

રત્ન કામ કરે છે, સદર્શનો વિનાશ કરે છે, ચિત્તને હમેશાં આકુળ આકુળ સ્થિતિમાં રાખે છે, સુખ અને સંતિનો સર્વથા ઉત્થેડ કરે છે, વિચારોમાં મલિનતા અને ભુદ્ધિમાં દુષ્ટતા ઉત્પન્ન કરે છે, અસત્ય, ચોરી, વિગેરે દુર્ગુણ માત્રને આમંત્રણ આપી બોધાવે છે, કારણકે કેટલાંએક દુર્ગુણો તો હમેશને માટે તેની સાથે જોડાયેલાં જા બોધાયેલાં છે; જે બચનમાં એકે જાતનો કાયદો તો છે જ નહીં અને ગેરકાયદો તો ખરો વિગરના છે; તે જુગારનું વ્યસન પોતાનું દિવ છઠ્ઠાને વિધાર્થીઓએ કદી પંજુ સેવવું નહીં. (૧૦૫)

વિવેચન—આ શ્લોકમાં જુગારથી થતાં પરિણામોનું નિદર્શન કરવામાં આવ્યું છે. પૂર્વે શ્લોકપરના વિવેચનમાં બતાવી આપવામાં આવ્યું છે કે જુગારની અનેક પદ્ધતિઓ આ ભુદ્ધિ અને તર્કના જમાનામાં નીકળી છે, પછી બધે તે પદ્ધતિઓ ઉપર વેપારનો કે રમતગમતનો દેશ ચલાવવામાં આવ્યો હોય, તોપણ વસ્તુતઃ તે પ્રકારનો જુગાર એક દુર્ગુણનું જ છે અને તેનો નિષેધ કરવો જ ઉચિત છે. ‘સદ્વર્તનનાં દ્વાર’ મંધ કરનાર તરીકે જુગારને લેખવામાં આવ્યો છે તે સર્વથા ઉચિત છે, કારણકે એ એક એવો દુર્ગુણ છે કે જે બીજા સર્વ ગુણોનો નાશ કરી નાંખે છે. જુગારીઓ હમેશાં દેશી, બિચારી અને અસત્યવાદી તો હોય છે જ. સુખાપિતકારે કહ્યું છે કે ‘જાકેં ગૌરવ’ હુલકારે જ મર્યું સર્વે ક્ષાન્તિઃ ક્ષીણ કામોપતાન્તિઃ અર્થાત્ કામકામાં ચોખ્ખાઈ, જુગારીમાં સત્યવાદિત્વ, સર્પમાં ક્ષમા અને સ્ત્રીમાં કામની ક્ષાન્તિ એટલાં વાનાં ક્ષાપિ હોતાં જ નથી. કહેવત પણ એવું છે કે ‘કાપો જુગારી જમાણું રમે છે; લાગાટે ? શરીથી છૂત’ મેળવીને પૈસા પેદા કરવા માટે. દારી ગએલો માખસ આ પ્રમાણે શરીથી રમવા-ધન મેળવવાને અનેકાનેક પ્રયાસ કરે છે, તે ધરગાર વેચે છે, સ્ત્રીને સત્તાવી તેનાં વસ્ત્રાભૂષણો વેચે છે, કરજ કરે છે અને છેવટે કશું હાથ ન લાગે તો ચોરી પણ કરે છે. આ પ્રમાણે એકમાંથી અનેક દુર્ગુણો સ્વયંજૂ રીતે પેદા થાય છે અને જુગારીને સર્વતોષ્ટ બનાવી મૂકે છે.

દુર્ગુણોની પરંપરા જેવી રીતે જાગે છે તેનું અત્યંત એક દૃષ્ટાન્ત આપોશું. વિચારનાની એક પત્રવાન જુવાન સ્ત્રી ખરેખરી સુચીસ અને પતિવ્રતા

એક વાર તેને એક સોટીમાં પોતાનું નસીબ અજમાવવાની ઇચ્છા થઈ અને તેણે પાંચ પાઉંડની કીમતની સોટીની ટીકટ લીધી. ઇનામની વહેંચણી થવાની હતી તે દિવસે તે ઘેર આવ્યું થઈને બેઠો અને હમણાં પોતાને ઇનામ મળે તેના તાર આવે એવી આશાથી ઉત્સુક બની પૂછુ તેને ઇનામ મળ્યું નહિ ! પાંચ પાઉંડ ગુમાવવા બદલ હવે તેને પરતાવે થયો, પરંતુ ગુમાવેલા પાંચ પાઉંડ ફરીથી મેળવવાને બીજી વાર તેણે ૧૦ પાઉંડની બે ટીકટ લીધી અને તેમાં પણ કશું ઇનામ મળ્યું નહિ ! એકંદર ૧૫ પાઉંડ ગુમાવ્યા તે ૧૫ પાઉંડ મળી જાય તેટલા સારા યાદોમ કરીને તેણે ૫૦ પાઉંડની ૧૦ ટીકટો ખરીદી અને એ રકમ તેણે પોતાની એક સખી પાસેથી ઉછીની મેળવી ! હુબોળે એ દશ ટીકટો પણ નિષ્ફળ ગઈ અને કશું મળ્યું નહિ ! તે સ્ત્રીના પતિ ધનવાન હતો અને દર માસે પોતાની સ્ત્રીની ખીસ્સા ખર્ચાને માટે તે અસુક રકમ આપતો હતો, તે રકમમાંથી થોડું થોડું ખચાવીને તેણે ૫૦ પાઉંડ એકઠા કર્યા. આ રકમ પોતે કરજ કરેલું તે ભરી દેવા માટે તેણે એકઠી કરી હતી, પરંતુ એક વાર ફરીથી તેને નસીબ અજમાવવાની ઇચ્છા થઈ અને તેણે તે ૫૦ પાઉંડની સોટીની ટીકટ લીધી ! હુબોળે તેમાં પણ તેને કશું મળ્યું નહિ અને જેની પાસેથી રકમ ઉછીની લીધેલી તેની તરફથી તે રકમ માટે વારંવાર ઉધરાણી થવા લાગી. પતિને પોતાની આ વાત કહેવાનું તે સ્ત્રીએ ઉચિત માન્યું નહિ, કારણકે તેમ થવાથી તે ગુસ્સે થાય એવો સંભવ હતો. બીજી કાંઈ રીતે પૈસા મેળવવાનું સાધન નહોતું. આથી તેણે એક ખોટું કામ કરવાની હામ બીડી. ઘરમાંથી એક હીરાની વીંટી તેણે ચોરી લીધી અને તે વેચી નાંખીને પોતાની સખીને તેની રકમ પાછી આપી દીધી. ઘરમાંથી જ્યારે વીંટી ગુમ થવાની તેના પતિને ખબર પડી ત્યારે તેને પોતાના ઘરના નોકર ચાકર ઉપર વહેમ આવવા લાગ્યો. તેણે નોકરોને સમજાવ્યા અને ધમકાવ્યા પણ ખરા પણ તેઓએ વીંટી લીધી હોવાની ખુશી ના કહી. આથી સંત્રાણા બૂત્તા નોકરોને રજા આપીને નવા નોકરો રાખવામાં આવ્યા. તે સ્ત્રીને તેના પતિએ કહ્યું : “ આ વીંટી તું પહેરીને મઠ હોમશ અને તે ક્યાંય

બોધ નાંખી દરી એમ મને ઘાને છે; મારે ને એમ થયું હોય તો હી રે; હું તને દીધો નહિ આપું; પણ આ ત્રિચારા નોહરોના પેઠે ઉપર ઘાન મારવા જોઈ નાં ધાય. " તે સ્ત્રી જૂઠું બોલી: " ના, હું પહેરી મઝ જ નથી, અને ને બોધ આવી હોઈ તો મારા બહાલા પતિથી મારી એ મર-લન મારે શમારે મુશવરી જોઈએ ? " જુમારુ ચોરી અને અસત્ત્વ એ ત્રણ દોરો તે સ્ત્રીને દાષે થવા કેટલાક દિવસ પછી એક નવી વીંટી અં-રીકવાને તે મૃદરથે એક ઝંવેરીને વીંટીઓના કેટલાક નમૂનાઓ મેકરને પો-તાને ઘેર બોધાઓ. નમૂનાઓમાં પેલી બોધાએલી વીંટી તેના જોવામાં આવી ! તે અમથો. તેજે પૂછ્યું: " આ વીંટી તમારી પાસે ક્યાથી આવી છે ? " ઝંવેરીએ જવાબ આપ્યો: " સાહેબ ! તે વીંટી તમારાં પહેરાંની મીસીસ શ્રીધીપે મોઝા માસ પહેલાં મને વેંચાતી આપી હતી. " મીસીસ શ્રીધીપને બોધાવવામાં આવી અને તેજે પોતે ચોર ગણાશે એ ખાસ્તીથી પોતાની સખીની સવળા વાત કહી દીધી ! તે દિવસથી તે મૃદરથે પોતાની જૂઠાબોધી, ચોર અને જુમારી સ્ત્રીને ત્યામ કર્યો. તે સ્ત્રી ચોર તરીકે નામ ગવાયી તેના બીજા મુજે પણ કુર્જોરપ લેખાવા લાગ્યા અને તેને અનાયામમાં જ આશ્રય લેવાની જરૂર પડી. ત્યાં પણ કોઈ અનાયની કાંઈ વસ્તુ ચુમ થતી, તો તે સ્ત્રીએ જ તે ચોરી કરી એવો તેનાપર વહેમ લેઈ જવામાં આવતો અને કોઈ કોઈ વાર માર પણ પડતો. એ જ દરમાં તેજે પોતાના કુખી દિવસો પૂરા કર્યો ! ! (૧૦૫)

[નાથના સ્થાનમાં જુમારુની વાત ગરલાઓનું વિશ્લેષન કરેલું છે.]

સૂતસ્ય દુષ્ટપતિનામ: । ૧૦૬ ॥

વિદ્યા તસ્ય વિલીયતે વરતરા પ્રજ્ઞા પરાભૂયતે ।
 નૈપુણ્યં નિતરાં વિનાશપદર્વી પ્રાપ્નોતિ નીત્યા સહ ॥
 ઉદ્યોગોસ્તિમુપૈતિ નશ્યતિ યશઃ પુણ્યપ્રભાવોદ્ભવં ।
 ઘૂતે દારુણદુઃસ્વમૂલજનકે યસ્ય પ્રસક્તં મનઃ ॥

જુગારથી થતા ગેરફાયદા.

ભાવાર્થ—અનેક પ્રકારનાં દારણુ દુઃખના મૂલને સિંચનાર અને વિવિધ વિપત્તિઓને જન્મ આપનાર જુગારના વ્યસનની લત જે માણસને લાગે છે, તે માણસની લાયકાતનો નાશ જ થઈ ગયેલો સમજવો. ઘણા પ્રયાસથી મેળવેલી તેની શ્રેષ્ઠ વિદ્યા વિલય પામી જાય છે, તેની પ્રતાપ-શુદ્ધિનો પરાભવ થાય છે, તેનો નિપુણતા તો ચલિત થઈ વિનાશનો રસ્તો પડે છે, નીતિ-રીતિ નિદ્રાદેવીને અધીન થાય છે, તેના ઉદ્યોગ-દુનિયારની દિશાનો તરત અંત આવે છે, વડીલોના પુણ્યપ્રભાવથી સંચિત થયેલ યશ અને કુળની પ્રતિષ્ઠાનો પ્રલય થઈ જાય છે, કિંમતુના એકંદર તેની સમૃદ્ધિનો સદંતર નાશ થાય છે. (૧૦૬)

વિવેચન—જ્યાં એક દુર્ગુણ અનેક દુર્ગુણોને જન્મ આપનાર થઈ પડે છે, ત્યાં એ દુર્ગુણોની પ્રમળતાથી સહગુણોનો નાશ થઈ જાય એમાં શું આશ્ચર્ય છે? વિદ્યા, બુદ્ધિ, કળાકુશળતા, ઉદયમશ્ચિ દત્તાદિ સર્વ ગુણોનો તેનાથી નાશ થાય છે. જુગારની લતથી આ સર્વ ગુણો નાશ પામે છે તેનું એક કારણ છે. જુગારીઓ માત્ર એક જ દાવમાં થોડી મહેનતથી સેંકડો રૂપિયા મેળવી શકે છે અથવાતો એક લાણમાં સેંકડો રૂપિયા ગુમાવે છે પણ ખરા આ કારણથી ઉદ્યોગ, દુનિયર, વ્યાપાર કે નોકરાવડે થોડે થોડે દ્રવ્ય મેળવવું એ સેંકડોની કારણતના સંગીઓને ગમતું નથી! આથી જુગારીને ઉદ્યમ કરીને પૈસા પેદા કરવાની કદાપિ રૂચિ જ થતી નથી. જ્યાં ઉદ્યમ છે ત્યાં કષ્ટ પણ છે અને કષ્ટ હોય તો જ પૈસા મળે છે, તેમ જ કષ્ટપૂરક મેળવેલા પૈસાનો દુરુપયોગ કરવાની ઇચ્છા તેને કદાપિ થતી નથી; તેથી કિલકું જુગારી પોતાના થોડી મહેનતે મેળવેલા પૈસા ગમે તેવા ખોટા માર્ગે વાપરી નાંખવાની દિમત ચલાવી શકે છે. આ પ્રમાણે એક ઉદ્યમી નર અદુષ્ટા સહગુણી અને છે, ત્યારે જુગારી જેવો નિરૂદ્યમી નર દુર્ગુણી અને છે. દુર્ગુણી મનુષ્યમાંથી યોગ્યતા અને વિદ્યાદિ પત્રાયન કરી જાય છે અને એ રીતે દુનિયાના પરંપરાથી તે પોતાના જ નાશનો માર્ગ મોકળો કરે છે તેટલા નટે જે વિદ્યાર્થીઓ પોતાના દિતનો માર્ગ શોધતા હોય તેમણે કદાપિ જુગારને ચળે ચડતું નહિ. (૧૦૭)

દારિદ્ર્ય દુરતિક્રમં સહચરં યસ્યાસ્તિ મિત્રં પરં ।
 દૌર્ભાગ્યં દુરિતોદ્ધવં ત્વનુચરં વાસી બુભુક્ષા-પરા ॥
 ધિગ્ધિક્ત્વામિતિતર્જનાં જનકૃતા યસ્યાસ્તિ નિર્ધોષણા ।
 તદ્દયૂતં દ્વાધિકારલક્ષણયુતં ત્યક્તું કયં શક્યતે ॥

જુમારની આલેખી.

બાવાઈ—અહો ! જુમારની સાહેબી તો વળી જુદા જ પ્રકારની છે. પુરોક્ષથી જીતી સંકષિતેયું દારિદ્ર્ય તો જેનો સંદયારી પરમ મિત્ર છે, પાપ-હારી કૃત્યથી ઉત્પન્ન થતું દુર્ભાગ્ય તો જેનો ખાસ નોકર છે, સાર તરથી વૉટાઈ વગેરેથી બુબુક્ષા-શૂન્ય જેની મોટી દાસી છે, “સર્વ સંપત્તિ ખોઈ બે-સનાર, જુમારની પિઠાર દો, અરે-એને હંભર વાર, પિઠાર દો.” આવી રીતે મોઝોના તરથી અપાતા પિઠાર અને શિશુકરોયા તો આંતુની ચિં-ધાને મોઝોનો તરથી કરવામાં આવતી નગના જેનો નિર્ધોષપટલ-દરેરો છે; એક અધિકારીને ઘાલે એવી સામઘી અને અધિકારવિસિદ્ધ જે જુમારનું બસન, તે જેને પશ્ચે પડ્યું તે તેનાથી કેમ મૂડી સકાય ? (૧૦૭)

વિવેચન—આ મોઝામાં જુમારને એક મેરો રાજ્યાધિકારી મેખાને તેની અને એક આ રાજ્યાધિકારની સમૃદ્ધિની તુલના કરવામાં આવી છે. અધિકારીની સાથે અનેક સદયરો દોષ છે, તેવી રીતે જુમારનો સદયર અને મિત્ર દારિદ્ર્ય છે, નોકર દુર્ભાગ્ય છે અને દાસી બુબુક્ષા છે; જેવી રીતે અધિકારીની વ્યવેષણા આખા પ્રજાવર્ગમાં મરાતી દોષ છે, તેવી રીતે આ જુમારની વ્યવેષણાએ પિઠાર અને શિશુકરના દ્રવ્ય નાક સંબંધમાં છે અને તે જ તેના દરેરપર છે. આ રાજ્યાધિકારવાળો મેરો રાજ્ય પિઠારી સરખો જુમાર છે, તેના અંકુશ દોષ જે કેવળ નાચરિક સપાસિ દોષ તે ખુદાર વધા વિના ન રહે તેમાં સું નવડ છે ? જુમારના અધિકારીના સ-દયરોની જે સજ્જા આ મોઝામાં અંકારે કરી છે તે વ્યવેષિત જ

જુગાર રમનાર જુગારી જોડે ધનવાન થવાને માટે જુગાર ખેલે છે, તથાપિ જુગારનો પરમ મિત્ર દારિદ્ર્ય હોવાથી જુગારરૂપ અધિકારી સાથે તે દારિદ્ર્યરૂપ તેના મિત્રના પંજમાં પણ જુગારી સપડાયા વિના રહેતો નથી. તેવી જ રીતે દુર્ભાગ્ય એ જુગારનો દાસ છે અને જુજુક્ષા દાસી છે કે જે જોડું પણ જુગારની સેવા કરનાર હોવાથી. પોતાના માલેકના શિક્ષકપર પોતાનો હાથ અજમાવવાને ચૂકતું નથી. (૧૦૭)

[જુગારના પરમ મિત્ર દારિદ્ર્યના અન્ય કયા મિત્રો છે અને તેઓના નિવાસ કયે સ્થળે હોય છે તેનું નિર્દેશન નિમ્ન શ્લોકમાં સંવાદરૂપે કરવામાં આવ્યું છે.)

ઘૂતમિત્રાણિ દારિદ્ર્યાદીનિ । ૧૦૮ ॥

રે દારિદ્ર્ય ! નિરીક્ષતે કિમુ ભવત્પશ્યામિ મિત્રાણિ મે ।
 ક્લસ્યુસ્તાનિ ચ કાનિ ભો શૃણુ તદા દુઃખં પુનર્દુર્દશા ॥
 દૌર્ભાગ્યં દુરિતશ્ચ દૈન્યસહિતં વર્ણસ્ય સાધર્મ્યત-
 સ્તાનિ ઘૂતગૃહે વસન્તિ સતતં તત્રૈવ યાયામહમ્ ॥

જુગારીનું ઘર અને દારિદ્ર્ય.

ભાવાર્થ—એકદા એક માણસને દારિદ્ર્યની સાથે નીચે પ્રમાણે સંવાદ થયો.

માણસ—હે દારિદ્ર્ય ! તારે તરફ કાંઈ મારતાં તું કેને જુએ છે ?

દારિદ્ર્ય—અરે બાહ ! હું મારા મિત્રોની શોધમાં ફરું છું.

માણસ—તારા મિત્રો કોણ કોણ છે ?

દારિદ્ર્ય—અરે બાહ ! તને એટલી પણ ખબર નથી ! તારે સામળ, હું તેમનાં નામ કહું છું. એક તો દુન્ય, બીજી દુર્દશા, ત્રીજી દુર્ભાગ્ય, ચોથું દુરિત એટલે પાપ અને પાપમુ દૈન્ય એટલે દીનતા-ગરીબાઈ, આ પાપ મારા દીકોગ્મન દોસ્ત છે. અમારા બધાના નામની શરૂઆત ‘દ’ અક્ષરથી જ થાય છે, એટલે અક્ષરમા પણ અમે સદગ છીએ; અને પ્રાણ અમે ત્યાં જઈએ ત્યાં સાથે જ રહીએ છીએ.

માણસ—તારા મિત્રો તને કયા મળી શકશે, એ કાંઈ મળે છે ?

દારિદ્ર્ય—દા, દું, ભાઈ, પુ. આ બધા મારા મિત્રો પ્રાપ્તિ બધાં કુસંપ
 દોષ, કુટુંબનાં માણસો એક એકનું કાપી નાંખતાં હોય અથવા જે ઘરમાં
 જુએજુને છંદ-વ્યસન લાગ્યું હોય ત્યાં મારા મિત્રો અને દું રહીએ છીએ.
 આ કેલ જુમારીનું ધર લાગે છે, ત્યાં મારા મિત્રો હશે, એટલે દું પણ
 ત્યાં જઈ. (૧૦૮)

સારાંશ—એક જુમારી દારિદ્ર્યની સાથે તેનાં મિત્રોરૂપ દુઃખ, દુર્દશા,
 દુબીઝ, દુરિત અને દીનતાનો પણ ભોગ લેતું પડે છે અને છંદ મિત્રો
 સંગાથે જ રહેતા દોષથી તેમના કળ્મશમાંથી છૂટવા માટે પ્રત્યેક કુસંપનો
 અને જુમારના વ્યસનનો ત્યાગ કરવો જોઈએ. (૧૦૮)

[નીચના શ્લોકમાં જુમારથી બુદ્ધાર વર્ણવેલા મોટા માણસોનાં દાંતો
 આપ્યા છે.]

શુભાશ્મહતામપિ વિવિધિઃ । ૧૦૯ ॥

દ્રૌપદ્યાઃ પતિસન્નિધૌ નૃપસભામધ્યે પટાકર્પણં ।

યજ્ઞાભૂદધિકારતો નિપતનં તસ્યાઃ પતીનાં પુનઃ ॥

રાજ્યાદ્યત્સલ્લનં વને ચ ગમનં પત્ન્યા નલસ્યાઽભવ-
 ત્તત્સર્વં તવ લીલયૈવ વિહિતં રે-દ્યૂત વાચ્યં કિયત્ ॥

જુમારથી થયેલી પાપમાલી.

ભાવાર્થ—દ્રૌપદની બરસભામાં શ્રાવણર અને અર્જુન જેવા પો-
 તાના પતિની નજર આગળ દ્રૌપદી જેવી મદાસતીનાં પટકૂલ-ચીર જેવાયાં
 અને પાંચ પાંડવોનું રાજ્યાધિકારથી પતન થયું, વસતી છોડી વનવાસ ભો-
 ગવવો પડ્યો; તેમ જ પ્રસિદ્ધ મદારાજ્ય નજરને રાજ્યપદથી અટક થઈ પો-
 તાની પત્ની દમયંતી સાથે મગપાળા, કેલ પણ જાતનાં સાધન વચર વનમાં
 બટકનું પડ્યું; હે જુમાર ! આવા પ્રામાણિક મોટા પુરોનો પાપમાલી કરી
 તેમને વિપત્તિ અને પિટંબનામાં વચોવનાર તારા વિના બીજું કશું છે ?
 તારી લીલાનું જ આ બધું પરિણામ છે અનેક પુરોને સંકટમાં ઉતારનાર
 તારી લીલા અપાર જ છે. તેનું વર્ણન કેટલું થઈ શકે ? (૧૦૯)

વિવેચન—ધૃતયી-જુગારથી થએલી મહાહાનિનાં જે મોટાં જગ-
પ્રસિદ્ધ દેશાન્તોં આં શ્લોકમાં આપવામાં આવ્યાં છે. વિદર્ભ દેશના રાજા
નળની અવંદશાનું મુખ્ય કારણ જુગાર હતું. પોતાના ભાઈ યુષ્કરની સાથે
જુગાર રમતાં નળ પોતાનાં રાજ્યપાટ શુભાવી બેડાં હતો અને તેથી માત્ર
પોતાની સ્ત્રી દમયંતીને સાથે લઇને તેને વનમાં ત્રીકુળા જવું પડ્યું હતું. વનમાં
પણ અનેકાનેક પ્રકારનાં સંકટો વેડવા પડ્યાં. પતિપત્ની છૂટાં પડી ગયાં.
વસ્ત્રહીન, ક્ષુધાતુર અને અત્યંત હીન દશામાં જંગલે જંગલે સંકટાં નળને
છેવટે એક રાજાની અશ્વપાળ તરીકેની નોકરી કરવાનો વખત આવ્યો અને
દમયંતીને દાસત્વ કરીને મેટ-ભરવાની જરૂર પડી. આ સમયે જ નળ
જુગાર ન રમ્યો હોત તો સહેવું પડત નહિ. તેવી જ રીતે યુધિષ્ઠિર કૌરવોની
સાથે જુગાર રમ્યો અને તેમાં તે સર્વ કાંઈ હારી ગયો; ધન, જમીન, પશુ,
ધત્વાદિ સર્વ મિલકત હારી ગયો, પછી ‘હાર્યો જુગારી અમણું રમે’ એ
ન્યાયે યુધિષ્ઠિરે પોતાના સૌથી તાના ભાઈ સહદેવને, પછી નકુળને પણ જુગાર-
રમાં શુભાવ્યા. સામા પક્ષ તરફથી દાવ માંડનાર શકુનિએ મહેણું માર્યું: “તમારા
જે સાવકા ભાઈઓને તમે મૂડમાં મૂરીને શુભાવ્યા, પણ તમારા સગા ભા-
ઈઓ તમને વધારે વડલા હોય તેમ જણાય છે.” આ ઉપરથી યુધિષ્ઠિરે
અર્જુન, ભીમ અને છેવટે પોતાની ભત્રીજા પણ મૂડમાં મૂરીને તે સમયે
શુભાવ્યું! પાંચે પાંડવો કૌરવોના દાસ બની રહ્યા. હવે માત્ર એકલી દ્રૌપદી
અવશેષ રહી. બ્યારે વિનાશનો કાળ આવે છે ત્યારે વિપરીત શુદ્ધિ મૂળે છે
તે પ્રમાણે યુધિષ્ઠિરે દ્રૌપદીને પણ મૂડમાં મૂરી અને હારી ગયો: એ પ્ર-
માણે પાંડવો પોતાનું સર્વસ્વ શુભાવી બેડાં એટલે એકદમ દુર્ગોંધનને દ્રૌપદી
રજસ્વલા સ્થિતિમાં એક વસ્ત્ર પહેરીને અંતઃપુરમાં બેસી હતી ત્યાંથી તેને
તે જ સ્થિતિમાં બોલાવી મંગાવી. દુઃશાસન તેનો ચોટસો પકડીને અમર્યોદ-
રીતે સભામાં લાવ્યો, અને તેનું એકનું એક વસ્ત્ર પણ ખેંચી લેવા લાગ્યો.
છેવટે ધૃતરાષ્ટ્રે આપેલા વરદાનથી દ્રૌપદીએ પોતાના પાંચ પતિઓને દાસ-
ત્વમાંથી મુક્ત કર્યા અને તેઓ ત્રાર વરસ સુધી વનવાસ ભોગવવા માટે
આલ્યા ગયા. આવી આવી લીલાઓ જુગારના પરિણામરૂપે થાય છે અને

તેની દાનિનું વિરતાઈથી વર્ણન કરવા બેઠીએ તો એક મોડું પુનઃ
લખાં. (૧૦૪)

[સ્ત્રીના દુષ્ટોત્તમનું દર્શન કરાવનાર એક અઠરાસર જવાને નિમિત્ત
પ્રેક્ષામાં યોજાવામાં આવે છે.]

સુતમેરિનાં મળલમ્ । ૧૧૦ ॥

યુષ્માકં કતમો મહાનહમહં ચેત્યક્ષધૂર્તા જગુઃ ।
કોટિદ્રવ્યપતિઃ પિતાઽહમધુના મિક્ષાચરોતો મહાન્ ।
તાંતીં મે સચિવઃ પણેહમભવમ્ ચાર્ણોં તતોહં મહાન્ ।
રે ન્યસ્તં સહ ભાર્યયાશ્વિલધનં રૂતે તતોહં મહાન્ ॥

જુગારી મંડળ.

આચાર્ય તથા વિવેચન—એક સાદુકાર જુગારના ઉમેદવાર પેતાના
દીકરાને જુગારનું રમૂપ અને તેનાથી થતી પાપમાણી સર્વભવવાને એક
જુગારી મંડળને પોતાને ધોં બોલાવી પૂછવા માંડ્યું કે, બોધો, તમારામાં
સૌથી મોટો જુગારી કોણ છે ? જે મોટો હોય તેને મારા દીકરાનો ગુરૂ
સ્થાપવો છે, અને અમુક બક્ષીસ આપવાની છે. આ સંભળી મંડળમાંના
એક બધુ બોલ્યો કે સૌથી મોટો હું છું મારે મારે પમે બક્ષીસ ધરવી જોઈએ.
સાદુકાર—તું મોટો કેવી રીતે થયે છે ?

પ્રથમ જુગારી—હું મોટો એટલા માટે કે આટલા બધામાં સૌથી જુનો
જુગારી હું છું. મારા બાપ કે.દિપતિ સાદુકાર હતા, તેના મૃત્યુ
પછી બધા મીલકત નંદાએ જુગારમાં ગુમાવી છે, અને આજે નિખારી
જેવી રીતમાં રહે છું.

બીજો જુગારી—અરે, બેસ, બેસ, મારા કરતાં તું મોટો સાતો ? સૌથી
મોટો તો હું છું.

સાદુકાર—બાહ! તું મોટો કેવી રીતે ગણાય છે ?

બીજો જુગારી—હું મોટો એટલા માટે કે આજા કરતાં મારા પિતા વધારે

દ્રવ્યવાન હતા. મારા બાપ રાજના કારભારી હતા, તેમાં તેમણે અપાર દ્રવ્ય મેળવ્યું હતું; પણ આ બાપસાહેબે તે બધું દ્રવ્ય જુગારમાં હોમ્યું છે, એટલેથી જ હું અટક્યો નથી, પણ મળ્યું ત્યાંસુધી કરજ કરીને પણ હું જુગાર રમ્યા વગર રહ્યો નથી.

ત્રીજો જુગારી—ઠીક, ઠીક, હવે છાનોમાનો બેસી રહે! તું મોટો યાનો? મોટો તો હું; શેઠસાહેબ! સાંભળો. મારા બાપ રાજના માનીતા હજુરી હતા, રાજ્યની સારામાં સારી ચીજોનું સંચકરથાન અમારું ઘર બન્યું હતું, પણ આ બંદાનો હાથમાં કબજે આવતાં તે તમામ મીઠકત જુગારમાં ફના કરી, ઉપર કરજ કરી નાંખ્યું છે. એટલું જ નહિ પણ મારી બાયડીને પણ તેને પીયેર ચૂકી આપ્યો છું. મારો ઇરાદો એટલે સુધીનો છે કે વખત પડ્યે બાયડીને વેચીને પણ જુગાર તો રમવો જ. કહો, ત્યારે હું મોટો ખરો કે નહિ?

શાહુકાર—કેમ, દીકરા! તારે કોના જેવું બનવું છે? જેવા બનવું હોય તેને શુરૂ કરી માન અને બક્ષીસ આપ.

દીકરો—પિતાજી! પાપગાલ થવાનો આ ધંધો મારે જોઈતો નથી. મારે જુગારી નથી બનવું. એ સર્વને રાજ આપી દો.

સારાંશ—લાજ, આબરૂ, ધન, કુટુંબ એ સર્વને ધક્કો લગાડનાર જુગારનું વ્યસન ખરાબમાં ખરાબ છે, માટે દરેક માણસે અને ખાસ કરીને વિદ્યાર્થીએ તેથી દૂર રહેવું. (૧૧૦)

एकादश परिच्छेद.

व्यसननिषेध-मांसाहार.

मांसाहारपरिहारः ॥ १११ ॥

दृश्यते द्विविधा जगत्यसुभृतोऽन्नादाश्च मांसाशना ।
दन्तस्वेदनखज्वरादिविविधेषु स्पष्टोऽस्ति भेदोऽनयोः ॥

નામ્યં તત્ર ફલાશિભિઃ સહ નૃણાં માંસાશિભિર્નો પુન-
સ્તસ્માદ્બુદ્ધિમતાં નૃણાં સમુચિતં નાસ્ત્યેવ માંસાશનમ્ ॥

માંસાહારનો પરિહાર.

આવાર્થ—જંગલમાં પ્રાણીઓ એ પ્રકારના દેખાય છે. એક માંસ ખા-
નારા અને બીજા વનસ્પતિ, શણકુલ અથવા અન્ન-ખાનારા. માંસમક્ષી અને
વનસ્પતિમક્ષીઓમાં ફાંત, પરસેવો, તાવ આવવાની રીતિ, બંદર, નખ, વગે-
રેની ભિન્નતા સ્પષ્ટ જણાય છે. અર્થાત્-માંસાહારી સિંહ વાળ વગેરેના ફાંત
નખ ફાંદાઓ જળાવરેને ફાંડી શકે તેવા હોય છે. વનસ્પત્યાહારીઓ તેવા
નથી હોતા. માંસાહારીઓમાં તાવ આગતાં પ્રસેદ વળે છે, ત્યારે વનસ્પ-
ત્યાહારીઓમાં તેથી વિપરીત હોય છે. જે વર્ગ પૈકી માંસાહારી વર્ગમાં મા-
ધુસ જાતની મધુના થઈ શકે તેમ નથી, કેમકે માંસાહારીના અવયવો મા-
ધુસમાં નથી, દિનુ વનસ્પત્યાહારીને લગતા અવયવો જ તેમાં છે માટે
વિચારણા મનુષ્યોએ માંસાહાર કરવો નિમંકુષ ગણિત નથી. (૧૧૧)

વિવેચન—‘માંસાહાર’ ને એક વ્યસનરૂપ લેખવામાં આવ્યું છે
તેનું કારણ એ છે કે મનુષ્ય કદરૂપથી માંસાહારી નદિ દોવા છતાં માત્ર
શોખની ખાતર માંસાહાર કરે છે અને પછી જે રીતે બીજા વ્યસનોમાં
સપાટાએકાએક તેમાંથી મુક્ત થઈ શકતા નથી, તેવી રીતે માંસાહારના
ખાતરી સ્વાદમાં પોલાઓ પણ તેમાં એવા આસક્ત રહે છે કે તેના
તેઓ ત્યાગ કરી શકતા નથી મનુષ્યે માંસાહાર ન કરવો જોઈએ
તેના કારણે થઈ જ સ્વાભાવિક છે આમાના મુખ્ય કારણો મંથકારે
આ માંસાહાર દર્શાવેલા છે મનુષ્યની દેહ-રચના વાળ સિંહ જેવા માંસાહારી
પ્રાણીઓની દેહરચના જેવી નથી દિનુ તેથી કેવળ ભિન્ન છે. તેના દાન
જરૂર વગેરે તત્ત્વ માંસાહારીઓના જેવા નથી અને તેથી તે માંસાહારી હોઈ
શકે નદિ આ કારણે દેહરચનાને લગતા મધુન્યા બીજા ભિન્નતા એ
દર્શાવવામાં આવી છે કે માંસાહારીઓ જનવી ચાલીને પાણી પીએ છે અને
વનસ્પત્યાહારીઓ એ અથવા એકાદરે પાણી પીએ છે. મનુષ્ય, વાનર,

ચાંની ગતિ દિંવા ક્રિયા જે કાંઈ થાય છે તેની છાપ અંતુક્રમે મન, વચન અને કાયા ઉપર પડે છે. કાયાની ક્રિયાની છાપ કાયા ઉપર પડે છે એ તો મનુષ્યની દૃષ્ટિનો વિષય છે, પરંતુ મન અને વચનની છાપ પડે છે એ દૃષ્ટિનો વિષય નહિ હોવાથી તે સમજી શકાય તેવું નથી. આત્મા અને તેની શક્તિને યથાર્થ સમજનારાઓ તો દૃષ્ટિએ માને છે કે મનની અને વચનની ક્રિયાની અસર સ્પષ્ટરૂપે પરિણમે છે. મનને દુષ્ટ વિચારરૂપ ક્રિયાવાળું બનાવ્યું હોય છે તો તેની અસર શરીર ઉપર અનિષ્ટ થાય છે અને સુવિચારમાં મગ્ન રાખ્યું હોય છે તો શરીર ઉપર તેની સારી અસર થાય છે. ક્રોધથી વિદ્વળ બની જનાર મનુષ્ય મસ્તકશળ અથવાતો જ્વરની પીડામાં એકાએક આવી પડે છે એ શું ઘણી વાર જોવામાં નથી આવતું ? 'ક્રોધ' એ મનનો વ્યાપાર છે-શરીરનો નથી, છતાં તેની અસર શરીર ઉપર થાય છે અને તેવું કારણ એ છે કે ક્રોધનાં આદોહનોની અસર શરીરના સ્નાયુ ઉપર થાય છે. તેરી જ રીતે વચનની અસર પણ સ્પષ્ટરૂપે પરિણમે છે. પ્રખ્યાત વિદ્વાન્નારી એડીસને અવાજના ફોટોગ્રાફ દ્વારા ફોનોગ્રાફ બનાવ્યાં છે અને તેની ક્રિયાવટ સ્પષ્ટતઃ અવાજ શ્રુતિગોચર થાય છે. આ ફોટોગ્રાફ ચતુર્વડે જોઈ શકાતા નથી છતાં શ્રુતિ તો ખાત્રી આપે છે કે એ ફોટોગ્રાફ પડેલા છે અને તેની ઉપર યંત્રનું ધર્મણ થવાથી તે પુનઃ શ્રુતિગોચર થાય છે. વેદસ યુક્ત નામનો એક ગૃહસ્થ કહે છે કે " એક નળી કે જેના બીજા છેડા પર અવાજના આદોહનો મલકી કરે તેવો નરમ પદાર્થ ચોપડેલી તથા તે કામને માટે ખાસ તૈયાર કરેલી તખતી રાખવામાં આવી હોય, તે નળીમાં મોટા રાખી બોલવાથી અવાજનાં આદોહનોનાં ચિત્રો પડે છે. આ કામને માટે કરેલા જૂદા જૂદા પ્રયોગોથી નક્કી થાય છે કે ક્રોધના, ક્રમ્યાના અને સ્વાચ વગેરેના અવાજને માંદણ, શીડા અને બીજાં અગ્રિય પ્રાણીઓ જેઓ કદાચાં રૂપ લાગે છે તેમની આકૃતિઓ પાડે છે; પ્રેમથી બરેલા અવાજનીથી-નવા, પરાંપકાર અને એવા બીજા પ્રિય ગુણવાળા અવાજોથી મુરર ફોજાની આકૃતિઓ પડે છે અને આ રીતે એક ખરેખરા મુક્તાબના પૃથ્વીની આકૃતિ પડેલી મેં જોઈ છે. " આ શીઘ્રથી તેમજ મન અને વચનના અવાજનાં આધ્યત્મિક શક્તિ વિશે પ્રાચીન સમયના વિદ્વાનો જે કાંઈ કહી ગયા છે

તે ઉપરથી સિદ્ધ થાય છે કે જે પ્રાણીઓનો માંસને ખાટે વધ કરવામાં આવે છે તે પ્રાણીઓના માંસમાં તેઓની વસ્તુમયની લાગણીઓની અને આત્માની હાથ પાયા વિના રહેતી નથી. જે સમયે પશુઓને કાપવામાં આવે તે સમયે તેની સારીરિક પીડા કેવા પ્રકારની હશે તેની કલ્પના તેના જેવી જ સ્થિતિમાં મેલાયા વિના મનુષ્યને આવી સંકંપી દુષ્કર છે; તેવાંજ સામાન્ય રીતે એટલું અનુમાન તો કરી શકાય કે અત્યંત ત્રાસજનક વેદનાથી તેમના આત્મા અનેક પ્રકારની વ્યાકુળતા અને દુઃખી લાગણીઓથી આશ્લય થઈ જતો હશે, અનેક પ્રકારના આત્મ નાદ તેમના મુખમાંથી નીકળવા હશે, અને અસંખ્ય મંકદ તેમના દેહને સદન કરતું પાતું હોવાથી નિઃશ્વાસ અને સાપની જવાગાઓ તેમના ઉચ્ચ-અતીચ્છાસોદ્દાસમાંથી નીકળતી હશે. કોણ કહેશે કે મન અને વચનની એ ક્રિયા તે પ્રાણીના માંસ ઉપર 'દોરોધાદો'—જાણે પાણી નહિ હોય? અને તેવા પ્રકારના માંસને હાલમાં પધરાવનારાઓ તેવી જ અનિષ્ટ લાગણીઓથી ભરપૂર અને તેમાં શું આશ્ચર્ય છે? આ આધ્યાત્મિક અસરને કદાચ સ્પૂર્ણ દૃષ્ટિનાં મનુષ્યો માત્ર કલ્પનાનું જ પરિણામ માનશે, પરંતુ વિદ્વાનો જે કાંઈ માને છે અને આધ્યાત્મશક્તિ જે કાંઈ સંભવિત લેખે છે તે જ અત્ર દર્શાવ્યું છે. મનુ-રચિતમાં પણ માંસાહારને વર્જન લેખનાં જણાવ્યું છે કે—

નાશ્વવા પ્રાણિર્ના દિર્ઘા માંમસુત્પચ્ચતે ક્ષણિ ॥

ન ચ પ્રાણિવધઃ સ્વર્ગ્યેસ્તસ્માન્માંસં વિવર્જયેત્ ॥

અર્થાત્—પ્રાણીઓની દિર્ઘા કયાં વિના માંસ પેદા થતું નથી અને પ્રાણીનો વધ સ્વર્ગ્યસ્થ આપતો નથી, ખાટે માંસનો સર્વથા ત્યાગ કરવો જ ઉચિત છે. (૧૧૨)

[માંસ કરતાં વધારે પ્રદિહારક બીજા અનેક નિર્દોષ પદાર્થો છે તેથી પુષ્ટિએ એવું માંસ ખાકું તે પણ નિર્દોષ છે. આના પ્રદિહારક પદાર્થો કયા છે તે હવે દર્શાવે છે]

માંમાન્ દુર્ગ્ધાત્તિન્દ્રિયિકં પુષ્ટિત્વમ્ ॥ ૧૧૩ ॥

તત્ત્વં પુષ્ટિકરં યદસ્તિ સુલભે દુર્ગ્ધાદિકે સાત્ત્વિકે ॥

માંસે નાસ્તિ ચ દુર્લભેપિ તદિદં દુઘ્ધાન્મહાર્થે પુનઃ ॥
 દુઘ્ધાદ્યુદ્ભવનૈઽગિનાં ન મરણં ત્રાસોપિ નોત્પદ્યતે ।
 માંસોત્પત્તિરનલ્પદુઃખજનિકા ત્યાજ્યં તતસ્તનૃણામ્ ॥

માંસ કરતાં દૂધમાં વધારે પૌષ્ટિક તત્ત્વ.

ભાવાર્થ—જે કોઈ એમ કહે છે કે માંસમાં શરીરને પુષ્ટિ આપનાર
 જે તત્ત્વ છે તે ખીબ ખોરાકમાં નથી તેમની માન્યતા પણ સત્ય નથી.
 હાલ ધણા પ્રયોગથી અને રસાયણ વિદ્યાથી સિદ્ધ થયું છે કે માંસમાં જે
 પૌષ્ટિક તત્ત્વ છે તેના કરતાં પણ વધારે પુષ્ટિ આપનાર તત્ત્વો દૂધ વગેરે
 પદાર્થોમાં રહેલાં છે. વળી દૂધ-ધીના ખોરાકમાં કાંઈ નિદોષ પ્રાણીઓના પ્રાણ
 ચણ લેવાતાં નથી. એ ખોરાક માંસના જેટલો મેલો નહિ પણ માંસથી
 સસ્તો અને સુલભ છે. માંસનો ખોરાક બ્યારે માણસની વૃત્તિઓને કુ-
 ખનાવે છે, દયાની લાગણીનો ઉચ્છેદ કરે છે અને ત્રસ પ્રાણીઓને મહા-
 બેચા-દુઃખ ઉપજાવે છે, ત્યારે દૂધ વગેરે વનસ્પતિ અને અન્નનો ખોરાક
 સાત્વિક વૃત્તિ ઉત્પન્ન કરે છે. મનુષ્યને માટે સાત્વિક અને નિદોષ ખોરાક જ
 ઉચિત છે. માંસાહાર તો બેવાલાયક કે રૂપરૂ કરવાલાયક પણ નથી. તો
 ચાહી ખાવાલાયક હોવાની તો વાત જ શી કરવી ? (૧૧૩)

વિવેચન—હવે પુષ્ટિ આપનાર તત્ત્વ ત કે માંસનાં શા શા ગુણવ-
 યુક્તો રહેલા છે તેનું આપણે પૃથક્કરણ કરીશું. વિદ્વાનોએ રસાયનના પ્રયોગો-
 દ્વારા સિદ્ધ કર્યું છે કે માંસ કરતાં પણ વધારે પૌષ્ટિક પદાર્થો વનસ્પતિમાં
 બેવામાં આવે છે. નાઇટ્રોજન નામનું એક તત્ત્વ મનુષ્યદેહને વિશેષ પુષ્ટિ
 આપનારું છે એમ પાશ્ચાત્ય વંદ્યા માને છે. આ નાઇટ્રોજન માંસની અંદર
 એકઠું ૧૨ થી ૨૦ ટકા જેટલો બેવામાં આવે છે; એટલે કે જૂદા
 જૂદા પ્રકારના માંસમાં એ તત્ત્વનું જૂદું જૂદું પ્રમાણ હોય છે. સૌથી
 વધારે નાઇટ્રોજન ૨૦-૮ ટકા જેટલો ઇંડાની સુદેદીમાં રહેલો માનવામાં
 આવે છે. હવે બે આપણે દૂધ, ધઉ, વટાણા વગેરેનું પૃથક્કરણ કરીએ તો
 જણાય છે કે માંસ કરતાં વધુ પ્રમાણમાં તેમાં નાઇટ્રોજન વગેરે તત્ત્વો

રહેલા છે. કૃષ્ણના નાષ્ટ્રોજ્જ્વલ તો માત્ર ૪૧ ટકા જેટલો જ હોય છે. પરંતુ તેમાં ૫૨ ટકા જેટલો 'લેક્ટોહમ' નામનો એક પદાર્થ હોય છે તે અત્યંત પુષ્ટિકારક છે અને તેથી જો કોઈ મનુષ્ય માત્ર એકલા કૃષ્ણના આધારે જીવે જાય તો તે જીવી શકે છે, મક્કા વડાજીમાં ૨૩/૮/૮૬ જેટલો નાષ્ટ્રોજ્જ્વલ હોય છે, ધડમાં ૨૨/૭૫ ટકા જેટલો, મક્કામાં ૧૨/૫૦ ટકા જેટલો, અને સાથી વધારે મગજમાં ૨૪/૫ ટકા જેટલો નાષ્ટ્રોજ્જ્વલ રહેલો હોય છે. આ ઉપરાંત સહેલાઈથી સમજી શકાય છે કે માંસ કરતાં વધારે પુષ્ટિકારક તરવો, દૂધ, ધણ, વડાજી, મક્કાઈ, મગજની વચ્ચેમાં છે અને તેથી વનસ્પતિનો આધાર કરનાર મનુષ્ય માંસાદારી કરતાં વધારે પુષ્ટિકારક તરવો ધરાવતો હોવાનો દાવો કરી શકે તેમ છે. આ તો પુષ્ટિકારક તત્વની દૃષ્ટિથી આપણે અવલોકન કર્યું. હવે જો આધાર કેટલો મોટો છે તે જોઈએ. પુરોષો વિદ્વાનોએ માંસાદારની મોંઘવારી - આંકડાઓથી સિદ્ધ કરી બતાવી છે, પણ જો દેશનાં બાવોની સરખામણી આપણા દેશનાં બાવોની સાથે કરવી ઉચિત નહિ હોવાથી આપણે આપણા દેશનાં બાવોનો જ વિચાર કરીએ. એક શેર એટલે ૪૦ તોલા નાષ્ટ્રોજ્જ્વલ ઉત્પન્ન કરવા માટે ૧૭૫ તોલા ધણ, અથવા ૧૬૦ તોલાં મગજની, અથવા ૧૭૦ તોલાં વડાજીના આધારની જરૂર પડે છે. તેટલો જ નાષ્ટ્રોજ્જ્વલ મેળવવાને ૨૪૦ તોલા માંસાદારની જરૂર પડે. ૧૭૫ તોલા ધણની દીમત ૪ આના થાય, ૧૬૦ તોલા મગજની દીમત ૬ આના થાય અને ૧૭૦ તોલા વડાજીની દીમત ૫ આના થાય, ત્યારે ૨૪૦ તોલા માંસની દીમત ૧૬ થી ૧૮ આના થાય છે. આટલો મોટો, એટલો પુષ્ટિકારક અને કરતાં અથવા નિઃસ્વતાદાર મેળવેલો માંસનો ખોરાક શારીરિક કે આત્મિક ક્ષિત્તિની ઇચ્છાવાળાએ તો સર્વથા ત્યજ દેવો જ ઉચિત છે. (૧૧૩)

[માંસનો આધાર નરીક ઉપયોગ થવાથી તેમાં જે જરૂરો વધુ થાય છે તેથી દેશને કેટલું નુકસાન થાય છે તે નીચેના શ્લોકમાં દર્શાવી આપ્યું છે.]

માંસનિમિત્તં ક્રિયમાણાનાં મગ્ગમુપયોગિતા । ૧૧૪ ॥

યા દુર્ગ્ધં વિતરન્તિ તત્રદધિની આજ્યશ્ચ નૃમ્બ્યો મૃશં ।

યાસાં સન્તતિમન્તરેણ ન ભવેત્કૃપ્યાદિકાર્યં ક્વચિત્ ॥
 યદ્વત્સા જનભારવાહકતયા રુચાતા ધરામણ્ડલે ।
 માંસાહારનિમિત્તતો ભવતિ હા તાસાં ગવાં ઘાતનમ્ ॥

માંસાહાર નિમિત્તે મરતી ગાયોની ઉપયોગિતા.

ભાવાર્થ—જે ગાયો માણસના શરીરને પોપણુ આપનાર દૂધ જેવો ઉત્તમ પદાર્થ આપે છે, કે જેમાંથી દહીં, છાશ, માખણુ, ઘી, મિઠાઇ અને પક્વાનો નીપજે છે, તે બધી વસ્તુઓ મનુષ્યોને જે પ્રાણીઓ પૂરી પાડે છે, તેમ જ આ પૃથ્વી ઉપર કરોડો મનુષ્યોને માટે જે અનાજ નિપજે છે, તેનો આધાર પણ જેની સંતતિ ઉપર રહેલો છે, એટલે તેના વગર થોડું પણ ખેતીનું કામ થઈ શકતું નથી, એટલું જ નહીં પણ એક ગામથી બીજે ગામે या એક સ્થળેથી બીજે સ્થળે કંઈ પણ ભાર લઇ જવો હોય या માણસોને જવું હોય તો તે બધો જોજે જેનાં બચ્ચાંઓ ઉપાડી જાય છે, અને ઇંદ્ર સ્થળે પહોંચાડે છે; તેથી અત્યંત ઉપયોગી હજારો નહીં પણ લાખો ગાયોના વિનાશ માંસાહારને નિમિત્તે થાય છે. આ નુકસાનીને એકંદરે દિસાળ કરીએ તો જણાય છે કે આવાં કારણોથી જ ભારતવર્ષ આજે દરિદ્રાવસ્થા ભોગવે છે, અને મોંઘવારીમાં માણસોનું શારીરિક બળ અને આયુઃ કમ થઇ ગયાં છે. (૧૧૪)

વિવેચન—પ્રાણીઓનાં વધ સિવાય માંસાહાર નીપજી શકતો નથી અને તેથી અનેક ઉપયોગી પ્રાણીઓને ખાસ માંસાહારને માટે જ મારી નાંખવામાં આવે છે. આ પ્રાણીઓમાં ગાયો, બળદ, આખલા, બેંસો, પાકા વગેરે જનવરો મુખ્ય હોય છે. આ જનવરો મનુષ્યોને કેટલાં ઉપયોગી છે તે વિષે વિશેષ વિવેચન કરવાની આવશ્યકતા નથી. આપણા દેશમાં મનુષ્યના જીવનરૂપ અનાજની ખેતીને મુખ્ય આધાર ગાયોના પુત્રા-બળદો ઉપર રહેલો છે. તેમ જ સૌથી ઉત્તમ પુષ્ટિ આપનાર દૂધ અને ઘીની પેદાશનો આધાર ગાયો અને બેંસો ઉપર રહેલો છે. આ જનવરો હજારોની સંખ્યામાં આટલીઓને હાથ પકડતાં હોવાથી આપણા દેશનું કરોડોની કીમ-

તનું શ્વતું ધન ફક્ત માંસાદારને માટે નાશ પામે છે અને દિવસે દિવસે
 દેશ દરિદ્ર થતો જાય છે. એવો દિસાજ કાઢવામાં આવ્યો છે, કે એક
 ગાયને મારી નાંખવાથી સરેરાશ ૬ માણસોની આહુતિ આટલી પડે છે.
 તો જે દેશમાં હમેશાં સેકરો ગાયો કપાતી હોય તે દેશ દરિદ્ર દશમાં
 આવી પડે તેમાં શું આશ્ચર્ય છે? ગાયોની સંખ્યા ઘટવાથી ખેતીમાં ઉપ-
 ચોળી થતા બળદો પણ એટલી સંખ્યામાં નીપજે છે અને પરિણામે ખેતીને
 ધક્કો લાગે છે. આ પ્રભાવે માંસાદારથી થતા અનયોની પરંપરાની તપાસ
 સેવાં આપણા દેશને આર્થિક અવનતિમાં ડુબાડનાર તરીકે નિર્દય મનુષ્યોનું
 એ એક વ્યસન જ કારણીભૂત જણાય છે. આ વિષય એટલે અગત્યનો
 છે કે વિદ્વાનોએ તે વિષે મોટાં મોટાં પુસ્તકો લખ્યાં છે. આ રીતે
 પ્રાણીઓના વધને સર્વ ધર્મનાગ્રંથોએ અધર્મરૂપ લેખ્યો છે તેનું કારણ એ
 છે કે જેવી રીતે તે માનવ હૃદયને નિર્દય બનાવે છે અને આત્માને અધ-
 પતિત કરે છે તેવી જ રીતે દેશનું પણ આર્થિક અદિત કરે છે. મહામા-
 નમાં સત્ય જ કહ્યું છે કે—

મહિસાસુરો ધર્મો હ્યધર્મઃ પ્રાણિનાં લયઃ ।

તસ્માદમાર્ગિભિર્લોકઃ કસંખ્યા પ્રાણિનાં દયા ॥

અર્થાત્—અદિંસા એ જ ધર્મ છે અને, પ્રાણીઓનો વધ, કરવો એ
 અધર્મ છે, તેટલા માટે ધાર્મિક પુરુષોએ સર્વદા પ્રાણીઓ ઉપર દયા રા-
 ખવી જોઈએ. (૧૧૪)

દ્વાદશ પરિચ્છેદ.

વ્યસનનિવેધ-મધપાન.

મદ્રિગ ૧૧૧ ॥

યોન્માદં વિદધાતિ વિસ્મરયતિ સ્વીયાન્યદીયાન્તરં ।
 મસ્તિષ્કં ભ્રમિતં વિવેકવિકલં ચિત્તંકરોતિ ક્ષણાત્ ॥

દારિદ્યં દદતે તથા વિતનુતે લજ્જાપ્રતિષ્ઠાક્ષયં ।
સા યોગ્યા નહિ લેશતોપિ મદિરાસ્પર્શાય પાનાય ત્વા ॥

મદિરા.

સાવાર્થ—મદિરા—દારનું વ્યસન પણ મનુષ્યની જીંદગી યા માનવ-
તત્ત્વને ખરબાદ કરી નાંખનારી એક દુષ્ટ આદત છે. તે પ્રથમ તો ખીનારને
ઉન્મત્ત બનાવે છે, પોતાના માણસો કોણ અને ખરના કોણ તેનું બાન
સુધાવી દે છે, મગજને ભ્રમિત કરે છે, ચિત્તને એક ક્ષણ વારમાં વિવેકશૂન્ય
બનાવી દે છે, ગમે તેવા શ્રીમંતને દરિદ્ર કરી નાંખે છે અને કુળની લાન-
આગર તથા પ્રતિષ્ઠા ઉપર પાણી ફેરવી દે છે. તે મદિરાનું પાન કરેલું તો
શું પણ તેનો સ્પર્શ કરવોએ ઉચિત નથી. (૧૧૫)

વિવેચન—મદિરાપાન—દારનું વ્યસન જોટલું હાનિકારક છે તેટલો
હાનિકારક દુસ્ત્રમન મનુષ્યને ભાગ્યે જ ખીન્ને કોઈ હશે. એ વ્યસનમાં મુગ્ધ
રહેનારાઓ પોતાના દેહનું, આત્માનું, કુટુંબનું અને સંમસ્ત દેશનું અદિત
કરનારા તરીકે જગતમાં જાણીતા થએલા છે. એ દુષ્ટ આદત મનુષ્યને
ઉન્મત્ત બનાવે છે, ચિત્તને વિકળ બનાવે છે, શ્રીર્તિમાનને અપશ્રીર્તિત કરે
છે અને ધનવાનને નિર્ધન બનાવે છે. કહ્યું છે કે—

વૈકલ્યં ધરણીપાતમયથોચિતજલ્પનમ્ ।

સંનિપાતસ્ય ચિહ્નानि મદ્યં સર્વાણિ દર્શયેત્ ॥

અર્થાત—જે પુરૂષે મદ્યપાન કર્યું હોય તેને ત્રિકલ્પપણું પ્રાપ્ત થાય છે,
તે પૃથ્વીપર પડી જાય છે અને અયોગ્ય પ્રકારે ખડખડે છે તથા બધાં સં-
નિપાતનાં ચિહ્ન બતાવે છે.

અયુક્તં વ્રહુ ભાષન્તે યત્રકુત્રાપિ ગેરતે ।

નમ્રા વિશ્લિપ્ય ગાત્રાણિ ચાલકા ઇવ મચ્ચપાઃ ॥

અર્થાત—મદ્યપાન કરનાર પુરૂષો નહિ જોડવા જેવું જોડે છે અને
બાળકોની પેઠે પોતાનાં ગાત્ર બધાં ઉઘાડાં નાંખીને જ્યાં ત્યાં ચૂએ છે.

પેડીની નામનો અંગ્રેજ લેખક કહે છે કે મદ્યપી માણસના ૮૫

મૂળે છે, આંખમાં વારેવારે પાણી આવે છે, રાતમાં બેચેન બને છે, બપોરે સંપ્રવરણ થાય છે અને ચાદાંસત ઝુમાંવી નાખે છે. આ પ્રમાણે મદિરાપાન મનુષ્યને ઘેરો બનાવી મૂકે છે અને તેનું પરિણામ તેને અત્યંત દાનિ કરનાર થઈ પડે છે.

દેવરેડ વીંછીયમ્મ કહે છે કે-દાર ચરીરને અને આત્માને એક જોડે છે એક માંત્રસ જે લગભગ ૭ થી ૮ ડચો દર્શાવે, તે ન્યારે દાર પીતા ત્યારે તેને બે દાઢ ખીજવું, તો તે બાથો દારી કે જે, કંઈ દધિવાર દાથમાં આવે તે સેધને સચુ કે મિત્ર દરકોષ્ટને મારવા જતો, તે તે પ્રમાણે એજો ધાગુને માંથી છે. ન્યારે દાર નદિ પીવાના તેજે નહીં સોગંદ લીધા ત્યારે તેની ખૂતી થયે તેને મૂડી દીધા! મદપાનથી આવતી યેમંગા જેમ્મે કુપી નાચકરેક થઈ પડે છે તે આ ઉપરથી જોઈ શકાયે. (૧૧૫).

[નીચેના બે પ્રકારમાં મદપાનથી થતી દુરવસ્થાનાં ચિત્રો આપ્યા છે, પરીવ અને દલ્લા દોઢા જેઓ ઇમાક મદ પીએ છે તેઓની તથા મેદા અને 'શીમંદ' દોઢા પાશમાં બેસી કુલ રીતે મદ પીએ છે તેઓની કંઈ કંઈ સ્થિતિ થાય છે તે અવકાશે દર્શાવીને વિદ્યાર્થીઓએ તે વર્તે પાન જે આ બાથ આપરામાં આવ્યા છે.]

મણમેલિનાં દુર્ગતા । ૧૧૬ ॥

તપાં પદ્યત રે સુગન્ધસનિનાં દુઃસ્વાન્વિતાં દુર્દશાં ।
ગચ્છન્તોપિ પતન્તિ લક્ષ્યવિકલા માર્ગે કિલેતસ્તતઃ ॥
અજ્ઞાનાત્પ્રલપન્ત્યસદ્ગતમથાઽવ્યક્તઞ્ચ તુચ્છં વચો ।
દળ્હાદણ્ડિ પરસ્પરં વિદધતે નિષ્કારણં ચાલિગાઃ ॥

મનિગનો દક્ષાણામરિ દિશ્યમ્ । ૧૧૭ ॥

દક્ષા અપ્યધુના હિ શૂન્યહૃદયાઃ સ્વં ગતિતું ન ક્ષમા ।
દૃશ્યન્તે પરતન્ત્રતામુપગતા મયપ્રભાવાદિમે ॥
હિન્દન્તો વમનાદિકં વિકલ્લવને વચ્ચમાનાઃ પરેઃ ।

હિર્યન્તે મદિરામદાહતધિયો હા હા વરાકા નરાઃ ॥

મદિરાથી થતી દુર્દશા.

ભાવાર્થ—અહો, વિદ્યાર્થીઓ! જુઓ, નજર કરો, પેલા દારૂડી-આઓની દુર્દશા કેવી દુઃખજનક છે? તેઓ માર્ગમાં ચાલ્યા આવે છે પણ લક્ષ્યન્ય છે, એટલે ક્યાં જવું છે તેનું તેમને જ્ઞાન નથી, જેથી અહીં તહીં ભટક્યાં કરે છે અને ચાલતાં ચાલતાં રસ્તામાં પડી જાય છે. સાંભળો, તેઓ શું બકવાદ કરે છે? તેઓના બોલવાનું કંઈ ઠેકાણું નથી. તેઓ અસંબલ અને નિરર્થક વચનો બોલે છે. અંદર અંદર તેઓ સંબંધીઓ છે તથાપિ એક બીજા પ્રત્યે કેવું ગલીય બોલે છે, અને ગાળો આપે છે? એટલું જ નહીં, પણ જુઓ, હવે તે મૂર્ખાઓ વગરકારણે માંહેમાંહે મારામારી ઉપર આવી ગયા છે, અને એક બીજાને લાકડીઓના પ્રહાર મારે છે! અહો! મદિરાથી આ લોકોની કેવી દુર્દશા થઈ છે? (૧૧૬)

મદિરાથી ડાહ્યા માણસોની ગાંડાઇ.

અહો વિદ્યાર્થીઓ, આ તો તમે પામર અને મૂર્ખ માણસોની દુર્દશા જોઈ, પણ જુઓ, હવે ડાહ્યા માણસોની પણ મદિરાપાનથી થયેલી દુર્દશા! આ પહેલાં ડાહી ડાહી વાતો કરનારા વિદ્વાન્ અમલદારો-મોટા માણસો હમણાં મદિરાપાનથી કેવા શૂન્ય હૃદયવાળા બની ગયા છે? જેઓ સ્વસ્થ હોય તો બીજાઓનું રક્ષણ કરી શકે, તેઓ હમણાં પોતાનું પણ રક્ષણ કરવાને શક્તિમાન નથી. મદિરાપાનથી તદ્દન પરતંત્ર અને ગાંડા થેલા બની ગયા છે. ગાંડાની પેઠે પોતાનાં વસ્ત્રો શાડવા મંડી ગયા છે! કોઈક તો લુગડાં ઉતારી દૂર ફેંકી દઈ નાચવા મંડી ગયા છે! લુચ્ચા લોકો તેમના બી-સામાંથી પૈસા કાઢી લે છે, યા લૂંટી લે છે, તોપણ તેમને ખબર નથી પડતી. કોઈ તેને છેતરે છે તો છેતરાઈ જાય છે, રસ્તામાં પડે આખડે છે, વાગી જાય છે, લોહી નીકળે છે અને તેથી ક્ષેષ પામે છે, તોપણ તે બાપડાને જ્ઞાન નથી રહેતું, કારણકે તેમની અક્ષત મદિરાના કેરથી મારી ગયેલી છે! તેથી બુદ્ધિમાન-અક્ષતમંદ પુરુષો પણ ગમાર જેવા થઈ જાય છે, મારે વિદ્યાર્થીઓએ કદી પણ મદિરાનું સેવન કરવું નહિ. (૧૧૭)

વિવેચન—આ બે પ્રકારનાં જે પ્રકારનાં મનુષ્યો ઉપર મહિરાપાન
કરી અસર કરે છે તેનું ચિત્ર આપવામાં આપ્યું છે. મનુરો દારીગરો અને
તેમના જેવા જ બીજા સામાન્ય પંક્તિના લોકો મહિરાપાનથી કેરી દવા
બોગવે છે અને ડાહ્યા તથા ચતુર માણસો કેવા બને છે તે તેમાં દર્શાવવામાં
આપ્યું છે. દારૂના પીણામાંથી છાંટા બનીને ઘર તરફ ચાલ્યા જતા દારૂ-
ડીયાઓ બેબાન અવસ્થામાં મહિરાદિ ગમે તેવી અશ્લીલ બાતમાં વાત
ચીત કરતા અને લડતા-ઝડતા તથા કવચિત્ મારામારીપર આવતા કેના
જોવામાં નહિ આવ્યા હોય ? સામાન્ય પંક્તિના માણસો દારૂ પીને રસ્તામાં
આગાડી પોતાની આજરના કંકરા કરે છે, તેવી રીતે વિદ્વાન, ચતુર અને
અધિકારી લેખાતા જતા છાંટા બનીને ઘરમાં તથા પડોશીઓમાં પોતાની
કીમત દર્શાવે છે ! જે વિદ્વાનો મહિરાપાન ન કર્યું હોય ત્યારે બીજાઓને
સરૂપેય આપે છે, મોટા અધિકાર હઠાપણુપૂર્વક ચલાવે છે અને ડાહ્યો
ડાહ્યો વાતો કરે છે, તેઓ દારૂ પીધા પછી માંદગારી રિયતિને પામી
નાચવા ખુંદવા મંડી જાય છે ! તે સમયે તેમના હઠાપણુ ઉપર, તેમની
વિદ્વતા ઉપર અને તેમના અધિકારપર ચિકારનો વર્ષાદ વર્ષા રહે છે.
ગરીબ લોકો મહિરાપાનથી પોતાનું દ્રવ્ય ગુમાવે છે અને તેથી પોતાનાં
જેશો છોદશને ખૂબે મારે છે, ત્યારે હિંમતી પંક્તિના લોકો પોતાના હઠાપણુનું,
કાર્તિનું, હાથની દયાગુનાનું અને કુર્કુજવાતસમ્પત્તિનું સત્વનનાશ વાળે છે.

મદ્યપાનથી ડાહ્યા જતાંએ પોતાનું હઠાપણુ ગુમાવીને અનર્થો કથીના
અનેક દહાતો ઇતિહાસમાંથી મળી આવે છે દિલ્હીના બાદશાહ જહાંગીર હદયાર
દાર પીતો હતો. તે સુસિદ્ધિત અને ચતુર હતો તેમ જ તેના પિતા મહાન અક-
બરે ઉમરતખંડનું અખિલ સામ્રાજ્ય તેના હાથમાં સોંપ્યું હતું, પરંતુ મહિરાપા-
નની મત્તતામાં તે એટલો ઘેરો રહ્યા કરતો હતો કે તેની બેગમ નૂરજહાંના
મહેલમાંથી તે બહાર પહોં નીકળતો ન હતો રાજ્યકાર્ય ઉપર બરાબર લક્ષ
નહિ આપવાને લીધે તેના રાજ્યમાં બહુ ખડા યથા અને ખાંડિયા રાજાઓ
સ્વતંત્ર થઈ ગયા અને અંતરે અંતરે ઇમારતમાંથી તેના પુત્ર જહાંગીરનાં
રખતમાંથી ઘેરા બળબળાને પડવા લાગી હતી અને એકાદગંઢમના વ

પછી તો આખી ઈમારત નગણી પડી ગઇ હતી.

ખીન્ન એક દૃષ્ટાંત ગુજરાતના રાજ્ય સામંતસિંહનું છે. સામંતસિંહ આપોત્કટ વંશનો છેલ્લો રાજા હતો. એક વાર દારૂ પીને ખેમાન અવસ્થામાં તેણે પોતાના ભાણેજ મૂળરાજને ગુજરાતનું રાજ્ય આપી દીધું. ત્યારે તે આનમાં આળ્યો ત્યારે તેણે રાજ્ય પાછું માંગ્યું પણ મૂળરાજે એક વાર ગાદીપર બેસી પછી ઉઠવાની ના કહી અને પરિણામે મામા-ભાણેજ વચ્ચે ભયંકર યુદ્ધ મચ્યું જેમાં સામંતસિંહ માર્યો ગયો તથા મૂળરાજના હાથમાં ગુજરાતની ગાદી આવી. ત્યારથી ગુજરાતનું રાજ્ય આપોત્કટ વંશ-માંથી ચૌલુક્ય વંશના હાથમાં આલ્યું. ખરૂં છે કે ચિત્તે આન્તિજાયતે મ-
છપાનાત્ (૧૧૬-૧૧૭)

[મછપાનથી દ્વારિકા અને યદુકુળનો કેવી રીતે નાશ થયો તે હવે દર્શાવવામાં આવે છે.]

મદિરાતો દ્વારિકાયદુકુલયોર્વિનાશઃ । ૧૧૮ ॥

રૂપાતં ભારતમણ્ડલે યદુકુલં શ્રેષ્ઠં વિશાલં પરં ।

સાક્ષાદેવવિનિર્મિતા વસુમતીભૂપા પુરી દ્વારિકા ॥

एतद्युग्मविनाशनञ्च युगपज्जातं क्षणात्सर्वथा ।

तन्मूलं मदिरास्ति दोषजननी सर्वस्वसंहारिणी ॥

દ્વારિકા, યદુકુળ અને મદિરા.

ભાવાર્થ—ભારતવર્ષમાં યાદવોનું કુળ કોઇથી અગ્રણ્યું નહીં હોય, કેમકે યદુકુળ પરમવિશાળ શ્રેષ્ઠ અને ચારે તરફ પ્રખ્યાતિ પામેલું છે. વળી યાદવોની નગરી દ્વારિકા પણ દેવતાની બનાવેલી, સાક્ષાત્ દેવપુરી જેવી, પૃથ્વીના ભૂપણરૂપ હતી. અહો વિદ્યાર્થીઓ ! તમને ખબર છે કે આ અને શ્રેષ્ઠ ચીજોનો વિનાશ શાથી થયો ? જે ખબર ન હોય તો સાંભળો. યાદવકુળ અને દ્વારિકા નગરી આ બન્નેનો એકી સાથે જ વિનાશ થયો. તેનું પણ મુખ્ય કારણ મદિરા—દારૂ સિવાય ખીન્નું કશું નથી. મારે મદિરા તો

સર્વેના સંહાર કરનાર અને દેવોને જન્મ આપનારી છે. તેનો સ્વર્ણ સરખો પથ્થ મનુષ્યને કિંચિત્ મળી. (૧૧૮.)

(વિવેચન—પુરાણમાં એક એવી કથા છે કે એક ચંદ્રમંદલને દવાડે બંધા બારાંને સદકુંડળ લેઈને કૃષ્ણ દારિકામાંથી પ્રભાસ માનાયે ગયા. ત્યાં સપળા બાદવોએ મથપાન કર્યું અને તેના દેશમાં પથમ તો કેટલાક ગ્રુખ્ય બાદવોમાં બોલાયાલી થઈ. બોલાયાલી ઉપરથી વાત મારામારી ઉપર અને ઉંચકે દાપાદાપી ઉપર આવી અને ધણા બાદવો એક બીજાને હાંધે માર્યા. આ લાખને પુરાણમાં 'બાદવાસ્થગી' કહી છે. કૃષ્ણ પોતાનાં દાન્યમાં લોખંડનું મુશળ લઈને ગયે તેને મારતા. તેમણે પોતાના ઇશ્વરાને પથ્થ આપી ચાખ્યા નહિ. અગદેવ જંગમ સરજ નાસી ગયા અને ત્યાં મગજુ પાખ્યા. કૃષ્ણે ચાક અને શીઠથી એક તળાવ ઉપર પીંપગાના ઝાડ તળે સળા કળા તેશાનો જંગમના એક પારધીએ તેમને દરથી ચિકારનું જનવર જાણીને તીરે માર્યું અને તેથી કરીને ને તે સ્થળે મરણ પામ્યા. ઉંચકે બાદવોની વિધવા સ્ત્રીએ નિરાધાર અવસ્થામાં આવી પડવાથી અભર્જન તેમને લઈ દરમરણ તેડી જતો હતો એવામાં ઉપરના આખીર લોકોએ તેના પર દુમત્રો કર્યો અને સપળા વિધવાઓનું દરમજુ કરી ગયા. આ બાબુએ દ્વારકાને નિર્ભય બનાવીને અભર્જન દારિકા છોડી ગયો કે તુરં જ દારિકા ઉપર દરિયો ફરી વળ્યો. જેન સામ્રામાં પથ્થ મહિરાખાનના નિસ્થાથી કુમારોએ કંદેલી જાનિયા છેડથી દારિકા અને બાદવકુળો વિનાશ વર્જ્યો છે. આ પ્રભાસે માત્ર મહિરાખાનને જ પદિજાએ બાદવોનો, તેમના કુટુંબનો અને છેલ્લે દારિકા નધરીનો પથ્થ વિનાશ થઈ ગયો. (૧૧૯.)

[મથપાનથી થતી બાંધ દાનિઓનું વર્જન નિગ્ન શ્લોકમાં દર્શાવ્યા આનુકુળ.]

સરજમરણાદિકથા મહિરાખાનિ ૧૧૯ મ

भ्रष्टा भूषतयोपि राज्यपदतो मयस्य पाने रताः ।
 केचिद्राज्यपदे स्थिता अपि परावीनंत्वमापुस्तराम् ॥
 केचित्सरदपरामभवान्प्रतिदिनं क्षिप्रान्ति मयागिनः ।

કેચિન્મૃત્યુપદં ક્ષયામયહતા હા હા લભન્તે દ્રુતમ્ ॥

મદિરાધી પદબ્રષ્ટતા અને ક્ષયરોગ.

ભાવાર્થ—પૂર્વે મદિરાના વ્યસનમાં તક્ષીન થએલા કેટલાએક રાજાઓ રાજ્યપદથી બ્રષ્ટ થએલા સાંભળીએ છીએ અને વર્તમાનમાં તેવા દાખલાઓ નગરે પણ જોવામાં આવે છે. અરે! કેટલાએક તો રાજ્યાધિકાર ઉપર રહ્યા છતાં પણ મદિરાના વ્યસનથી તદ્દન પરાધીન થઇ ગએલા—સત્તા વગરના એવા તો નિર્માલ્ય થઇ જાય છે કે જાણે તે જીવતા છતાં પણ મરી ગયા જ ન હોય! કેટલાએક દારૂડીયા તો શરીરને સત્ત્વથી અનાધી આપો દિવસ અને રાત અનેક રોગોનો ભોગ થઇ પડી પારાવાર ક્ષેશ ભોગવે છે, એટલું જ નહીં, પણ કેટલાએક તો દારૂના વ્યસનમાં ક્ષય જોવા બંધકર રોગનો ભોગ થતાં જીવાનીમાં મરણની પથારીએ પડે છે. મદિરાના વ્યસનથી આવું બંધકર પરિણામ જાણવામાં આવ્યા પછી કોઈ પણ સુઘ વિદ્યાર્થી શું એક ક્ષણભર પણ આ વ્યસનને આવકાર આપવા કદી લક્ષ્યાશો? નહીં જ. (૧૧૯.)

વિવેચન—મદિરાપાનથી થતાં અનેક નુકસાનોમાં એક વધુ નુકસાનની ગણતરી કરી જતાવતાં અંધકાર આ શ્લોકમાં કહે છે કે મદ્યપાન કરનારા રાજાઓ પણ પદબ્રષ્ટ થાય છે અને જો રાજ્યાધિકારપર રહે છે તો મરણ પામ્યા હોય તેના જેવા જ નિઃસત્ત્વ જોવામાં આવે છે. વિશેષમાં મદ્યપાનથી અનેક રોગો પણ જન્મ પામે છે અને શરીરના સ્નાયુઓ ક્ષય પામતાં પામતાં છેવટે મરણની અણીપર લાતી મૂકે છે. કેફ કરનારા રાજાઓએ પૂર્વે પોતાનાં રાજ્યો ગુમાવ્યાના અનેક દૃષ્ટાંતો ઇતિહાસમાંથી મળી આવે છે તેમ જ તેવા વ્યસની અધિકારીઓ—અમલદારોને પણ સરકાર કદાપિ અધિકારબ્રષ્ટ ક્યો વિના રહેતી નથી. પૂર્વે ગુજરાતના રાજા ભામતસિંહે દારૂના કેદમાં પોતાનું રાજ્ય ગુમાવ્યું હતું એ દૃષ્ટાંત અપાઇ ગયું છે. એક વિશેષ દૃષ્ટાંત સખનોના છેડા નગ્નવાગ વાજકે અલી શાહનું છે. એ નગ્નવાગ એક જગરો દારૂડીનો હતો. તેણે એકેક વેશ્યાઓને માસિક પગાર આપીને રાખી હતી અને રૂપિયા એટલા લાભને

ખચે બંધાવેલા "દૈસર બાંગ" નામના એક મહેલમાં તે વેસ્થાઓની સાથે દારૂ પીને નબ્બાજ નાચતો તથા ઈલિસબાનું નાટક બજાવતો ! 'ઈલિસબા' નું મુપ્રસિદ્ધ ઉર્દૂ નાટક એ નબ્બાજે રચેલું જ કહેવાય છે. આખી રાત એ પ્રમાણે દારૂના પાનમાં અને નાચની મોજમજાદમાં વ્યતીત થતાં જ્યારે સ્વપ્નાર પડતું ત્યારે તે સ્વપ્ન જતો અને મધ્યાહને જાગી, જમી, બગીચામાં આમ તેમ ફરતો અને રાત્રિ પડતી કે સરાજનો દોર ચાલતો ! આ પ્રમાણે 'સખ-નોની' હરોડોની સંપત્તિ તેણે મોજમજાદમાં અને વેસ્થાઓને ખવડાવવામાં ઉડાવી દીધી હતી. એવું કહેવાય છે કે નબ્બાજની વેસ્થાઓ જ્યારે અલંકારો સજ્જને બગીચામાં ફરતી ત્યારે તેમનાં વસ્ત્રો વગેરેમાંથી જે સતારા, મોતી, હસમ વગેરે ખરી પડતું તે શોધીને તેને વેચી ખાવાના ધંધા ઉપર પહોંચેલો. માળુસોની શોધ ચાલતી હતી ! આ સરાજખોર નબ્બાજનું રાજ્ય છેવટે અંધાધુંધીનું મુખ્ય સ્થળ થઈ પડ્યું અને તેનું પરિણામ એ આંખું કે ૧૮૫૭ ના બજવાના પખતમાં અંગ્રેજ સરકારે નબ્બાજને ફેદ કરીને દલદલામાં રાખ્યા, જે મરણમુખી કેદમાં રહ્યો.

મધપાનથી થતા રોગના સંબંધમાં તો પામાત્મ ડાક્ટરો પણ અનેક પુરાવા આપે છે. ડૉ. કમ્પ્સ. એ. એચ. બાર્કિન કહે છે કે દારૂથી શરીરને હાનિ થાય છે અને અક્રિય આવે છે એટલું જ નહિ પણ તેથી બ-વિખની પ્રજને માનસિક રોગ લાગુ પડે છે. એક ડાક્ટર કહે છે કે દારૂમાં 'આન્ડ્રોહોલ' નામનું એક પ્રકારનું ઝેર રહેલું છે, એ ઝેર જો બહુ સેવાય તો મરણ પમાય છે અને જો સુ સેવાય તો અર્ધમૃતાવસ્થામાં આવી પડાય છે. વળી કેટલાક ડાક્ટરો દવામાં પણ દારૂ વાપરવાથી નુકસાન થાય છે એમ કહે છે. કોલિનિટ નામનો એક અનુભવી ડાક્ટર કહે છે કે "મેં મારા ધંધામાં ૩ લાખ માળુસોને લગભગ દારૂ વિનાની દવા આપી દશે તે તેજદાર દારૂ આપ્યાથી સાબ થાત તે કરતા જલ્દીથી સાબ થયા હતા. સને ૧૮૪૬ માં ગ્રન્સી બેટમાં કેમેરા ચાલ્યો હતો તે વખતે ઘલું દરીને બધા દારૂ પીનારોઓ મરી ગયા પણ દારૂ નહિ પીનારોઓ એક પણ મરણ પામ્યો નહોતો. ડાક્ટર મનો કહે છે કે "એક માળુસે પોતાને ૩૫.૫૫ રીતે

ઉગારવા મને કહ્યું. મારા વિચાર ખડેલાં તો તેને દારૂ આપવાનો હતો; પરંતુ પછીથી મેં વિચાર કર્યો કે જો માણસ દારૂખીને મરે તે કરતાં દારૂ પીધા વિના મરે તો ભલે પછી મેં તેને દારૂ પીવાની મના કરી. મારી દેખરેખ નીચે તેની દવા મેં ચાલુ કરી પણ દરરોજ તે ક્ષેપાતો આવ્યો. આખરે તેની સ્ત્રીએ, તેનાં છોકરાએ અને દોસ્તોએ તેને કાલાનારા કરી દારૂ પીવાનું કહ્યું. પેલાં દર્દીએ મારા પર વિશ્વાસ રાખીને દારૂ પીવાની ના કહી અને જણાવ્યું કે હું દારૂ પીને મરું તે કરતાં પીધા વિના જ મરું તો ભલે. આખરે તે મરવાની અણી ઉપર આવ્યો ત્યારે મેં તેને કહ્યું કે “હવે તું મરવાની અણી પર છે” તેણે હજી પણ મારા પર અને ઇશ્વર પર વિશ્વાસ રાખ્યો હતો અને તેણે તેને એ ક્ષણ મળ્યું કે તે મરતો મરતો ઉઘ્યો ! ” વિદ્યાર્થી મિત્રા ! મધપાનને ત્યજવાથી આટલા આટલા લાભ ઉઘ્યો ! ” મધપાનથી આટલી હાનિ છે; મનમાં દૃઢ રીતે સમજી રાખજો કે તસ્માન્મધં નૈવ પેયં ન પેયમ્ ॥ (૧૧૮)

ત્રયોદશ પરિચ્છેદ.

વ્યસનનિષેધ-વશ્યાગમન.

વશ્યાગમનપ્રતિષેધઃ । ૧૨૦ ॥

यूनो वञ्चयितुं सदा प्रयतते या स्वार्थमग्ना सती ।
मायाप्राशनिपातनेन कुरुते मुग्धानधीनान्स्वयम् ॥
हृत्वैषां विपुलं धनं पुनरियं स्वार्थे हते द्वेष्टि तान् ।
संसर्गः सुखनाशकोऽस्ति नियतस्तस्या हि वारस्त्रियाः ॥

વશ્યાગમનનિષેધ.

લાવાર્થ—જો વશ્યા બુવાનીઆઓને કેમ મોહપ્રાશનાં પાડ્યા

અને તેમની પાસેથી ધન કેમ મેળવવું, કેવી રીતે તેમને છેતરવા એવા સ્વાર્થી વ્યાપારની ગિન્તામાં જ રાતદિવસ મગમગ રહે છે, જે વિપય-લંપટ મુગ્ધ પુરોને કટાક્ષમાણુથી વિધી નાંખી માયાકપટના શંસામાં પ્રસારી પોતાની તાબેદાર મુદ્દામ બનાવી દે છે, અને મુગ્ધ પુરો પશુ વિચારનાથ થઈ મૂર્ખ બની પોતાની સર્વ સંપત્તિ અને છેવટે પોતાની સ્ત્રીનાં આજીવન સુધી તેને અર્પણ કરે છે, તે સર્વ મીલકત પોતાના કમગ્નમાં લઈ અંતે નિર્ધન થએલા પોતાના ચારને ધક્કો મારી બહાર કાઢે છે, અને જેમને એકદા પૂર્ણ પ્રેમદષ્ટિથી જોતી હતી, તેમને સ્વાર્થ સરી રહેતાં તિર-મારની નગરથી જે જુઓ છે, તેવી સ્વાર્થસાધક વેસ્થાનો સંસર્ગ કરવો પશુ મનુષ્યને દિનાવદ નથી. માટે સુખનો નાશ કરનાર જે તેનો સંસર્ગ છે તેનાથી દરેક માણસે દૂર રહેવું. (૧૨૦)

વિવેચન—ઉછરતી સુવાન વયના વિદ્યાર્થીઓ કે જેઓ સંસારની કપટભગથી અનભિનં હોય છે અને જેઓ દુરાચારિણી સ્ત્રીઓના દુષ્ટ ભાવને સમજતા પણ હોતા નથી, તેઓએ વેસ્થાઓના દાયમાં ગચ્છનથી, દસાઈ જતાં બહુ જ ચેતીને ચાલવું જોઈએ. વેસ્થાએ વંક્લિમિત્રનાં જ વારાંગના રાગમગાગ્રેષઠાં એ શ્લોકનો દુરપયોગ કરીને વેસ્થાગામી થવાથી ચગુર થવાય છે એવી બ્રમણમાં પડીને કદાપિ તેવી સ્ત્રીઓનો સંગ કરવાની સાલથમાં પડવું ન જોઈએ. વેસ્થાગમન દમેશાં ધન અને તેજને હરનાઈ જ હોય છે. સ્વસ્ત્રીમા અસંગૃહ રહીને જેઓ વેસ્થાઓમા રહી રહી આનંદ મેળવવા મગિ છે તેઓ ઉભયબ્રહ્મ થાય છે. કશું છે કે વેસ્થાનાં જ કુતઃ સ્નેહઃ ? વેસ્થાઓમાં નેદની આશા રાખવી એ બર્ધ છે અને જ્યાં સ્નેહ નથી ત્યાં સંસારનું નારાત્ર્ય તો સુ પણ વાગ્તાવિક આનંદ પણ રહેતો નથી. વેસ્થાઓ દમેશાં નિર્લજ્જ અને ધનની મગી હોય છે. જ્યારે ધનથી તેનું મુખ બરવામાં આવવું નથી ત્યારે તે બૂખી સિંદબુની પેડે હાલેકાકાને પુરાનો તિરસ્કાર કરે છે. અઃ પ્રમાણે કાળી નર તેનાથી બ્રહ્મ થાય છે અને વેસ્થાગામી થવાથી પોતાની સ્ત્રીનો સ્નેહ પણ તે ધણો પડેલો મુખાવી ચૂક્યો હોય છે. આ રીતે વેસ્થાગમી નર કાન્તા, કંચન અને કાર્તિક એ સર્વથી બ્રહ્મ થાય

છે અને વિશેષમાં પાપનો ભારવાંટી થાય છે. આ વ્યસન એટલું ભયંકર છે કે તે અન્ય વસ્તુઓની સાથે પુરૂષના દેહનો પણ ઉતાવળે અંત લાવનાર થઈ પડે છે. સુભાષિતકારે ખરું જ કહ્યું છે કે—

ધ્યાનશસ્ત્રં વક્રાનાં ચ વેશ્યાનાં મોહશસ્ત્રકમ્ ।

સાધુત્વં શસ્ત્રમૈન્દ્રિયાનાં પરપ્રાણાર્થહારકમ્ ॥

અર્થાત—અગલાઓનું શસ્ત્ર ધ્યાન છે, વેશ્યાઓનું શસ્ત્ર મોહ છે અને અસુરોનું શસ્ત્ર સાધુત્વ છે ! એ શસ્ત્રો પારકા પ્રાણ અને ધનને હરણ કરનારાં બાણોં : (૧૨૦)

[વેશ્યાગમનથી થતી હાનિનું વિવેચન નીચેના શ્લોકમાં કરવામાં આવ્યું છે :]

વેશ્યાસંગતિપરિણામઃ । ૧૨૧ ॥

વેશ્યાસંગતિતો વિનश्यति यशो नृणां प्रतिष्ठावतां ।
लज्जापि प्रविलीयते तनुवलं स्वास्थ्यश्च संक्षीयते ॥
मानख्यातिधनं प्रणश्यति तथा प्राणैश्च सन्त्यज्यते ।
धर्मो ध्वंसमुपैति नश्यति नयस्तस्मादसौ हीयताम् ॥

વેશ્યાસંગતિનું પરિણામ.

ભાવાર્થ—વેશ્યાની સોળતથી ગમે તેવી પ્રતિષ્ઠાવાળા માણસોની પ્રતિષ્ઠાનો ભંગ અને કીર્તિનો નાશ થાય છે. તેમની આખરૂં ઉપર પાણી ફરી જાય છે. ઉપદંશ, પ્રમેદ જેવા રોગ લાગુ પડવાથી શરીરનું આરોગ્ય અને બળ ક્ષીણ થઈ જાય છે. ધનભાગની ખુદારી થાય છે. વેશ્યાની સોળતમાં રહેનાર વ્યભિચારી માણસોની પ્રતીતિ અને ભરોસો લોકોમાંથી જતો રહે છે. તેમનાં ધર્મકર્મનો વિધ્વંસ થાય છે, અને તેઓ નીતિથી તદ્દન અદ્ય થાય છે. માટે પોતાનું હિત ઠીકઠીનારાઓએ કડી પણ વેશ્યાની સોળત કરવી નહીં. (૧૨૧)

વિવેચન—આ શ્લોકમાં સામાન્ય રીતે વેશ્યાના સંગથી નીપજતાં માણં પરિણામોનું દિગ્દર્શન કરવામાં આવ્યું છે. વેશ્યાનો સંગ કરનારા જનને

હમેશાં દરિયોના ગુલામ હોવાથી તેઓ પોતાના અંતઃકરણને વેચી બેડી
 દોષ છે તે કારણથી અંતઃકરણ વિનાના બનેલા વિધવપિપાસુ બનેલી
 છીતિનો સોપ થાય એ સ્વાભાવિક જ છે. છીતિ સાથે ધન અને આરોગ્યનો
 પાત્ર નાશ થાય છે. વેસ્થા "અનેકમર્દક" હોય છે અને અનેક પુરોના
 એવનથી તે અનેક રોગનો ભોગ થઈ પડી દોષ છે. એવી સ્ત્રીના સેવનથી
 નીરાગી માણસ પણ રોગનો ભોગ થઈ પડે તેમાં કશું જ આશ્ચર્ય નથી.
 વેસ્થાઓ પ્રેમને અર્થ અનેક પુરોના એવન કરતી નથી. અલગત, પ્રત્યેક
 જનને તે પોતાનો પ્રેમ દર્શાવે છે પરંતુ વસ્તુનાં તે ધનને અર્થ ધારી
 એક બેઠેલી કુલટા હોય છે અને તેથી તેના સગી પુરુષને તેને વાર-
 વાર ધનવડે સંતુષ્ટ થઈ વિના ચાલતું નથી. આ પ્રમાણે વેસ્થાના સંગથી
 છીતિ, આરોગ્ય અને ધર્મ તથા તે સાથે નીતિ અને પ્રતીતિનો ધ્વંસ થાય
 છે. કાંઈ પણ અવસ્થામાં મનુષ્યે એવી કુલટાઓનો સંગ કરવો જોઈએ
 નહિ, પરંતુ આ પ્રકારનો બોધ મુખ્યત્વે દરીને વિદ્યાર્થીઓને આપવાની
 આવશ્યકતા જોઈતી જ છે કે તેઓ ઉગ્રી-તરજાવસ્થાવાળા હોયને એજા
 અનુભવ તથા અપરિપક્વ મુદિવડે કુલ સામયમાં હસાઈ જવાની વિગેહ
 બાંનિ રહે છે. (૧૨૧)

ચતુર્દશ પરિચ્છેદ.

વ્યસનનિપેધ-પરસ્ત્રીગમન.

વત્સલગમનપરિહાર । ૧૨૨ ॥

વેદ્યાવત્પરસ્ત્રીયદાગ્ગમનં શાસ્ત્રે નિષિદ્ધં ભૂતં ।

યસ્માન્નદ વિનનોતિ દુઃસ્વમનિગં શામીરિકં માનસમ્ ॥

શુદ્ધે ચાપિ કુલે કલ્લહનિકં વિસ્નાગ્યત્યગ્રસા ।

નં વર્તયતે ભયં ચ કુલ્લે દલ્લ્યાન્મનઃ મદગતિમ્ ॥

પરસ્ત્રીગમનનો પરિહાર.

ભાવાર્થ—વેશ્યાગમનની માફક પરસ્ત્રીગમન પણ એક અધમમાં અધમ વ્યસન છે. એટલા માટે શાસ્ત્રકારોએ ખાસ બાર ઘડને તે વ્યસનને મહાપાતકનું કારણ બતાવી તેનો નિષેધ કરેલો છે, કેમકે તે દેખીતી રીતે અનેક સંકટોને જન્મ આપે છે. નિયમિત રીતે ઇચ્છા પાર ન પડવાથી મનમાં અનેક પ્રકારે ચિન્તાઓ ઉદ્ભવે છે, શરીર પણ ક્ષીણ થાય છે અને શુદ્ધ કુળમાં અનેક કલંકો ચોંટે છે. તેની આખર ક્ષમ થાય છે, એટલું જ નહીં પણ જે કુટુંબની સ્ત્રીના મોહમાં લપટાય છે, તે આખા કુટુંબની સાથે તેને વૈરભાવ બંધાય છે, અને તે કુટુંબનાં માણસો એ દુરાચારીને મારવાની તક શોધે છે; એટલે વ્યભિચારીને ચારે તરફથી ભય કેપસ્થિત થાય છે, અને વખતપર તેથી મોત પણ નીપજે છે. તે કમોતે મરીને મનુષ્ય-ભવ હારી જઈ દુર્ગતિમાં ભ્રમણ કરે છે, અને તેનો પાપી આત્મા પાપનો બદલો ત્યાં ભોગવે છે. માટે આ બધીથી હમેશાં દૂર રહેવું. (૧૨૨)

વિવેચન—વેશ્યાગમન અને પરસ્ત્રીગમન ઉભય એકસરખાં પાપનાં કાર્યો જ લેખાય છે, કારણકે પુરૂષના સંબંધમાં તો પોતાની સ્ત્રીથી અસંતુષ્ટ રહીને વિપરીત માર્ગે જવું તે સર્વદા વ્યભિચાર જ કહેવાય છે ઉભય પ્રકારનાં પાપોનું રહસ્ય એકસરખું હોવા છતાં પરસ્ત્રીગમનમાં દ્વિસાએકાગ્રાને શિરે કેટલોક વિશેષ ભય પણ રહેલો હોય છે. પ્રત્યેક પુરૂષ પોતે ગમે તેવો દુરાચારણી હોવા છતાં પોતાની સ્ત્રી શીલવતી સતીના જેવું સદ્વર્તન રાખે એવી ઇચ્છા રાખતો હોય છે અને તેથી જે પરાયા પુરૂષના સ્ત્રી સાથે કાંઈ દુરાચાર સંભવે છે તે જ્યારે પોતાની સ્ત્રીની દૃષ્ટતા જાણે છે ત્યારે પોતાની સ્ત્રી ઉપર તેમ જ પરપુરૂષ ઉપર એકસરખો ક્રુદ્ધ થાય છે, અને બન્નેની અથવા બેમાંથી એકની હત્યા કરવા તરફ ઉત્કેષ્ટાદ્ ગાય છે. આ પ્રકારનો ભય ઘણી વાર સત્ય પણ નીવડે છે. કહ્યું છે કે—

પરદારા ન ગંતવ્યા પુરુષેણ વિપશ્ચિતા ।

યતો ભવંતિ દુઃસ્થાનિ નૃણાં નામ્યયં સંસાયઃ ॥

અર્થાત્—યુદ્ધિમાન પુરૂષે પારદી સ્ત્રી પ્રત્યે ગમન કરવું નહિ કરણ

કે એથી દુઃખો ઉત્પન્ન થાય છે એમાં સંશય નથી. પણ માણસો એમ સમજે છે કે પોતાનું એ દારૂ પ્રસિદ્ધ થશે નહિ અને તેથી પોતાની આ-
જરને કે પોતાના જીવને કયા જોખમમાં પડતું પડશે નહિ; પરંતુ આ પ્રકારની સમજણ દેવગ આગ્રતાભરેલી છે. ક્યું છે કે-રહિમિ રચિતમંતરજાર-
વમાંગ્ગ નીચે: । 'જ્ઞાનમિત્ત સુમુર્ત્ત યામિ' શ્લોકે પ્રમિદ્ધિમ્ । અર્થાત્—નીચ
મનુષ્યોએ એકાન્તમાં કોઈ જાનકર્મ, ખાધેલા લેસેધુની પેટો લોહમાં પ્રસિદ્ધ
થવા વિના રહેતું નથી. આ કપરથી સજ્જનોએ કમેલાં એ માર્ગથી દૂર
રહેવું એ જ તેમના ધર્મ, કીર્તિ અને આરોગ્યના રક્ષકને અર્થ ઉચિત છે.
પરબીમાં લપટાએલાઓ પોતાના સરસ્વતો નાચ દેરીને આ જગતમાં સં-
વેનો તિરસ્કાર પામી ગયા છે તેનાં દુષ્કારોનો તોડો નથી. તંમાત્કવાદિ
પરદારાત્તિ ન દુર્વાંગ ॥ (૧૨૨)

[હવે પરદારાત્તેવનથી ખુદાર પમેલાઓનાં દોષો દર્શાવે આપવામાં આવે છે.]

પરદારાત્તમનવળિયામ: । ૬૩૩ ॥

હા નષ્ટ: સહ લઙ્ક્યાજિતવલ: સીતારત્નો રાયણો ।

દ્રૌપદ્યા હરણેન દુઃશ્વમયિકં પ્રાપ્તશ્ચ પદ્મોત્તર: ॥

ભ્રાતૃશ્ચીનિરતો મૃતો મણિરથો હન્યા નિજં ભ્રાતર-

મન્યશ્ચીરમણોદયતા હતનયા ધ્વસ્તા મહાન્તો ન કે ॥

પરદારાત્તમનવળિયામ: પરિજ્ઞામ:

આવાર્ય તથા વિવેચન—ગણત કુળનો અમલ્લી શાપજ કે જે
એક મહાભગવાન રામ હોય, પણ તે રામચંદ્રજીના પત્ની સતી સીતામાં
આસક્ત થયો અને વિષવાદ પત્ની અવિચારી પત્ને ચાકરો, તો યોદ્ધા વ-
ખાનન રામ અને લ.મલ્લને દારે લ.કાનચરીની સારે પોતાના પ્રાણ છુ-
તવી દુનિમ્મ ચાકરે ગયે. કૌપડીનું કનુ દરેવડી પાવરો મળી પુ-
રવા નામ કુત પાનુરેવે દારે અનિ દુ ન પામી પાનમાથ રહ મળે.
કુત ની અનુરોધ, ના નોદ પનેર. અનુરોધ રામ વિષવાદ

યની પોતાના બાધ યુગ્યાહુની હત્યા કરી મદનરેખાને લેવા જતાં પોતે જ મરણશરણુ થઈ મનુષ્યબલ દારી ગયો. આવા તો શાસ્ત્રોમાં અનેક દાખલાઓ છે. જેઓ નીતિ અને સદાચારને એક બાળુએ મૂકી પરસ્ત્રીના ગ્રેમમાં અને તેની સાથે રમણુ કરવામાં લપટાયા, તેઓમાંના કયા માણુઓ ગમે તેવા મોટા હોવા છતાં પણ પૂરેપૂરા પાપમાલ થયા નથી ?! આ પ્રમાણે રાવણુ, પંચોત્તર, મણિરથ જેવા મોટા રાજાઓ પરસ્ત્રીની અભિલાષામાં ખુદાર થઈ ગયા છે તો સામાન્ય મનુષ્યો છઠ્ઠલોક અને પરસ્ત્રીની સારી કમાણી શુભાવીને અધોગતિના ભાગી થાય એમાં શું આશ્ચર્ય છે ? માટે સ્વપ્નમાં પણ પરસ્ત્રીની વાંચ્છના રાખવી નહિ એ જ સર્વ પુરુષોના હિતનો માર્ગ છે; અને સ્ત્રીઓએ પરપુરુષની વાંચ્છના કરવી નહિ એ તેમના હિતનો માર્ગ છે. (૧૨૩)

પંચદશ પરિચ્છેદ.

વ્યસનનિષેધ-ચોરી અને શિકાર.

ચૌર્યમ્ । ૧૨૪ ॥

નિર્મૂલ્યં વદુમૂલ્યમલ્પમધિકં વસ્ત્વન્યદીયં ક્વચિ-
દેકાન્તે પતિતં ભવેત્તદપિ નો ગ્રાહ્યં વિના સમ્મતિમ્ ॥
જ્ઞેયં પ્રસ્તરવત્સદા પરધનં સ્વીકર્તુમેતદ્વિધં ।
નૈષ્ટવ્યં મનસાપિ તસ્કરધિયા શ્રેયોઽર્થિભિઃ સર્વદા ॥

ચોરી.

ભાવાર્થ—જનકેર રસ્તામાં યા ખાનગી જગ્યાએ કોઈ પણ વ્યક્તિ કોઈ માણુસની કંઈ પણ ચીજ પડેલી હોય તે ચીજ નહીં હોય, અથવા કિં-
મતવાળી હોય, નાની ચીજ હોય, ચાહે મોટી ચીજ હોય, ત્યાં કોઈ મા-
ણુસની નજર પડતી હોય યા ન પડતી હોય, તથાપિ તે પારકા વસ્તુ લઈની

સંભવિત વગર દ્વિ પશુ સેવાની ઇચ્છા કરવી નહીં. પારકું ધન વા પારકી સ્ત્રીનું ગમે તેવી કલમ હોય તથાપિ તે મુન પુરોએ પત્યરતુત્વ ગણવી. દરામતો માલ ઉદારવાની જિતિ સ્વધને પણ ન રાખવી. જેના ઉપર આ પશુ દહ ન હોય તેવી વસ્તુ, ચોરવાની જુદિથી, ચોરી સેવાને વા બીજી કોઈ ચોરેલી વસ્તુ આપતો હોય તો તે સ્વીકારવાને પોતાનું શ્રેય ઇચ્છનારાએ દ્વિ પશુ લાભચાનું નહીં, અને તેવો સંદેશ સરખો પશુ મનમાં કરવો નહિ. કદાચ જુદાથી પારકી વસ્તુ આવી ગઈ હોય, તો તેના ધણીની સોંપ કરી તેને તે વસ્તુ સોંપી દેવી, પણ ધરમાં રાખવી ન જોઈએ. (૧૨૪)

વિવેચન—‘સમ વ્યસન’ માંનું ‘ચોરી’ એ પશુ એક પ્રકારનું વ્યસન છે કારણકે જેઓને તે વ્યસન લાગુ પડ્યું હોય છે તેઓ ગમે તેટલી સજા પામ્યા છતાં પણ ચોરી કરવાની જુદિનો ત્યાગ કરતા નથી. નિર્જીવ કે મૃત્યુવાન દરકોઈ સ્ત્રીનું તેના માલીકની પરવાનગી વિના લેવી અથવા તો જે વસ્તુ ઉપર નીતિની દૃષ્ટિથી આપણે કોઈ પણ પ્રકારનો દહ ન હોય છતાં તે સેવી તે ‘ચોરી’ જ કહેવાય છે. ધણી વાર રસ્તામાં પડેલી વસ્તુ નધણીયાતી નજીકે ઉપાડી લેવામાં કેટલાક ચોરીનું કાર્ય કરેલું માનતા નથી, પરંતુ વસ્તુવત્ તે પણ ‘ચોરી’ છે. સરકારે તેને કાયદામાં ‘ચોરી’ કરાવી છે અને કોઈને તેવી નધણીયાતી વસ્તુ જડે તો તેને તે સરકારના કમળમાં સોંપવાનો તેજે કુકમ થયો છે. આ કારણથી પોતાની મહેનતવડે મેળવેલા ન હોય પરંતુ અનીતિમાન સુક્તિ પ્રયુક્તિવડે મેળવેલા હોય તેવું સર્વ પ્રકારનું પરધન નીતિમાન પુરોએ પત્યર જેવું ગણીને તે મેળવવાની ઇચ્છા પણ કરવી જોઈએ નહિ. અત્ર એક બાબત ઉપર ખાસ ધ્યાન રાખવાનું છે. ‘ચોરી’ ની સામાન્ય વ્યાખ્યામાં જે કોઈ અપૂર્ણતા રહે છે તે મંચકારે આ ગ્રોહમાં તત્કરચિષા એ શબ્દ વાપરી પૂરી કરી છે. જે કોઈ પરવસ્તુ ‘ચોરી કરવાની જુદિ’ થી ઉપાડી લેવામાં આવી હોય તે જ કાર્ય ‘ચોરી’ કહેવાય અને ધણીની પરવાનગી વિના પણ ચોરી કરવાની ઇચ્છા સિવાય નિર્દોષ મનથી કોઈ નજીવી વસ્તુ લીધી હોય તો તે ‘ચોરી’ કહેવાય નહિ. કોઈ એક પુસ્તક એક મિત્ર બીજા મિત્રના

ધરમાં જઈને પરવાનગી વિના વાંચવા માટે લેઈ આવે અને તેમ કરવામાં તેણે પોતાનો કશો વિશિષ્ટ સ્વાર્થ સાધવાનો કે પોતાના મિત્રને નુકસાન કરવાનો ઇરાદો ન રાખ્યો. હોય તો તે કાર્ય 'ચોરપ્રવૃત્તિપૂર્વક' નહિ કરવામાં આવેલું હોઈને 'ચોરી' કહેવાય નહિ. આ અર્થે બેઠ-સમગ્ર પુરોને માટે છે-ચોરી ક્યાં છતાં પોતાને નિર્દોષ સામીત કરવા માટેની કાંઈચાની નથી !

'ચોરીનું' વ્યસન બહુધા નાનપણમાંથી છોકરાઓને લાગુ પડે છે. નાનપણમાં નાની ચોરીઓ કરનાર છોકરાઓ મોટપણે મોટા ચોર નીવડે છે અને તેથી ચોરીની દુષ્પ્રવૃત્તિમાંથી વિનાશીઓને નાનપણથી બચાવી લેવાની જરૂર છે. બાળકોની નાની ચોરીઓ તરફ બેદરકારી રાખવાથી મોટપણે તેનાં કેવાં ખરાબ પરિણામો નીવડે છે તે દર્શાવવાને અત્ર આપણે એક દૃષ્ટાંત લેઈશું. એક છોકરો નાનપણમાં પોતાનાં પડોશીના ઘરમાંથી કાંઈ નાની નાની ચીજો અને રમકડાં ચોરી લાવતો અને પછી તે તેની માને આપતો. તેની મા પોતાના ઘરમાં એવી ચીજો અનાયાસે આવતી જોઈને રાજ થતી અને છોકરાને એવી ચોરી કરવા માટે કશું કહેતી નહિ. દિવસે દિવસે એ છોકરાની ચોરીઓ કરવાની ટેવ વધવા લાગી અને જેમ જેમ તે મોટા થતો ગયો તેમ તેમ મોટી અને કીંમતી વસ્તુઓની ચોરીઓ કરતાં શીખ્યો. નિશાળમાંથી પોતાના સહાધ્યાયીઓની ચોપડીઓ કે બીજી હરકોઈ વસ્તુઓ ચોરી લેવી એ તો તેને મન સહજ કામ હતું. છોકરાની આ ટેવમાં રહેલું નુકસાન તેની માતાના સમજવામાં બીલકુલ આવ્યું નહિ. જ્યારે તે છોકરો મોટી ઉંમરનો થયો ત્યારે તે એક મોટા ચોર બન્યો. કોઈનું ઘર ફાડીને ચોરી કરી આવવામાં તે કુશળ નીવડ્યો અને તેમાં પકડાતાં અનેક વાર કેદમાં પણ ગયો. એક વાર કોઈ એક ધનવાનના ઘરમાં રાત્રિએ તે ચોરી કરવા પેડો. ઘરમાં એક ચાકર જાગતો હતો તે ચોરની સામે થયો. ચોરે તે ચાકરને એવા જોરથી પોતાનું હથિયાર માર્યું કે બિચારો ચાકર મરી ગયો, પણ તે સાથે ઘરનાં બધાં માણસો જાગી ગયાં અને ચોર પકડાયો. ન્યાયની કચેરીમાં તે ખૂન કરવાના તથા ચોરી કરવા માટે પારકા ઘરમાં પેસવાના ગુન્હા માટે ગુન્હેગાર હોયો અને તેને

શંસીની સમ કમ્ને જે વખતે તેને શંસીએ ચડાવવા માટે લેધ જવામાં આવ્યો ત્યારે કાપડા પ્રમાણે તેને પૂઢવામાં આવ્યું કે “તને કાંઈ જોધએ છે ?” તેનાં જવાબમાં તે ચોરે કહ્યું કે “મને મારી મા સાથે યોડી વા-
તમાં કંઈ કરવા દો.” ચોરની માને તેની પામે બોલાવી અને ચોતાનાં ઊ-
કરાની આ દસા જોધને તે શાંક પડી ચોરે કહ્યું: “મા ! તું મારાપર બહુ
લેલ રાખતી હતી મારે મરણ પહેલાં જો તું તારી જીભ મારા મોંમાં મૂક
તો મારી સહગતિ થાય.” માએ ચોતાની જીભ ચોતાના પુત્રનાં મોંમાં
મૂકી કે તુરંત જ પુત્રે માની જીભને કસી તેનો ફોગ કરી નાંખ્યો અને
તે સાથે કહ્યું: “મા ! ત્યારે નાનપણમાં હું નાની ચોરીએ કરતો હતો,
ત્યારે તારી આ જીભે મને શિખામણ આપીને અટકાવ્યો હોત, તો હું
ચોરો ચોર બનત નહિ અને મારી આ દસા થાત નહિ, મારે માફ મેલ
લાવનાર તું અને તારી જીભ છે, તેથી તારી જીભને હું આટલી સભા રહે
પું:” એમ કહેતો તે કાંસીપર ચડીને મરી ગયો. સારાંજ એ છે કે બચ-
પણમણી માનાપિતા જે ચોતાનાં બાગકાને નાની ચોરી કરતાં અટકાવતી
નથી, તો બચિષ્યમાં બાગકો ચોરીના વ્યસની બની વન્ય છે. (૧૨૪)

[સાતમું વ્યવસય સિદ્ધાંત છે, જેને વિષેષ નીચેના શ્લોકમાં પ્રગટાશ છે.]

સુગણા । ૧૨૫ ॥

નિર્દોષાઃ પશુવો મૃગપ્રભૃતયઃ ક્રીડન્તિ યે કાનને ।
તેષાં પ્રાણહરો કિલાસ્તિ મૃગયા ક્રીડા કર્ય સાભવેન ॥
યર્ચકમ્ય મહાવ્યથા ભવતિ કિં ચાન્યસ્ય તત્કૌતુકં ।
નૃણાં તદ વ્યમનં કર્યં હિ ઘટતે પ્રાણિવ્યથાકારકમ્ ॥

સિદ્ધાંત.

બાચાર્ય—અર્થ, ૧૨૫ શ્લોક મરીન પશુઓ કે જીવો કે-
તને રહેવાવા વન્ય જન્યમાં નિર્દોષ હોય છે, અને ચોતાનાં
... એ ને સાથે મરી વન્ય અન્યથા રહે છે, તેમને મૃગ-પ્રા-
ણિવ્યથાકારકમ્.

કારનું વ્યસન વિના અપરાધે પ્રાણુ હરી લે છે. આશ્ચર્યની વાત તો એ છે કે કેટલાએક કૂર મનુષ્યો-આવા ધાતકી વ્યસનને પોતાની રમત ગમત-યા ક્રીડાની વસ્તુ માને છે !! અરે માનવો ! તમને ઉત્તમ બુદ્ધિનો વારસો મળ્યો છે, તેનો ઉપયોગ નિર્દોષ પ્રાણીઓના જન લેવાની કૂર ચેષ્ટાને રમત ગમત માનવામાં જ કરશો કે ? અરે, જેમાં પશુ અને પક્ષીઓને મહાવ્યથા ઉપજે છે, અને તેમનાં મોત નીપજે છે, તેવી ક્રિયાને તમે રમતગમત યા ક્રીડા માને તો શું ઉચિત ગણાય ? નિર્દોષપ્રાણીઓને હુઝા ઉપ-જાવનાર તેવી ક્રીડાનું વ્યસન કરવું તે મનુષ્ય જાતને શું લાજમ છે ? નહીંજ. (૧૨૫)

વિવેચન—મૃગયા અર્થાત્ મૃગાદિ વનચરોની પાછળ પાછળ દોડીને તેમને પકડવાં તેને વાસ્તવિક ‘મૃગયા’ કહેવામાં આવે છે, પરન્તુ આજકાલ તો મૃગની પાછળ દોડ્યા વિના દૂરથી ગોળાનો ખડાર કરી તેનો પ્રાણુ હરી લેવામાં જ મૃગયા મનાય છે અને તેથી આધુનિક મૃગયામાં ‘શિકાર’ નો ખંણ સમાવેશ થાય છે. જે રાજ-મહારાજાઓ અમલદારો કિંવા હલકા કાળી વાધરી લોકો શિકારની લીજતમાં પડ્યા હોય છે તેઓને તો એક વ્યસનરૂપ જ થઈ પડે છે. સૃષ્ટિસૌંદર્યની સંપત્તિરૂપ એ નિર્દોષ વનચરો-ને મારી નાંખવાં એ કુદરતને ‘વાંઝણી’ બનાવી મેલવા બરાબર છે, એટલું જ નહિ પણ એક પ્રકારનું દારૂણ ધાતકીપણું છે. વનચર પશુ પક્ષી-ઓનો શિકાર કરવો એ જેવી રીતે એક પાપ છે તેવી જ રીતે કુદરતી સંપત્તિનો નાશ કરવાનો અનર્થ પણ છે. હિંદુસ્તાનનાં તથા યુરોપ અમે-રિકાં વગેરે મોટા દેશોનાં જંગલોમાં હજારો અને લાખો જાતનાં ચિત્રચિ-ચિત્ર પશુપક્ષીઓ વસે છે. શિકારીઓએ પોતાની ક્રીડાની ખાતર એ નિર્દોષ પ્રાણીઓનો મોટા પ્રમાણમાં ધાત કરી નાંખ્યો હોવાથી આજકાલ સંકટો પશુપક્ષીઓની જાતનો બિલકુલ નાશ જ થઈ ગયો છે. સૃષ્ટિસૌંદર્યની આ સંપત્તિનો આ રીતે નાશ થાય એ અનિર્વાહી હોવાથી હિંદુસ્તાનની તેમ જ દેશ પરદેશોની સરકારોએ કેટલાંક જંગલોમાં કેદને શિકાર ન કરવા દેવો એવો કાયદો કર્યો છે. નિર્દોષ પ્રાણીઓના પ્રાણુ હરવામાં રમત માનવી ને

અમાનુશીલતા જ છે. મનુષ્યને જુદા અને વિચારશક્તિ મળેલાં છે તેટલા માટે તે પશુઓ કરતાં ઉત્તમ મનાય છે. જુદા અને વિચારશક્તિને યોગે કરીને મનુષ્યને પારકું દુઃખ જોઈને દુઃખ ઉત્પન્ન થવું જ જોઈએ. વ્યાખ્યાન કરે છે કે—

The generous heart

Should become a pleasure which gives others pain.

અર્થ—જે મનથી બીજાઓને દુઃખ થાય તે મનને ઉદાર અંતઃકરણવાળાએ પિકારી કાઢવી જોઈએ. સારાં જ એ છે કે સિકારતું વ્યસન મનુષ્યોને શોભતું જ નથી તેથી જેઓ એ વ્યસનમાં, પડેલા હોય તેઓ 'મનુષ્ય' હોઈને સાર્યકે કરે તેવા મનુષ્યો નથી. (૧૨૫)

પોડશં પરિચ્છેદ.

વ્યસનનિવેધ-પ્રકીર્ણ વ્યસનો.

[સમ વ્યસન સંબંધી વિવેચન સમાપ્ત થયું અને વિભાગોમાંને માટે તે વ્યસનો અત્યંત હાનિકારક છે તે દર્શાવી આપ્યું. હવે 'મધ્યપાન' ના મિત્રશય મદ્યાદાં અફીણ, ખાંતે, ચરસ, તમાકુ દીવાદિ ઉપવ્યસનો વિષેની વિવેચનાનો આરંભ થાય છે.]

અહિંતમ્ । ૧૨૬ । ૧૨૭ । ૧૨૮ ॥

ગાત્રં મે તદિદં ગતિં સ્થિતિમહો સોલું ન શક્તં મનાક્ ।

શુષ્કે માંસવસે બલં વિગલિતં નેત્રે ચ નિદ્રાપરે ॥

રે કિં રોગસમુદ્રવા સ્થિતિરિયં મિત્રાસ્તિ રોગો ન મે ।

કિન્ત્વાફૃકવગાદશોયમધુના જજ્ઞે વિપાદમદ્રા ॥

માર્ચિવસ્વ સગ્વે દગ્ધાં મમ ગૃણુ ત્વત્તોવિશિષ્ટામિમાં ।

દેહ દુર્બલતાદિકશ્ચ યદિદં તત્તુ સ્વયં પદ્યસિ ॥

ભૂમિર્ભૂરિફલા ધનશ્ચ વિપુલં પાર્શ્વે મમાસીત્પુરા ।
 તત્સર્વં ત્વહિફેનતો વ્યપગતં નાત્રં ગૃહે લભ્યતે ॥
 एतस्याभ्यसनं कृतं बहु मया सौख्याशया प्रत्युत ।
 प्राप्तं दुःखमनेकधाऽभिलाषितं सौख्यं तु दूरे गतम् ॥
 तत्त्यागाभिरुचिर्भवत्यपि पुनस्त्यक्तुं न तच्छक्यते ॥
 यत्पूर्वं न विचिन्तितं फलमिदं तस्यैव हा भुज्यते ॥

અરીણુ.

ભાવાર્થ—(બે મિત્રોનો પરસ્પર સંવાદ.)

પ્રથમ મિત્ર—અરે, મિત્ર ! તારૂં શરીર આટલું ગયું ક્ષીણ થઇ ગયું છે, બેસવા ઉઠવા કે ચાલવાનો પરિશ્રમ સહન કરવા નેરલી પણ શક્તિ જણાતી નથી, માંસ અને ચરબી સુકાઇ ગએલાં જણાય છે, શરીરનું બળ ગળી ગયું લાગે છે, આંખો નિદ્રાથી ભરેલી જણાય છે અને બેઠાં બેઠાં પણ ઝોકાં ખવાય છે તો શું તને કોઇ જાતનો રોગ થઇ આવ્યો છે, અને તેને લીધે આવી સ્થિતિ થઇ ગઇ છે ?

બીજો મિત્ર—નહીં, નહીં, રોગ તો કોઇ જાતનો નથી, પણ અરીણુના વ્યસનની આદત પડી ગઇ છે, તેથી મારા શરીરની આ પાયમાલી ભરેલી સ્થિતિ થઇ ગઇ છે. શરૂઆતમાં તો હોંસે હોંસે અરીણુ લેવા માંડ્યું, પણ દવે તો આ પાયમાલીથી ઘણાંજો ખેદ થાય છે, પણ લાગેલી કત હવે ક્યાંથી છૂટે ? (૧૨૬)

પ્રથમ મિત્ર—હે, સખે ! તું ખેદ જાને કરે છે ? મારી તરફ તો નજર કર. ખેદ કરવા નેવી તારી સ્થિતિ છે કે મારી ? તારા શરીરમાં દુર્બળતા, ક્ષીણતા, આળસ, લોહી માંસની ન્યૂનતા, ચ્ઢેરાની શીકાશ વગેરે જે જે આમીઓ છે, તેના કરતાં મારા શરીરમાં વધારે દુર્બળતા અને ક્ષીણતા છે, તે તો તું નજરે જુએ છે; એટલે વિશેષ વર્જન કરવાની કંઇ જરૂર નથી.

હે મિત્ર ! મારી પાપમાલીના સંજોગમાં વધારે ચોચનીય સ્થિતિ તો આ-
ર્થિક વિગતની છે. ત્યારે અરીજીની, લડ નહોતી લાગી ત્યારે મારી પાસે
પણો મીરાસ હતો, અને પૈસા પણ વૃષ્ટિગ દત્તો, પણ ત્યારથી અરીજીની
ફરેવ પડી ત્યારથી આજસ-એદીપણમાં અને ખર્ચાળ સ્થિતિમાં બધું ગુમાવ્યું,
મૈત્રો આશ્વો ગયો અને મીરાસ પણ મીરા મુકાદ્દા ગયો. આજે અમના
પણ સાંસા થઇ પડ્યા છે. આ બધા પ્રભાવ અરીજીનો છે. કહે, હવે તારો
ચોથ કહું કે મારો ? (૧૧૭)

હે પ્રિય સખે : તનદુસ્તી અને સુખની આસા રાખી અરીજી આ-
વાની આદત પાડી, પણ પરિણામ તો જુદું જ આવ્યું. શરીર અને પૈસા
એ બન્નેની પાપમાલી કરી અત્યંત દુઃખ ઉપજાવ્યું છે. સુખ તો ફર-
જતું રહ્યું, હવે તેને છોડવાની પ્રજળ ઇચ્છા થાય છે પણ તે એવું તો
વગરનું છે કે છોડવું છૂટતું નથી. અરીજી આપણને પૂરેપૂરા પરવશ કરી
દીધા છે. પથાપાપ બધો થાય છે, પણ શું કામ આવે ? પ્રથમ જ વિચાર-
ન કર્યો કે આનું પરિણામ શું આવશે ? એ જ મોડી મોડી ખૂબતા. એ
ખૂબતા માટે જેટલો અદ્ભૂત કહું તેટલો યોગ્ય. (૧૨૮)

વિવેચન—એ અરીજીયા મિત્રોના સંવાદદારા આ તથા શ્રેણીમાં
અરીજીના વ્યસનથી થતી હાનિનું ચિત્ર આલેખવામાં આવ્યું છે. અરીજી
ખાનારાઓ તન, મન અને ધનથી ખુદાર થઇ જાય છે અને છેવટે ત્યારે
તે ખુદારીનું પોતાની જ આંખોએ દર્શન કરે છે ત્યારે પશ્ચાત્તાપના અગ્નિમાં
સ્નાન કરે છે તે અંચકારે સ્પષ્ટ દર્શાવી આવ્યું છે. અરીજીનું વ્યસન પણ
બાળ વ્યસનોની પેઠે સોજતીઓ અને મિત્રોની મારફતે વગર છે. શરૂ-
આતમાં તો અરીજી મુક્તિમાં ખરવાવનારા બહુએ મળી આવે છે અને
તે વખતે મુરતનો માલ જાડ મળતો લાગે છે, પરંતુ પછીથી અ-
રીજીનું વ્યસન લાગતા પડેના પૈસા ખર્ચાને પણ વ્યસનની તૃપ્તિ થયો
વિના ચાલતું નથી. મહિષેનદ્રમુલાજી જનમોહકરાઃ સદા અર્થોત્ત અરીજી
વગેરે કેશી વસ્તુઓ માણસોને મોહ પમાડનારી હોય છે. વ્યસનપરના મોહને
લોધે પાછળથી પોતાના અરીજીયા મિત્રોને પોતે પહેલાં મુરત ખાતો હતો

તેમ મુક્ત અવેરાવણું પડે છે. આ પ્રમાણે ધનનો નાશ થાય છે. અશીષમાં રહેલું એ શરીરમાં રહેલા જ્ઞાનતત્ત્વોને ક્ષણિક ઉત્તેજન આવનાર હોવાથી જ્યારે તેનો કેટલોય યોગ છે ત્યારે શરીરમાં દૃઢિમ જુસ્સો ચાલી રહે છે, પરંતુ જ્યારે કેટલો ઉતરી જાય છે ત્યારે શરીર તદ્દન નિર્મોહ્ય બની જાય છે. અશીષીયા ગીરાસીયા, રજપૂતો, ચારણો તદ્દન ક્ષીણ અને ગજદીન બની ગયા એવા કેના જોવામાં નહિ આવ્યા હોય? અશીષીયાઓ માત્ર અશીષના અમલમાં જ હીન રહેતા હોવાથી તેઓ પોતાની ગીલકતની સંભાળ ગરામર રાખી શકતા નથી અને તેથી તેઓ પોતાની આવક ગુમાવી ખોસે છે અને ખર્ચ વધતું જવાથી પાચમાલ થઇ જાય છે. રાજપૂતાના, ગુજરાત અને કોઈકિયાવાડનાં ઘણાં નાનાં મોટાં રાજ્યો અશીષના વ્યસનમાં તારાજ થઇ ગયા છે. અશીષના વ્યસની જ્યારે ચોમેર ઘેરાઇ જાય છે ત્યારે તેની આંખો ઉઘડે છે ખરી, પરંતુ તે વખતે ઘણું મોડું થઇ ગયું હોય છે, કારણકે ઘણાં વર્ષોની ટેવ છૂટી શકતી નથી અને પશ્ચાત્તાપથી હૃદય ખળા કરે છે. નાનપણમાં માત્ર થોડું થોડું અશીષ બીજા અશીષીયા મિત્રોની સાથે ખાતી વખતે જે દુર્દશાનું સ્વપ્ન પણ હોતું નથી તે દુર્દશા જ્યારે આવી પહોંચે છે ત્યારે અશીષીયાઓ એક તરણાનો મેર બની ગએલો જુએ છે! એક અંગ્રેજ કવિએ ખડું કહ્યું છે કે—

*A little-'tis a little word,
But much may in it dwell.*

અર્થાત—‘થોડું’ એ ઘણો નાનો શબ્દ છે, પરંતુ જ્યારે ‘થોડા’ માંથી ‘ઘણું’ બની જાય છે, ત્યારે જ ‘થોડું’ માં સમાએલું ‘ઘણું’ નમરે આવે છે! આ પ્રમાણે જે જીવાનીયાઓ જીવાન અવસ્થાથી ‘થોડું’ પણ અશીષ ખાવાની ટેવ પાડે છે તેઓ ભવિષ્યમાં મોટા અશીષીયા બને છે અને પોતાના તન-મન-ધનની ખુદારી કરે છે.

અત્ર એક અશીષીયાનું દૃષ્ટાન્ત અપ્રાસંગિક ક્ષેપાશે નહિ. એક રજપૂત હાકોરને પોતાની ગઢોજગાલીના દિવસોમાં અશીષ ખાવાની ટેવ પડી ગઇ થેર હજારો રૂપિયાની આવક હતી એટલે તે વખતે ચાર મહીને બસો-

પાંચસોનું અરીજી દેશ દિસાજમાં. લેખાનું નદિ. એ હાકોર ન્યારે ઘોડાં ઉપર ચડીને પરમામ જંગલ ત્યારે તેમને તેમના અશીષીઆ મિત્રો કમુંબો તૈયાર કરીને પાતા. ખાવા જનાવ બહુ વાર જનવાથી એ હાકોરને ઘોડા ઉપર બેસીને અશીષી પીવાની ટેવ પડી ગઇ અને એ ઘોડા ઉપર ચડીને ઘોડાની લગામ દાયમાં લઈ ખોંખારો કર્યો વિના પીએ તો અમલ થયે ન નદિ જેથી કમુંબો બીજી વાર પીવાની જરૂર પડે ! ત્યાંસુધી હાકોરની આલેખ સ્થિતિ સારી રહી 'લાંસુધી તો આ સંવત્સુ' જનનું રહ્યું, પણ પાછા જયી પોતાનો ગીરાસ કરજદાર ચર્ચ ગયો, આવક ઘટી ગઇ, સરકારની જાસી બેસી અને એ પ્રમાણે મોટા દુઃખનો વખત આવી લાગ્યો, છતાં અશીષીની ટેવ તો મુકાઇ નદિ. અશીષીઆ મિત્રો પણ હાકોરનાં પડતીના દિવસોમાં તેમને છોડી ગયાં. કમુંબો ઘોડા આપનાર કોઇ નોકર ચાંકર કે સવાર થવા માટે ઘોડો પણ રહ્યો નદિ. જુદાવસ્થામાં આ દુઃખ બહુ આકર્ષક લાગતું પણ વ્યસન વગરનું તે કેમ છે ? પછી ગિચારો હાકોર પોતાને દાયે કમુંબો નૈયાર કરતો અને તેની વાડકીં. પોતાની જીના દાયમાં આપી પોતે એક લાકડાના ઘોડાપર સવાર થઇ તેની લગામ પકડી, ખોંખારો કરી, 'આલ બેટા' કહી ઘોડાને એડી મારતો અને કમુંબો 'પોનાની જીના દાયમાંથી લેઇને પીતો એટલે હાકોરને અશીષીનો અમલ થતો' હાકોરને બહુએ પરતાવો થતો કે જુરાન અવસ્થામાં વ્યસન ન વગમાડતું હોત તો સાફ દર્જ, પણ વખત ચીની ગયા પછી અરજપરદન કરવું એ લા કામનું ? (૧૨૬-૧૨૭-૧૨૮)

एतन्मादिचार्यभिषांसो शोधः । १३० ॥

શ્રુત્વૈતદ્વ્યમનં વિનાશસદનં દૃષ્ટૈતદીયાં ક્ષતિં ।
 કિં વાંચેત્કુશલો હિ કશ્ચન જનઃ સ્વીકર્તુમેતત્સ્વયમ્ ॥
 જ્ઞાત્વાપ્યેવમિદં સમાશ્રયતિ યો નીચઃ પરં દુર્મતિ-
 ગકુલ્યા ન નરોપિ દુર્ભગતરો જ્ઞેયઃ સ્વરઃ પામરઃ ॥

વિદ્યાર્થીઓએ લેવાનો બોધ.

ભાવાર્થ તથા વિવેચન—અહો ! વિદ્યાર્થીઓ ! ઉપરના સંવાદથી અશીષુની બદી અને તેનું દુષ્ટ પરિણામ તમારા ખ્યાલમાં આવ્યા હશે. અરે ! અશીષુની ખરાબી હજી તેના કરતાં પણ વધારે છે. અશીષી માણસ તદ્દન પરવશ થઈ ધર્મ અને કર્મથી કેટલેક અંશે ગાતલ થાય છે. તેની લત લાગ્યા પછી મરણપર્યંત પણ મૂકી શકાતી નથી. આવું અશીષુનું ભાગ્યકર પરિણામ સાંભળી અથવા નજરેનજર જોઈ શું કોઈ ડાહ્યો માણસ અશીષુનું વ્યસન કરવાની કદી પ્રયત્ન કરશે ? આવી ભાગ્યકરતા જાણવા છતાં પણ કદાચ કોઈ દુર્ગતિને લીધે કુટેવને વશ થઈ અશીષુ ખાવાની આદતને અધીન થાય તો સમજવું કે તે હીનભાગી દેખાવનો માણસ છે. પશું ખરી રીતે તો તે પામર પણ કરતાં પણ હલકો છે. તેને નર નર્તી પણ ખર જ સમજવો. અશીષુની લડત નાનપણથી જ લાગતી હોવાથી અને પછી વાર બાળકોને તેમની માતાઓ બાળ્યાવસ્થાથી અશીષુની આદત પાડતી હોવાથી તથા મોટપણમાં તે આદત ચાલુ રાખવામાં આવવાથી વિદ્યાર્થીઓએ અશીષુથી બહુ જ ચેતીને ચાલવાની જરૂર છે. જેઓએ હંમધડા વિનાની વસ્ત્રો પહેરીને ઝોઈ ખાતા તથા કમરમાંથી વળી ગએલા પદ્મ ગીરાસીવા, રૂબપૂતો કે અશીષીઓને જોયા હશે તેઓ સહેલાઈથી સમજી શકશે કે અશીષીવાઓ પુલ્કિત બની જવાથી પશુવત્ જીવન ગાળે છે ! (૧૨૯)

[બીજી પીઠી, તમારૂં ખાવી દેવાદે વ્યસનોમાં ધણી વિદ્યાર્થીઓ નાનપણથી પટેલા લેવામાં આવે છે. વિદ્યાર્થી અવસ્થાની ખરાબીનું મૂળ એ જ વ્યસન છે અને તેથી એ વ્યસનથી દૂર રહેવાને જોઈને વિદ્યાર્થીને સવિસ્તાર બાળીમાં પ્રવેશ છે.]

તમામ્ભુ : । ૧૩૦ ॥

कासश्वासविवर्धको विषमयो दुर्गन्धभारोत्कट ।
 श्वक्षूरोगविषायकोऽपि च शिरोम्रम्यादिकोत्पादकः ॥
 द्रव्यापव्ययकारकश्च हृदये मालिन्यसम्पादकः ।

શ્રેયઃકાર્યવિઘાતકો હિતધિયા ત્યાજ્યસ્તમાયુઃ સદા ॥

તમાયુનો ત્યાગ.

આવાર્થ—તમાયુનું વ્યસન ખત્રું કંઈ યોગ્ય બંધન નથી. તેની બંધર એક જાનનું ઝેરી તત્ત્વ રહેલું છે, તેથી કેટલીક વાર તેનાથી પીનારનું મેન ઊખું થાય છે. તેની મંઘ પેનું સારી નથી. પેનારનાં મ્હે લમેશ મંઘાતાં જ રહે છે. કેટલાએકને તેથી કિધરસ અને શ્વાસનો રોગ થઈ આવે છે, અને તે રોગ કાયમનો થઈ પડે છે. કેટલાએકને તેથી આંખનો દુખાવો થાય છે, અમન બમે છે અને મન શરે છે. પેસાનો દુર્લભ થાય છે, છતાં તેથી પેર બસાનું નથી, કે ખાંસને કોઈ લાભ મળે નથી. લુદમમાં અને મગજમાં ખરાબ કાચ પડી જાય છે, તેથી ધર્મશ્રદ્ધા અને વિચારશુદ્ધિને મોટો ધક્કો લાગે છે. દિવસ ને રાત માનસનું મન તેમાં જ લાગેલું રહેવાથી ધર્મ પરમાર્થ કે શ્રેયના કાર્યમાં ખસેલ પડે છે. આવી રીતે તમાયુમાં અનેક દોષો સમાવેલા હોવાથી હિતચિંતક વિદ્યાર્થીઓએ પોતાના હિતને માટે તમાયુના વ્યસનથી સદા દૂર રહેવું. (૧૩૦)

વિવેચન—‘તમાયુ’ અથવા ‘તંબાકુ’ એ એક પ્રકારની વનસ્પતિ છે અને તેનો ઉપયોગ ત્રણ રીતે થાય છે: (૧) ખાવામાં, (૨) પીવામાં અને (૩) ઝૂંપવામાં. તંબાકુને ઉપયોગમાં લેનારાઓ તેનાં મૂળાં ધણું વખાણ કરે છે પરંતુ વસ્તુતઃ તે અત્યંત હાનિકારક છે. મી. પાર્સન નામનો એક અંગ્રેજ લેખક લે છે કે તંબાકુમાં એક જાતનો ટેક રહેલો છે અને કોઈ પણ તરેહનો ટેક સરીરના ક્ષાયોને લમેશા નિર્જન બનાવી મૂકનારો જ હોય છે. તંબાકુમાં ‘નીકોટાઇન’ નામનું એક પ્રકારનું ઝેર રહેલું છે અને રસાયનશાસ્ત્રીઓએ એવું સિદ્ધ કર્યું છે કે એ ઝેરનું માત્ર એક દીપ્તિને સર્પની જીભ ઉપર મૂકવામાં આવે છે તો તે સર્પ તત્કાળ મરણ પામે છે ! જે ઝેર સર્પ જેવા ઝેરી પ્રાણીને મારી નાંખવા જટલું પ્રયત્ન હોય, તે ઝેરવાળી તંબાકુ ખાવાથી, પીવાથી કે ઝૂંપવાથી સરીરના શ્વિરને ઝેરી બનાવે તેમાં શું નવાઈ છે ? તંબાકુ ખાનારાઓ તે અજીર્ણવિકારને મટાડવામાં

અક્સીર; છે એવી દલીલ કરે છે. અને સુંદનારાઓ માયાનો રોગ દૂર કરવામાં તંબાકુ અક્સીરપાણું દર્શાવે છે; પરંતુ અનુભવે પૂરવાર કરી જતાં છે કે તંબાકુ પીનારની આંખોમાં ઘુણી ગયાથી આંખોને નુકસાન થાય છે, તે ઉપરાંત તે પીનારાના કાળજામાં ચાંદી પડે છે અને તેથી દાગ રોગ ઉત્પન્ન થાય છે. હોકા પીનારને મોડી, ખીડી પીનારને વહેલી અને ચંદ્રમ પીનારને તેથી પણ વહેલી ચાંદી પડે છે અને રોગનો ભોગ થઈ પડે છે. તંબાકુ ખાનારાના દાંત સૌથી વહેલા નળજા પડી જાય તથા તેના રસ પેટમાં ઉતરવાથી ઉધરસ અને પરિશુભે દાગ ઉત્પન્ન થાય છે. તંબાકુ ઇંકણી સુંદનારની દ્રાણેન્દ્રિય અર્થાત-સુગંધ દુર્ગંધ પારખવાની શક્તિ નાશ પામે છે અને ઘણી વાર મંગળ ખરામ થઈ જાય છે. વિશેષમાં તંબાકુ ખાનાર, પીનાર અને સુંદનાર હમેશાં એટલા ગંદા રહે છે કે કોઈ સારી સભામાં ખેસતાં તેમને પોતાને જ શરમ આવે છે. તંબાકુ ખાનારને વાર-વાર યુક્તું પડતું હોવાથી કાણે કાણે તેને સભામાંથી ઉઠીને બહાર જવું પડે છે, પીનારને પોતાની તલજ પૂરી કરવા માટે કોઈ ખૂણા શોધી ત્યાં જઈ ધુમાડા કાઢવા પડે છે અને સુંદનાર તો આસપાસ એટલા સંજ્જનોને પણ કંટાળો આપનાર થઈ પડે છે ! ખરું છે કે—

આય તેના ખૂણા ને પાંચે તેનું ઘર,

સુંદે તેનાં લુગડાં એ ત્રણે બરાબર !

અર્થાત—તંબાકુ ખાનાર, પીનાર અને સુંદનાર એ ત્રણે એક્સરખા ગંદા માણસ જ હોય છે. ખીડી કે કુકો પીવાની લેહમાં નાનપણથી પડનાર વિદ્યાર્થીઓએ બહુ જ ચેતીને ચાલવાની જરૂર છે. (૧૩૦)

તમામ્ભુઃ પશુનામપિ ત્યાજ્યઃ । ૧૩૧ ॥

पत्राण्यस्य गवादयोपि पशवो जिघ्रन्ति नो लेशतो ।
नाभ्रन्ति क्षुधयापि पीडिततरा भोज्येच्छया क्वापि वा ॥
हा त्याज्यं पशुभिः सदापि मनुजा बुद्ध्या प्रकर्षिता ।
वाञ्छेयुः किमु तं कर्षयिदशितुं व्रातुश्च पातुं पुनः ॥

તમાખુ તરફે પશુઓના પશુ નિરસ્કાર.

ભાવાર્થ તથા વિવેચન—આય, બેંસ, જગદ, યોગ, જાંટ, વગેરે કોઈ પશુ જાતનાં જાનવરો તેનાં પાંદડાંને કદી પશુ મુંધતાં નથી, તેમ જ ગમે તેટલી જૂખથી પીણતાં હોય, તથાપિ તે જાનવરો તેનાં પાંદડાંને ખોરાક તરીકે સ્વીકારતાં નથી. કેટલીક એવી દ્રવ્યો અને અગ્નિય સામે તેની વનસ્પતિઓ જોવામાં આવે છે કે જેને પશુ કેટલાંક પશુઓ અડકતાં નથી, તોપણ કેટલીક જાતનાં પશુઓ તો તેની વનસ્પતિઓનો આહાર કરે છે, પરંતુ તમાખુ એક એવી એવી વનસ્પતિ છે કે જેનો કોઈ પશુ જાતનાં પશુઓ આહાર તરીકે સ્વીકાર કરતાં નથી. મનુષ્ય કરતાં ઉદરતા દરજ્જાનાં, પશુઓએ પશુ જે ચીજનો હમેશને માટે ત્યાગ કરેલો છે, તે ચીજ—તમાખુને બુદ્ધિજનમાં આગળ વધેલા મનુષ્યો જાવામાં પીવામાં અને મુંધવામાં વાપરવા માટે એ શું મનુષ્યની ઉત્કૃષ્ટ બુદ્ધિનો સદુપયોગ થયો મનુષ્ય ? નહીં જ (૧૩૧)

મમાની પ્રજ્ઞા । ૧૩૨ ॥

यत्स्पर्शापि विधीयते न सुजनैः शास्त्रे निषिद्धो बुधै-
र्यत्पत्राणि च तादृशोधमजनाः सिञ्चन्ति गण्डूपया ॥
नं भ्रष्टत्वकरं तमाखुमधर्मं सेवध्व आर्या अरे ।
क्वाऽऽर्यत्वं विहतं क चाभिजनता नष्टा क नीतिर्गता ॥

તમાખુની પ્રજ્ઞા.

ભાવાર્થ તથા વિવેચન—આય મનુષ્યો જે કોમના મોખમેનો જાનવરોના અનુકૂળ છે, અને જેનો સ્પર્શ કરવા કેટલાએક આય સાન્નિધ્ય પાળી મન દે છે, તરીકે દરજી કોમના લોકો જેવા કે દેડ, બંથી તેવા લોકો નેડાના પાણી લઈ તે પાણીના કોમના જાનવરોના આદર ઉપર ડારે છે, અને તે લોકો જ જેવા પુણ આવે છે, તે પ્રજ્ઞાવાળી હસ્ટી, વસ્તુ-તમાખુને તે આપ્યા તમે હાથમાં લઈ મોઢામાં નાખો છો-પીઓ છો.

મુખો છે, તેમાં કંઈ તમને આગાહેટ લાગતી નથી ? અરે, આ વખતે તમારું આર્પણ ક્યાં આશુ ગયું ? તમારી કુલીનતા ક્યાં જતી રહી ? અને તમારી નીતિ રીતિ ક્યાં નાશી ગઈ ? અથવાતો શું આવી બ્રહ્મ-ગીત વાપરવામાં જ તમારી આર્પણ અને કુલીનતા આવી બરાઈ ? તમારું પીનારા ખાનારા અને મુખનારાઓ જે પોતે તમારું તૈયાર કરવાની મંદી રીતિ પહેલેથી છેલ્લેમુખી જુએ તો તેઓ સ્વાભાવિક રીતે જ તેના તરફ તુરં ધરાવ્યા વિના રહે નહિ. આ પ્રમાણે પશુઓથી તિરસ્કાર પામેલી-દાસદા લોકોવડે તૈયાર કરાએલી અને વ્યસન સિવાય ખીલે દેશો લાભ નહિ કરી આપનારી તમારું આટલી હાનિ કરે છે, છતાં-દારિન્યગ્રીલોડપિ નર-રનાશું મૈવ મુદ્ધતિ અર્થાત્ માણસ અત્યંત દરિદ્ર થઈ જાય છે છતાં તમા-રુને છોડતો નથી, તે આર્યોવર્તને અધમ દશામાં આણવાનો માર્ગ મોકળે કરે છે તેમાં શું આશ્ચર્ય છે ? (૧૩૨)

द्रव्यस्य दुर्व्ययः । १३३ ॥

પુણ્યાર્થન્ટુ વરાટિકાપિ સહસા દીનાય નો દીયતે ।

દત્તા ચેજ્જનલજ્જયા મનસિ તત્તાપઃ પુનર્જાયતે ॥

સાદૃક્ષાઃ કૃપણા અપિ પ્રતિદિનં કાર્યાપણાનિ દ્રુતં ।

અજ્ઞાન્ત્યત્ર તમાસ્વે ફલમૃતે હા વૈપરીત્યં કિયત્ ॥

तमासुनिमित्तं वात्सरिको व्ययः । १३४ ॥

વ્યક્તેર્વાત્સરિકોસ્તિ પશ્ચદશ વા મુદ્રાસ્તમાસ્વોર્વ્યયઃ ॥

સામસ્ત્યેન તુ ભારતે ભવતિ હા કોટેઃ પરસ્તદ્વ્યયઃ ॥

તજ્ઞાતાદનલાદિતો ધનક્ષતિર્યાં જાયતે સાઽમિતા ।

રાષ્ટ્રીયાર્થિકદૃષ્ટિતોપ્યહિતકૃત્સેવ્યસ્તમાસુઃ કથમ્ ॥

તમાખુમાં પેસાનો દુરુપયોગ.

સાવાઈ—અહો ! તમાખુ એ માણસને કેવી લલચાવનારી ચીજ છે ? અને માણસો પણ તેની પાછળ કેવા અંધ બની જાય છે ? જે માણસોની પામે ગરીબ બિંદુ કરગરતો કરગરતો, કંઈ આશય મગિ તો તેને પુરુષને અંધ એક બદામ પણ આપવી હોય તો તાવ મહે, કદાચ ચરમાચરમી કે દોહના કહેવાથી એક પાછ પણ અપાઈ જાય તો કેટલાએક દિવસ સુધી તો તેના માટે મનમાં પમાતાપ થયાં કરે, એવા કંજુસ લોકો પણ તમાખુને માટે દરરોજ જે ચાર પૈસા ખર્ચવા હોય તો ખર્ચા નાખે છે ! અહા ! આ કેટલી બધી વિપરીતતા, કે જ્યાં પુરુષ અને મુલ કર્મનો સંચય થાય ત્યાં એક પાર્શ્વ આપતાં તાવ ચડી આવે છે, અને જ્યાં કંઈ પણ ફળ કે લાભ નથી, ત્યાં આંખો મીચીને પૈસાનો ધુમાડો કરી દેવામાં આવે છે ! ખરેખર, તમાખુ કુંદી કુંદીને માણસોએ પોતાની વિવેકદષ્ટિ સુમારી નાંખી છે અને તેથી જ આ વિપરીતતા પ્રતીત થાય છે. (૧૩૩)

તમાખુના વ્યર્થ ખર્ચનો અડસટો.

જેનાં પાપડી છોકરાંઓ બહે બૂખે મરતાં હોય તેવો એક મજાનુ પણ તમાખુના વ્યસનને વશ થઈ બૂખે મરતાં પણ તમાખુ વાંપમાં વેગર રહી નકતો નથી. તેવા એક માણસને તમાખુ ખાતે ઝોઝામાં ઝોઝા રાત્રીના બે ત્રણ પૈસા, મહીને રૂપિયો દોઢ રૂપિયો અને વરસ દહાડે ૧૫ થી ૨૦ રૂપિયાનું ખર્ચ તો સહેજે લાગતું હતું. ભારતવાસીઓમાં તમાખુ વાપરનારાઓનું એકંદર વાર્ષિક ખર્ચ ગણીએ તો કદાચ રૂપિયા ઉપર તમાખુ અને દીવાસળીનું ખર્ચ થવા જાય છે. તમાખુ નિમિત્તે જે આગો લાગે છે તેમાં લાંબા અને દેરાડોનો માલ અને વખતે માણસોના જાનની પણ નુકારી થાય છે. ધાર્મિક દષ્ટિથી જોનાં પાપનો દિસાજ તો એક બાજુએ રહ્યા, પણ આર્થિક અને રાષ્ટ્રીય દષ્ટિથી જોતાં તમાખુ દેશના પૈસાને મોટો ધકો લગાડે છે. નો આટલી બધી નુકસાનવાળી ચીજ—તમાખુ વાપરવી શું મનુષ્યને લાજીમ છે ? નહીં જ. (૧૩૪)

વિવેચન—મન અને શરીર ઉપર તમાખુ કેવી ખરાબ અસર કરે છે

તે દર્શાવાઈ ગયા પછી આ બે સ્થોત્રમાં તેથી મન સંબંધી દેશને કેટલું
નુસ્તાન થાય છે તે દર્શાવવામાં આવ્યું છે. એ તો ખરું છે કે અત્યંત
લોભી મનુષ્યો પણ વ્યસનની તૃષ્ણિને માટે ઉદાર બની જાય છે, અને દરિદ્ર
મનુષ્યો તો કરગર કરીને પણ વ્યસનને પૂરું કરે છે. પણ શોખીન છવડાઓ
રોજ આઠ આના રૂપિયાની સીમાર કે તંબાકુ કુંદી જાય છે તો કેટલાક
ગરીબ અથવા દંબુસ રોજ એકાદ પાછમાં પણ સંધાવી લેતા હશે. પરંતુ
એકંદરે દિંદુસ્તાનને તેથી થતી આર્થિક હાનિ સંબંધે વિચાર કરીએ તો
તે આંદોઢો કરોડો રૂપિયાનો થવા જાય છે. દિંદની ૩૨ કરોડ માણસોની
વસતીમાંનો ૮ મો ભાગ તંબાકુના વ્યસનવાળો હોય એ અડસટો તો ધણો
જ ઓછો છે અને તે સરેરાશો તે દરેક વ્યસની રોજની એક પાઈ ખર્ચ
તોપણ તે દિસાએ વર્ષે દહાડે ૮ કરોડ રૂપિયાનો ધુમાડો એ ધૂપ્રપાન કર-
નારાઓ કરી નાંખે છે ! ગ્રંથકાર વાર્ષિક પંદરેક રૂપિયાનું સરેરાશ દરેક
વ્યસની દીઠ ખર્ચ થાય એમ લેખે છે અને એ અનુમાન ઘણું વાજબી છે,
અને તે દિસાએ તો ૬૦ કરોડ રૂપિયાનો ધુમાડો થઈ જાય છે !! દિંદી
સરકારને તંબાકુ પાછળના કરમાં લાખો રૂપિયાની પેદાશ થાય છે તે જ
બતાવી આપે છે કે આપણા વ્યસનીઓ પોતાની સંપત્તિનો ધુમાડો કરીને
દરિદ્ર બનવાનું જ પસંદ કરે છે ! શોક ! અશ્વોસ ! (૧૩૩-૧૩૪)

મો કે ગુણા અગ્ર પ્રતીયન્તે ? । ૧૩૫ ॥

किं स्वादोस्ति कषायपत्रविटके द्राक्षासिताम्रेष्विव ।
जातीकुन्दलतादिपुष्पसदृशो गन्धोस्ति किं तत्र भो ॥
किंवा शैत्यगुणश्चमत्कृतिकरो रूपं मनोज्ञं किमु ।
नो चेदन्वतया गतानुगतिके कस्मादृथा गच्छथ ॥

તમાણુ વાપરનારાઓને પૂછવાના પ્રશ્નો,

ભાવાર્થ—અહો, તમાણુ વાપરનારાઓ ! તમને ખીડી કે તમાણુમાં
સૂક્ષ્મ-સાકર કે કેરીના રસ જેવો સ્વાદ લાગે છે ? કે જાંઘ, ડાઝર, મોઝરા

જેવી સુગંધ આવે છે ? કે ચંદનની જેવી ચમત્કારજનક ઈશ્ક સામે છે ? કે તેમાં મનને દરનાર અનુષ્ઠાન રૂપ ભોવામાં આવે છે ? કે તમાપ્ત કોઈ રાગને મળાડે છે ? તેમાં ક્યા પ્રકારનો રાગનો અણુવામાં આવ્યો ? છતાં દેખાદેખી મારીયાં પ્રવાહમાં અધ વધ શમાટે તણાવ્યો છે ? (૧૩૫)

વિવેચન—તંબાકુ વાપરનારાઓને અત્ર જે પ્રશ્નો પૂછવામાં આવ્યા છે તેના ઉત્તરરૂપે કોઈ સુખાપિતકારનો એક શ્લોક બરાબર બધે બેસતો આવે-છે. તેમાં કશું છે કે—

न स्वादु. नौषमिरे न च वा सुगन्धि । नातिप्रियं किमपि सुष्ठुतमासुपूर्णम् ॥
કિં શાસ્તિતોગજનકં ચ તદસ્ય ભોગે । વીઝે મૃણાં નહિ નહિ વ્યસનં વિનામ્યત્ ॥

અર્થાત્—કાંઈક સુકું એવું આ તંબાકુનું ચૂર્ણ કાંઈ સ્વાદિષ્ટ નથી, તેમ ઔષધ નથી, તેમાં કશી સુગંધિ પણ નથી, અને આખરે પણ પ્રીતિકર નથી; પરન્તુ ઉધું આખના રાગને ઉત્પન્ન કરનાર છે; મારે એ બક્ષણ કરવામાં મનુષ્યોને વ્યસન સિવાય બીજું કશું કારણ નથી. (૧૩૫)

શુદ્ધવ્યસનાર્થ પરિહાર : । ૧૩૬ ॥

ઘ્રાગાજોચરસેતિગુર્જરગિરા રૂપાત્તઞ્ચ ભગ્નવિકં ।

તત્તર્વં કિલ પાનમક્ષણવિધૌ વર્જ્યં સુવિદ્યાર્થિભિઃ ॥

કૃત્વૈતસ્ય પુનઃ પુનઃ પ્રતિદિનં સંસેવનં સાદરં ।

કો નાભૂદ્વ્યસની વિવેકવિકલો મૂઢો દરિદ્રઃ પુનઃ ॥

નાનાં નાનાં વ્યસનોના પરિહાર.

ભાવાર્થ—હા, માંજે, ચરસ, બાગ, વગેરે અનેક જેવી વસ્તુઓ છે કે જેને સાંભો વખત સેવવાથી વ્યસન પડી જાય છે, મારે વિદ્યાર્થીઓએ પોતાના ખાનપાનમાં તે વસ્તુઓ બિચકુલ વાપરવી નહીં, કેમકે આ દરપૂંક દરોજ વારંવાર તે વસ્તુઓનું સેવન કરનાર માણસ તે વસ્તુનો વ્યસની બને છે અને તેથી અતે વિવેકવિકલ બની ચૂર્ણ અને દરિદ્રી બને છે. (૧૩૬)

વિવેચન—તંબાકુનાં જેવાં જ હાનિકારક વ્યસનો ખીજાં પણ કેટલાંક છે અને તેમાં ભાંગ, ગાંજો, ચાહ, યુંદ વગેરે ચીજોનો સમાવેશ થાય છે. ભાંગ એ શણુની જાતના એક જાડનાં પાંદડાં છે અને તેનો ઉપયોગ જૂદી જૂદી રીતે થાય છે. કોઈ તેનાં સૂકાં પાંદડાં ચલમમાં નાંખીને પીએ છે, કોઈ તેનાં પાંદડાં ચાવે છે, કોઈ તેનાં ભજીયાં કરીને ખાય છે અને કોઈ તેને સાકર બદામ વગેરેની સાથે ઘુંટીને પીએ છે. એ દરેક રીતે ભાંગનો ઉપયોગ કરવાથી તેનો કેફ ચડે છે અને મગજને ભ્રમાવે છે. હાલિફ ઉત્તેજક વસ્તુ તરીકે વૈદ્યો પણ તેનો દવાઓમાં ઉપયોગ કરે છે અને તેનો પાક બનાવીને વેચે છે. ભાંગ પીનારા તથા ખાનારાઓની દશા પણ બહુધા દારૂડીયાના જેવી જ થાય છે, કારણકે તેનો કેફ પણ ઘણી વાર સખત ચડે છે. ગાંજો માત્ર તંબાકુની પેડે ચલમમાં નાંખીને પીવાય છે. ભાંગના જાડનાં પાંદડાંમાં જે ગરમ થાય છે તે ગરમ જ ગાંજો કહેવાય છે. ગાંજોખોરીયાઓ ચલમનો દમ વધારે જોરથી ખેંચવામાં બહુ આનંદ માને છે પણ તેમ કરવા જતાં કોઈ વાર ગાંજાની ધુણી મગજમાં પહોંચી જવાથી તે પીનારનું મરણ નીપજે છે. ગાંજો ઝૂંકનારને નાસુરનું દર્દ ધણું જ ઉતાવળે થઇ આવે છે. ચાહ એક જાતના છોડવાનાં પાંદડાં છે અને યુંદ-દાણા યુંદના જાડનાં બીજ છે. એ બન્ને ચીજો જો ઉકાળીને પીવામાં આવે તો શરીરમાં ગરમી પેદા કરે છે. આ ચીજો હમેશા પીણા તરીકે વાપરવાથી તેનું પણ વ્યસન પડી જાય છે અને એ વ્યસન ઘણી વાર નુકસાનકારક થઇ પડે છે. મી. પાર્સન કહે છે કે “ચાહને ઘણી સખત બનાવીને વધારે પ્રમાણમાં પીધી હોય તો તેથી કેફ ચડે છે.” ચાહ પાવાની ટેવવાળાઓને જો વખતસર તે મગતી નથી તો તેઓ બેચેન બની જાય છે એનું ઘણી વાર જોવામાં આવે છે. યુંદનો કાવો, કાફી, કોકો વગેરે વસ્તુઓ પણ ધીમે કેફ ચડાવે છે અને જો વધુ પ્રમાણમાં લેવાય તો વધારે કેફ ચડાવે છે. આ ઉપરાંત ચાહ, યુંદ, કાફી વગેરેને કેફી ચીજો લેખવામાં કોઈ જાતની આધ નથી. ચાહ, યુંદ, કાફી વગેરે પીવાંઓ હમેશાં પીનારાઓનો જરૂરિયાત મંદ પડી જાય છે અને તેમને અવચાની રોગ ત્રાપ પડે છે એવો આધુનિક

એનો અભિપ્રાય છે. ધનુ લોકો એવું માને છે કે ઠંડી ઋતુમાં અથવા તો
 ડી હવાવાળા દેશોમાં ચાલે કે કાશી જેવા ગરમ પીણા વિના ચઢતી ઘડતું
 થી, પરંતુ આવી માન્યતા બૂઝબરેલી છે. ડા. જેનેટ એ માન્યતાના
 અંધમાં પોતાનો અભિપ્રાય આપતાં જણાવે છે કે “છેલ્લાં ૩૦ વર્ષથી મેં કદા
 પાણી જ પીધું છે. મેં કેવળ દિવસ ચાલે, કાશી કે બીજા કોઈ પણ દેશી
 પીજ પીધી નથી. મારી માડીની અંદર, ગરમી અને ટાંઠામાં, ઘણી વાર બા-
 થી સોજ કસાક સુધી અને સરાસરી દરેક ૪૦ માઈલની મેં મુસાફરી
 કરી છે અને નું ખડું કડું હું કે, વરસની સંધ્યગી ઋતુઓમાં હું રક્ત ઠંડું
 પાણી પીને જ રહ્યો છું.” એક જાણીતા ડાક્ટરનો આ અભિપ્રાય જ ચાલે,
 કાશી જેવાં ધરમથુ થઈ જરેલાં પીણાંની અનાવશ્યકતા દર્શાવવાને પૂરતો છે.
 ધોખની ખાતર એ પીણાના બસનમાં જડી જનારા વિદ્યાર્થીઓએ ખટ્ટ જ
 એનીને ચાલવાની જરૂર છે, નહિતો ખરી યુવાવસ્થામાં તેઓને અપમાની
 કરીપાદ કરતાં ડાક્ટરની પાસે દોડી જવું પડે છે! (૧૩૬)

સમવૃત્તિ નૃત્યનાટકકલ્પ: । ૧૩૭ ॥

યન્મૃત્યં સમયં કૃપા દગ્ધિ વા ચિત્તં કરોત્પાકુલં ।
 યન્નાટ્યં પ્રહિણોત્યનોતિપદર્શી સ્વં પદ્યતો માનવાન્ ॥
 યત્કેલિઃ સફલોદયમે વિતનુતે વિઘ્નં મનોવ્યગ્રતા ।
 તત્ત્વં વ્યમનાયમાનમનિશં નેષ્ટવ્યમિષ્ટાર્થિભિઃ ॥

સમય કૃપા દગ્ધિ નાટક, નાટ્ય અને રમતરમતો.

ભાષ્ય—જે વેશ્યાઓના નામ વિદ્યાર્થીઓનો કપોટથી સમય
 કુનાશ છે અને મનની દગ્ધિઓના વિદાર કેવળ કરી ચિત્તને બાહ્ય જા-
 નાવશાળ તાપે ક્રિયાન થવું ચાલી છે છે, તેમ જ જે નાટકો જનસમા-
 જામ. ૨૫-૭ દલા ઉદ્દતાન, વિવેચનસભા વગેરે ખરાબ વિચરેલો પ્રચાર
 કરી અનાત અને દુરાચારને મારે માનુષ્યને દેતી જનવ છે, વળી જે રમત
 રમત અને મેચક્રીડાના સંજોગે અજ્ઞાનતા અને ક્રિયાશીલ ખરે જરે-

ચાડે છે, અને મનની વૃત્તિઓમાં વ્યથતા ઉત્પન્ન કરે છે, તેવા નાચ અને નાટકો જોવાનો અને તેવી રમતો રમવાનો વિદ્યાર્થીઓએ શોખ ન રાખવો જોઈએ, કારણકે તેનો વધારે શોખ કરવાથી તેનું પણ એક વ્યસન પડી જાય છે, અને મન તેમાં ને તેમાં જ વળગ્યું રહે છે એટલે પછી અભ્યાસ વગેરે કાર્યો અધવચ્ચે ચૂકવાં પડે છે. માટે તેવા મોજશોખથી હંમેશાં દૂર રહેવું. (૧૩૭)

વિવેચન—જે વસ્તુઓ ખાવાથી અથવા પીવાથી ચિત્ત ભાનરહિત બની જાય, એટલે કે કેટલેક વસ્તુઓ કેદી કહેવાય છે અને તેનો ઉપ-ભોગ કરનારાઓ વ્યસની કહેવાય છે, પરંતુ કેટલાક પ્રકારનાં માનસિક વ્યસનો પણ છે કે જે પરિતપ્ત થયા વિના વ્યસનીને એનું પડતું નથી. આ માનસિક વ્યસન એ મોજશોખ કરવાનું છે. જેઓને જૂદા જૂદા પ્રકારના મોજશોખનું વ્યસન પડી ગયું હોય છે તેઓ અનેક પ્રકારની હાનિ વેડતાં છતાં તે વ્યસનની પાછળ જ મંડ્યા રહે છે. આજકાલ નાટકો જોવાનું વ્યસન મોટાં શહેરોમાં ઘણા માણસોને વળગી ચૂક્યું છે. કેટલાક જુવાનીયાઓ તો ઘરમાંથી પૈસા ચોરીને પણ નાટક જોવાના ચસકાને છોડતા નથી. તે જ પ્રમાણે નાચ, તમાશા, રમતગમત ઇત્યાદિના અતિ સેવનથી તેનું વ્યસન જેઓને લાગુ પડે છે તેઓની ભવિષ્યમાં દુર્દશા થયા વિના રહેતી નથી. રોજ નાટકો જોવાનો છંદ લાગ્યો હોય તેવા જુવાનીયાઓ દિવસે ઉઘીને તથા રાત્રે જાગીને તંદુરસ્તીનું, ઉદ્યમનું અને ધનનું સત્યાનાશ વાળે છે, છતાં તેઓ તન, મન અને ધનથી સંપૂર્ણ રીતે ખુદાર થતા નથી ત્યાંસુધી તે આદતને છોડતા નથી. વિદ્યાર્થીઓએ એ પ્રકારના મોજશોખથી હંમેશાં દૂર રહેવું જોઈએ. નાટક, નાચ, રમતગમત વગેરે સાધનો માત્ર આનંદનાં છે અને તેનો ઉપયોગ ઉત્સવના સમયમાં જ કોઈ પ્રસંગે થાય તો દીક. કેટલાક એવા શેખીખોર માણસો હોય છે કે જેઓ વખત નહિ જતો હોવાને બદલે વખત ગાળવાને ખાતર એવા મોજશોખમાં પડે છે. પરંતુ 'વખત નહિ જતો' એ એક બ્હાનું છે-દોષ છે. સૌ કોઈને ઉદ્યમમાંથી નવરા પડવા માટે દુરસદ મળતી નથી, ત્યારે એવા

જોખીનેનો વખત વીતતો નથી એ શું માની રહ્યો? ઠાકોરી નામનો એક અંગ્રેજ લેખક રહે છે કે "માણસને વખત જાગવાનું સાધન મળતું નથી એવું સાંભળતાં મારા હૃદયને પારશ્વાર દુઃખ થાય છે!" નાટકાદિ તમારા જીવનમાં વખત જાગવો એ એક પ્રશ્નનું આગમ્યપદ્ય છે અથવા તો મનોવિકર છે. ચિત્તને વ્યાકુળ, વ્યથ અને વિકળ કરી મૂકનાર રમતો અને તમારાઓ ખરેખર દાનિકર છે અને તેથી વિદ્યાર્થીઓએ તેના માનસિક વ્યસનમાં પડી જવાના અવધી તેની રમતો તથા તમારાઓથી સર્વદા દૂર રહેવું.

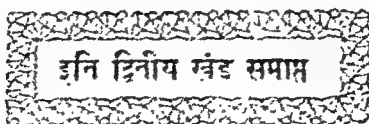
નાટક જોવાનું વ્યસન પડી જવાથી જુવાન ઊંઠાઓ કેવા ગુન્દા કરતાં થાય છે તેનું એક દર્શન આ લેખકે પોતે નવરોનવર "નોયુ" છે. એક વહિક પુત્રને એ વ્યસન વગરનું હતું અને તેથી તેના ચિત્તની એટલી બધી પરવશતા થઈ ગઈ હતી કે રાત્રે નાટકમાં જ દૃશ્યો જોવાં હોય તેનાં તેને વારંવાર સ્વપ્નમાં આવતાં. દિવસે અભ્યાસનું પુસ્તક લેખને તે બેસતો તોપણ તેની નજર આગળ નાટકનાં અભિનય કરતાં પાત્રો અને નાટકના પડદા વચ્ચે રહેતા અને કોઈ કોઈ વાર તાનમાં તે તાનમાં નાટકનાં પાત્રોના મુખમાંથી મહાર પડતાં આવજો અને આમને નાટકની જ દમ હમથી તે બોલતો. ચિત્તની આવી પરવશતામાં તે કંઈ કંઈ બહાનાં કાઢીને પિતાની રજા લઈ નાટકો જોવા જતો. પરંતુ વારંવાર નાટક જોવા માટે પૈસા આપવાની પિતાએ ના હતી એટલે ઘરમાંથી છાના છાના પૈસા ચોરીને તેણે નાટકો જોવા માંડ્યાં. ધીમે ધીમે તેની આ ટેવ પથ્ય ખુલ્લી થઈ એટલે ઘરમાં તેના પર જાપતો રહેવા માંડ્યો, છતાં પણ નાટક જોવાનું વ્યસન દૂર થયું નહિ. ખમ્મરમાં ખાખે નામે કરજ કરીને નાટક જોવા માંડ્યાં. તે ખાખ વળતે થયો એટલે તેણે બીજી કુજિ કરી તેના પિતાએ અભ્યાસનાં પુસ્તકો લઈ દપડાંની ખરીદીને માટે છૂટ આપી હતી એટલે પુસ્તકો વેચીને તેણે અથવા દાપડીયને ત્યાંથી પોતાના પિતાને નામે પુસ્તકો અથવા દાપડા ખરીદી લાગીને તુરત તે બીજાની દુકાને અરજી દીધીને કેમી નુંખી તે પૈસા માથી તેણે નાટક જોવા માંડ્યાં. "અહો! એક વ્યસનની પદ્ધતિ કેટલા કેટલા ગુન્દા કરે છે? (૧૭૭)

इत्थं यो विनयं विवेकसहितं धृत्वा शुभाज्ञां गुरो-
 र्हेत्वा दुर्व्यसनं विहाय विफलां क्रीडां प्रमादं पुनः ॥
 आरोग्याय विधाय भोज्यनियमं सद्ब्रह्मचर्यं तथा ।
 विद्यां सञ्चिनुते स एव विजयी कृत्ये द्वितीये भवेत् ॥

ઉપસંહાર.

ભાવાર્થ—જે યુવક ઉપર અતાવેલા ક્રમ પ્રમાણે વિવેકની સાથે વિ-
 નયને ધારણ કરી માઆપ વગેરે વડીલ પુરુષોની આજ્ઞાને મસ્તકે ચડાવી
 જુગાર આદિ વ્યસનમાત્રને દૂર કરી, વખત શુભાવનાર તમાશા અને આ-
 જ્ઞસ્ય-પ્રમાદથી અલગ રહી, આરોગ્ય સચવાય તેવી રીતે ભોજનપ્રતિ-
 સર્વ કાર્યમાં નિયમિત રહી, અભ્યાસ આદિ ત્યાંમુઠી અખંડ બ્રહ્મચર્ય પાળી,
 એકચિત્તથી વિદ્યાની ઉપાસના કરી, શાસ્ત્રનિપુણતા મેળવી દેવાર થાય છે, તે
 જ યુવક જુદી ધર્મરૂપ ખીજા કર્તવ્યમાં સદગ્રંથવાને લાયક અને છે. (૧૩૮)

વિવેચન—અત્ર દ્વિતીય ખંડની સમાપ્તિ થાય છે તેથી તે ખંડમાં
 આપેલા ઉપદેશના સારરૂપે ઉપસંહાર કરીને ગ્રંથકાર કહે છે કે એ પ્રમાણે
 વર્તનાર વિદ્યાર્થી પોતાના પ્રથમ અવસ્થાને પૂરી રીતે સરળ કરે છે અને
 ત્યારપછી તે જીવનના દ્વિતીય આશ્રમમાં પ્રવેશ કરે છે એટલે કે દ્વિતીય
 અવસ્થાનું કર્તવ્ય અભવવાની યોગ્યતાવાળો થાય છે. પ્રથમ અવસ્થામાં
 વિદ્યાદિની જે પ્રાપ્તિ ગુરૂ પાસેથી કરી દેાય છે તેનો સ્વતંત્ર રીતે ઉપયોગ
 કરીને ખીજાની મદદ વિના પોતાના જ અગ્રથી વિજ્ય મેળવવા જેવું અત્યંત
 કઠિન દ્વિતીય કર્તવ્ય અભવવાનું હવે તેને પ્રાપ્ત થાય છે. (૧૩૮)

તૃતીય સ્વપ્ન.

કમે કરીને દેવે “કર્ત્તવ્ય કૌમુદી” અંધનો તૃતીય ખંડ પ્રારંભમાં છે. પ્રથમ ખંડના પ્રારંભમાં જીવનની જુદી જુદી અવસ્થાઓ જણાવવામાં આવી છે તેમાંની પ્રથમ વિદ્યાર્થી અવસ્થા પરિપૂર્ણ થતાં દ્વિતીય ગૃહસ્થ તરીકેની અવસ્થાનો ખડખડા પ્રારંભ થાય છે. શકિતસંપન્ન સુશીલ અને ધર્મરતિ વિદ્યાર્થીઓ દદામિત્ત ગૃહસ્થાશ્રમમાં પડવાનું પક્ષદ ન કરે અને ગુરુ જ તૃતીય કિંવા ચતુર્થ અવસ્થાના કર્ત્તવ્યમાં જ રહિ ધરાવે એમ બનવું સંભવિત છે, તથાપિ જીવનની પ્રત્યેક અવસ્થામાં પૃથક્ પૃથક્ કર્ત્તવ્યનો બોધ થવાના હેતુથી આ અંધની રચના કરવામાં આવી. દોષાચી ગૃહી ધર્મના નિઃસામુચોના ઉપયોગને અર્થે આ ખંડ નિર્મોલો છે.

સંસારશકટનાં બે ચક્ર સ્ત્રી અને પુરુષ છે. પ્રથમ અવસ્થામાં માણસને માતા-પિતા-ગુરુ આદિના સદવાસમાં રહીને એ અવસ્થાનું કર્ત્તવ્ય બળવવાનું હોય છે, ત્યારે આ બીજી અવસ્થામાં ખડખડા સ્ત્રીના સદવાસમાં રહીને એ અવસ્થાના ધર્મો બળવવાના હોય છે. સાધ્વે: પ્રસવતાં મિત્રે ભાષાં મિત્રં ગૂરુ સતઃ ॥ અર્થાત્ પ્રવાસમાં પોતાની સાથે ચાલનાર મિત્ર લેખાય છે અને ધરની અંદર પુરુષનો મિત્ર એ સ્ત્રી સ્ત્રી છે. સંસારનું શકટ એ બે ચક્રોવડે જ ચાલે છે, અને તેથી આ ખંડમાં સ્ત્રીપુરુષના પરસ્પર ધર્મો દર્શાવીને “નીતિ” રૂપ દ્વિતીય અવસ્થાનું કર્ત્તવ્ય બળવવાનું બોધન કરવામાં આવ્યું છે. પ્રથમ અવસ્થામાં તો કન્યા અને પુત્ર ઉભય વર્મનું કર્ત્તવ્ય લગભગ એકસરખું જ હોઇને કન્યાઓના કર્ત્તવ્યનું જુદું કથન કરવાની આવશ્યકતા માનવામાં આવી નથી, પરંતુ બીજી અવસ્થામાં પ્રવેશ કરતાં બન્ને વર્મનાં કર્ત્તવ્યમાં કોઇ કોઇ સ્થળે ભિન્નતા દાખલ થાય છે અથવાતો ઉભય વર્મને તેમનાં કર્ત્તવ્યવિશેષ વિસ્તારથી સમજાવવાની જરૂર પડે છે અને તેથી આ ખંડમાં સ્ત્રી અને પુરુષના ધર્મોનું કથન જુદું જુદું કરવામાં આવ્યું છે.

વિંશતિવર્ષ: પુત્રાર્થે યતેત ॥ અર્થાત-પચીસ વર્ષના પુરૂષે સોળ વર્ષની સ્ત્રીથી
 પ્રજ્ઞેત્પત્તિ કરવી. મહાનિર્વાણ તંત્રમાં કહ્યું છે કે: વિંશત્યવધિકાન્પુત્રાન્પ્રેરયેદ
 ગૃહકર્મણ અર્થાત-પુત્રો વીસ વર્ષની વયના થાય ત્યારે તેમને ગૃહકર્મમાં
 જોડવા. વયની ચોક્કસ મર્યાદાના સંબંધમાં આ પ્રકારનો મતભેદ હોય તેમ
 જ જૂદા જૂદા દેશોના લોકોનાં જૂદા જૂદા પ્રકારનાં શારીરિક બંધારણને
 અનુસરીને પણ ગૃહસ્થાશ્રમને માટે વયની મર્યાદામાં ભેદ હોય. તથાપિ
 એટલું તો નક્કી છે કે ઉપર્યુક્ત શ્લોકમાંના પ્રથમ શ્લોકમાં દર્શાવ્યા પ્રમાણેના
 સર્વ ગુણોના વિકાસ ગૃહસ્થાશ્રમનાં ઉમેદવારોમાં થએલો હોવો જોઈએ. ત્યાં-
 સુધી ગૃહકર્મને નિભાવવા માટે જોઈતું ધન પ્રાપ્ત કરવાની યોગ્યતા પુત્રમાં
 આવી ન હોય, વગી વિદ્યાકળાનો અભ્યાસ સંપૂર્ણ થયો ન હોય, તેમ જ
 અંગોપાંગનો પૂરો વિકાસ થઈને દેહરચના દૃઢ થઈ ન હોય (અને કન્યાનાં
 સંબંધમાં ગૃહિણી નીવડવાનો યોગ્ય ગુણો આવ્યા ન હોય, જે વિશે આગળ
 જતાં વિસ્તારથી કહેવામાં આવશે) ત્યાંસુધી-પછી તેટલી પ્રાપ્તિ ૨૦-૨૫
 વર્ષ સુધીમાં ન થઈ હોય તો ભલે ૩૦ વર્ષ સુધીમાં થાય ત્યાંસુધી-પુત્રને
 ગૃહસ્થાશ્રમમાં જોડવો ઉચિત નથી. પુત્રની વય ૨૫ ની અને પુત્રીની
 ૧૬ ની હોવી જોઈએ એવો જે ક્રમ દર્શાવ્યો છે તેની સાથે અંચકારે
 સ્વાભાવિકોયં ક્રમઃ એ શબ્દો જોડ્યા છે, તેનું તાત્પર્ય એ છે કે મનુષ્ય જા-
 તિના ‘સ્વભાવ’-‘કુદરત’ ને અનુસરીને એ ક્રમ બાંધ્યો છે, પરંતુ કદા-
 ચિત્ એટલી વયમાં એ ઉચિત ગુણોની પ્રાપ્તિ થઈ ન હોય તો એ સ્વાભા-
 વિક ક્રમનું ઉલ્લંઘન કરીને ગુણોની પ્રાપ્તિ થતાંસુધી ગૃહસ્થાશ્રમને ચોખ્ખો
 રાખવો એમાં જ ડહાપણ સમાજેલું છે. કાચી વયે, અદૃઢ શરીરે, અધૂરે
 અભ્યાસે તથા ધનોપાર્જન કરવાની ઝાંછી યોગ્યતાએ જે લગ્ન થાય છે તે
 લગ્ન પતિ-પત્ની ઉભયને દુઃખકર નીવડે છે. અંગ્રેજીમાં એક કહેવત છે કે-
 “તમે પરણો તે પહેલાં તમારે રહેવાને માટે ઘરની જોગવાઈ છે કે નહિ
 તેનો વિચાર કરજો.” કહેવાનું તાત્પર્ય એ છે કે તમારા કુટુંબોનું ખર્ચ નિ-
 ભાવવાની તમારામાં સક્તિ હોય તો જ તમે ગૃહિષ્ઠને અંગીકાર કરીને
 અને નહિતો કુંવારા રહેજો! જેવી રીતે પોતાનો નિર્વાહ કરવાની અસ-

કિંવાલો પુરૂષ સંસારમાં જડીને દુઃખી થાય છે તેવી જ રીતે આધુરે અન્યાસે અને શરીરના કાયા બંધારણે સંસારમાં જડનારી બાળાની જમ્મુ દુઃખી થાય છે. [એ વિષય આગળ વિસ્તારથી સમજાવવામાં આવશે.] (૧૩૯-૧૪૦)

[એ આ વય અને યૌવ્યતાની મર્યાદાને મનુષ્યરૂપમાં ને આવે તો હું પરિણામ આવે તેનું ચિત્ર દેવે દર્શાવાય છે.]

વરકન્યાનાં કળેડાં । ૧૪૧: ॥

યત્ર સ્યાદ્વરકન્યયોર્વિયમતા ફીલે શરીરે પુન-
વિંધ્યાયાં પ્રકૃતૌ ચ રૂપવયસોર્ધમેં કુલે સદ્ગુણે ॥
સમ્બન્ધે જ્ઞાનયોર્ભવેત્કુયુગલં ક્લેશાય સમ્બન્ધિનાં ।
વ્યર્થ જીવનમેતયોઃ કિલ તતઃ સમ્પદ્યતે દુઃખવમ્ ॥

વરકન્યાનાં કળેડાં.

ભાવાર્થ—જે કન્યા અને વરના આચારમાં, શરીરમાં, જ્ઞાનમાં, સ્વ-
ભાવમાં, ઉમરમાં, રૂપમાં, મર્મમાં, કુળમાં અને ધર્મ આદિ સદ્ગુણોમાં વિ-
યમતા હોય એટલે વર સુશીલ હોય અને કન્યા દુઃશીલ હોય તો કન્યા
બંધુથી હોય અને વર અબળ હોય છતાં, એવી વિયમ સ્થિતિમાં જો
નમગણ્ય નોડવામાં આવે તો પતિપત્ની તરીકેનો સંબંધ બાંધવામાં આવે
તો તે કળેડું કહેવાય છે. આ કળેડાંના સંબંધથી કન્યા અને વરના સં-
બંધાએતે અનેક પ્રકારે ક્લેશ ઉત્પન્ન થાય છે, એટલું જ નહીં પણ તેથી
ને કન્યા અને વર બન્નેનાં જીવન આતંકદુરસમય દુઃખપ્રદ થઈ નિષ્ફળ
નિવરે છે, કિંમતના તેથી જીંદગી બરબાદ બન્ય છે. (૧૪૧)

વિવેચન—પૂર્વે કહેવાઈ ગયા પ્રમાણે જો યોગ્ય વરનું લાભ યોગ્ય
કન્યા સાથે ન કરવામાં આવે તો વરકન્યાનાં કળેડાં નીવડે છે. કળેડાં કાંઈ
એક પ્રકારના થતાં નથી. વય, વિદ્યા, સ્વભાવ, સદ્ગુણ, કુળ, રૂપ છતાં
ઓઃ રીતે વર-વધૂના કળેડાં નીવડે છે અને બન્ને તેવાં કળેડાં હોય છે

લજ્ઞાગૌરવનાશકઃ કુલયશઃસ્વ્યાતિદ્રુદાવાનલઃ ॥
 લેશેનાપિ તદાદરો ન ગૃહિભિઃ કાર્યઃ કુટુંબે નિજે ।
 સ્યાત્તત્કારણમંદાતોપિ જનિતં છેદ્યં સમૂલં દ્રુતમ્ ॥

કલ્પદાનુજ્ઞાપ્ય મહિષ્ણુના । ૧૪૪ ॥

યત્કિંચિદ્દિ પાતૃભિઃ કૃતમંહો ન્યૂનં સ્વકાર્યં ગૃહે ।
 -ક્તં વાધિકમિષ્ટભોજનમલં સ્વસ્માન્નદીયેઃ સુતૈઃ ॥
 કૃત્ત્વૌદાર્યસહિષ્ણુતે કુશલયા તાભિઃ સમં તત્કૃતે ॥
 ાયોં નૈવ કદાપિ ગૌરવહરઃ ક્લેશો ગૃહિણ્યેર્પ્યયા ॥

કુટુંબકલેશની ભયંકરતા.

ભાષાર્થ—કુટુંબમાં કૌણય થતા યોદ્ધા પણ ક્ષેત્ર નુકસાન પડેલાક-
 નાર, દુઃખ આપનાર, અને બચકર ગણાય છે. કુટુંબકલેશથી લાગત
 આબરૂમાં ધટાડો થાય છે, પ્રતિષ્ઠા અને ગૌરવનો નાશ થાય છે, યજ્ઞ-
 પ્રીતિરૂપ વૃક્ષસમૂહને ખાળી નાંખવામાં કુટુંબકલેશ કાવાનગની મરજ સારે
 છે; કિંબદંતના સારીરિક, માનસિક અને આર્થિક આદિ અનેક પ્રકારે દાનિ
 પડેલાક છે એટલા માટે સ્વદિતેચ્છુ સ્ત્રીપુરુષોએ પોતાના કુટુંબમાં શેષ
 માત્ર પણ ક્ષેત્રને આવકાર આપવો નહીં; એટલું જ નહીં પણ ક્ષેત્ર
 દુઃખ થાય તેવા કાંઈ કારણોને એક અંશ પણ દિપ્ત થએલો જાણવામાં
 આવે કે તરત જ ને અંશને મજબૂતી હોવી નાંખવો જોઈએ, કારણકે એક અંશ
 પણ શક્તિ પામે તો આખરે તે બચકર રૂપ કારણ કરે છે. (૧૪૩)

કલેશનાં કારણો અને સહનશીલતા.

કેટલીએક વખત દેરાણી જોડાણીઓમાં ન્યૂનાધિક ગૃહકાંચ કરવાના
 કારણથી ધરમા ક્ષેત્ર થાય છે અથવા કોઈએ કાંઈ સારી ચીજ ખાધી
 હોય અથવા તેના દીકરાએ કાંઈ મિષ્ટાન્ન ખાધું હોય અને અન્યને તે

વેનું સ્વાભાવિક સિદ્ધાન્ત મેળવી ચૂકેલી સ્ત્રીઓમાં એ શુદ્ધ આવી સત્તા નથી ! આ જ દારૂને લીધે, આપણા આર્થ સંસારમાં અવિભક્ત કુટુંબ રાખવાની પૃથા દોવા છતાં, તે પૃથા પૂરી રીતે સારજ થતી જણાતી નથી. ગ્રહિણીઓ પોતાની યોગ્ય પદ્ધતિને જાળવી રાખવાનાં શુભચાત્રી નીવડતી નથી તેથી બહુધા કુટુંબાચેસ જન્મે છે અને કુટુંબની જૂદી જૂદી સાખા ઝાનાં જૂદાં જૂદાં ગાડ રેપાય છે ! એ વખતે એક અવિભક્ત કુટુંબનું માન, મર્યાદા, લાજ-આજર એ સર્વનો નાશ થાય છે. જેની રીતે અનેક જુદોના સમૂહમાં એક નિર્જન-પાતશું ગાડ પણ લાંબા વખતધુરી દલી શકે છે પરંતુ મમે તેવું જગવાનું અને પટાદાર જણ કાઢ જંગમમાં એકલું પડ્યું દોષ છે તો પવનનો અપારો તેને દાણવારમાં મૂળમાંથી ઉખેડીને ફેંકી દે છે, તેથી જ રીતે અવિભક્ત કુટુંબનું અનુષ્ઠ જગ દલદને લીધે વહેંચાઈ જવાથી તેની પ્રત્યેક સાખારણં લધુ જણ નિર્જન બને છે અને તે સમૂહું ઉખેડી જતાં વાર લાગતી નથી. સમાધાસ દહે છે કે “ જો પરપયા પછી પુરણે ખરી વિશ્રાંતિ અને અફ મુખ બોજવનું દોષ, તો તેની સ્ત્રીએ તેના ગ્રહસંસારમાં સદાયક થવું જોઈએ. ” પરંતુ જ્યાં પરપયા પછી બાહ્યોમાં અને પિતા પુત્રમાં દલદ કરાવનારી ગ્રહિણી મમે ત્યાં તેની આસા રહે જ શ્યાથી ? મારે મુજ જનોએ કુટુંબકલદને જન્મ આપનારાં દારણોનો મુક્તિ-પુરસર નાશ કરવો જોઈએ અને સ્ત્રીઓને યોગ્ય કેળવણી આપી સુચ બનાવવી જોઈએ. (૧૪૭-૧૪૮)

[કુટુંબમાં દલેસ ન થવા દેવાને મુશીક સ્ત્રીઓ દમેસાં કેળી બાવનાથી સંસારમાં વિથર છે તે નિમ્ન સ્થાનમાં દસીવનામાં આબું છે.]

સર્ગીલ્લર્ચાનાં સન્નાયના । ૧૪૬ ॥

પાતાલે પ્રવિશન્તુ તાનિ રુચિરાણ્યાભૂષણાનિ દ્રુતં ।
 ગતે તાનિ પતન્તુ મન્જુલમહામૂલ્યાનિ વસ્ત્રાણ્યપિ ॥
 સમ્પન્નઽયતુ સા ધ્રુવં ભવતિ યદ્દેતુઃ કુટુમ્બે કલિ-

મન્યન્તે હૃદિ યાઃ સદેત્યમુચિતં તા એવ સાઞ્ચયઃ સ્ત્રિયઃ ॥

સુશીલ સ્ત્રીઓની ભાવના.

ભાવાર્થ—“ જો કદાચ અલંકારદિના કારણથી કુટુંબમાં ક્લેશ પાતો સંભવ રહેતો હોય તો તે સુંદર અલંકારો ભણે પાતાળમાં પેસી જાયો; જો સુંદર અને મહામૂલ્યવાન વસ્ત્રોના નિમિત્તે ક્લેશ જાગવાનો સંભવ હોય તો તે સુંદર વસ્ત્રો હાડી ખાડમાં પડા; જો કદાચ સંપત્તિને માટે કળ્થઓ થાય તેમ હોય તો તે સંપત્તિ હમેશને માટે ચાલી જાયો, કાનણું જેતાથી ક્લેશ થાય તેનું મારે કામ નથી; મારે તો એટલું જ જોઈએ છે કે કોઈ રીતે કુટુંબમાં ક્લેશ થવા ન પામે. કુટુંબમાં સુલેહ શાંતિ એ જ આભૂ-પણું અને અલંકારો છે. ” જો સ્ત્રીઓના મનમાં આવી ભાવના હમેશ રહી કરે છે તે જ ખરેખર સાધ્વી અને કુલીન સ્ત્રીઓ ગણાય છે. (૧૪૫)

વિવેચન—સ્વભાવથી જ સ્ત્રીઓ સદા અલંકારપ્રિય હોય છે, અને તેથી પોતે અલંકારોથી મુસન્નિજત રહેવામાં આનંદ માને છે. અણુસમગ્ર સ્ત્રીઓ તો અલંકારોને માટે એટલી ઘેલી બની જાય છે કે તે મેળવવાને પતિ, સાસુ કે સસરાની સાથે કંકાસ કરવામાં પણ ઉદ્વિગ્ન થાય છે. પોતે પોતાની સખીઓના વૃંદમાં સૌથી વધારે સુંદર આભૂષણો અને અલંકારોમાં સન્નિજત થએલી તથા સંપત્તિવાળી દેખાય, સૌ કરતાં પોતે વધારે માનને પાત્ર દેખાય, એવી અભિલાષાઓ કુદરતે સ્ત્રીઓના સ્વભાવમાં જ મૂકેલી હોય છે અને તે કારણથી તે અભિલાષા પૂરી કરવાને તે શુદ્ધમાં કંઠહકંકાસને દાખલ કરે છે. પુરૂષોએ પોતાની સંપત્તિના પ્રમાણમાં સ્ત્રીઓને વસ્ત્રાભૂષણોથી શય-ગારવી એ તેમનો ધર્મ છે, જે વિશે મનુષ્યે કહ્યું છે કે—

તસ્માદેતાઃ સદા પૂજ્યા મૂષણાચ્છાદનાશર્નૈઃ ।

મૂતિકામૈર્નરૈર્નિત્યં સત્કારપૂત્સવેષુ ચ ॥

સ્ત્રિયાં તુ રોચમાનાયાં સર્વે તદ્રોચતે કુલમ્ ।

તસ્યાં ત્વરોચમાનાયાં સર્વમેવ ન રોચતે ॥

અર્થાત—સમૃદ્ધિ ધન્યનાર પુરૂષોએ સ્ત્રીઓનો સદા ભૂષણ, વસ્ત્ર અને ખાનપાને કરી સત્કાર કરવો, તેમ જ ઉત્સવના દિવસે પણ નિરંતર તેમને

આદર કરવો; કેમકે સ્ત્રીઓને શોભાવવાથી સર્વ કુળ શોભે છે અને નદિ
 શોભાવવાથી શોભતું નથી; પરન્તુ જેઓ સંપત્તિહીન અને ગરીબ હોય છે
 તથા જેઓ સ્ત્રીઓને માટે વસ્ત્રાલંકારો ખરીદવાને ધન બચાવી શકતા
 નથી તેઓની સ્ત્રીઓએ પોતાના પતિની સ્થિતિનો વિચાર કરીને, વસ્ત્રા-
 લંકારને માટે દંદાસ કરવો ઉચિત નથી. પોતાના કુટુંબમાં જે રીતે સુખનો
 પ્રચાર થાય તે રીતે વર્તવામાં જ સ્ત્રીએ પોતાનું સુખ સમજાવું જોઈએ. વં-
 સ્ત્રાલંકારને માટે દંદાસ કરવો અને વડીલોને તથા પતિને ત્રાસ ઉપજાવવો
 એ તો એક કુલટા સ્ત્રીનું લક્ષણ જ લેખાય, અને સુશીલ સ્ત્રીઓએ એવું
 જ ઇચ્છતું જોઈએ કે વસ્ત્રાદિ કુદ્ર વસ્તુઓને ભોજે પણ ભક્ષે શ્રદ્ધામાં યાંત્રિ
 રહે. જે એવી સુશીલ સ્ત્રીઓ પ્રત્યેક શ્રદ્ધામાં હોય તો સૌ કોઈ એમનું
 આર્જન પોંડે એમ કહે કે “કું જો ક્ષણે મારા પરમાં પચ ચૂકું છું, તે જ ક્ષણે
 મારી સપગી હીકર ચિન્તા પડી જાય છે!” (૧૪૫)

[કૃષ્ણદાસ સ્ત્રીમાં કેટું નમ્રપણું હોય તેનું ચિત્ર નીચેના શ્લોકમાં મં-
 ધાર કરાવે છે.]

કૃષ્ણદાસી સ્ત્રી । ૧૪૬ ॥

માતસ્ત્વં મહતી વિશાલહૃદયા દક્ષાસિ શિક્ષાપ્રદા ।
 કુદ્રાહં સ્વલના મમ પ્રતિપદં હા હા ભવત્યજ્ઞતા ॥
 આગો મે સપદિ ક્ષમસ્વ ન પુનશ્ચેવં કરિષ્યામ્યહં ।
 શ્વશ્રુંયા કુપિતામિતિ પ્રથમયેત્તા સ્ત્રી કુલોદ્ધારિણી ॥

કૃષ્ણદાસી સ્ત્રી.

ભાષાંતર—જે સ્ત્રીની હૃદય ક્ષમણ બૃહ થાય અને ને બૃહને માટે
 નેતી સાદુ રંગેરે શિખાનણુ આપે કે દષ્ટી આપે તો ને કૃપાંતિકા સંભ-
 વીને એ પ્રભાજે જ્ઞાન આપે કે “હે માનુષી” હે સાનુજી” તને દરાર
 મનના અમાર્ગ વડીલ હો, તને શિખાનણુ આપવાને લાગત હો, દેશકાળ
 જનકુમારો શદ્ધા હો, હું એક અજ્ઞાત છું, બૃહને પાત્ર છું, અને નેતી પાત્ર

પગલે મારી ભૂલ થઇ જાય છે; તમે વખતોવખત મને સુધારવા શિખા-
મણુ આપો છો, તોપણ આ વખતે મારી ભૂલ થઇ ગઈ છે; માથું! આ
વખતનો મારો અપરાધ ખમો અને માફ કરો; હવે બહુ સંભાળથી વર્તશિ
અને બનતાંસુધી બીજું વાર આવી ભૂલ નહિ કરું.” આવાં મિથ વચનો
બોલી શિખામણુ યા હપકો આપનાંર સાસુ વગેરેનો કોપ શાન્ત કરે અને હિત
શિખામણુ હૃદયમાં ધરે તે સ્ત્રી કુળનો ઉદ્ધાર કરનાર કુલીન ગણાય છે. (૧૪૬)

વિવેચન—કુળવાન સ્ત્રીનું મુખ્ય લક્ષણુ નમ્રતા છે. પરાયા ધરમાં-
સસરાના ધરમાં આવીને ‘ગૃહિણી’ પદને પ્રાપ્ત કરવું એ કાંઈ ગર્વ, રૂઆબ
કે ઉદ્દતાઇથી પ્રાપ્ત કરી શકાતું નથી. નમ્રતાના ગુણમાં જે વશીકરણરૂપ
મંત્ર રહેલો છે તે મંત્રના બળથી જ એક નવોદા પતિ, સસરા, સાસુ-
લાદિ સર્વ કૌટુંબિક જનોને વશ કરી શકે છે. સાસુ, નણંદો, તેમ જ દેરાણી
જેઠાણી ઇત્યાદિ સ્ત્રીઓનો સહવાસ ગૃહકાર્યના સંબંધમાં વિશેષ રહેતો હો-
વાથી તેઓ તરફથી જે કાંઈ સૂચના, શિખામણુ કે હપકો આપવામાં આવે
તે સર્વ અતુટ્ઠળ સ્વભાવ ધારણુ કરીને સાંભળવું અને તેનો મીઠા શબ્દોમાં
પ્રત્યુત્તર આપવો; એ પ્રકારની નમ્રતા સામા માણસને સંતોષ આપનારી
અને નવવધૂ ઉપરની પ્રીતિને જન્મ આપનારી થઇ પડે છે. સમાજસ્ત્રે
આના સંબંધમાં બહુ જ ઉત્તમ શિખામણુ આપી છે. તે કહે છે કે: “પ-
રણ્યા પછી આ એક સોના જેવી કહેવત દેયામાં કોતરી રાખવી કે ‘ખમો
અને ખામોશ કરો.’ સમજા ગુણો કરતાં મારો સ્વભાવ એ ગૃહસ્થ-ગૃ-
હિણીના ગૃહસ્થાશ્રમમાં બહુ જ નલે છે અને બહુ જ સારાં ફળ આપે છે.
તેની સાથે વળી મનને વશ રાખવાની જે આપણામાં શક્તિ અને દેવ
હોય, તો તેથી ધીરજ આવે છે, તેથી આપણે સહન કરી શકીએ છીએ
અને ક્ષમાશીલતા રાખી શકીએ છીએ; આપણને જેને જે કહેવું હોય તે
મહેણાં મારવાના ચડસ સિવાય આપણે સાંભળી શકીએ છીએ અને કોધનો
વિજળીનો ચમકારો ચાલ્યો જાય, ત્યાંસુધી આપણે આપણા મનને વારી
શકીએ છીએ. ‘ગીઠો જવાબ ગુસ્સાને ઉતારી નાંખે છે’ એ શાસ્ત્રવચન
ગૃહસ્થાશ્રમમાં કેવું સાચું પડે છે!” નમન્તિ ગુણિનો જનાઃ ॥ નમ્રતા રાખવી

એ લક્ષણ ગુણવાન જાતીનું છે અને તથા વડીલોનાં સંબંધને નમ્રતાપૂર્વક
અનુસરવું એ લક્ષણ પણ કુસીન સ્ત્રીઓનું જ લેખાય છે. (૧૪૬)

[ગૃહિણીપદને યોગ્ય સ્ત્રીનાં લક્ષણો નીચેનાં શ્લોકમાં દર્શાવ્યાં છે.]

ગૃહિણીપદયોગ્યતા । ૧૪૭ ॥

સાહાય્યં કુરુતેऽન્યકાર્યકરણે કૃત્વાપિ કાર્યં નિજં ।
શ્રુત્વાપિ પ્રત્વરં નનન્દવચનં બ્રૂતે પ્રશાન્તં વચઃ ॥
યા યાત્રાદિજનૈઃ સદૈક્યમચલં વધ્નાતિ બુદ્ધયોત્તમં ।
સા નૂનં ગૃહિણીપદં સમુચિતં પ્રયોતયત્યુન્નતમ્ ॥

ગૃહિણીપદની યોગ્યતા.

સાવાર્થ—જે સ્ત્રી ઘરની અંદર પોતાને સોંપાયેલું કામકાજ પૂરું કરી
ઉદારતાથી દેરાણી જોડાણીઓને તેમના કામકાજમાં મદદ કરે છે, તેમ જ
નહુદ વગેરે કામ તેને દિન દરેક વચન કહે તો તે સાંતિથી સદન
કરી શીત અને મધુર વચનોથી એવી રીતે પ્રત્યુત્તર પણ કે જે સાંભળતાં
હોર વચન બોલનારને પોતાની મેળે સરમાવું પડે અને તે વચન પાછાં
ખેંચી લેવાની શરૂઆત પડે, વળી જે સ્ત્રી દેરાણી જોડાણીઓમાં કામ નરમ
ગરમ હોય તોપણ પોતાની અકલ અને ક્ષમાપણથી સૌને પોતાને અનુ-
કૂળ બનાવી પોતે તેઓને અનુકૂળ બની પરસ્પરનો સંપ એવી ઉત્તમ રીતે
જાળવી રાખે છે કે તે કામની બદસલાહથી પણ તુટી શકે નહીં, ખરેખર,
તે જ સ્ત્રી ગૃહિણીપદના અધિકારને લાવક બને છે અને તે પદને ઉત્તમ
સ્થિતિમાં લાવી દીધાગે છે. (૧૪૭)

વિવેચન—પૂર્વ શ્લોકના વિશેષ વિવેચનરૂપે આ શ્લોક લખાયો છે.
'ગૃહિણી' સંબંધી સાર્થકતા કરનારી સ્ત્રીમાં ઉદારતા, શાંતિ, પ્રિયવાદિત્વ,
ઐક્યપ્રિયતા તત્ત્વાદિ ગુણો હોવા જનક એ, કારણકે તે ગુણો વિના એક
સ્ત્રી પોતાનું શુદ્ધ બાધી ચકતી નથી અને યોગ્ય રીતે શુદ્ધ બાધ્યા
'ગૃહિણી' પદને લાગ્ય લેખાતી નથી. નહુર સંબંધમાં જે મોદિની

મોડા પેઢી રહીને મેદુનિક જગ્યામાં ધમેશાં સંપન્નરસોદ જગ્યાની રાખવાનું કામે એક પેઢીએ મદદનું કરી શકે છે. અમાબારતમાં એવી સ્ત્રીને ધર્મચા-
રિતે પણ સ્ત્રી છે કારણકે પોતાનો ધર્મ-દર્શન સમજીને વર્તનારી સ્ત્રી એ
જ રીતેજાનું પાલન કરેલાં છે.

સુવચનવા સુવચના મૃદુના મુવર્દના ।

અલચ્છચિન્તા યમુન્વા મનુઃ મય ધર્મચારિણી ॥

અર્થ ૧—જે સ્ત્રી સારા સ્વભાવવાળી, મધુર બોલનારી, દયા આપ-
વનારી, મુખરૂપ દેખાવવાળી, પાતમાં જ ગિન રાખનારી અને પ્રસન્ન
મુખવાળી હોય તેને ધર્મચારિણી માન્યતી. જે ગૃહમાં આવી ગૃહિણીઓનો
નિવાસ હોય તે ગૃહમાં સતત સુખસંપત્તિની વિપુલતા હોય તેમાં શું આ-
શ્ચ છે? આવી સુગૃહિણીઓ જ સંસારની અને ગૃહની શોભારૂપ છે અને
તેથી નિદ્રાનોએ તેની પ્રથંસા કરતાં કહ્યું છે કે ગૃહં નુ ગૃહિણીહીનં કાન્તારાદ-
નિરિવચનં । અર્થાત્ ગૃહિણી વિનાનું ઘર નંગમ કરતાં પણ વિશેષ કષ્ટકારક
છે. કુલદા સ્ત્રી હોય તો તેના વિનાનું ગૃહ ઘર પણ વિશેષ મુખપ્રદ છે. (૧૮૭)

। ઉત્તમ સ્ત્રીઓ ઉત્તમ પ્રકારનાં બાહ્યાલંકારોથી નહિ પરંતુ શીલરૂપ આં-
તર આલંકારોથી શોભે છે તે નીચના શ્લોકમાં દર્શાવવામાં આવે છે. ।

ઉત્તમર્ત્તીણામુત્તમભૂષણાનિ । ૧૮૮ ॥

किं नेत्राञ्जनशोभया शुभतरा यद्यस्ति लज्जा न चे-
त्किं वस्त्रैर्मणिभूषणैः सुरचितैः पूज्ये न चेत्पूज्यधीः ॥
किं रूपेण मनोहरेण वपुषः शीलं न चेत्स्मर्वथा ।
पातिव्रत्यमनुत्तमं हि विदितं स्त्रीणां परं भूषणम् ॥

ભાવાર્થ તથા વિવેચન—બાહ્યાલંકારમાં અતિ પ્રીતિ ધરાવતા
સ્ત્રીવર્ગે આ શ્લોક મળ્યાકે કરી રાખવાયોગ્ય છે. જેવી રીતે સર્વને મરતક
મણિ હોય તે ઘરમાં રાખવાને કોઈ કષ્ટકરું નથી કારણકે તેના
સુખ તેની રીતે બાહ્યાલંકારોથી શોભતી પરંતુ હૃદયના

બંધારણ સ્તોત્ર પ્રમાણેના કાષ્ટ પશુ હજી નથી. જે સ્ત્રીની આંખમાં
 ઘસાવવાથી આંતરૂ વિજીતી રહેતું નથી તે સ્ત્રી પોતાની આંખમાં અંગૂઠા
 આંકીને આંખની શોભાને વધારે તોપણ તે શોભા શા કામની? જે વડીલો
 પ્રત્યે રાખવાની પૂજ્ય શુદ્ધિ એક સ્ત્રીમાં ન હોય તો તેજે પારણ કરેલ
 મુંદર વસ્ત્રો, હીરાના દારો, મોતીની માળાઓ કે સંતાની સંકળોના શા
 કામની? સર્વ મનુષ્યોને મારે માર્કે વરં મૂલ્યનું કહેવું છે, પરંતુ તે સૌથી
 મોટું બૂદ્ધિ જે એક સ્ત્રીમાં ન હોય તો પછી તેના શરીરની મામડીનું બાજી
 સ્વરૂપ શા કામનું? કારણકે સ્વામી સિંતાવના સર્વ પ્રદર્શને બાધ અને
 પિતા સમાન મધુર પતિની આગમાં તત્પર રહેવારૂ જે પતિવ્રત્ય પદ
 છે તે જ સ્ત્રીઓનું ઉત્તમમાં ઉત્તમ બૂદ્ધિ છે. તાત્પર્ય એ છે કે આંખમાં લાગ,
 વડીલો પ્રત્યે પૂજ્ય ભાવ, હીરાંરૂપી ઉત્તમ શુદ્ધિ અને પતિવ્રતપદ એ જ
 સ્ત્રીવર્ગનાં ઉત્તમ આશુભો છે: તે આંતરૂ બૂદ્ધિથી જ સ્ત્રી ખરેખરી
 શોભે છે; તો પછી બાજીબૂદ્ધિની તેને શા જરૂર છે? (૧૪૮)

[વદિબીનાં લક્ષણોનું વિવેચન કર્યા પછી હવે પતિવ્રતા સ્ત્રીને પોતાના પતિ
 પ્રત્યે શાં કર્તવ્ય બજાવવાનાં હોય છે તે વિષે વિસ્તાર સદિત કહેવામાં આવે છે.]
 વિપત્તૌ માહાવ્યમ્ । ૧૪૯ ॥

યદ્યેનિર્મમ ભૂયણૈશ્વ વસનૈર્લજ્જાધુના રક્ષયતે ।
 ગૃહ્યન્તાં સ્વલુ ભૂયણાનિ કૃપયા સ્વામિંસ્તદેમાનિ મોઃ॥
 एवं યા વિપદઃ ક્ષણે નિજપતેર્દને સહાયં મૃશં ।
 યોયા સૈવ પતિવ્રતાપદમલં પ્રાપ્નોતિ શોભાસ્પદમ્॥

વિપત્તિના વખતમાં પતિને સહાય.

ભાવાર્થ—“હે સ્વામિન! આપને આ વખતે વ્યાપાર વગેરેમાં
 ધકો લાગવાથી પૈસાની જરૂર પડી છે, તો જે આ મારા બધા ગુણકારો
 અને સારાં સારાં વસ્ત્રો વેચી તેના ઉપજીલા પૈસાથી લાગ સંચવાતી હોય
 અને પૈસાની તગી દૂર થતી હોય તો મારા ઉપર કૃપા કરીને આપની

જરૂર આમજ પડેલાં આ મારાં આશુભજો! જી, અને મને કૃતાર્થ કરો.”
આવી ઉદારતાથી જે સ્ત્રી વિપત્તિના વખતમાં પોતાના પતિને યતની મદદ
આપે છે તે જ સ્ત્રી પતિવ્રતાપદને સાચક બની તે પદની શોભામાં વધારો
કરે છે. (૧૪૫)

વિવેચન—કાંધા: પરીક્ષા નુ વિષેને પુનિ અર્થાત્-ત્યારે પુરુષ વિષેન
યદ્ જન્ય છે ત્યારે જ તેની સ્ત્રીના મદદની ખરેખરી પરીક્ષા થાય છે. સંપ-
ત્તિના સમયમાં તો સૌ કોઇ સ્ત્રી, મિત્ર કે આત્મ જન પોતાનો પ્રીતિભાવ
દર્શાવે છે, પરંતુ વિપત્તિના સમયમાં, જેવી રીતે ક્ષણ વિનાના વૃક્ષને પશીઓ
ત્યજીને ચાલ્યાં જાય છે તેવી રીતે સૌ કોઇ પોતાની પ્રીતિની દારડીએને
તોડી નાંખે છે. એ વખતે સ્ત્રી પણ તેને મુશીક અને સમજી ન હોય
તો પોતાના પતિ ઉપર કંટાળો દર્શાવે છે. ગરીબાઈના વખતમાં ગૃહકાર્યમાં
કરકસ્ટરથી ચાલવું પડે, વસ્ત્રાભૂષણોની તાણ બોગવવી પડે, પારકી મહેનત
મજૂરી કરીને પણ ચલાવવું પડે અને ખડુ ખારીક સમય આવ્યો હોય તો
સ્ત્રીનાં વસ્ત્રાભૂષણો વેચીને પણ ઉદરનિર્વાહ કરવો પડે; આવું સવળું એક
સ્વાર્થસંપદ સ્ત્રીને ન રહે અને પતિ ઉપર તે કંટાળો દર્શાવે તેમાં કશું
આશ્ચર્ય નથી; પરંતુ ખરેખરી પતિવ્રતા સ્ત્રીનાં લક્ષણો તો કેવળ જૂઠાં જ
હોય છે. તેને મન પોતાનાં વસ્ત્રાભૂષણો છૂટાં પોતાના પતિની લાજઆયર
વધારે પ્રિય હોય છે. પોતાનો સ્વામી ચિંતારહિત થકને પુનઃ ઉદ્ધોગમાં
પ્રવૃત્ત રહે . . . પોતાને ભવિષ્યમાં અનેક નવીન વસ્ત્રાભૂષણો મળશે એવી
ધીરજ જે સ્ત્રીમાં હોય અને પતિનો વિપત્તિનો સમય તે પોતાને પણ
વિપત્તિનો સમય જ છે એવું માનીને જે સ્ત્રી સમયાનુસાર વર્તન રાખે તે
જ ખરેખરી પતિવ્રતા સ્ત્રી લેખાય. સમાધક્ષ ખડું કહે છે કે “ગૃહેસ્થાશ્ર-
મની ખરી કસોટી દુઃખ અને વિપત્તિની વેળાએ નીકળે છે.” (૧૪૬)

સન્માર્ગસંસૂક્ષ્મ । ૧૫૦ ॥

नैते योग्यतरा इमे च कुशला एभिर्वरा मित्रता ।
मार्गोपं न हितावहो नयमयश्चायन्तु पन्था इति ॥

સન્દિગ્ધં સ્વપતિં નિર્દર્શયતિ યા મન્ત્રીવ સત્યં પથં ।
યોયા સૈવ પતિવ્રતાપદમલં પ્રાપ્નોતિ શોભાસ્પદમ્ ॥

પતિને સાચી સલાહ.

ભાવાર્થ—“હે સ્વામિન! અમુક માણસો આપની ખાસે આવે છે પણ તેઓ સાચક નથી, તેમની સાથે મિત્રતા બાંધવી ઉચિત નથી, પણ અમુક અમુક માણસો સાચક ખાનદાન અને સદાચારી છે, તેઓની સાથે મિત્રતા બાંધવી ઉચિત છે. અનીતિ અને દુરાચારનો આ માર્ગ છે, તે માર્ગ એક પગથી ભરવું પણ યોગ્ય નથી; આ માર્ગ ન્યાયસંપન્ન નીતિમય છે, માટે તે માર્ગ ચાલવું એ દિલકર છે.” જે સ્ત્રી શુચ્યવસ્ત્રમાં શુચાઈ ગયેલા વા સંશયમાં પડેલા પોતાના પતિને ઉપર પ્રમાણે એક સત્યવાદી મિત્રની પેઠે હુઆ પ્રકારની સલાહ આપી પતિને શુચ્યવાડો અને સંસાર દૂર કરી આપે છે, તે સ્ત્રી જ પતિવ્રતાપદને પૂરી રીતે હાંપતી શકે છે. (૧૫૦)

વિવેચન—સંસારમાં પતિવ્રતા સ્ત્રીની યોગ્યતા ધણી જ મોટી છે, કારણકે પુરુષનાં સંસારનાં શુભદુઃખનો આધાર બન્યા સ્ત્રી ઉપર જ રહેલો છે. નીતિશાસ્ત્રમાં પતિવ્રતા સ્ત્રીના છ મુખ્ય ગુણો કહેલા છે તેમાંના એક ગુણ કાર્યેષુ સંજ્ઞાનો ખમ્બ છે. સંસારને ભગવાં કાપોમાં પતિને એક મન્ત્રીની પેઠે યોગ્ય સલાહ આપવી તે પણ સ્ત્રીનું મુખ્ય કર્તવ્ય છે. પતિ દલાય બને વશ થઈને દુરાચારી બનેલાની સંગત રાખે અથવાતો અનીતિને માર્ગ ગમન કરે તો તેને તે માર્ગથી દૂર રહેવાની નમ્રતાપૂર્વક સિખામણ આપીને સન્માર્ગનું મુખ્ય દરવું એ કાર્ય પતિના સંસારી સામ્રાજ્યના અંખાત્મ્ય તરીકે નીચે જાળવવાનું છે. મદામારતમાં પણ એક રથને દેવું છે કે ધર્મોચ્ચાસ-કાન્તેષુ માર્ગાં ધ્રુવઃ મહાવિદ્યો અર્થોન્ન, ધર્મ, અર્થ તથા કામના સમયમાં પુરાંને સદાય દરનારી સ્ત્રી છે. કાલી સ્ત્રી પોતાની સલાહ અને સિખામણથી સ્વામીને સુધારી શકે છે અને એ રીતે પોતાના તથા સ્વામીના જીવનને તેજની બનાવી શકે છે.

અનિવન નામના એક રાંડીયાજ અંગેજ દસરાત્રી દર્શાવે આ

સ્થળે પ્રાસંગિક થઈ પડશે. અનિયન પિતાનનાં ભાંજ્યાંવડાંનાં વાતો
 મનારવાનો ધધો હતો હતો અને અત્યંત દુરાચારી હતો, તેવામાં
 એક સારા માળાપની, મુખાને અને બુવાને કુમારિકાને પોતાના
 નસીબના થોગે ફરીને પરણ્યો. અનિયન પોતે જ કાંઈ છે કે "એ
 માળાપ ધર્મનિષ્ઠાવાળાં હતાં. તેમની એ દિકરી ઉપર પરમેશ્વરી
 મારી નજર ગઈ. એ બાઈ અને હું બન્ને બેમાં થયાં ત્યારે અમે
 હાલતમાં હતાં. અમારા બંનેમાંથી કેમકરી પાસે ધરનાં રાચરચીકાં
 થાળી કે ચમચો પણ મળે નહિ! તેવાયુ એ સ્ત્રીનાં ગિલકતમાં
 ડીંગો હતી. એક તો 'ભગ્ના માણસને સ્વર્ગે લવાનો રહેતો'
 'ધર્મનાં આચરણુ' એ નામની હતી જે તેનો બાપ મરતી વે
 આપતો ગયો હતો." આ અને એવી બીજી મારી ચોપડીઓ
 પોતાની સ્ત્રીની હરવખતની ઉમદા મજાદથી અને તેના મળા
 પ્રતાપથી અનિયન પોતાનાં દુરાચરણુમાંથી ધીમે ધીમે દૂર
 તથા મુખના માર્ગ ઉપર ચડ્યો. (૧૫૦)

પત્યુરાતોગચરિકા ૧૨૧ ॥

भोज्यं पथ्यमिदं शरीरसुखदं मन्स्वामि
 नेदं साम्प्रतमस्ति पथ्यमुचितं नातो वि
 एवं या पतिदेहरक्षणविधौ यत्नं विवने
 योया सैव पतिव्रतापदमलं प्राप्नोति ॥

ભાવાર્થ—“આ શરીરમાં-શરીર કે ગરમીના
 ભોજન જ મારા પતિના શરીરને અનુકૂળ થશે છે
 અમુક વસ્તુને ભોજન શરીરને અનુકૂળ આવતું નથી
 એમ કહી પડશે અને તેથી વસ્તુ કીધ
 એક દુરાચારી કહી શકાય

નિત્ય બચવામાં છે તે અને દેહકાળાનુભવ કરીશમ્ભુના નિરનેા જન્મ લા-
નું જ વર્તે છે, તે જ સ્ત્રી પતિવ્રતવ્રતને પ્રમદમાં લાવી શકે છે (૧૧૧)

વિવેચન—વિષ્ણુગ્રંથોએ સત્ય જ નહીં છે જો દેવતાને જાણ
મુક્ત મુક્તિવિદ્યા ન અશાન્ત-શ્રીએને જુદા સિવા પણ પતિ જ પરાય-
વ્ય છે અને તેથી પાતાનું એ નિત્યનું જુદા સિદ્ધિ રહે તે મારે એ
પતિવ્રત શ્રી કમેશાં કાળકાળે રહે તે તેનું કન્યા છે. પતિ નીકેશી
અને ચિરંજીવી રહેશે તે પાતાનું કવિત સાજ કરો એવી રૂપાંતરી પ્ર-
ત્યેક શ્રીએ પતિના કરીને અનુદાન અને પતિ સાથે એનું બાળન પીરસાનું
એણે અમ એક જીવ જાગત હવેર પણ પ્રકાશ નાંખવાની આત્મજ્ઞતા
છે, અંધકારે વનિદંત્રણવિધી એમાં વિચિત્રજનો વપરોમ કર્યો તો તે
વપરથી તેમ જ તેની પૂર્વનાં એ ખોટામાં પથ્થાપથની વિચારજાવાના કન્દો
એક પતિવ્રતા સ્ત્રીના મુખમાં મળ્યા છે તે વપરથી એનું સંસ્થાન થાય છે
શ્રીએએ 'રાંધનું' અને 'ખાનું' ખવાવવું' એના કરતાં કંઈક વિશેષ
જાન મેળવવાની જરૂર છે, પૃથક્ પૃથક્ કાનુએમાં કેવા કેવા પ્રકારનાં
બાળન કરીને પથ્થ હોય છે અને કેવા કેવા અપથ્થ હોય છે તે સંજો
અને પાકવાત્ત સંજોથી સર્વ પ્રકારનું જાન એક શ્રદિષ્ઠીએ ધરાવનું જોઈએ.
રમેશ કરવાનું કામ કુદરતે શ્રીએને જ સોંપેલું છે અને તે કામમાં પણ
માનુર્પની જરૂર પડે છે, કાનુએને અનુદાન-પ્રતિદાન જોત્તન સંજોથી તથા
પાકવાત્ત સંજોથી આવશ્યક જાન નહિ ધરાવતી શ્રીએ કાયા-પાકા રાંધ-
ખાવડે પાતાના તથા પતિ આદિ સ્વજનોના આરોગ્યને કુકસાન પડે/ચાડે
છે તે વિશે વિસ્તારથી લખવાની ક્ષી જરૂર નથી. પતિના દેહના રક્ષણનો
વિધિ પણ તે જ શ્રીએ સમજી શકે કે જોએ જુદી જુદી કાનુએ
સંજોથી, તેને અનુદાન ખોરાક સંજો અને પાકવાત્ત સંજોથી ઉપદા જાન
ધરાવતી હોય અને 'શ્રદિષ્ઠી' નું પદ મેળવ્યા પછી તે જાનતો સ્વજનોને
નિરંતર લાભ આપતી હોય. (૧૧૧)

ધર્મમહાવિની । ૧૫૨ ॥

સ્વામિન્સામ્પ્રતમસ્તિ ધર્મસમયઃ કુર્વે ચ કાર્યન્તિવદં ।

નૈશ્ચિન્ત્યેન વિધીયતામભિમતા ધર્મક્રિયા શ્રેયસે ॥
 एवं या प्रहिणोति योग्यसमये धर्मे पतिं साद्धिया ।
 योषा सैव पतिव्रतापदमलं प्राप्नोति शोभास्पदम् ॥

ધર્મકાર્યમાં પતિને મદદ.

ભાવાર્થ—“હે સ્વામિન! ધર્મક્રિયા કરવાનો સમય થયો છે, યા તો સત્કાર્ય કે પરમાર્થ કરવાનો આ સમય છે માટે ખીજું કાર્ય પડતું મૂકીને પ્રથમ આ કાર્ય કરો; કદાચ ખીજું વ્યાવહારિક કાર્ય મૂકી શકાય તેમ ન હોય અને તે મારાથી બની શકે તેવું હોય તો મને બતાવો, એટલે તે કાર્ય હું કરીશ. આ સમયે તમે નિશ્ચિંતપણે એક કલાક કે તેથી વધારે આત્માના શ્રેયને માટે આવશ્યક ધર્મકાર્ય કરી લો.” એવી રીતે જે સ્ત્રી યોગ્ય વખતે સદ્બુદ્ધિથી પતિને ધર્મકાર્યમાં પ્રેરે છે અને ધર્મની સહાય આપે છે તે જ સ્ત્રી પતિવ્રતા તરીકે પ્રખ્યાતિ મેળવી તે પદને શોભાવી શકે છે. (૧૫૨)

વિવેચન—ચાર પુરુષાર્થમાંનો એક પુરુષાર્થ ‘ધર્મ’ છે. ધર્મસાધનમાં પણ એક પતિવ્રતા સ્ત્રીએ સ્વામીને સહાય આપવી જોઈએ. જે પુરુષાર્થો સાધવાને પુરુષ સ્ત્રીથી અથવાતો સ્ત્રી પુરુષથી સંસારમાં જોડાય છે તે પુરુષાર્થો સાધવામાં કિમયે પરસ્પર સહાય કરવી તે તેમનાં કર્મજ્યો છે. ધર્મકાર્ય તરફ સ્વામીને પ્રેરણા કરવી અને જે કાંઈ અડચણ હોય તે પે- તાથી બનતા પ્રયત્ને દૂર કરીને ધર્મકાર્યમાં સંગરહ કરી આપવી તે પુરુષના સંસારી સોબતી તરીકે એક સ્ત્રીની દરજ્જા છે. મહાભારતમાં એક સ્થળે કહ્યું છે કે નાસ્તિ માર્યામસો લોકે મહાયો ધર્મસંગ્રહ ॥ અર્થાત્ પુરુષને ધર્મસંગ્રહ કરવામાં સ્ત્રી સમાન કોઈ સહાય કરનાર નથી. સ્વામીને ધર્મકાર્ય અચર- વામાં જે કાંઈ પ્રતિકૂળતા હોય તે દૂર કરવાને પોતે અગરહ વેડીને પણ સ્વામીને અનુકૂળતા કરી આપવી એ જ પતિવ્રતા સ્ત્રીનું ખરું કાર્ય છે.

અત્ર સતી ભામતીનું ઉદાહરણ પ્રસંગિક લેખાશે. ભામતી વાય- સ્પતિ મિત્રની પત્ની હતી વાયસ્પતિએ ભામતી સાથે સમ કલાં પત્ની સંસારમાં નાન્ય ઉપર પીકે. વાયસ્પતિનું મુખ કાંઈ શરૂ હતું અને

લામતી તે કાર્ય કરવામાં સ્વામીને સર્વ પ્રકારની સગવડ કરી આપવામાં
 પોતાનો સમય ગાળતી હતી. બાપ્ય લખવામાં વાચસ્પતિ એટલા લીન થઈ
 ગયા હતા કે રાત્રિરિવસ તેમને બીજું કંઈ સૂઝતું જ નહિ. રાત્રિએ જેવું
 ગ્રયનગૃહમાં તે બાપ્ય લખતા અને લામતી લેખનસાહિત્યો પૂરાં પાડતી
 અથવા લેખનમાં કાંઈ પ્રશ્ન ઉપસ્થિત થાય તો સ્વામી સાથે વિવાદ ચલાવી
 પ્રશ્નનું નિરાકરણ કરતી. આ સ્થિતિમાં ધણું વર્ગ વીતી ગયાં; પણ વાચ-
 સ્પતિને લામતી સાથે પોતાનું લગ્ન થયું છે, એ વાત સાંભરી જ નહિ !
 લેખનકાર્યની ધૂનમાં તે લામતીને પોતાના વિદ્યાર્થી મિત્ર સમજતા, અને
 લામતી સ્વામીના શુભ કાર્યમાં દરકત નહિ કરવાને મૌન જ રહીને સ્વામી-
 એવામાં તત્પર રહેતી. આ અવસ્થામાં બંનેનું ચીવન પૂરું થયું. એકવાર
 રાત્રિએ દીવો દીવેલ ખુટવાથી નિસ્તેજ થઈ ગયો અને અંધારૂં થયું એટલે
 વાચસ્પતિ મિથૂની ક્ષમ અટકી અને બાજુએ નજર કરી તો લામતીને
 નિદ્રામાં જોઈ એ વખતે તેમને લામતી સાથેના પોતાના લગ્નનું સ્મરણ
 થયું અને યૌવનકાળ વ્યતીત થયા છતાં પોતાના લેખનકાર્યમાં સગવડ કરી
 આપવાને લામતીએ લગ્નનું સ્મરણ થયું કર્યું નહિ તથા પોતે અગવડો
 વેડા તેટલા માટે તેની પ્રશંસા કરીને વાચસ્પતિએ પોતાની દીકરાનું નામ
 'લામતી' રાખ્યું. (૧૫૨)

વનિચંપવિ ક્ષમાપાતિની । ૧૫૩ ॥

શ્રુત્વા યા કટુકં વચ્ચો નિજપતેનોં તત્ક્ષણે રુપ્યંતિ ॥
 વિજ્ઞાપ્ય પ્રણિપત્ય વા શમયતિ ક્રોધં તદાપિંદ્રુતમ્ ॥
 હૃત્વેવં પ્રકૃતૌ કટુત્વમધમં માધુર્યમુત્પાદયે-
 દ્યોવા સૈવ પતિવ્રતાપદમલં પ્રાપ્નોતિ શોમાસ્યદ

પતિની આકરૂં પ્રતિની સંધે કૃષ્ણ

બાપાર્થ—અચૂક પ્રતિના પતિદેને કે. રુપ્યંતિ એટલે કે

પતિના કટુ વચ્ચેના સામગ્રીને એ કટુ કે. રુપ્યંતિ એટલે કે

તથા પ્રણિપત કરી વિવિધ યુક્તિથી પતિના ક્રોધને તુરંત શાંત કરે છે એટલું જ નહીં પણ ધીમે ધીમે ખુશાલીના વખતમાં પ્રસંગે પ્રસંગે હિતબોધ આપી પતિની પ્રકૃતિમાં રહેલી કડવાશ અને તીક્ષ્ણ પ્રચંડતાને દૂર કરી તેની જગ્યાએ મધુર અને ઇષ્ટ ક્ષમાના તત્ત્વને ઉમેરી પતિની પ્રચંડ પ્રકૃતિને બદલાવી શાંત પ્રકૃતિ બનાવે છે તે સ્ત્રી પતિવ્રતાપદને પરિપૂર્ણ રીતે ખીલવી શકે છે. (૧૫૩)

વિવેચન—પતિ-પત્નીના સ્વભાવો એક બીજાને અનુકૂળ નહિ આવવાથી ત્રાસ અને દુઃખમાં દિવસ ગુજરતાં સેંકડો દમ્પતીઓ આર્થાવર્તમાં અસ્તિત્વ ધરાવતાં હશે. કેળવણીની ખામીને લીધે સ્ત્રીઓ પતિના સ્વભાવને અનુકૂળ રહીને કેવી રીતે વર્તવું એ સમજતી નથી અને તેથી જ સાંસારિક દુઃખોનો જન્મ થાય છે. કેટલાક પતિઓ પણ સારા સ્વભાવની સ્ત્રીઓને રંગડનારા હોય છે ખરા, પરંતુ કુદરતે સ્ત્રીને માથે પતિરૂપ શિર-હત્ર આપ્યું છે તો સ્ત્રીની શરજ છે કે તેણે બનતાંમુઘી સ્વામીના સ્વભાવને અનુકૂળ રહીને પોતાનો સ્વભાવ બદલાવવો અને એ જ રીતે ધીમે ધીમે પતિના આક્રોશ સ્વભાવને સુધારવાનું યત્ન કરવો. શિયન બાપામાં એક એવું કહેવત છે કે “સ્ત્રી પતિને શિક્ષા કરીને તેના ઉપર રાજ્ય ચલાવી શકતી નથી, પરંતુ જો તે ધારે તો પોતાના સ્વભાવવડે પતિ ઉપર રાજ્ય ચલાવી શકે ખરી.” આક્રોશ સ્વભાવના સ્વામીને ધીરજથી, ગરીબાઈથી, પોતાનો વાંક કબૂલ કરવા જેવો દેખાવ કરીને શાન્ત પાડ્યા પછી મધુરા શબ્દોમાં સત્ય વાત કહી સંભળાવી હોય-પોતાનો વાંક ન હોય તો સ્વામીનો કોપ શાંત થાય ત્યારે તેને ખરી વિગત કહી સંભળાવી હોય-તો પતિપત્ની વચ્ચે સ્વભાવની ભિન્નતાથી જ લાંબા ઝગડા જાગે છે તે તુરંત અદસ્ય થયા વિના રહે નહિ. બેન બેન-સને એક સ્થળે કહ્યું છે કે—

“જે સ્ત્રી પોતાના સ્વામીનો ગુસ્સો શાંત થાય ત્યાંમુઘી સામે કિતર આપતી નથી, અથવા જો તે સ્વામી ઉપર કાળુ ધરાવતી હોય તો તે પોતાના કાળુને ખુશી રીતે દર્શાવતી નથી તે જ સ્ત્રી પોતાના સ્વામીને મોઝ મુઝ કરી શકે છે અને પોતાની જાતને પતિને અર્પણ કર્યા છતાં પોતે તેના ઉપર કાળુ ધરાવી શકે છે.” આવી સ્ત્રી પોતાના ધીરા અને ક્ષમાશીલ સ્વભાવવડે

સર્વ દોડુંબિદ ભતોમાં ગ્રિય થઇ પડે છે એટલું જ નહિ પણ તે જ ખરી પતિવ્રતા સ્ત્રી સેવાય છે. મદ્યમારતમાં પણ એક સ્થળે એવું જ કહે છે:—

વરદાગમયિ શોકા યા દદા દુષ્ટન યજુષા ।

સુગમશ્ચમુર્ત્યા મનુર્વા મારી યા પતિવ્રતા ॥

આર્થ—પતિએ દોરે વચન ક્યાં દોષ, તથા કોઈની દૃષ્ટિએ જોયું દોષ, તોપણ તેના પ્રત્યે જે શારી રીતે પ્રસન્નમુખવાળી રહે તે સ્ત્રી પતિ-વ્રતા કહેવાય છે. (૧૫૩)

[આજે સંસારમાં સ્ત્રીઓને બહુ ધા વદાવનાં બોલે જ વહેંચી આપેલા દોષ છે, અને તેથી બહુપાપભરે માટે કમાણી કરવાનું તેમને શોધવામાં આવતું નથી; છતાં રીત અવસ્થાવાળાં કમ્પનીઓના સંસારમાં એ સ્ત્રીઓ કમાણી નહિ કરવા છતાં પતિને કેવી રીતે સદાચનન થવું તે બદલ, તે દેર પળના પ્રશ્નમાં દર્શાવવામાં આવે છે.]

વ્યુદ્ધેષ્યે વ્યયે નિવતત્તમ્ ॥ ૧૫૪ ॥

નોયોગઃ પ્રચુરો ન ચાસ્તિ વિપુલો દ્રવ્યાગમઃ સામ્પ્રતં ।

કાર્યોત્તો ન ગૃહે વ્યયશ્ચ વહુશો નો ભૂષણાદિસ્પૃહા ॥

યૈવં પ્રેક્ષ્ય પતિસ્થિતિં વિતનુતે સ્વાયાનુસારં વ્યયં ।

યોષા સૈવ પતિવ્રતાપદમલં પ્રાપ્નોતિ શોભાસ્યદમ્ ॥

મરીબાકમાં ૩૨૬૩૨.

આર્થ—જે સ્ત્રી જાન આજુબાજુ પડે તેનું ખર્ચ કરવામાં પતિની (પતિવ્રતા) વિચાર કરે છે કે આજુબાજુ જોઈતી બેઠકે તેની સ્થિતિ નથી તેમ જ પેસાલી બેઠકે પણ બેઠકે તેની નથી, એટલે જારા પતિ પેસા: નેમણી નથી ખાતરે છે માટે કમળ બધાં કરે છે અને તેની ચાલના ન નાખતી, તેમ જ પડતું ખર્ચ પણ કરે સમગ્રી રક્ષાવડું, આજે બધામ રાખે છે સ્ત્રી પોતાની પતિની સ્થિતિ જાણીને જાનુનાં ખર્ચ રાખી પતિને ચિન્તાથી રક્ષે છે તે સ્ત્રી પતિ-વ્રતા પદમલ આપેમ રક્ષી દિનીતી અધિકારની કમળ વડે છે. (૧૫૪)

મર્યાદા. • ઠાણેટ લખે છે કે “મારી નાની પ્રિયતામા-તો બહુ ધરકામ કર-
વાને કેપ્પન ખિસાકના મકાનમાં વસના પોણોસો રૂપિયાના પગારથી ચાકરડી
રહીને કાલુ વેતડું કરતી; એ બાગતનો એક પણ સખ્દ બોલ્યા વિના તેણે
મારા હાથમાં પેલા મેં આપેલા અંદી હજોર રૂપીઆની ચેલી એક પાંછ
પણ તેમાંથી ઓછી ક્યાં વિના મારા હાથમાં મેલી.” પોતાના પ્રિયતામની
મરીબાઈને સમજનાર અને તેની ખરા પરસેવાની કમાણીની દીમત સમ-
જનાર એ કુમારિકા જેવી શ્રદ્ધાળુઓ આપોવર્તમાં કેટલી હશે? (૧૫૪.)

[શ્રીના પતિપ્રતિના ધર્મોનું દુઃકમાં સુખન ક્યાં પણ હવે શ્રીમાં બિનપાદિ
બીજા ક્યાં મળે ટોવાની અનિવાર્ય આવશ્યકતા છે તે અંધકાર દર્શાવે છે.]

ગૃહસોખાતંપાદિન્યઃ સ્ત્રિયઃ । ૧૫૫ ॥

મો મો સ્વાગતમદ્ય પાવનમભૂદ્ ગેહાઙ્ગણં વઃ પદૈ-
ર્જાતિં વઃ શુભદર્શનં વહુદિનૈઃ સ્વાસ્થ્યં શરીરેસ્તિ કિમ્ ॥
एवं या कुरुते समादरमलं प्राघूर्णिकानां मुदा ।
दारिद्रेपि हि शोभतेऽधिकतरं गेहं गृहिण्या तया ॥

... કેવી શ્રીઓ ઘરની શોભા વધારે છે ?

ભાગ્યાર્થ—જે શ્રીઓ પોતાને ઘેર આવેલા લાયક ગૃહસ્થ મા મિજ-
માનેતો પ્રથમ વાળીથી સત્કાર કરે છે, કે “તમે બસે પધાર્યો; આપનાં પગ-
લાંથી આજે અમારા ઘરનું આંગણું પવિત્ર થયું; કેમ દમણાં પળે દિવસે પધાર્યો ?
કેટલાએક વખતથી રાહ જોતાં ધણે દિવસે આપનાં દર્શન થયાં; શરીર તો
સ્વાસ્થ્ય છે ? અને સૌ કેટલું રાજપુત્રીમાં છે ?” આવી રીતે વિનય અને
સન્નિતાપૂર્વક પછી માનમરી રીતિથી મિજમાનેતો ચોખ્ખ સત્કાર કરે છે કે જેથી
આવનાર માણસ ધણે જ પ્રસન્ન થાય છે, તેવી કુલીન શ્રીઓવડે મળે તેવી
મરીબાઈના વખતમાં પણ તેમનું ઘર અધિકાધિક શોભે છે. (૧૫૫)

• આ ઠાણેટ Advice to Young Men નામનું અંગ્રેજી પુસ્તક લખ્યું
છે અને તે દરેક જુવાન સી પુરવે પાંચના જેવું છે.

વિવેચન—વિનયવાળી સ્ત્રીઓ હમેશાં ધરના આલ્પપણુપ્રત્યક્ષે આવી છે. પોતાનું ધર ગમે તેવું ગરીબ હોય તથાપિ વિવેકી અને મધુરવાદિની સ્ત્રીઓ ખીન્ન કુટુંબોમાં પોતાના ધરની કીર્તિને વધારનારી થઈ પડે છે. પોતાને ત્યાં આવેલા અતિથિઓ-મેમાનોનો મધુર વાણીથી સત્કાર કરી તેમના ખર્ચર અંતર પૂછવા, તેમના કપર પોતાની નિર્દોષ ચાહના દર્શાવવી અને પોતાના ધરને થોડ્ય મોજનાદિ વસ્તુઓથી તેમનો સત્કાર કરવો, એવા એવા શુભો જે સ્ત્રીઓમાં હોય છે તેઓ પોતાના સારા સ્વભાવવડે પણ લોકોમાં ખ્યાતિ પામે છે અને તેની ગરીબાઈમાં અનેક જનો તેમને સહાય કરવાને પ્રેરાય છે. મુશીલ જનો તરફ સૌ કોઈની લાગણીઓ એવાયા વિના રહેતી નથી. આ જ કારણથી કહ્યું છે કે-ન ગૃહં ગૃહમિત્યાહુર્ગૃહિણી ગૃહમુચ્યતે ॥ અર્થાત-માટી કે પથ્થરથી બાંધેલું ઘર એ કાંઈ ઘર નથી પરંતુ ‘ગૃહિણી’-લાયક સ્ત્રી એ પોતે જ ઘર છે. તાત્પર્ય એ છે કે જે એક પુરૂષને કુલીન ગૃહિણી મળે છે તો તે ગમે તેવો ગરીબ હોય છે છતાં તે કુલીન ગૃહિણીના વિનયોદિ શુભોને લીધે જનસમાજમાં કીર્તિને પામે છે. ગરીબ ઘર પણ એવી ગૃહિણીઓથી દીપી ઉઠે તેમાં શું આશ્ચર્ય છે ? (૧૫૫)

ગૃહશોભાવિનાશિન્યઃ સ્ત્રિયઃ । ૧૦૬ ॥

हा कैतेतिथयो बुभुक्षिततरा गेहे प्रविष्टाश्च मे ।
दृष्टं किं गृहमेव मेऽस्मि किमहं दामी ह्यमीषां नृणाम् ॥
एवं यात्र तिरस्करोति नितरां प्राघूर्णिकानुद्धता ।
द्रव्ये सत्यपि शोभतेऽल्पमपि नो गेहं तया योषिता ॥

કેવી સ્ત્રીઓ ધરની પ્રતિષ્ઠા ગુમાવે છે ?

ભાવાર્થ તથા **વિવેચન**—પૂર્વ શ્લોકમાં ધરની શોભા વધારનારી ગૃહિણીઓના કારણે યતાર્થ પડી અ. કે.કમ. ધરની શોભાનો નાશ કરનારી સ્ત્રી નીવું ચિત્ર આલેખવામાં આવ્યું છે. જેની રીત સુચીત અને મધુરવાદિના નાશકારી ગરીબ ઘર પણ જનસમાજમાં

ક્રીડિતિ પામે છે તેથી દ્વિધા એક થનવાન પર કુચ્છા સ્ત્રીના દુઃખીય સ્વાભા-
વથી અને કુચ્છાથી અપ્રાપ્તિ થાય છે એવી સ્ત્રીઓ પર આવતા સા-
ચા અવસ્થા તથા મિત્રાઓનો પ્રથમ વાણીથી અનાદર કરે છે કે "અરે!
આ મૂખ્યા કુચ્છાથી એવું અતિવિચો-મિત્રાઓના આદરમાં બધા ક્યાં
આવી પાયા ? અમ્મ ! આ મારા ; પરમાં ક્યાં પોતા ? ક્યાં મારા ? પર-
દા છે ? હું ક્યાં એમની દાસી નથી કે એમને રસાય કરી જુલમાં ? એ
પોતાને એવું કાપું તે બધું જ નહિ." આવા અવસ્થા તેમને વિરહાર કરે
છે. એવત છે કે "કુચ્છા સ્ત્રીએ, ગમજો દેશી" અર્થાત્ મારી કુચ્છા
સ્ત્રીઓ પોતાના પર આવતા અતિવિચોનો આવો વિરહાર કરે છે અને તેમને
બોલત નહિ આપવા બેઠવા અર્થનો અનાદર કરે છે, પરન્તુ બીજા બાળ્યમે
તેના જ એવા સ્વભાવનાં જીભ કુચ્છા વાણીએ તેનું કાણી ખાય છે. બધા
એસરમાં સ્વભાવનાં વાણીએ મથે છે, ત્યાં પ્રસંગે અજિને મને છે, તેથી
રીતે કુચ્છા સ્ત્રીઓ સમજતોનો અનાદર કરે છે પરન્તુ કુચ્છાને નેનો આદર
કરીને પોતાના થનનો કુમારે બચ કરતાં પાતું વાળી રહેતી નથી. (૧૫૬)

પ્રતિષ્ઠાવદિત્યઃ કિયઃ ૧ ૧૦૦ ૪

વાचा મિષ્ટતરાપિ નાનૃતલવૈર્મિથ્રાસ્તિ યસ્યાઃ સ્ત્રિયા ।
દૃષ્ટિઃ સ્નેહસુવામૃતાપિ વિદૃક્તા નાસ્ત્યન્યપુંસિ પ્રિયાત્ ॥
ઔદાર્યં વિપુલં હૃદસ્તદપિ નાયોગ્યવ્યપેચ્છાન્વિતં ।
મા નારી ગૃહેણીપદસ્ય તનુતે સત્યાં પ્રતિષ્ઠાં પરામ્ ॥

પ્રતિષ્ઠા વધારનારી સમ્માદીઓ.

આશય—એ સ્ત્રીની વાણી કુચ્છાથી રહિત, અનન્ય સમજ અને
મનુષ્યની દેવ તથા સ્વભાવથી મિત્ર ન દેવ, એવી રીતે એક-
વા અવસ્થા બરીથી દેવ વધુ પોતાના પ્રતિ સિદ્ધાન્ત અને કુચ્છા
વિદ્યાસ્થાવથી અજાણેથી ન દેવ, એનું દાવ વધુ જ કામ અવસ્થા રહિત
એક દેવ તથા તે એવાં અજાણવા પેલા કામવધાવ કામવધાવ

પરિણત થએલું ન હોય, તે જ સ્ત્રી પોતાના કુટુંબની, ઘરની, પાતની અને પોતાની પ્રતિષ્ઠા વધારે છે, અને ગૃહિણીપદને પણ તે જ શોભાવે છે. (૧૫૭)

વિવેચન—કુટુંબની પ્રતિષ્ઠા વધારનારી સ્ત્રીમાં ત્રણ ગુણો ખાસ કરીને અગત્યના છે એવું આ શ્લોકમાં દર્શાવ્યું છે. આ ત્રણ ગુણો મધુર વાણી, સ્નેહયુક્ત દષ્ટિ અને હૃદયની ઉદારતા એ છે: પરન્તુ એ ત્રણ ગુણો એકાન્ત દષ્ટિથી અગત્યના માનવાના નથી. એક સ્ત્રીમાં મધુરવાદિત્વ હોય, પરન્તુ તે સાથે પારકી ખુશામત કરવાના હેતુથી અથવાતો મીઠું મીઠું બોલીને ખીજાને છેતરવાની બુદ્ધિથી અસત્ય બોલવામાં આવે તો તે મધુરવાદિત્વ એક સદ્ગુણ નહિ લેખાતાં દુર્ગુણ લેખાય છે. તેટલા માટે સ્ત્રીઓની વાચા બધે મિષ્ટ હોય પરન્તુ તે અસત્યમિશ્રિત હોવી જોઈએ નહિ. સ્ત્રીની દષ્ટિ હમેશાં આત્મ જનો અથવા સંબંધીઓ અને અતિથિઓ પ્રતિ સ્નેહયુક્ત હોવી જોઈએ અને તે ગુણે કરીને એવી સ્ત્રી ટાંકી તથા વિનયી લેખાય છે: પરન્તુ જે સ્નેહભાવ ખીજાઓ પ્રત્યે દર્શાવવામાં આવે તે નિર્વિકારી હોવો જોઈએ. જે સ્નેહભાવ પતિ પ્રત્યે દર્શાવવામાં આવે તે બાવનો એક આજુ પજુ પરપુરુષ પ્રત્યે દર્શાવવામાં આવવો ન જોઈએ. વડીલોના કટુ વચનો સહન કરી લેવામાં, નોકરચાકરો પાસે દામ કરાવવામાં, દાન જનોને દાન આપવામાં અને એવા બાળક કાર્યોમાં જે એક સ્ત્રી કરે તે હોય તો તેનો તે ગુણ પ્રશંસાને પાત્ર લેખાય છે, પરન્તુ તાત્કાલિક અવ્યવસ્થા પોતાના મન ઉપરાંત ખર્ચ કરવું અથવાતો ગરીબોને: વખત આવી સામત. સમયને અનુસરીને નહિ વગર. એકાન્ત નું ખર્ચ ચા. ૧ નામક તે કંદેર નહિ પણ ઉપકરણો લેખાય છે. આ પ્રમાણે જે ત્રણ ગુણો—તે ગુણો દુર્ગુણનું ન થાય પડે તેવી ટાંકણ સાથે—એક સ્ત્રીમાં હોય તો: તે સ્ત્રી ગૃહિણીના કૌરવ પદ અને નોબતવારી યદ પદે છે. સ્ત્રીઓમાં સાત દેવતા નવન. ૧૪૪ નેવે નવન. ૧૪૫—કુદરતનાં ગુણો. કહેવાય છે:—

અનંતં માતૃત્વં માયા મૃત્યુર્અમરિજોજ્જ્વાલા ।

અમુચ્ચિન્ત્યં નિદ્યન્ત્યં સ્ત્રીનાં દોષાઃ સ્વભાવજાઃ ॥

અર્થ—મૃતુ: છે. ૬૫૫. સ્ત્રીનાં દોષ: કહેવું, મા. ૫. દર્શાવવી, નવન. ૧૪૪.

અતિવ્રાત્તીપણે, અશુચિત્વ અને નિર્દયત્વ; એ સાત દોષો સ્ત્રીઓમાં સ્વભાવથી જ જન્મેલા કહેવાય છે. પરંતુ ઉપર્યુક્ત 'જલ્પ મુખ્ય ગુણો' એ સ્ત્રીમાં હોય છે તો આ સાત દોષ તે ગુણોના પ્રતાપે કરીને જ રચાયા છે. (૧૫૭)
[નહિલી પ્રત્યે સાસુ તથા પતિનો દેવા સાથે દોષો જોવામાં આવે છે અને સંસારચક્ર જતા પછી અરજ્યા વિના સરલગથી બાહે ઠસાવધી બોધ હવે પછીના એ સ્ત્રીઓમાં આપેલા છે.]

વધુ પ્રતિ અમૂલ્યમ્ । ૧૫૮ ॥

યા પુત્રીમિવ મન્યતે સુતવધૂં પ્રેમ્ણાં પ્રમોદાન્વિતા ।
નો નિષ્કારણમેવ કુપ્યતિ ન વા દ્વિષ્ટે ન ચાક્રોશતિ ॥
દત્તે ચોત્તમશિક્ષણં હિતધિયા પ્રાસન્નિકં શાન્તિતઃ ।
સા શ્વશ્રૂપદમર્હતિ સ્વપરયોઃ સૌખ્યં વિધાતું ક્ષમા ॥

વધુ પ્રત્યે સાસુએ કેવી રીતે વર્તવું ?

બાપર્ય—જે સાસુ પોતાના દીકરાની વધુથી દક્ષી જુદાઈ ન રાખતાં પોતાની પુત્રીના પ્રત્યે જેવો પ્રેમ હોય તેવા જ પ્રેમથી તેને જુએ છે અને તેની સાથે સદા પ્રસન્નતાથી વર્તે છે, વગર કારણે તેના ઉપર ઠેપ કે દ્રેષ કરતી નથી, તેમ જ તેને વખતો વખત ટેકતી કે પ્રદાર કરતી નથી, કદાચ વધુની ભૂલ હોય તો પ્રસંગે પ્રસંગે શાંતિ અને ધીરજથી દિતજુદિ-વડે ઉત્તમ શિખામણ આપે છે, તે પછી એવાં વચનોથી કે જે વચનો સામગના મીઠાં લાગે અને અસર કર્યા વગર ખબુ રહે નહીં; આવા ગુણ અને લક્ષણવાળી સ્ત્રી જ સાસુની પદ્ધતિ લાપક બને છે, અને પોતાનું તથા વધુનું દિત સામવનાં વધુ તરફનું માન મેળવી શકે છે. (૧૫૮)

વિવેચન—ગૃહકલ્પદના અનેક પ્રકારોમાં એક પ્રકાર સાસુ અને વધુ વચ્ચેના કલ્પદનો પણ છે. એ કલ્પદમાં કેટલીક વાર સાસુ કારણીજૂત હોય છે તો કેટલીક વાર વધુ કારણીજૂત હોય છે. સાસુને મન વધુ દાસી અથવા ગુલામડી હોય છે અને તેથી તેની પ્રત્યે તિરસ્કારથી વર્તે છે, ત્યારે

વહુ જીવાન હોઇને તથા પિતૃગૃહમાં લાડથી ઉછરેલી હોઇને સાસુનું ઉપરી-
પણું સહન કરતી નથી. આવાં આવાં નિર્હિંસ કારણને લીધે સાસુ અને
વહુ વચ્ચે અહુધા કલહ ઉત્પન્ન થાય છે. જો જન્મેને ઉચિત કેળવણી મળી
હોય છે અને જન્મેમાં પૂર્વોક્ત શ્લોકમાં કહ્યા પ્રમાણેના ગૃહિણીપદને યોગ્ય
ગુણો હોય છે તો આ કલહને કદાપિ જન્મ મળતો નથી. પૂર્વે નવવધૂની
ફરજને વિષે ઘણું કહેવાઈ ગયું છે અને તેમાં સાસુ પ્રત્યેની વહુની ફરજને વિષે
પણ ઉદ્દેશ્ય થઈ ચૂક્યો છે, તેથી આ શ્લોકમાં વહુ પ્રત્યેની સાસુની ફરજનું
વિવેચન આપવામાં આવ્યું છે. પ્રત્યેક સાસુએ સમજી રાખવું જોઈએ કે પોતાને
ત્યાં વહુ તરીકે આવેલી સ્ત્રી તેનાં પિતાને ઘેર તો પુત્રી જ હતી અને તેથી
સાસુ પોતાની પુત્રી પ્રત્યે જેવી રીતે વર્તતી હોય તેવી જ રીતે તેણે પોતાની
પુત્રવધૂ પ્રત્યે પણ વર્તવું જોઈએ. વહુને દાસી સમજીને વારંવાર તેના ઉપર
કોપ કરવો, તેનો દોષ કરવો, દુષકો આપવો એ એક સુઝ સાસુને શોભે
નહિ. સાસુને સંસારના જાંખા અનુભવથી જે શિક્ષણ મળ્યું હોય છે તે
વહુને મળ્યું હોતું નથી તેથી ઘણી જાગતોમાં વહુને હાથે ભૂલો થવાનો સંભવ
હોય છે; પરંતુ તે ભૂલોને માટે વહુ ઉપર ગુસ્સો નહિ કરતાં દિનપ્રવૃત્તિથી તેને
શિખામણ આપવી અને શાન્તિથી તેને તેની ભૂલ જતાવવી એમાં સાસુના ઉચ્ચ
પદનું સાર્થક્ય સમાએતું છે; નહિતો સાસુ પુત્રવધૂ પ્રત્યે જેવા પ્રકારનું
હલકું વર્તન રાખે છે તેવા જ પ્રકારનું નિત્યનુ પુત્રવધૂને પણ મને છે અને
પરંપરાએ એવા કુટુંબમાં સુગૃહિણીઓ ઉત્પન્ન ન થતી નથી.

અત્ર પ્રસંગાનુસાર એક રમુજી દૃષ્ટાન્ત આપવું ઉચિત થઈ પડશે.
એક પ્રાંત વસતી સ્ત્રી પોતાની કંઈક સાસુ પ્રત્યે અત્યંત દુષ્ટતા રીતે વર્તતી
હતી. ઘરના એક કાંઠા અને અંધારાવળા નાગમાં તે પોતાની સાસુને
રાખતી અને ઘરમાં જે કાંઈ એનાં ગુણો અને તે માંડીત. એક સંજામ
ના રાત્રે તેને આરા માટે આપતી. બિચારી કંઈક સાસુ આવી પહોંચ્યા
વતી તેવનુ તે સુતે કુખે નહિ સ્થાપના તે વેસ વળા નાગને સતે
તથી એ જુ સહન કરતા હતા એવમ પ્રાંત વસતાં નાગ. કાંઈ
તમે વધુ જાણે તે વડુ આવી પહોંચ્યા તે નાગને તે પોતાની માંડી

સાસુ પ્રત્યેનું દયાર્થ વર્નન જોને બહુ દુઃખ થયું. પોતાની ભણેને જાનમાં
 લાવવા માટે પુત્રવધૂએ એક કુલિ કરી. જે ખાતિમાં મરણજીમાં પોતાની
 મોટી સાસુને ખાવાનું આપવામાં આવતું હતું તે સપ્તમ મરણજી દેવી નદિ
 દેતાં તેણે એકાં કરવા માંડ્યાં. એક વાર બધાં એમાં મરણજી તેની સા-
 મુના જોવામાં આવ્યાં. એટલે તેણે પુત્રવધૂને એ જોમાં મરણજી દેવી દેવા
 હતું. પુત્રવધૂએ ઉતર આવ્યો: "સાસુ!" તમે તમારા ધારાં સાસુને ખાવાં
 મરણજીમાં એ! "મૃતું" ખાવા આવો છો, તેની રીતે જવારે નહેં પડ્યાં તામિ
 ત્યારે મારે તમને એવાં જ મરણજીમાં ખાવા આવતું નેહ્યોની? તેરલા
 મારે હું એ બધાં મરણજી એકાં કરી રાખું છું કે જેથી બનિયમા તે રાખ
 લાગે!" આ જવાબ સાંભળીને સાસુ તો આશ્ચર્યથી રથંબી મધ્ધ અને સ-
 મજ કે પોતે પોતાની સાસુ તરફ દયાર્થથી વર્ન છે એનું શિદાજ પોતાની
 પુત્રવધૂને મગનું દોવાથી બનિયમાં પોતાને પણ એનું દુઃખ વેલું પડ્યું:
 તે દિવસથી સાસુ પોતાની જદ સાસુ પ્રત્યે માનમરી રીતે વર્નવા લાગી.
 કરેવાનું તદ્દપાં છે કે જેની સાસુ દોષ છે તેવી જ વદુઓ થાય છે
 કારણકે ખદુધા સાસુના ગુણો જ વદુમા દેખાતેજાયો ઉતરે છે. તેટલા માંડે
 પોતાની પુત્રવધૂએને સુસદાજીવતી બનાવવાને પ્રત્યેક સાસુએ તેમની તરફ
 સાઈ વર્નન રાખ્યું નેહ્યો. (૧૫૮)

વર્ત્તી પ્રતિ વત્સુર્માસઃ ૧ ૧૦૦ ॥

दासीयं गृहदास्यकर्म कुरुतां श्वश्र्वेति नालोच्यतां ।
 किन्त्वस्माकमियं वधुः कुलयशःसौख्यप्रदेति स्फुटम् ॥
 एषा स्त्री मम धर्मकार्यकरणे साहाय्यसंपादिनी ।
 सन्तत्युत्तमशिक्षिकेति सततं पत्यापि संचिंत्यताम् ॥

શ્રી પ્રત્યે કેવો ભાવ રાખવો?

ભાવાર્થ તથા વિવેચન—સાસુએ મનમાં એવો ખ્યાલ ન રાખવો કે
 "વદુ તો દાસી છે, ધરમાં બધે દાસીનું કામ કરે" કિન્તુ એવો ખ્યાલ રાખવો

નોંધએ કે “એ તો મારા કુળનો યશ અને મુખ વધારનારી, ભાવવ્યક્ત
 સંતતિને ઉત્તમ શિક્ષણ આપી ઉન્નત જનાવનારી કુલવધૂ છે.” તેમ જ
 પતિએ પણ એમ જ માનવું નોંધએ કે “મારી કનતા એ દરેક પ્રસંગમાં
 મને સહાય કરનારી, મુખમાં વધારો કરનારી, સંતતિને ઉચ્ચ સંસ્કારોનો
 વારસો આપી તેમનું સહભાગ્ય ખીલવનારી સહધર્મિણી-સહચારિણી એ
 સત્નારી છે.” આ પ્રમાણે જે ઘરમાં ગૃહિણી પ્રત્યે યોગ્ય માનની દૃષ્ટિથી જો-
 વામાં આવે ત્યાં હમેશાં મુખ અને સંપત્તિનો જ નિવાસ હોય છે. મનુએ
 કહ્યું છે કે યત્ર નાર્યસ્તુ પૂજ્યન્તે સ્મન્તે તત્ર દેવતાઃ અર્થાત્ જ્યાં સ્ત્રીઓની પૂજા
 થાય છે-તેઓ પ્રતિ યોગ્ય માનની દૃષ્ટિથી જોવામાં આવે છે ત્યાં હમેશાં
 દેવતાઓનો નિવાસ હોય છે. કહેવાનું તાત્પર્ય એ છે કે સ્ત્રીરૂપ કુળવધૂની
 યોગ્ય માન જળવાય ત્યાં દેવોને પણ નિવાસ કરતાં આનંદ થાય છે અને
 તેથી ઉત્તરું જ્યાં કલહ થયાં કરે છે ત્યાંથી સંપત્તિ પોતાની મેળે ચાલી
 જાય છે. શેખસાદીએ પોતાના ‘મુલીસ્તાન’ માં ખરું જ કહ્યું છે કે “જે
 ઘરમાંથી સ્ત્રીનો કલહયુક્ત મોટો ઘાટો સંભળાય છે તે ઘરને માટે મુખના
 કરવાના હમેશાં ખંધ જ હોય છે.” (૧૫૪)

તૃતીય પરિચ્છેદ.

વિધવાઓનું કર્તવ્ય.

[હિન્દુઓ ધણી બાળ અને યુવતી સ્ત્રીઓ વિધવા અને જે અને સધવા સ્ત્રીઓ
 કરતાં વિધવા સ્ત્રીઓના ધર્મો તથા કર્તવ્ય કેવળ નિરાળા પ્રકારનાં જ હોઈને આ
 પરિચ્છેદમાં અંશકારે તત્સંબંધે વિવેચન કર્યું છે.]

વિધવાતાં કર્તવ્યમ્ । ૧૬૦ ॥

वैधव्यं स्वकठोरकर्मवशतो यद्याप्तमार्यस्त्रिया ।
 निर्वाहं सुसतीपवित्रचरितान्यालोच्य सत्प्रज्ञया ॥

વૈરાગ્યાન્વિતશીલમેવ પરમં તસ્યા મતં ભૂષણં ।
યાવજ્જીવમ્સ્વણ્ડિતં હિતકરં ધાર્યં ન ચાન્યત્તતઃ ॥

વિધવાઓનું કર્તવ્ય :

ભાવાર્થ—દશમિત કોઈ આવી સ્ત્રીને પોતાના કમનસીબના યોગે
હરીને વિધવાવસ્થા પ્રાપ્ત થાય તો તે અવસ્થાને પવિત્ર સતી સ્ત્રીઓનાં
શ્રુતિરિતોનું શ્રવણ મનન હરીને સહભાવપૂર્વક વ્યતીત કરવી. વૈરાગ્યવૃત્તિની
સાથે બ્રહ્મચર્ય પાળીને રહેવું એ વિધવા સ્ત્રીઓનું પરમ ભૂષણ છે અને એ
‘ક્ષિતમ’ ભૂષણને તેઓએ રાત્રિદિવસ અખંડપણે જીવનપર્યંત પોતાના શરીર
ઉપર ધારણ કરી રાખવું. (૧૬૦)

વિવેચન—પૂર્વસંચિત કોઈ અશુભ કર્મના ઉદ્ભવે હરીને સ્ત્રીઓને
તરજીવાવસ્થામાં વૈધવ્ય પ્રાપ્ત થાય છે. પ્રોત્સાહવસ્થામાં સ્ત્રીઓને વૈધવ્ય પ્રાપ્ત
થતાં જે કોઈ મનોદુઃખ થાય છે તે કરતાં સંકટોગ્રાસુ વધારે દુઃખ તરજી-
વાવસ્થામાં એ સ્થિતિમાં આવી પડવાથી થાય છે અને તેનાં કારણો સ્પષ્ટ જે
છે. તારણથી ઉગતી જીર્ણિઓમાં અને સંસારમાં લગ્નચાવનારાં અનેક આ-
ર્તસ્ત્રીની વચમાં રહીને પોતાના શીલને ધાર ન પડવા દેવે એ અત્યંત
કિષ્કંધ મનાય છે. આ કિષ્કંધ મનાતી અવસ્થા વિધવા સ્ત્રીઓએ ધણી જ
સાવધાનતાથી માળતી જોઈએ. પોતાને પ્રાપ્ત થએલી સ્થિતિ ઉપર હમેશાં
સાદણા રહીને સંતાપનહિ કરતાં જીવન્ય કુલન્ય ન કોંપિ વાતા । સ્વર્ક્મ-
સૂત્રવલિનો દિ લોકઃ ॥ અર્થાત્—આપણા ઉપર કોઈ સુખ કે દુઃખ લાગીને
નાખતું નથી, પરંતુ પોતાનાં પૂર્વકૃત સારાં નરસાં કર્મોનું જ એ પરિણામ
છે. એમ માનીને સંતોષપૂર્વક વૈરાગ્યમય જીવન ગાત્રત્રામાં ચિત્તને લંગાડી
રાખવું જોઈએ. પોતા કરતાં સુખી દેખાતી સૌભાગ્યવતી સ્ત્રીઓને જોઈને
તેમનાં સુખની કમના હરીને પોતાને દુઃખી માની ચિત્તને હમેશાં સંતમ
રાખવાથી ‘આર્તધ્યાન’ રૂપી નવું પાનેક બંધાય છે. તેને બદલે ચક્રત્વરઃ
સ્વિવર્તન્તે કુમાનિ ચ હ્યનિ ચ—અર્થાત્ સુખ અને દુઃખ ચક્રની નેડે દુઃખ
દરે છે એવું માનીને વર્તમાન જીવનથી હમેશાં સંતોષ માનતાં રીખવું. વૈરાગ્ય

ગિતવૃત્તિને પૂર્વે યદ્ય ગએલી સતી સ્ત્રીઓનાં સુચરિત્રાના સ્મરણમાં પોતાની રાખવી, કે તેથી દુઃખ સહન કરવાનું હૃદયને બળ પ્રાપ્ત થાય. પૂર્વે સતી સ્ત્રીઓએ પોતાને શિરે પહેલાં દુઃખો કેવી રીતે સહન કર્યા હતાં અને શીલ ઉપર દૃષ્ટો થતી વખતે પણ તેઓએ કેવી હિંમત અને બહાદુરીથી પોતાના એ પરમ ભૂપણનું રક્ષણ કર્યું હતું એનું સ્મરણ કરવાથી હૃદયમાં નિરાશા પ્રવર્તતી અટકે છે. શીલ એ સર્વ કોઇનું પરમ ભૂણ છે, છતાં પણ વિધવાઓએ તો અખંડ અહ્યયરૂપી ભૂણ ધારણ કરી રાખવું જોઈએ. આ શ્લોકમાં શીલમ્ રાખ્દની પૂર્વે વૈરાગ્યાન્વિત એવું સામાસિક વિશેષ મહત્વામાં આવેલું છે. “વૈરાગ્ય” ધારણ કરવું એ મનનો વ્યાપાર છે અને એ વૈરાગ્યથી વુદ્ધ એવું શીલરૂપી ભૂણ ધારણ કરી રાખવાના ઉપદેશમાં એવું અંતઃમુચન રહેલું છે કે વિધવા સ્ત્રીઓએ મનથી પણ શીલને દૃષ્ટિ થવા દેવું નહિ, કારણકે મનના વૈરાગ્ય વિના અપદ્ધર્તિતા કે ખીમ કોઈ બનથી નહીં જાણ શીલનું તરફણ કરી રાખવામાં આવે તોય મનસિક વ્યભિચારનું નવત પાતક તો જાગે છે જ અને તેથી વિધવાધર્મનું અંતન થાય છે. એનું પણ એવો જ અભિપ્રાય દર્શાવે છે:—

પતિં યા નામિચરતિ મતોવાગ્દેહમંયતા ।

સા મનુલોકમામોતિ મદ્ધિઃ માધ્વીતિ ચોઽયતે ॥

અર્થાત્—જે સ્ત્રી મન, વાણી અને દેહને પોતાને વશ રાખી વ્યભિચાર કરતી નથી, તે આ જન્મમાં તથા જન્મોત્તરમાં પતિનું સુખ પ્રાપ્ત કરે છે અને સન્નવતોમાં તે ‘સાધ્વી’ કહેવાય છે. (૧૨૦)

[મનસિક તેમ જ શારીરિક શીલના રક્ષણને અર્થે વિધવા સ્ત્રીઓએ કેવા બાધાચારપૂર્વક વર્તવું જોઈએ તે નીચેના શ્લોકમાં દર્શાવાય છે.]

વિધવાતાં વ્રાણચારઃ । ૧૬૧ ॥

તસાહ્નગ્નસમઃ સ્ત્રિયાઃ પતિમૃતૌ શૃંગ્ગરભારોચ્છિલ-

સ્ત્યાગ્યઃ કામકથાપિકાઢકનમાશીલં શુભં ગચ્છિતુમા ।

દુઃખજ્ઞો વ્રતમજ્ઞકોન્નિ નિતરાં તિષ્ઠેચ દૂર તતો ।

હેયં સુદમતરાગુકં ચ નિયતં ભોગ્યં વિકારોદિતમ્ ॥

વિધવાઓએ દેવો આચાર શખવો ?

બાપાર્થ—અંબલ, મંબલ, તિલક, ટાંચલ, ગિરેપન અલંકાર અને વસ્ત્રપટલ વગેરે સપત્તા સ્ત્રીઓના મુંગાર છે, પણ વિધવા સ્ત્રીઓએ તો પતિના મરણ પછી તે મુંગારને તમ અંગારા સમાન મજુરા જોઈએ. તેમને તો પવિત્ર શીશુ એ જ મુંગાર છે. તેનું રક્તજી હરવાને દામોદીપક દરેક પ્રસંગ અને હથા હંદક સમાન જ તેઓએ મજુરા જોઈએ. દુઃખ માણુમાનો સંગ અનેક હરનાર અને જન માંગનાર દોવાથી તેના સંગથી તેમને દુઃખે દુઃખે રહેવું જ હયિત છે, તેમ જ દરેક બાળનમાં સાત્તાથી વર્તી, પોતાકે પાંચ સાદો અને મર્થાદિન શખવો, બોગલ પણ વિકાર હરનાર રાગસી તાંમશી નહિ પણ સાત્તિક ભેતું જોઈએ. (૧૧૧)

વિવેચન—સામાન્યવતી સ્ત્રીઓના શરીરના બાજુ મુંગારો કે જે પતિના જીવનને લીધે જ 'મુંગાર' ગણાય છે તે પતિના મરણ પછી અસાંભાગ્યવતી સ્ત્રીઓને મન 'અંગાર' એટલે અમિના સરખા લાગવા જોઈએ. મનઘન કે વિધવા સ્ત્રીઓએ એવા મુંગારોને અગિરપ મણીને તેને ધારણ કરવા જોઈએ નહિ. જેની રીતે રંગિએ નનમંડળમાં અનેક તાગઓ મગધો રજા દોર છે, પરંતુ જે એક ચંદ્ર દોતો નથી તો રત્નિ સોમતી નથી અને તેથી 'અંધારી' રાત્રિ ગણાય છે, તેની રીતે એક પતિરૂપ મુખ્ય ભૂખું મરણ પામતાં એક સ્ત્રી ગમે તેવા અલંકારથી શરીરને સોજાવે તોપણ તેનું શરીર સોમનું નથી. આ કારણથી એવી સ્ત્રીઓએ શારીરિક શુદ્ધ અલંકારોને ત્યાગીને શીતરૂપ પરમ અલંકારને ધારણ કરવો જોઈએ. તેવી જ રીતે દામોદીપક દયાઓ કે પ્રસંગોના પણ ત્યાગ કરવો જોઈએ કારણકે તેથી માનસિક આવેગથી શીત અંકુશ થવા પામે છે. યજ્ઞ વિધવાધર્મ યથાસ્થિતપત્રે પાળવો એ વિકટ દર્શ દોવાથી દુર્જનોની સાથે જરા પણ પરિચય શખવો નહિ. કારણકે તેથી દુર્જનોની દુર્જતાના પાસં લાગે છે એટલું જ નહિ પણ લોકોમાં અપદ્ધીત થાય છે. વિકારને ઉત્પન્ન કરે તેવાં તમોગુણયુક્ત અને રજોગુણયુક્ત બોગલનો પણ વિધવાઓએ ત્યાગ કરવો જોઈએ.

વિધવાઓએ બાલ્યાચાર પાળવાની જરૂર છે તેનું કારણ એ છે કે એ બાલ્યાચાર અખંડિતપણે પાળવાથી તેઓની ચિત્તવૃત્તિને કુચ્ચાપારમાં બેસાવાનો અવકાશ મળતો નથી, તેમ જ એ રીતે કાંઈક તપ સેવાતો હોવાથી શ્રદ્ધિ થોડો આકર્ષિક આવેગ તેમના ચિત્તને મલિન બનાવતો નથી. વિધવા સ્ત્રીઓએ એ પ્રમાણે વર્તવું એ તેમનો ધર્મ છે ખરો, પરંતુ તેમના ઉપર કેટલીક વાર બળાત્કાર ગુજરવામાં આવે છે તે ઉચિત નથી. કોઈ તો વિધવાઓના કેશ મુંડાની નાંખે છે, તો કોઈ તેમને દિવસોના દિવસ મુઠી બૂખી અથવા મુદ્દમ આહાર ઉપર રાખે છે, કોઈ વિધવાઓને ભોંયે કાંઈ પણ પાથર્યા વિના મુવાડી રાખે છે અને એ રીતે બળાત્કારે તેમની પાસે તપ કરાવે છે. વિધવાઓને અત્યંત શારીરિક કષ્ટ આપવું એ તો હવતા મનુષ્ય પ્રત્યે નિર્દયતા-ક્રૂરતા વાપર્યા બદલ પ્રથમ વ્રતના ભંગરૂપ જ લેખાય. (૧૧૧)

સમયનિર્વહનમ્ । ૧૬૨ ॥

सद्भावे किल सन्ततेः समुचितं तद्रक्षणं सर्वथा ।
नो चेत्स्थित्युचितं विधायनिलये कृत्यं निजं सादरम् ॥
त्यक्तवान्यां विक्रयां निवृत्तिसमये विद्यार्जनं वाचनं ।
शास्त्रस्य श्रवणं विचिन्तनमयो धर्मस्य कार्यं पुनः ॥

વિધવાઓએ સમય કેવી રીતે ગાળવો ?

ભાવાર્થ તથા વિવેચન—વિધવા સ્ત્રીઓએ જો પોતાને કાંઈ સંતતિ હોય તો ગૃહકાર્યની સાથે તે સંતતિનું સર્વ પ્રકારે રક્ષણ કરવું અને તેમની ભવિષ્યની જાંદગી સુધરે તેવી રીતે યોગ્ય શિક્ષણ આપવાની સાથે દુર્વ્યસનથી તદ્દન દૂર રહે તેની કાળજી રાખવી. ખાસ કરીને વિધવા સ્ત્રીઓએ સંતાનોને કોથરવામાં બહુ કાળજી રાખવાની જરૂર છે. ઘણી વાર વિધવાઓનાં સંતાનો નાનપણમાં પિતા અથવા અન્ય કોઈ વડીલ પુરુષના અંકુશ વિના કેટ્ટૂબદ્ધ અને દુર્ગુણી બની જાય છે. સંતાનો પ્રત્યે માતાને સ્વભાવ અત્યંત માયાળુ હોય છે તેથી તે માયાળુતાને ગેરજામ લેઈને

નવાનો “સંકીર્ણતા યાદગદા” બની જતા જોવામાં આવે છે, તેથી સંતા-
નેને હેરંવામાં વિધવાઓએ વિશેષ સહ આપવાની જરૂર છે. જે કદાચ
સંતતિ ન હોય તો પોતાના કુટુંબની સ્થિતિને અનુસાર ઘરમાં પોતાને
હરવાનું શુદ્ધકાર્ય કાળજીપૂર્વક રિવેક્ટી પૂરું કરી પરવામાં પછી એક ફાજી
પણ આવેલે કે વિકલાંગ ન ગુમાવતાં તે નિરુત્તિના સમયમાં જે કોઈ
જાગ્યા, આશ્રમ કે તેરી કોઈ સંસ્થા હોય તો તેમાં, નહિતો કોઈ મજૂરી
શ્રી પાસે નેનિક અને ધાર્મિક શિક્ષણ મેળવવું; અંગર વાંચતાં આવડતું
હોય તો સારાં સારાં સનીઓનાં ચરિત્રો કે તેમાં જ ઉત્તમ પુસ્તકો વાંચવાં
અને ખીજી શ્રીઓને સંભળાવવાં અથવા ધર્મશાસ્ત્ર સંભળાવનારનો યોગ
હોય તો ધર્મસ્થાનકોમાં યાજ્ઞચરણ કરવું અથવા ધર્મચિંતન વગેરે સદનુશાસન
કરવું, પણ આડી અવગળી નિરર્થક વાતોમાં વ્યર્થ સમય ગુમાવવો નહિ.
દેહલીક એકલી-અદુશી વિધવાઓ કે જેમને દેશી સંતતિ હોતી નથી તથા
પતિગેવામાં સમય ગાળવાનો હોતો નથી તેઓને નિરુત્તિનો સમય અહીં મળે
છે અને એ સમયનો અગત્યને લીધે ખજે ભાગે દુશ્પરોગ થાય છે. એવો
દુશ્પરોગ ન કરવાનો બોધ આપવાને જ તેરી શ્રીઓને મારે સ્વપ્નવાળ્યાં વિકલાંગ
નિરુત્તિમય એવા નિર્ધનમૂલક સન્દેહ પ્રયત્નરને કુઆરવા પડ્યા છે. (૧૧૨)

પ્રોત્કલિષ્ઠાયાઃ કર્તવ્યમ્ । ૧૧૩ ॥

ગમ્યન્ને નિજગિષ્ણે સ્વચરિતે લોકપ્રતીતિં ગતે ।
લઘ્વાજ્ઞાં કુલનાયકસ્ય વિધવા કુર્યાત્પરાર્થે મનઃ ॥
સ્ત્રીવર્ગસ્ય ભવેદયોગ્ગતિર્યથા શ્રાન્ત્યજ્ઞતે નદયતઃ ।
સ્વશ્રેયોપિ ભવેત્તથાનવરતં યત્નં વિદધ્યાત્ પુનઃ ॥

પ્રોત્કલિષ્ઠાયાં વિધવાનું કર્તવ્ય.

આપાર્ય—પોને હોય સિદ્ધિ મેળવ્યા પછી તે સિદ્ધાનુને લાભ
ખીજી શ્રીઓને આપવો અથવા સામાજિક અને ધાર્મિક સેવા નાખરી એ
વિશિષ્ટનું ઉત્તમ પ્રયોજન છે. આ સિદ્ધિ પ્રાપ્ત થશે કુટુંબના અધિપતિની

સંભતિ મેળવીને વિધવા સ્ત્રીએ સામાજિક કે ધાર્મિક સેવા તરફ પ્રયાણ કરવું જોઈએ, એટલે કે પોતાના શિક્ષણનો લાભ અન્ય અમણુ સ્ત્રીઓને એવી રીતે આપવો જોઈએ કે જ્યાં તેમના વહેમો અને અજ્ઞાન નષ્ટ થાય અને પોતાનું પણ શ્રેય થાય. તેનો પ્રયત્ન તેઓએ હમેશાં માટે કરવો જોઈએ. (૧૦૩)

વિવેચન—પૂર્વે તૃતીય અવસ્થાના ધર્મનું સંક્ષિપ્ત કથન કરવામાં આવ્યું છે તે ઉપરથી જણાશે કે તૃતીય અવસ્થા એ પ્રૌઢ અવસ્થા કહેવામાં અને એ અવસ્થાનું મુખ્ય કર્તવ્ય પરાર્થસાધન કરવાનું છે, એટલે કે પોતાના જ્ઞાન તથા અનુભવનો જ્ઞાનજોડો લાભ આપવો એ રીતે પરોપકાર કરવો એ જ તે અવસ્થાનો પ્રમુખ ધર્મ છે. પ્રૌઢાવસ્થાને પામેલી સ્ત્રીઓને પણ તે જ ધર્મ છે, અને તે એ અવસ્થામાં હિંસ્ય પ્રાપ્ત થાય તો તે સ્ત્રીએ તે અવસ્થામાંથી પોતાના પતિના પ્રૌઢાવસ્થા પ્રાપ્ત થાય તે સુધી તે અવસ્થામાં રહેવાની જોઈએ અને તેમના જાણણી બાળકોના જાણના તરફ જરૂર પડતી તથા એ અવસ્થામાં જે નિવૃત્તિ માટે તે સ્ત્રીએ જોઈએ તે જોઈએ તે અવસ્થામાં રહેવાની જોઈએ.

તેમના પતિના અવસ્થામાંથી પોતાના પતિના પ્રૌઢાવસ્થા પ્રાપ્ત થાય તે સુધી તે અવસ્થામાં રહેવાની જોઈએ અને તેમના જાણણી બાળકોના જાણના તરફ જરૂર પડતી તથા એ અવસ્થામાં જે નિવૃત્તિ માટે તે સ્ત્રીએ જોઈએ તે જોઈએ તે અવસ્થામાં રહેવાની જોઈએ.

તેમના પતિના અવસ્થામાંથી પોતાના પતિના પ્રૌઢાવસ્થા પ્રાપ્ત થાય તે સુધી તે અવસ્થામાં રહેવાની જોઈએ અને તેમના જાણણી બાળકોના જાણના તરફ જરૂર પડતી તથા એ અવસ્થામાં જે નિવૃત્તિ માટે તે સ્ત્રીએ જોઈએ તે જોઈએ તે અવસ્થામાં રહેવાની જોઈએ.

તેમના પતિના અવસ્થામાંથી પોતાના પતિના પ્રૌઢાવસ્થા પ્રાપ્ત થાય તે સુધી તે અવસ્થામાં રહેવાની જોઈએ અને તેમના જાણણી બાળકોના જાણના તરફ જરૂર પડતી તથા એ અવસ્થામાં જે નિવૃત્તિ માટે તે સ્ત્રીએ જોઈએ તે જોઈએ તે અવસ્થામાં રહેવાની જોઈએ.

પણી એ પુણ્ય કાર્યનો આરંભ કરે તો એવા મૂલનપરથી બોધિત થાય છે કે પ્રત્યેક સ્ત્રીએ પ્રત્યેક અવસ્થામાં કેવળ સ્વતંત્ર રહેવાનો વિચાર પશુ કરવો નહિ. મનુએ કહ્યું છે કે—

વિતા રક્ષાનિ કૌમાંઃ મતાં રક્ષાનિ વૌવર્તે ।

રક્ષાનિ સ્વચિરે પુત્રા ન સ્ત્રી સ્થાનંપ્રમર્શનિ ॥

અર્થાત્—ત્રીનું આગવળામાં પિતા, યુવાવસ્થામાં પતિ અને યૌવનમાં પુત્રો રક્ષણ કરે છે, કેમકે તે સ્વતંત્રતાને યોગ્ય નથી. આજ્ઞાકાં 'સેવાસદન,' 'વનિનાવિશ્રામ' હતાદિ સંસ્થાઓ નીકળી છે તે સંસ્થાઓ ગિરિયા તેમ જ સધવા સ્ત્રીઓના હાથથી ચાલે છે અને તેમાં હિંદી અર્થે કરનાર સ્ત્રીઓ પોતાની જાહેરાત દિત કરી રીતે થાય તેવો માર્ગ જીજ્ઞાસુ સ્ત્રીઓને અતાવવા માટે આદર્શ છે. આવી સંસ્થાઓમાં કાર્યપદ્ધતિનું શિશુ પામ્યા પછી સ્ત્રી જીજ્ઞાસુ સંસ્થાઓ કાઢી અથવા તો તેની જ સંસ્થાઓમાં રહીને સ્ત્રીઓને કપડોથી કપડોમાં જીવન માળખું તે આધુનિક પરિપક્વતા એકાદ જાણી વિધવાઓને માટે સલાહભરેલું છે.

પરિપક્વતા જ પોતાનું જીવન બચીત કરવા માટે દેવી અધોરક્ષામિનીનું ચરિત્ર સુપ્રસિદ્ધ છે. આ સ્ત્રી કેવળ અમલ સ્થિતિમાં પરચીને પતિને ચેર આવી હતી, પરંતુ પતિના આગ્રહથી અને પોતાની ખાતરી તે યોગ્ય વખતમાં પતિ પાસે વાંચનાં લખતાં શીખી હતી. તેના પતિ પ્રેમસંચયે આંખો પુરમાં એક મોટો સરકારી ઓફિસર હતા, છતાં પણ કામિની બહુ જ સાદી રહેતી. તેને પોતાનાં સરીરપર અધિકારો ધારણ કરવાનું જીજ્ઞાસુ ગમતું નહિ. આથી સ્ત્રીઓની જાહેર સમાજોમાં તેને બિચકુલ આદર મળતો નહિ તો તે તદ્દન સંકેદ સાદાં વસ્ત્રો જ પહેરતી. ગામમાં કોઈ પણ ગરીબ કુટુંબમાં કોઈ માંદું દોષ અને તેની માવજત કરનાર કોઈ ન દોષ તો પોતે જાને તેની સેવા સુચીત કરવા માટે અર્ધી રાત્રે પણ ઉઠીને જતી. પોતાની ધર તે ૨૦-૨૫ અનાથ બાળકોને હમેશાં રાખતી અને તેમનું પોષણ કરીને તેમને બચાવતી. ત્યારબાદ કન્યાઓને કેળવણી આપવાને તેણે એક શાળા કાઢી, પરંતુ પોતે જુદાં જુદાં સારા અભ્યાસ નહિ કર્યો દેવાથી મોટા

જન્મ્યાસમાં ખસેલ ન પડે અને અન્મ્યાસ થઈ રહ્યા પછી સત્કાર્ય, સમાજ-
ત્વ અને ધર્મગેવા બળવવાની તેની રૂચિ થાય તો તેમાં અંતરાય ન પડે
તેની રીતે તેની પ્રત્યે વર્તવું એ કુટુંબીઓની ખાતર હરજ છે. (૧૯૪)

વિવેચન—વિધવા સ્ત્રીઓ પાસે તેના વિધવા તરીકેના ધર્મો પગા-
વવામાં બંધાત્કાર કરવો ન જોઈએ એ વિષે પૂર્વે કહેવાઈ ગયું છે. અત્ર
એ જ આશયનો ઉપદેશ ત્રયદોરે વિધવા સ્ત્રીનાં આત્મજનોને આપ્યો છે.
વૈધવ્યનું મોટું દુઃખ પોતાને શિરે પડવાથી કેવળ લાચાર બની ગએલી
વિધવા પ્રત્યે પ્રત્યેક કુટુંબી જને માયાજુતાથી વર્તવું જોઈએ. તેનાં વડી-
લોએ પોતાના પુત્રની વધતે પુત્ર મરણ પામ્યાં પછી પુત્રતુલ્ય ગણીને
મૂળ પુત્રના સમારકરૂપ સમજવી જોઈએ અને તે વિશુદ્ધ ચરિત્રવાળી સ્ત્રીને
એક સાધ્વીરૂપ લેખી તેનો યોગ્ય સત્કાર કરવો જોઈએ. આ પ્રમાણે નહિ
વર્તતાં જોયો વિધવાએને ‘અભાગણી’ ‘પોતાના પતિનો છાવ સેનારી’
અને એવાં જ બીજાં વિશેષણો લગાડે છે તેઓ ‘મોટું પાતક કરે છે.
નિરાધાર અને લાચાર થઈ પડેલાં પશુઓને ‘અથવાતો માતાપિતા મરણ
પામવાથી અનાથ થઈ પડેલાં બાળકોને જોઈ પ્રત્યેક મનુષ્યને દયા આબ્યા-
વિના રહેતી નથી, તેવી જ રીતે પતિ મરણ પામવાથી જેનું ઇલેમોકનું
સર્વસ્વ હાદાઈ ગયું છે તેવી વિધવાની સ્થિતિ જોઈને દયા જને ન આવે
તેનામાં મનુષ્યત્વ નથી એમ જ દેવી શકાય. વિધવાઓના ધર્મમાં પૂર્વે કહે-
વાઈ ગયું છે કે દરદોષ સાફ કાર્ય પણ વિધવા સ્ત્રીએ કુટુંબના વડીલ
પુરૂષની સંમતિ મેળવીને કરવું અને અત્ર કુટુંબનાં સ્વજનોને એવો બોધ
આપવામાં આવ્યો છે કે તેઓએ વિધવાએને વિદાબ્યાસ કરવામાં કે
બીજાં સારાં કાર્યો કરવામાં અંતરાયબદ્ધ થવું નહિ. વિધવા સ્ત્રીઓએ પો-
તાની લાચાર સ્થિતિ થઈ પડવાથી સૌનું દારમકર્મ કરવું જોઈએ એવી
માન્યતા બુલભરેલી છે. એટલું ખરૂં છે કે દુર્ભાગ્યે એ અવસ્થા પ્રાપ્ત થયા
પછી સ્ત્રીએ વિશેષ નમ્ર બનવાની જરૂર છે, કારણકે એ વિચિત્ર ગુણ સિ-
વાય તે બોળરૂપ ગણાતી વિધવા આત્મજનોને વિશેષ અગ્રિય થઈ પડે છે;
પરંતુ તેને ધરનું દારમકર્મ સોંપવું અને તેને પવિત્ર છાવન ગણવામાં

ઉપકારી જનને પ્રસંગ પડ્યે સામી મદદ કરવામાં ન આવે તો પરસ્પરનો વ્યવહાર નિભી શકતો નથી. એટલે કોઈએ પોતાપર કરેલા ઉપકારની કદર કરવી અને સમય આવ્યે પોતે તેને મદદ કરીને પ્રત્યુપકારદારો મોટા નૈતિક ઋણમાંથી મુક્ત થવું એ પ્રત્યેક મનુષ્યનો ધર્મ છે. આ ગુણો પણ પરી-ઓમાં પણ સ્વાભાવિક હોય તેમ જણાય છે. ખીજા શ્લોકમાં જ્ઞાનનો ઉદાહરણદ્વારા એ ગુણોની વ્યાપકતા દર્શાવી છે અને એ ગુણો વિનાના મનુષ્યોને જ્ઞાન કરતાં અધમ લેખ્યા છે. દ્વિતરો અતિઅધમ પ્રાણી લેખાય છે; આમ હોવા છતાં તેનામાં પ્રત્યુપકારનો ગુણ છે. કારણકે તે પોતાના માલિકનું અન્ન ખાધને તેની સંપત્તિનું સંરક્ષણ કરવાની પોતાની ફરજ સમજે છે. જે ગુણ દ્વિતરમાં છે તે ગુણ જો મનુષ્યમાં ન હોય તો તે દ્વિતર કરતાં અધમ ગણાવાને પાત્ર જ લેખાય અને તે કારણથી ગ્રંથકારની પેઠે સુભાષિત-કાર પણ 'કૃતમ્' માણસને દ્વિતર કરતાં અધમ કહે છે:—

શોકં મા કુરુ કુકુર સત્ત્વેન્વહમધમં હિતિ મુષા સાખ્યો ॥

કષ્ટાદપિ કષ્ટતરં દૃષ્ટ્વા જ્ઞાનં કૃતમ્નનામાનમ્ ॥

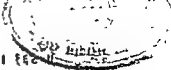
અર્થાત—હે જ્ઞાન! 'અધા પ્રાણીઓમાં હું અધમ છું' એવો તું વ્યર્થ શોક કરીશ નહિ, કારણકે તારાથી પણ અધિક કષ્ટકારી એવો કૃતમ્ નામનો એક જ્ઞાન છે તેને તું જોઈશ (૧૫-૧૬૬)

[પ્રત્યુપકાર કરવાયોગ્ય સૌથી પહેલાં સંબંધી જનો માતાપિતા છે; તેઓ પ્રત્યેની સુપુત્રની ફરજ વિષે ગ્રંથકાર વિવેચન કરે છે.]

પુત્રં પ્રતિ પિત્રોરુપકારઃ । ૧૬૭ ॥

માન્યા યદ્યપિ તેસ્વિલા ગુરુજનાઃ પ્રૌઢા વિશિષ્ટાશ્રયે ।
 નૈકટ્યાત્પિતરૌ ચ તેષ્વપિ સદા પુત્રસ્ય પૂજ્યૌ મતૌ ॥
 તાભ્યાં યોપકૃતિઃ કૃતાઽસ્તિ મહતી તસ્યાઃ પુનર્નિષ્કૃતિઃ ।
 કર્તું લક્ષતમાંશતોપિ ન સુતઃ ઝક્રોતિ સેવાદિના ॥

કિં કિં કરણેપિ પ્રત્યુપકાતોગ્રાસ્યઃ । ૧૬૮ ॥

નાજ્ઞાં ક્વાપિ મનક્તિ યો જનકયોઃ સેવાપદુઃ સર્વદા-
મીઠું મોજયતિ સ્વયં સુમનસા તૌ સ્તઃ-પ્રસન્નૌ યથા ॥
સ્કંધે વાહ્યતે યથારુચિ ચ તૌ નિઃસીમમક્ત્યા મુદા ।
વર્તુ નિષ્કરણં તયોસ્તદપિ નો પુત્રઃ કથંચિત્ ક્ષમઃ ॥

માયાપતે ઉપકાર.

અંતર્યમી—જો એક તરખ મુદરથને પોતાના હરતાં મોડી ઉમરના
પ્રોડ અને સિદ્ધ વડીલો ગોટલા હોય તેટલા જથા માનનીય અને સત્કારણીય
છે, તથાપિ પોતાને જાન આપનાર અને ઉછેરનાર માયાપ પુત્રને અતિ-
નિહટ સંખ્યાથી ખાસ કરીને સર્વથા સત્કારણીય અને પૂજનીય છે, કેમકે
તેઓએ પુત્રને ઉછેરવામાં અને તેનું દિલ જાગરવામાં જે પ્રેમમાવધી પરિ-
ચય કર્યું પુત્રને ઉપકાર ક્યો છે, તેના જલ્લામાં મોઝ ઉમરે દીકરો માયા-
પત્રી મમે તેટલી સંજા આકરી કરે તેપણ ઉપકારને લાખમે જાને પન્ન
પ્રત્યુપકાર કરવાને પુત્ર સકિરમાન થઈ શકે નહીં એટલો જરૂર માયાપતે
દીકરાના ઉપર ઉપકાર છે (૧૬૭)

મું મું કરનાં પળ પ્રત્યુપકાર ન થઈ શકે ?

જો દીકરો દમણા માયાપત્રી મેવામાં તાપર રહી તેમની આજ્ઞા
મનમાં આપે, હા પલ મુકમળ કિરકન ન કરે, માયાપતે અત્યંત મોહન
... ન સિરક પતે કરને નહીં, જેમકે માયાપત્રી મન પ્રમનન-પ્રકૃતિન રહે
તેના અનુ-જાન એ વ એ છુ ક નહિ પળ ... પડે માયાપતે જાદિ
મેલાદીને અનન્ય જાદિ-જાવધી માયાપત્રી આ અનુસાર પડી ઉપર પડે-
ન રહે અને ન પડે મન મુદ કરવાને જીવનપર અનિષકિરમ દીકરો,
તપણ માયાપતે ને ઉપકાર ન મને ... કરે જાહે : / રોડ પ મુ
૧ નહિ ૧૬૮

તે પરિવેશજ્ઞ તેનાથી તત્ત્વ અમ્માપિઠસ્ત્ત્વ દુપડિયારં મવદ્ મોદેવગેસે તે અમ્મા-
વિવરં કેવલપણે ધમ્મે આધવદ્તો પળવદ્તો પસ્વદ્તો યવિત્તા મવદ્ તેનામંવ
તત્ત્વ અમ્માપિઠસ્ત્ત્વ દુપડિયારં મવદ્ ॥

અર્થાત્—હે આયુષ્યમન્ત અમણો, ત્રણ જણનો પ્રત્યુપકાર બહુ મુશ્કે-
લીએ થઈ શકે છે. તે ત્રણે જણ માતાપિ, ભંરણપોષણકર્તા અને ધર્મોચાર્ય
છે. (તેમાં પ્રથમ માતાપિતા પ્રત્યુપકારની રીતિ દર્શાવે છે). કાલ એક મા-
ત્રી પોતાના માતાપિતા સતપાક, સદન્તપાક ભતિના તેમજ મદન કરી
સુમધી ભોટ વગેરેથી યોગી શુદ્ધોદ્ધ, ગધોદ્ધ અને કપ્પોદ્ધ એ ત્રણ પ્રકાર-
ના જળથી સ્નાન કરાવી, સર્વ યોગ્ય આશૂભો પહેરાવી, અદાર પ્રકારના
લાઠપુત્ર મનોહ બાજન કરાવી બાંધુથી છારે ત્યાંસુધી માતાપિતા પોતાને
રક્તિ ચાલી વદન કરે, તોપણ માતાપિતા દીકરા ઉપર જે ઉપકાર કર્યો છે
તેનો અરોગ તે દીકરા યાગી શકે નહિ. પણ જો તે દીકરા માતાપિતા કે-
વળાનિર્ધારિત ધર્મનો ઉપદેશ આપી અનુક્રમ સચોટો પેશ કરી તેમને ધર્મમાં
સ્થાપિત કરે તો જ પ્રત્યુપકાર કરી શકે.

પ્રત્યુપકારનો સંપૂર્ણ ભાગ આ રીતે દર્શાવ્યો છે. માતૃપિતૃભક્તિનું
એક જ્વલત ઉદાહરણ પિતૃભક્તિ અવલું છે, જે 'રામાયણ'માં આપેલું છે.
અવલુના માતાપિતા અંધ તથા જૂદ દોરાથી તેમની એક હેવડની ધ્વજા
તીર્થયાત્રા કરવાની હતી તે પૂરી કરવાને અરબે માતાપિતાને એક કાવડમાં
બેસાડી તે કાવડ રક્તિ ઉપાડીને અનેક તીર્થસ્થળોની યાત્રા કરાવી હતી.
પિતૃભક્તિનું એક બીજું ઉદાહરણ હામા નામના પાસેસ્નાયનના ઝરરીનું છે.
જેરસાંભળના આચાર્યના દાર માટે યોગ્ય ઉત્તમ દીરા જોઇતા હતા તે જોવા
સાર હામાને ઘેર માણસો મવા હામાએ કેટલાક દીરા જાણ્યા પણ તેમણે
એકે ખરીદનારના પ્યાનમાં બેસા નહિ હામાએ કહ્યું: 'તમે જરા બેસા,
હું પાસેના ખંડમાંથી બીજો માત્ર મેં જાણ્યું.' એના કહીને એ એના
પિતા સુતા હતા એ ખંડમાં મળે, પણ હીરા કાઢવા માટે કપાટ કપાડતા
ખંડખાટ થરા લાગ્યો. તેથી જરા જગીને જાપે પાસુ મરડ્યું. આ જોઇને
હામાને ક્યુ કે રધારે ઉપાડીશ તો વિશેઠ અવાજ થશે અને પિતાની

ઉંઘમાં ખસેલ થશે. તેથી ડામા હીરા કાઢ્યા વિના પાછો ફર્યો અને હીરા નહિ કાઢવાનું કારણ પિતાની ઉંઘમાં ખસેલ નહિ કરવું જણાયું. ઘરા-કાને એમ લાગ્યું કે તેની પાસે ખીજો સારો માલ નહિ હોવાથી તે આવી જહાનાં કાઢે છે ! પિતાની ઉંઘ ન જાય માટે ડામાએ મોટો નફો જવા દીધો. આજ્ઞાકાંક્ષા ક્યાં છે એવી પિતૃભક્તિ ? (૧૬૭-૧૬૮.)

કથં પ્રત્યુપકારઃ શક્યતઃ કર્તુમ્ ? । ૧૬૯ ॥

किं नास्त्येव तथाविधं किमपि यद्वत्वा चिरं कालिकं ।
स्वर्गीयं सुखमात्मिकञ्च सहजं संसाधयेन्निष्कृतिम् ॥
अस्त्येतादृशमेकमेव विदितं वस्त्वत्र धर्मात्मकं ।
तस्मान्निष्कृतये सुतः पितृमनः कुर्यात्सुधर्मे रतम् ॥

શું કરવાથી ઉપકારનો ખદસો વાળી શકે ?

ભાવાર્થ—શું આ દુનિઆમાં એવી કોઈ ચીજ નથી કે જે આ જન્મમાં શાન્તિ ઉપજાવે અને ખીજા જન્મમાં પણ સુખ કરનારી થાય ? તેવી કોઈ કિમદા ચીજની ભેટ આપવાનો પુત્રને પ્રસંગ પ્રાપ્ત થાય, અને તે પ્રસંગે ઉપર બતાવેલા સુખની સાથે નિષ્કૃત ચીજ માખાપને દાકરો આપે તો કેટલેક અંશે માખાપના ઉપકારનો ખદસો વાળી શકે. સવાલ એ કે છે કે નેથી ચીજ કન ? કિતરમા જણાવવું તોઈએ કે એવી કિમદા ચીજ તે ધર્મ છે. ધર્મ આ જન્મમાં શાન્તિ આપે છે અને પરંપરામાં પણ સદ્ગતિ આપે છે, અને જન્મમાં સુખદર્શી થાય છે. માટે દાકરોએ આજ્ઞાપાત્ર વગેરેનાં માખાપની સેવા કરવાની સાથે માખાપનાં ચિત્તવ્રતિ ધર્મદર્શમાં જોડાય તેવી અનુદયતા કરી આપવી જોઈએ કે જેથી નુનુનના અને પ્રત્યુપકારના ગુણેન્દ્ર રક્ષણ થઈ શકે. (૧૬૯)

વિવેચન—પૂર્વ શ્લોકકથના વિવેચનનાં જણાવનવનો જે પાઠ આજ પવામાં આપ્યો છે તેમાં કહેવામાં આવ્યું છે કે ‘ જે દાકરો માખાપને કેવળીનિષ્કૃતિ ધર્મને ઉપદેશ આપી અનુદય સંવિદે, પેદા કરી તેમને ધર્મ

સ્થાપિત કરે તો જ તે પ્રત્યુપકાર કરી શકે. આ જ કલ્પના આ શ્લોકમાં
 કરવામાં આવ્યું છે. માતાપિતા પુત્રને જન્મ આપી, તેને જીવેરી, તેને કેળ-
 વણી આપી, તેના આરોગ્યાદિને માટે ખર્ચ કરી, તેને શૃદ્ધવાશ્રમમાં જોડે
 છે તે તેમના અનદદ ઉપકારનો બદલો આ શ્લોકમાં તથા કાશ્યાંગયત્રમાં
 એવો નિયુક્ત કર્યો છે કે પુત્રે માતાપિતાને ધર્મમાં રતિ ઉપજવડી. આ
 કથનમાં પડતો યુક્તિવાદ એ છે, કે માતાપિતા પુત્રને જન્મ આપવામાં જો
 કે નિમિત્તમૂલ છે-સાધનમૂલ છે, વસ્તુતઃ તેના તે જન્મના કારખરૂપ તેના
 ગત બવનાં સુક્રમો જ છે, તથાપિ એ જન્મખરૂડે કરીને એ જીવના મનુ-
 સ્મરેદનાં નિમિત્તમૂલ માતાપિતા દોષને તેમની એ નિમિત્તમૂલતાએ કરીને
 તેમનો પુત્ર ઉપર અત્યંત ઉપકાર છે, એ જીવને મનુષ્યને દેદ આપવામાં
 એ માતાપિતાં નિમિત્તમૂલ દોષને જ સિદ્ધગતિ પામવાના-પામી સંસ્થાના
 સંયોગોમાં એ જીવ સુક્રમો અને તેથી જ માતાપિતાની એ નિમિત્તમૂલતા
 વિશિષ્ટત્વવાળા મેખાત્રી જોઇએ, જે જીવને માતાપિતાએ આપી ઉચ્ચ સ્થિતિ
 પ્રાપ્ત કરાવી તે જીવે તેના બદલામાં માતાપિતાને તે જ પ્રકારની ઉચ્ચ
 સ્થિતિ પ્રાપ્ત કરાવવી એ જ ઉચિત છે. ઉપકારની મદતના પ્રમાણમાં તેનો
 બદલો પણ હોવો જોઇએ. યોગ્ય ઉપકારનો બદલો યોગ્ય-હોય અને મોટાનો
 મોટો હોય એ ન્યાયે પુત્રે માતાપિતાને પારલૌકિક સ્થિતિ પર્વોત કરાવવાને
 ચત્ન કરવો જોઇએ-તે માટે તેણે નિમિત્તમૂલ યવું જોઇએ. પિતાને ધર્મને
 ઉપદેશ કરવો, વૃક્ષવસ્થામાં એકિક ચિંતાઓ દૂર મૂકીને એક કેવળીમાં
 તથા કેવળીપ્રદીપિત ધર્મમાં ચિત્ત જોડવા મુશ્કેલ, તેથી સમવડ તેમને કરી
 આપવી એથી જ તેમના મદદ ઉપકારનો યોગ્ય બદલો વળી શકે. માતા-
 પિતાએ તો સિદ્ધ ગતિ પામવાને યોગ્ય મનુષ્યદેદ પુત્રને આપાઓ છતાં
 પુત્ર તે ગતિ પામવાને યોગ્ય સુક્રમો ન કરે તો તે માટે માતાપિતા જવા-
 બદાર નથી, તેથી જ રીતે તેના બદલામાં પુત્ર માતાપિતાને સિદ્ધગતિ પામ-
 વાને યોગ્ય ધર્મમાં ચિત્ત જોડવારૂપ માનસિક તપમર્ચા કરવાની સમવડ
 કરી આપે, ઉપદેશ આપે, ચત્ન કરે, પરંતુ છતાં તેઓ એ સ્થિતિ ફાળવે
 ન કરી શકે તો પુત્ર જવાબદાર નથી. આ પ્રમાણે કરવાથી પુત્ર માતાપિ-

તાના મહદ્ અણુમાંથી મુક્ત થાય છે અને વિશેષમાં એટલો લાભ મેળવે છે કે તેની સારી અસર પુત્રની લવિષ્યની સંતતિ ઉપર પણ થવાથી આખા કુળનો ઉદય થવાના સંયોગો આવી મળે છે. (૧૬૯)
[હવે માતાપિતાને ધર્મથી મુક્ત કરવાનો વિધિ દર્શાવે છે.]

પિત્રોર્નશ્ચિન્ત્યસંપાદને પ્રયત્નઃ । ૧૭૦ ॥

નિશ્ચિન્તં નિરુપાધિકં યદિ ભવેત્ચિત્તં પ્રસન્નં સદા ।
ધર્મે શાન્તિસમન્વિતે દૃઢતરં સ્થૈર્યં તદા સમ્ભવેત ॥
તસ્માત્સદ્વ્યવહારવિત્તનુભુવા કાર્યઃ પ્રયત્નસ્તથા ।
સ્યાત્પિત્રોર્હૃદયં યથા સમુચિતં ધર્મે વિદ્યાતું ક્ષમમ્ ॥

પ્રત્યુપકારપ્રયત્ને કૃતે ફલાભાવેપિ મતઃપ્ર નિર્દોષતા । ૧૭૧ ॥

પુત્રો ધર્મપરાયણો વિનયવાન ભક્ત્યા સ્વધર્મેણ વા ।
કર્તું વાંચ્છતિ સર્વથા જનકયોઃ સૌખ્યં દિદ્યાપ્યુત્તમમા ।
તૃષ્ણાદોષવગ્નીકૃતૌ તદપિ તૌ નો શક્તુઃ સેવિતું ।
ધર્મે શાન્તિલવં ચ કિંચિદપિ ચેદ્ દોષઃ સૂતસ્યાત્ર કિમ્ ॥

મામાપની ચિન્તાએઃ દૂર કરવી.

ભાવાર્થ—જ્યારે પેતા પુત્રને તેની ઉપાધિ અને આપાર શુદ્ધ-વ્યવહારની ચિંતા ચિત્તમાંથી દૂર થાય અને આત્મસાત્તની વગરના દૂર થવાથી ચિત્ત શાન્તિ સ્વસ્થ અને પ્રસન્ન રહે, ત્યારે જેનાથી શાન્તિ અને પરમ આનંદ મળે એવા ધર્મમાં રૂચિ થવાની સાથે જન મન્યૂત્તમણે ચોટે છે, અને તેમાં રસ ઉત્પન્ન થતાં સ્થિરતા જન્મે છે, એટલા માટે પુત્રને દરેક વ્યવહારકામમાં દેશજતા મેળવ્યા પછી મામાપને ઉપદેશ પડે તો શુદ્ધકર્મનો એવો પેટ ના મામાપને તે ઉપાધિમાંથી મુક્ત કરવા પ્રયત્ન કરવે, તેમ જ પોતે ચિંતા ન થાય અને જન અપ્રસન્ન ન રહે તેવી દશાથી તેમને

અનુકૂળ થયું સુપુત્રે વર્તેલું જોઈએ, કે જ્યાં તેઓ પ્રસન્નતાપૂર્વક ધર્મોચ્ચાર્ય
કરી પાડ્યાની જાણી સફળ કરી સદ્ગતિ જેળવે. (૧૭૦)

પુત્રના પ્રયત્નથી પણ માતાપિતે ધર્મનો રંગ ન લાગે તો ?

જે દીકરો વિનીત, માયાપ્ર પ્રત્યે ભક્તિવાળો અને ધર્મપરાયણ હોય;
વળી માતાપિતે શાંતિ આપી સંતુષ્ટ રાખી ધર્મની અનુકૂળતા કરી આપવી
એ પોતાનો ધર્મ-કરજ છે એમ જાણેલાં હોવાથી ઐદિક અને પારલૌકિક
સુખ આપવાને માતાપિતે સંમત થાય છે, તેમની ચિંતા અને ઉપાધિ દૂર કરે
વાને ધર્મી ડાઘીય કરે છે અને વિવિધ દાખલાઓ આપી તેમના મનને
શાંત કરવા પોતાથી જનતા પ્રયત્ન કરે છે, તથાપિ માતાપિતે મન તૃપ્ત્યમાં
તરબોળ થયેલું હોવાથી ધર્મમાં બિચકુલ લાગતું નથી અને દિનરાત ચિંતાની
સગમતી ટોળી જરા પણ હોસવાતી નથી, અને હેવડસુધી પણ એકં સેક-
માત્ર શાન્તિ તેમનાથી જોગવી ચકાતી નથી, ત્યાં કેમો દોષ સમજવો ?
દોષ માત્ર તેમના કર્મનો જ છે ! એમાં પુત્રનો કંઈ દોષ નથી. (૧૭૧)

વિવેચન—પૂર્વ શ્લોકના અનુસંધાનરૂપે આ બેમાંના પ્રથમ શ્લોકમાં
માતાપિતાને ધર્મ તરફ રૂચિ ઉપજાવવાનો વિધિ દર્શાવવામાં આવ્યો છે.
સાધારણ રીતે કેટલાક પુત્રો જકઠ માતાપિતાને તેમનાથી કંટાળીને કહે છે કે
“ દરે એક બાળકે બેસીને પરમેશ્વરનું નામ લીધા કરાવે, નહિયું માયું
લીધેને પકેલો છે ? ” આ કાંઈ માતાપિતાને ધર્મમાં રૂચિ ઉપજાવવાનો
ઉપાય નથી. એ તો એમની એક પ્રકારની અવગણના કરી જ સેમાવ. લાંબા
વખતથી સંસારમાં અને સાંસારિક વિદ્યમનાઓમાં રચીપચી રહેલો જીવ
એવી રીતે એકદમ ધર્મમાં રૂચિ ધરાવતો નથી એવું સુપુત્રે સમજાવું જો-
ઈએ અને તેમના મનનું વલણ બદલીને તેમને ધર્મ તરફ વાગવાનો પ્રયત્ન
આદરવો જોઈએ. કહ્યું છે કે—ધાત્વેન્મદુલ્લોષા વર્ણાઃ સર્વશઃ ત્રિપમાર્ષાન્ ||
એટલે કે તેમને ડાઘગ વાળી સંબોધાવવી અને સર્વદા તેમનું પ્રિય કરવું.
તોથી પડેલાં તેમની ઐદિક ચિન્તાના વિષયોને જાણી લેવા જોઈએ, કા-
નું નવ દુષ્ટી એ પ્રકારની ચિન્તાઓથી મેલ ચિત્તથી પેટમાંથી દૂર

યતો નથી, ત્યાંસુધી ચિત્તપટ સ્વચ્છ થતું નથી અને ચિત્તપટ સ્વચ્છ થયા પિના તેને ધર્મનો મનગોદક રંગ ચડી શકતો નથી. તેટલા માટે તેમની ચિન્તાઓને પ્રથમ દૂર કરવી. તેમની ચિન્તાઓ એવી હોય કે પોતાનાં સૌથી નાનાં પુત્રપુત્રી વગેરેની પોતાના મરણ પછી શી અવસ્થા થશે ? તો મોટા પુત્રે તેમની તે ચિન્તા દૂર કરવાને કામળ વાણીથી આશ્વાસન આપવું જોઈએ કે પોતે તેમને પોતાના પુત્રરૂપ લેખીને જરા પણ કષ્ટ પડવા દેશે નહિ. એ જ પ્રકારની તેમની બીજી જે કાંઈ ઐહિક ચિન્તાઓ હોય તેવું પણ એ જ રીતે નિવારણ કરવું. એ રીતે તેઓ નિશ્ચિંત થતાં તેમને શિરે ગૃહવ્યવહારનો જે કાંઈ બોજો હોય તે દૂર કરવો કે જેથી ચિત્તશાંતિ માટે તેમને પુષ્કળ અવકાશ મળી શકે. વળી વૃદ્ધ શરીરને અનુકૂળ પડે તેવાં બીજાં સુખસાધનો અથવાતો ધર્મચિંતનને માટે યોગ્ય એકાંત વગેરે ઉપકરણોની સગવડ પણ પુત્રે કરી આપવી જોઈએ અને પછી તેમને ધર્મમાં ચિત્ત જોડવાનો ઉપદેશ કરી તેમને તે માર્ગે વાળવાં જોઈએ. મનુષ્યે કદ્યુ છે કે તયોર્નિત્યં પ્રિયં કુર્યાત્ એટલે કે માઆપનું હમેશાં પ્રિય કરવું. તેમનું મોટામાં મોટું ઐહિક તેમ જ પારલૌકિક પ્રિય એ જ કે તેમને ધર્મથી યુક્ત કરવા અને તેમ કરવાનો વિધિ પણ ઉપર દર્શાવેલ છે. આટલું કરતાં છતાં પણ જો માતાપિતાના ચિત્તપટ ઉપર ધમને રંગ ન ચડે, તો પછી તેમનાં કર્મને જ દોષ આપવો એ ઉચિત છે. યત્ને કૃતે ચદ્ધિ ન સિધ્યતિ કોઽપ દોષઃ ? યત્ન કરતાં છતાં પણ કોઈ કાર્ય સિદ્ધ ન થાય તો પછી તેમાં કાને દોષ દેવો ? પુત્ર પોતાની શાસ્ત્રવિદિત ફરજ જાનવે, છતાં તે ફરજનું યથેષ પરિણામ ન આવે અને માઆપ કોઈ અધમ પ્રકારની અવગેહનિમાંથી આન્યાં હોવાને કારણે ધર્મ તરફ વળે નહિ તો તેમાં પુત્ર દોષને પાત્ર રહેતો નથી. આ પ્રમાણે માતાપિતાપ્રતિ પ્રત્યુપકાર કરવાનો એકનો એક માર્ગ દર્શાવી જવામાં આવ્યો છે અને સત્પુત્રે તદનુસાર વર્તવું જોઈએ. (૧૭૦-૧૭૧)

[આ ફરજ નહિ બળવનાર પુત્ર માતાપિતાના ઋણમાંથી મુક્ત થતો નથી, એટલું જ નહિ પણ તેમના ઉપકારને બૂલી જવા માટે કૃતદા લેખાય છે, એ હવે પછીના પ્રકાશમાં દર્શાવાય છે.]

તિલાદ્વનયા યથાકથમપિ વ્યુદ્ગ્રાહિતો યો ગૃહીઃ ।
 મૃત્યૈવ સુપૂજ્યતાં જનકયોઃ દુઃસ્વાયતે તન્મનઃ ॥
 યો ધર્મપગદ્મુલોયમધમો નૂનં કૃતઘ્નો નરો ।
 સ્વાતું ક્ષણમપ્પલં શુભત્તરે કર્તવ્યમાર્ગં પુનઃ ॥

દુનપ્રના.

ભાવાર્થ તથા વિવેચન—માતાપિતાના અપ્રતિમ ઉપકારોની મદદતાં દર્શોવવામાં આવી છે તેમ જ તે ઉપકારના જલ્દમાં તેમના પ્રત્યે પુષ્કાર કરવાનો વિધિ પણ દર્શોવવામાં આવ્યો છે. આ કર્મને નદિ જ. વનાર પુત્ર કુપુત્ર જ હેખાવાને પાત્ર ગણાય. પારશ ઉપકારને બૂલી જનાર કુતમ્. આગ્રહાથ કેટલાક ઉદ્ધત, ઝોછી સમજવાળા અને અભિમાની પુત્રો માતાપિતાના ઉપકારને બૂલીને તેમને દુઃખ આપનાર નીવડે છે તેમના માતા વર્તનમાં ઘણી વાર હખાચુ અને અભિમાનવતી તેમની યુવાન સ્ત્રીઓ હારજીરૂપે ધૂષ પડે છે. તેઓ પોતાના પતિને વદ માતાપિતાની વિરૂદ્ધમાં રહે છે અને પોતાની હાયાયુક્ત પ્રકૃતિની તૃપ્તિ કરે છે, પરંતુ જેઓ મુખે કાય છે તેઓ જ આવી ક્રિડેરણીથી દેરાય છે અને માતાપિતા પ્રતિ દુન્યા નેવડે છે. જેઓ જે પ્રભાણે કૃતમ્ નીવડીને માતાપિતાનો તિરસ્કાર કરે છે, તેમનું મન દુઃખને છે, તેઓ શુભચેત્ર હોવા છતાં અધમમાં અધમ સેખાય છે. અવિનીતઃ સર્વો જાતઃ કર્મ ન દ્રઢતાત્મકઃ ? અવિનીત—ઉદ્ધત પુત્ર માતાપિતાને વદન કરનાર અભિમાનને કેમ ન લાગે ? હારજીરૂ જેવા કુપુત્રો માતાપિતાનો તેમજ આખા કુળનો નાશ કરનારા નીવડે છે કે જેની રીતે એક જ સહુ માતાપિતા અગ્રિયી બજવાથી તેની માથેનાં ખીજાં લીલાં ઝાડવાનું આપું પન અગ્રિયી બરગીભૂત થઇ જાય છે. આવા કૃતા અને નીચ પુત્રો કર્તવ્યના ઉત્તમ માર્ગમાં એક ફાલુ પણ પડનાર થઇ શકતા નથી. (૧૭૨)

[પિતાના જેટલો જ ઉપકાર કરનાર અન્નદાતા અથવા પાળક પ્રતિની ફરજોને જ્યાંસ નીચેના શ્લોકમાં આપવામાં આવ્યો છે.]

સહાયકાનાં પ્રત્યુપકારઃ । ૧૭૩ ॥

યેષા સ્નેહજુષાદ્દશા વ્યવહતૌ પ્રાપ્તઃ સમૃદ્ધિં પરા ।
મિચ્છેત્પ્રત્યુપકારમાત્મહૃદયેઽભિજ્ઞઃ કૃતજ્ઞો મુદા ॥
દુઃસાધાસ્તિ તદીયનિષ્કૃતિરપિ પ્રાયસ્તથાપ્યુત્તમં ।
દત્ત્વા ધર્મસદૃક્ષવસ્તુ સમયે તન્નિષ્કૃતિઃ સાધ્યતે ॥

પાળક અને ઉદ્ધારકનો પ્રત્યુપકાર.

ભાવાર્થ—જેઓની સ્નેહ અને દયાથી ભરેલી અમીદષ્ટિથી એક માણસ વ્યવહારમાં આગળ વધ્યો, દરિદ્ર હતો તે સમૃદ્ધિવાન થયો, અને સારી પ્રતિષ્ઠા મેળવી પ્રખ્યાત થયો, તે સુખી બનેલા ગૃહસ્થે પોતાને સહાય આપનાર ઉપકારી પુરુષોનો ઉપકાર કરી પણ ભૂલી જવો ન જોઈએ. વખત આવ્યે ગુણુરૂપ થઈ ઉપકારનો બદલો વાળવા હિંમત બની પોતાની કુક્ષીનતા બતાવી આપવી જોઈએ. એટલું યાદ રાખવું જોઈએ કે જેમ માઆપનો પ્રત્યુપકાર ધણા પરિશ્રમથી જ થઈ શકે છે તેવી જ રીતે પોતાના પ્રતિપાળક યા ઉદ્ધારક શેઠનો પ્રત્યુપકાર પણ સહેલાઈથી થઈ શકતો નથી, કિન્તુ શ્રેષ્ઠમાં શ્રેષ્ઠ પદાર્થ જે કંઈ હોય અને તે પદાર્થ બહીસ કરવાનો પ્રસંગ પ્રાપ્ત થાય તો જ પ્રત્યુપકાર થઈ શકે છેઃ અર્થાત્ માઆપની પેઠે પ્રતિપાળક શેઠનો પણ અનહદ ઉપકાર છે. જે જે આપણા ઉપકારી હોય તેમનો પ્રત્યુપકાર કરવાથી જ કૃતજ્ઞ થઈ શકાય છે. (૧૭૩)

વિવેચન—‘આણુક્યનીતિ’ મા પણ પાંચ પિતા ગણાવ્યા છેઃ જન્મ આપનાર, રાજા, ગુરુ, અન્નદાતા અને ભયથી રક્ષા કરનાર; તેમાં પણ અન્નદાતા અર્થાત્ પાળક અથવા શેઠની વગણા કરવામાં આવી છે. તાત્પર્ય એ છે કે જેટલો ઉપકાર માતાપિતાનો છે તેટલો જ મહત્તાવાળો ઉપકાર રાજા, ગુરુ, અન્નદાતા ઇત્યાદિનો છે અને તેથી તેમનો પ્રત્યુપકાર કરવો

પણ અતિશય છે. જે ધર્મો એકે મુખ્યે જન્મ આપનાર પિતાપ્રતિ
જન્મવવાના છે, તે જ ધર્મો અન્ય પિતાઓ પ્રતિ પણ જન્મવવાના છે.
પોતાના પાગલીની આત્મા કોણની, તેમના પ્રત્યે મુનિનીત રહેવું, તેમનું
યોગ્ય માન સાચવવું એ તો એક નોકરની સામાન્ય ફરજો જ છે; પરંતુ
કદાચિત્ દેવયોગે શેઠની આર્થિક સ્થિતિ ખરાબ થાય દિવા તે વંદાવર્યાને
પામે તોપણ એક વિશ્વાસુ તથા વિનયી નોકરે શેઠ પ્રત્યેની ફરજો મધ્યમ-
પણે જાળવવી જોઈએ. આમ કરતાં જતાં શેઠના અનહદ ઉપકારનો બદલો
સંપૂર્ણતઃ વાળી શકાનો નથી. જે એક માને એ બદલો વાળી શકાય
છે તે માર્ગ, જન્મ આપનાર પિતાના ઉપકારનો બદલો માગવાના
માર્ગની પેઠે, કાબુમાં રહેવાનાં, યોગ્ય કાબુમાં આ પ્રમાણે રહ્યાં છે:—
કેદે મહર્ષ દરિદ્ર મમુજનંદના નળનં મેં દરિદ્રે મમુજિદ મમાર્ણે વચ્છાપુરંજનં
ત્રિવર્લ ભોગલમિદ સમગાગણ્યવિ વિદોજા નળનં મેં મહર્ષે અણવાં કવાદં
દરિદ્રી દુષ્કમાર્ણે તસ્મ દરિદ્રમ મનિર્વે દુષ્કમાગણંજાં નળનં મેં દરિદ્રે તસ્મ
રહિત્વ મજ્જન્મવિ દુષ્કમાર્ણે નેજાવિ તસ્મ દુષ્કરિપારં મહર્ષે મોર્ણ મેં તં
મર્દિ કેવલીવળમં પમ્મે જાગવદ્દા વળવદ્દા વરુવદ્દા દુષ્કરિપારં મહર્ષે નેજાગેવ
તસ્મ મહિત્વ દુષ્કરિપારં મહર્ષે ॥ અર્થે—કોઈ શાદુકાર કોઈ દરિદ્ર માણસને
માર્ગે ચાલી આગવિદ્યામાં ખસે છે અને તેનો ઉત્કર્ષ કરે; શાદુકારના
આશ્રયથી પેલો દરિદ્ર માણસ વિપુલ યેનવ તથા ધન પ્રાપ્ત કરે; હર્મની
વિચિત્રતાથી શાદુકાર દરિદ્ર થઈ જાય અને આશ્રય લેવાના આશ્રયથી
પેલા ધનાઢ્ય અને પોતાના નોકરની પામે જાય; તે વખતે તે નોકર
પોતાના શેઠને દરિદ્રાવસ્થામાં પોતાને ન્યાં આવનો જાણી, તેનો ધણો સન્કાર કરે
અને પોતાની સંપત્તિ મિલકત તેને અર્પણ કરે તોપણ મૃદ કરેલા ઉપકારનો
બદલો વાળી શકે નહિ. બદલો માગવાનો માત્ર એક ઉપાય એ છે કે સર્વ
વસ્તુઓમાં એક ધર્મ જો કોઈ રીતે ન પોતાના શેઠને જમાવી શકે તો તેથી
પ્રત્યુપકાર થઈ શકે. (૧૭૩)

પંચમ પરિચ્છેદ.

પુરુષોના ધર્મો: ઉદારતા અને સહિષ્ણુતા.

[સંસારમાં ચિત્રવિચિત્ર પ્રકૃતિનાં મી પુરુષો સાથે સમાગમમાં આવડે પડે છે તે સાથે સોની સાથે સુલેહ પણ નિભાવી રાખવી પડે છે, તેટલા માટે ઉદારતા અને સહનશીલતાથી શુભોના અનિવાર્ય જરૂર પડે છે જે વિશે આ પંચરિચ્છેદમાં વિવેચન કરવામાં આવ્યું છે.]

औदार्यं सहिष्णुता च । १७४ ॥

दातैकः कृपणः परश्च चपलो धीरो परो मन्दधी-
रेवं चैकगृहेपि भिन्नरुचयः कौटुम्बिकाः स्युर्जनाः ॥
तेन्योन्यस्य न चेत्स्वभावजनितं भेदं सहन्ते मनागू
जागर्त्यत्र गृहे तदा प्रतिदिनं क्लेशो विपत्त्यावहः ॥

औदार्य અને સહનશીલતા.

ભાવાર્થ—દરેક ગૃહસ્થને કુટુંબમાં રહી સુખી જીવન બનાવવા માટે ઉદારતા અને સહનશીલતા એ બે શુભોના ખાસ જરૂર છે. એક ઘરની અંદર રહેનારા કુટુંબના બધા માણસો કંઈ સરખા પ્રકૃતિના હોતા નથી. કોઈ ઉદાત્ત મનના હોવાર હોય છે તો કોઈ કંબુસ પ્રકૃતિનો હોય છે, કોઈ અપલ સ્વભાવનો હોય છે તો કોઈ ધીર ગંભીરતાવાળો હોય છે, કોઈ વધાર અક્ષત્રવાળો વિદ્વાન હોય છે તો કોઈ મંદ બુદ્ધિવાળો મૂર્ખ હોય છે; આમ થોડે વરુએ પાંચે પાંચ સ્વભાવોનું હોય છે. આ વખતે જો એક માણસ પોતાની સાથે રહેનાર પૈકી કોઈ માણસનો નરમ કે ગરમ સ્વભાવ સહ : કરી શકે તેટલી નરમતાના કે સહનશીલતાવાળો ન હોય તો તે ગરમ, દરેક પરસ્પર કતલ જનકે છે. જ્યાં ક્લેશ ત્યાં સાથે વિપત્તિ તો મહેલો જ છે, એ ને તેમનું જીવન કુખમય થઈ પડે છે. (૧૭૪)

વિવેચન—ગૃહવ્યવહારમાં ઔદાર્ય અને સહનશીલતાના ગુણો કુટુંબની પ્રત્યેક વ્યક્તિમાં હોવાની અગત્ય છે. કીર્તિના પ્રકરણમાં કીર્તિમાં પણ તે ગુણો હોવાની જરૂરીયાત દર્શાવેલી છે. કુટુંબના વડીલશ્રેણી પુરોષને કમદા મનના, સમજી અને ગરમ નરમ બનવાની પ્રાસંગિક ટેવવાળો હોય છે તો તેઓ ધરના અનુદાર કીર્તિને કાનમાં રાખીને અથવા શિષ્યામણુ આપીને કલદ પેસતો અટકાવી શકે અને તેટલા માટે વિશેષ કરીને પુરોષના મનની ઉદારતા તથા સદિષ્ટતાની વિશેષ આવશ્યકતા લેખવામાં આવી છે. એટલું ખરૂં છે કે કુટુંબમાંનાં સર્વ અનુચીતી પ્રકૃતિ એકસરખી હોતી નથી અને સર્વની યોગ્યતા એકસરખી હોતી નથી. જ્યારે બે વિરોધી ગુણો એક બીજાની સમક્ષ આવે છે, ત્યારે તેઓ એક બીજા ઉપર આધાત પ્રત્યાધાત કરી વિના રહેતા નથી; તેવી જ રીતે કુટુંબમાં એક જણ દાતા હોય અને બીજો કંજીસ હોય તો તેઓના વ્યક્તિગત ગુણો એક બીજાની સામે સંધર્મણ કરીને કલદશી અમિતે જન્મ આપે છે. તે બેમાંથી જો એક જણ ઉદાર મનનો અને સદિષ્ટ હોય તો સામાના સ્વભાવને સદન કરી શકે છે જોયો કલદ થવા પામતો નથી, અથવાતો કુટુંબનો વડીલ ઉદાર અને સહનશીલ હોય છે તો તે બન્નેને સમજાવીને ચાંત કરે છે અને તથા પણ દૈનુષિક કલદ થતો અટકે છે. કુટુંબના પુરુષવર્ગ તથા કીર્તિ ઉ. બંધમાં આ બન્ને ગુણો હોય તો તે કુટુંબ સર્વદા સુખમાં જ સમય નિર્વદન કરે છે; પરંતુ જો કીર્તિમાં એ ગુણો ન હોય અને માત્ર પુરોષમાં અથવા પુરુષના એક વડીલમાં પણ જો એ ગુણો હોય છે તો તે સર્વના ઉપર પોતાના ગુણોનો પ્રભાવ પાડીને કુટુંબની સુલેહને ટકાવી રાખી શકે છે. (૧૭૮)

[એ ગુણોને અધારે શું પરિણામ આવે તે નીચના શ્લોકમાં દર્શાવ્યું છે.]

અમદિષ્ટનાસર્વિણામ. । ૧૭૦ ।

ભ્રાતૃણાં કલેહેન યત્ર સુખદં ચૈક્યં યદા નદ્રપતિ ।
નદં તસ્ય ગૃહસ્ય ગૌરવવિધિરુપાતિપ્રતિષ્ઠાદિકમ્ ॥

તસ્માદિક્યવલોછ્યાય ગૃહિણા સર્વપ્રસન્ને પુનઃ ।
સોઢવ્યં પરમાદરેણ સકલં કૃચ્છં હિતાકાઙ્ક્ષિણા ॥

અસહનશીલતાનું પરિણામ.

ભાવાર્થ તથા વિવેચન—એક ખીજની પ્રકૃતિના બેદ સહન ન થવાથી સામસામે અક્રિય યા દ્વેષભાવ ઉત્પન્ન થાય છે, તેથી જે કંઈ પરસ્પર અક્રિય-સંપ હતા તે તૂટવા માંડે છે અને કહુઆ ચાલુ થાય છે. સંપ તૂટવાથી એકખીજનાં મન જુદાં પડવાથી પરસ્પર એકખીજની ખદખોઈ કરવા લાગે છે એટલે લોકોમાં તે ધરની એમો જાહેર થાય છે, તેથી તેમની ખ્યાતિ પ્રતિષ્ઠા ઘટે છે, લાજ આગર કમ થાય છે. ચારે તરફ હીણુપત્ત થાય છે અને થોડા વખતમાં તે ધરની પડતી દશા આવી જાય છે. એટલા માટે વિચારશીલ ગૃહસ્થે પોતાનું અને કુટુંબનું હિત સાચવવું હોય તો કુટુંબની અંદર અક્રિય યા સંપનું રક્ષણ કરવું. સંપમાં જ નિજય છે. સંપ એ જ ખળ તથા ગૌરવ છે. કાદુમિક કલહથી છિન્નભિન્ન થઈને વિનાશને પામેલા ઘણાં આર્યગૃહો આજે સૂતાં ભાસે છે. પૂર્વે કહેવામાં આવ્યું તેવી રીતે માનસિક આદાર્ય અને સદિષ્ટતાપૂર્વક જે કૌટુંબિક કલહને સમાવવામાં ન આવે તો એ ગુણોની ગેરહાજરીમાં કુટુંબનો વિનાશ સહન કરી શેવાનો જ સમય આવી પડેાંચે છે. સહનશીલતા રાખીને એકખીજની પ્રકૃતિને સહન કરી શેવાનો ગુણ આપણામાં ન હોય, તો છેવટે કુદરત સંકંપેા સહન કરાવવાને બમણા જોરથી આપણા ઉપર મારો ચલાવે છે અને એ રીતે અસહનશીલતાનું પરિણામ સંકંપ સહન કરવાના રૂપમાં જ આપણને મળે છે. (૧૭૫)

अनौदार्यं चेन्मर्यादाः सामर्थ्यम् । १.७६ ॥

સ્વસ્માન્નેદધિકો ભવેદ્ ગુણગણો જ્યેષ્ઠે લઘૌ ભ્રાતરિ-
પ્રખ્યાતં ભુવિ તદ્યથોધિકતરં તસ્મિન્પ્રસન્ને યદિ ॥
નૌદાર્યં ભવતિ પ્રમોદજનકં વન્ધ્વોસ્તદેપ્યોદ્ભવ-

સ્તસ્માદ્દાનિવરમ્પરાસ્તિ ગૃહિણઃ પુણ્યાંકુરોન્મૂલિની ॥

ઉદારતાની ધરદાજરીમાં ઇર્ષ્યાનું બળ

આવાર્ધ—એક કુટુંબમાં નાના અથવા મોટા બાળકમાં પોતાના કરતાં દોશિયારી વધારે દોષ, તેને લીધે તેને લોભના તરફથી માનપાન વધારે મળે, ચારે તરફ તેની યશ-પ્રીતિ ફેલાય અને લોભમાં તેની પ્રવૃત્તિ અધિક થાય; આ વખતે જો બન્ને જગ્યામાં ઉદારતાનો ગુણ ન હોય તો તેથી બે મંદાનુ દોષો કલ્પન થાય છે. એકમાં ઇર્ષ્યાનું કુટુંબ પ્રકટ થાય છે, બીજામાં જો ઉદારતાનો ગુણ ન હોય તો મનમાં મર્મ આરે છે, અને પોતા કરતાં આછી સક્તિવાળા પામે પોતાની બડાઇ મારે છે, તથા તેમની તિરસ્કાર કરે છે, તેથી પણ સામા માણસમાં ઇર્ષ્યા પ્રકટી નીકળે છે, અને ઇર્ષ્યાના બળથી બેટપટ, પરસ્પર નિન્દા, દંડદ, પરસ્પર દોષાંશેષણ વગેરે પુણ્યરૂપે અંકુરનું ઉત્થેદન કરનાર અનેક કુટુંબો ફટી નીકળે છે. તેનું કુટુંબ અનેક ગાત્રની પાયમાલીની પરંપરામાં અસ્તંબ્યસ્ત થઇ જાય છે. (૧૭૨)

વિરેચન—માનસિક ઔદાર્યના અભાવે કેનું અનિષ્ટ પરિણામ આવે છે તે દર્શાવવાને અત્ર અંબકારે બે સંદોહર અંબુઓનું દર્દાંત લીધું છે. સુમાપિતકારે કહ્યું છે કે જાગ્નિ સુમમો સ્વિઃ અથૌત્ત બાહ્યા નેવે દાર્ધ પશુ સનૃ આ જગનમાં નથી. આ દયન દદાય કોષ્ઠિ વિચિત્ર લાગરી મારજુકે જગનમાં સમા બાહ્યા નેનું બીજું એકે સગપશુ નથી એવું કહેવાય છે, અને કિત્ત દયનમાં તેથી ઉલટું સમુત્પદ દર્શાવવામાં આવ્યું છે; પરંતુ ઔદાર્ય વિનાના સંદોહર અંબુઓના સંબંધમાં તો સુમાપિતકારનું દયન જ સત્ય કરે છે. બે બાહ્યાઓમાંનો એક જો વિદ્યા, દયા, મન, સંપત્તિ ઇત્યાદિમાં બીજા કરતા મંદ છે તો બીજાનું અનુદાર હૃદય ઇર્ષ્યાથી જગવા લાગે છે. જન્મે એક જ પિતાના પુત્રો દોવાના સરખાપણાને લીધે તે ઇર્ષ્યાનું બાહ્ય એવું માને છે કે તેઓ વિદ્યા, સંપત્તિ, ઇત્યાદિમાં પણ સરખા જ રહેવા જોઇએ, પરંતુ પોતા કરતા પોતાના બાહ્યની સક્તિની વિશેષતાને કારણે પોતાના બાહ્ય પોતાના કરતાં ચડતી સ્થિતિમાં મેલાય તો તેમાં ઇર્ષ્યાનું કારણ રહેન

નથી એવું તે મૂર્ખ સમજતો નથી. હીન અવસ્થાવાળા બાઇની પોતાના હૃદયની ધૂખ્યાથી તે ઉન્નત અવસ્થાવાળાને હેઠો પાડવાને મથન કર્યા સિવાય રહેતો નથી જેને પરિણામે ઉન્નત અવસ્થાવાળો તેને ખરાબ કરવાને મથે છે. જે તે ઉદાર હૃદયનો હોય તો પોતાના ધૂખ્યાળુ બાઇને સમજાવીને શાંત કરવા ઉપરાંત તેને પણ પોતાના જેવો જ સંપત્તિમાન કરવાને યત્ન કરે છે, પરંતુ તેવો ગુણ તેનામાં ન હોય તો બંને વચ્ચે ધૂખ્યાના અંકુરો એટલા મોટા પ્રમાણમાં ફૂટી નીકળે છે કે તેઓ એકબીજાનો વિનાશ કરવામાં જ પ્રવૃત્ત થાય છે. અરબ્બી બાપામાં એક કહેવત છે જેનો અર્થ એવો છે કે “માહી કૃતિને સારી કૃતિવડે દૂર હાંકવી, જેથી સારી કૃતિ માહી કૃતિ ઉપર અસર કરીને તેને સારી બનાવશે, પણ જે માહી કૃતિને તેવી જ માહી કૃતિવડે હાંકી કાઢવામાં આવશે તો તે માહી કૃતિ કરનાર ઉપર જ તે હુમલો કરશે.” એ જ પ્રમાણે ધૂખ્યાનું શમન કરવાને જે એક જણમાં ઉદારતા હોય તો તેનું સાદું પરિણામ આવે, પરંતુ જે બંનેમાં ધૂખ્યાની જાગૃતિ થાય તો બંને વિનાશને પામે એમાં કશું આશ્ચર્ય નથી. આ દૃષ્ટાંત બે બાઇઓના સંબંધમાં દેવામાં આવ્યું છે, પરંતુ વસ્તુતઃ તે સર્વ કોઇને લાગુ પડે છે. (૧૭૬)

[ઉદારતા અને સદનશીલતા એ બે સદ્ગુણો છે, પરંતુ તેની મર્યાદામાં જ એ સદ્ગુણો છે અને જે મર્યાદાનું ઉલ્લંઘન કરવામાં આવે તો તે દુર્ગુણરૂપ થઈને દુષ્પરિણામ આપે છે તે વિષે હવે કહેવામાં આવે છે.]

औदार्यमहिष्णुतयोस्वधिः । १७७ ॥

यद्यन्यस्य विलक्षणः क्षतिकरो दुष्टस्वभावः पर-
स्तद्दुष्टत्वविनाशनाय गृहिणा यत्नो विधेयो भृशम् ॥
यत्नेपि प्रकृतिर्न शुद्ध्यति मनाक् कौटुम्बिकस्योद्धता ।
तत्सम्बन्धविघट्टनेपि गृहिणो नौदार्यहानिर्भवेत् ॥

ઉદારતા અને સદ્ગુણશીલતાની હદ.

આવાર્ય—તે હાથ સંબંધીઓમાંના ઢાંધળા જન માણસનો સ્વભાવ અતિદુષ્ટ અને વિવેકશૂન્ય હોય, તેનાથી બીજાને નુકસાની પહોંચવાનો સંભવ હોય તો ખોલે છે ત્યાંસુધી તેના સ્વભાવની દુષ્ટતાને નાશ કરવા કાપીચ કરી, તેમ છતાં ઢાંધળા જન રીતે તેની પ્રકૃતિ કાનુમાં આવી શકે તેમ ન હોય, અને તે પ્રકૃતિની સાથે સંબંધ રાખનારાઓને આર્થિક, નૈનિક, આત્મિક દાનિ પહોંચવાની વધી જાયતી હોય તો તે પ્રસંગે સુઘ મૃદુર્યે તેની સાથે સંબંધ રાખી દૂધ-કેસર વગેરે કરવા પડતા હોય તો તેના કરતાં બહુવિધ છે કે તેનાથી સંબંધ તોડી તટસ્થ રહેવું અને સ્વાસ્થ્ય સાચવવું, આમ કરતાં સદનશીલતા કે ઉદારતાને સંકેતરૂપી પડે તો પણ તેમાં કંઈ દાનિ નથી. ઉશ્મણું ના પોતાનું દિન સમયાય ત્યાંસુધી ઉદારતાની હદ છે. (૧૭૭)

વિવેચન—સર્વદા અને સર્વથા ઉદાર થવાથી ખસ પુરોતે તે ઉદારતાનો અનુચિત રીતે લાભ લેવાનું બહુ હાલે છે, જેથી સજ્જાતની ઉદારતા દુર્ગતનું પોષણ કરનારી થઈ પડે છે. ઉદારતા અને સદનશીલતાના સદ્ગુણો સારાં કાર્યોનું પોષણ કરવા માટે છે, પરન્તુ દુર્ગતોનાં દુષ્ટ કાર્યોને માટે નથી. જો એક પુરુષ દુર્ગતનાં પોષણને અર્થ પોતાની ઉદારતા દાખવતો હોય, તો તે પુરુષ કહીને પેલા દુર્ગતના જેવો જ દુર્ગત હોયો જોઈએ અથવાતો દુર્ગતની દુર્ગતતાને નહિ સમજતાં નિરર્થક ઉદારતા દાખવનારો મૂર્ખ હોયો જોઈએ. તેટલા સાર વિદ્વાનોએ ઉદારતાની હદ નિર્માણ કરી છે અને એ હદની બહાર ઉદારતા વાપરવાથી તે દાનિકારક થઈ પડે છે એમ દર્શાવ્યું છે. આ હદ કેવા પ્રકારે સમજવી તે દર્શાવવાને અર્થકારે દુષ્ટ સ્વભાવના એક કૌટુંબિક જનનું દર્શન આપ્યું છે. કુટુંબમાં એક દુષ્ટ જન હોય અંતે તેના દુષ્ટ આચાર વિચારથી કુટુંબનાં અન્ય જનોને દાનિ થવાતો સંજય હોય તો પ્રથમ તો એની દુષ્ટતા દૂર થાય તે અર્થે તેનાં દુષ્ટ કાર્યોને માટે લાભ આપવો કે જેથી તેને પોતાની બૂઝ મુજબ આવે. કહ્યું છે કે:—

आजन्ममित्रं कौटिल्यं मल्लस्य च हलस्य च ।

સાંઘું તથામુંવાએપમલ્લકેય સા હલસા ॥

અર્થાત્—દુષ્ટ જન અને હળનું કુટિલપણું જન્મથી જ સિદ્ધ થએલું છે માટે તેઓના મુખનો આક્ષેપ સહન કરવાને એક ક્ષમા જ યોગ્ય છે. (દુષ્ટ જનને માટે ક્ષમા-સહનશીલતા અને હળને માટે ક્ષમા-પૃથ્વી સંમ-જતી). આવી ક્ષમા જો તેને સુધારવાને માટે નિષ્ફળ નીવડે તો તેને શિ-ખામણુ આપીને તેની દુષ્ટતા ખુલાવવા યત્ન કરવો. કદાચ દુર્જનઃ કૃતશિક્ષોપિ સજ્જનો નેવ જાયન્ એ પ્રકારનો તે અર્થકર દુર્જન હોય તો પછી તેની દુષ્ટ કૃતિઓથી થતી હાનિમાંથી બચવા માટે કુટુંબમાંથી તેનો ત્યાગ કરવો એ જ ઉચિત છે. એટલું ખરું છે કે આવી રીતે તેનો ત્યાગ કરવાથી સ્વભાવની ઉદારતામાં ક્ષતિ આવેલી લેખાય છે, પરંતુ અત્ર ક્ષતિ દોષરૂપ નથી અને વાસ્તવિક રીતે ઉદારતાની હાનિ થયેલી લેખાતી નથી. ઉદારતાનો ઉપયોગ વિનયપુરઃસર કરવો જોઈએ તે દર્શાવવાને જ આ પ્રકારની હદ બાંધવાની આવશ્યકતા અંધારે મૂકવી છે અને તે સર્વથા યોગ્ય છે. (૧૭૭)

[ઉદારતા તથા સહિષ્ણુતાના પ્રકાર નીચેના બે શ્લોકમાં કહેલા છે.]

ઔદાર્યપ્રકારઃ । ૧૭૮ ॥

દૃષ્ટાત્મીયજનોન્નતિં ભવતિ યચ્ચિત્તં પ્રફુલ્લં મૃશ-
મૌદાર્યં કિલ મધ્યમં મતમિદં પ્રાજ્ઞૈર્ગૃહસ્થાશ્રમે ॥
સાહાય્યં તદધોગતૌ સુમનસા યદ્દીયતે ચાર્થિકં ।
યાવચ્છક્તિગુણોત્તરેણ ગૃહિણૌદાર્યં પ્રધાનં હિ તત્ ॥

ઉદારતાના પ્રકાર.

ભાવાર્થ તથ વિવચન—ઉદારતા એ પ્રકારની છેઃ એક મધ્યમ અને નાહિ કમલ. કેપરે જતાવરતામાં આવડુ તેમ પોતાના મનદોષો, કુટુંબીઓ, સગવડોએ, અને નવેનાં કુટુંબોની ચડતી કળા, પોતાના કરતાં અધિક નાનિ અને અધિક મનપણ તેને કરતા ન કરતા અધિક પ્રમોદથી આ-નન્દિત થઈ, તેમજ નારિ નાર પ્રવૃત્તિઃ થઈ, એ મધ્યમ-સામાન્ય ઉદા-રતા છે. આ સામાન્ય ઉદારતાને પણ નેહ ભાગ્ય જનસમાજમાં અભાવ

દેખામ છે, અને તેથી તેઓ છુપાનેા ભોગ થઈ પડી પોતાને જ ગેરલાભ
 કરે છે. ખીન્ન પ્રકારની ઉત્તમ અને પ્રધાન ઉદારતા તો તે છે કે પોતાના
 બાઈઓ, કુટુંબ ઓ કે સંબંધીઓમાં કોઈ પણ માણસ નિરાધાર થઈ ગયા
 હોય, સાધન વગર સીદાતો હોય, કેગવળી લેવા કે આશ્રયિકા ચલાવવાનાં
 સાધનોની આકાંક્ષા રાખતો હોય, તેને તેવા વખતમાં પ્રેમ અને ઉદ્દાસ-
 પૂર્વક પોતાની યમિના અભાવમાં તન મન અને ધનથી કંઈ ને કંઈ પણ
 મારફત કરવી તથા આશ્રય આપી તેની તંગીઓ દૂર કરવી, તેમ જ આશ્વા-
 સન આપી તેનાં આંમુઓ લૂછી ધણી જ પરસણાથી પોતાના બાઈ યા
 પુત્રની પેઠે માની દરેક રીતે આશ્રય આપવો, આ પ્રકારની ઉત્તમ ઉદારતા
 દર્શાવવાનું સાધન ધનવાન જનો પાસે જ હોય છે, પરન્તુ તેવા પ્રકારની
 ઉદારતાવાળા જનો વિરલ જ નીવડે છે. જ્યાં પારકી સંપત્તિ જોઈને હજ્યાં
 સ્વગમતી હોય ત્યાં પોતાની સંપત્તિ પારકાને આપવા જેવી ઉદારતાની તો
 આશા જ થી ? ખરું છે કે—

શતેષુ જાવનં દુઃ સહજેષુ ચ વેદિનઃ ।

વક્ત્ર દશમદંજેષુ દાતા ભવતિ ચા ન ચા ॥

અર્થાત્—ના પુરોષમાં એક ગરવીર થાય છે, દાનરમાં એક પંડિત
 થાય છે, રથ દાનરમાં એક વક્ત્ર થાય છે, પણ દાનાર તો થાય મા ન
 થાય ! (૧૫૮)

સહિષ્ણુતાપ્રકાર । ૧૫૯ ॥

યથેષાસ્તિ સહિષ્ણુતા મુગ્ધિણાં સામર્પ્યયુક્તા ચરા ।
 સાપ્યૌદાર્યગુણે મુપર્યવસિતા પ્રાધાન્યમાપદ્યતે ॥
 નો સામર્પ્યયુક્તા તદા વ્યવહતા સા નમ્રતાલ્લયે ગુણે ।
 દ્વાવેતાવરિવર્ગતોપિ વિશદપ્રીત્યર્જને ઇન્ક્રુતઃ ॥

સહિષ્ણુતાના પ્રકાર.

અર્થ—તથા વિરેચન—દાનતાની જે સહનશીલતાના પણ જે

પ્રકાર છે: એક ઉત્તમ અને ખીજી મધ્યમ. અમુક માણસ તરફથી કોઈ સ-
મર્થ પુરૂષની પણ અવગત થઈ ગઈ હોય અને તે સમર્થ પુરૂષ અવગત
કરનારને સજા કરાવવા ધારે તો કરાવી શકે, પણ પહેલાની ઉપર રહેમ
લાવી કંઈ પણ બદલો ન અપાવે, તો સમર્થ પુરૂષે બતાવેલી સહનશીલતા
ઉત્તમ પ્રકારની ગણાય છે, અને તેનું પર્યવસાન ઉદારતામાં થાય છે. અસ-
મર્થ માણસ સમર્થ માણસની સામે ખામોશી રાખી સહનશીલતા બતાવે
છે તે ખીજી પ્રકારની મધ્યમ સહનશીલતા છે, તેનું પર્યવસાન નમ્રતામાં
થાય છે. પહેલા પ્રકારની સહિષ્ણુતા તો ઘણી જ શ્રેષ્ઠ છે, તેમ ખીજી પ્ર-
કારની પણ ગૃહસ્થોને કંઈ થોડી શળદાયક નથી. તે સહનશીલતા કેટલીએક
વખત દુસ્મનના હૃદયને સણુ પીગળાવી નાંખી, દ્વેષભાવને દૂર કરાવી, દ્વે-
ષની જગ્યાએ વતસલતાને સ્થાપી, દુસ્મનના હૃદયમાં પણ પ્રેમભાવ ઉત્પન્ન
કરવાને સમર્થ થાય છે. આ પ્રમાણે ઉદારતા અને નમ્રતાથી બે ગુણો
સહિષ્ણુતાના આ બે પ્રકારોમાં સમાઈ જાય છે. અપકારના બદલામાં ઉપ-
કાર કરવા જેવી આલૌકિક ઉદારતાનું એક દષ્ટાંત સર શ્રીલીપ સીડનીનું
છે. એક મૂર્ખ જુવાને એક વાર સર શ્રીલીપ સીડનીના સાથે કંઈકો કંઈકો
એટલું જ નહિ પણ સર શ્રીલીપને લડવા માટે ફેરવવાને તેણે પ્રયત્ન કર્યો.
એમ છતાં પણ સર શ્રીલીપ લડવા ફેરવાયો નહિ. ત્યારે તે મૂર્ખ જુવાન
સર શ્રીલીપના મંડા ઉપર ચૂંક્યો અને તેણે તેનું બચાવર અપમાન ક્યું.
સર શ્રીલીપે ક્યું: “ જુવાનિયા ” જેવી સંદેશાદયી હું મારા મુખ ઉપ-
રથી અપમાન ભુંસી નાખું છું, તેથી જ સહેલાઈથી હું મારા હૃદયમાંથી
માફ (મનુષ્યત્વનું) લોહી ભુંસી નાંખી શકું, તો હું આ જ ક્ષણે તારો
પ્રાણ લઉં. ” સર શ્રીલીપે આ વખતે અનુપમ ઉદારતાથી સહિષ્ણુતા દા-
ખવી હતી, કારણકે જો તેણે ધાર્યું હોત તો આ અપમાનનો બદલો સ-
હેલાઈથી લઈ શકત. સમર્થ પુરૂષમાં સામર્થ્ય હોવા છતાં તે ઉદારતા બતાવે
છે તેથી તે ઉત્તમ પંક્તિની લેખાય છે અને અસમર્થ પુરૂષમાં સામર્થ્ય નહિ
હોવાથી કોઈનું અપમાન શાંતિપૂર્વક સહન કરી રહેવાની યત્ન પડે છે પણ
તે સવળું પોતાના હૃદયે સમજાવણી સહન કરે છે અને નમ્રતા દર્શાવે છે,

તો તે ગુણ મધ્યમ પ્રકારનો બેખાપ છે. (રાજા ચોરને શિક્ષા કરતો દોષ અને ચોરને અસમર્થતાને લીધે તે શિક્ષા સદન કરવાની ફરજ પડતી દોષ, પરંતુ અંતરમાં નમ્રતા ન દોષ અને વિચારતો દોષ કે જે સામ પડે તો રાજા ઉપર પણ દોષ અજભારી લડે, તો અદ્વી એ ચોરનો સદિષ્ટતાશી ગુણ બેખાતો નથી, કારણકે તેની સદિષ્ટતા પોતાના અંતરની નમ્રતાશી ગુણથી ઘટી નથી.) (૧૭૬)

[વ્યક્તિવિશેષ અને પ્રત્યેક વ્યક્તિના અધિકારવિશેષ એ ગુણોના નહીં નહીં કારણકે લીધે અન્ય પડે છે. જે જે ગુણ ન દોષ તો વ્યક્તિવિશેષ તેના પરિણામવિશેષ પણ નહીં નહીં આવે છે, એ વિશે નીચેના શ્લોક વ્યાખ્યા છે.]
મૌદાયોદ્યમાવસ્ય પરિણામઃ । ૧૮૦ ॥

સ્વાદૌદાર્યગુણો ન ચેદધિપતૌ મેહસ્ય વા સંસદો ।
નો શક્નોતિ ચિરં સ નાયકપદે સ્વાતું વ્યવસ્થાક્ષતેઃ ॥
ન સ્પાચ્છેદ્ધિ સહિષ્ણુતાશ્રિતજને દક્ષેષિ ભૂત્યે પુનઃ ।
સ પ્રાપ્નોતિ ન વત્સલત્વમુચિતં ધ્રુવેદ્રશં સ્વાર્થતઃ ॥

આ એ ગુણોની ઘેરહાજરીનું પરિણામ.
લાભાર્થ—મેહ ઉદારતાના ગુણની જરૂરીઆત શ્રેષ્ઠ માણસને છે તો-
પણ જે માણસ કુટુંબનો અધિપતિ કે સમાનો અગ્રેસર-પ્રમુખ અથવા દેશનો રાજા દોષ તેણે તો ઉદારતા રાખવાની ખાસ જરૂર છે. જે તેનામાં મનની ઉદારતા ન દોષ તો, તેની નીચેના માણસોની પ્રિયતા તે મેળવી શકતો નથી અને જ્યાં માણસો તેનાથી વિરૂદ્ધ પડી જાય છે, ધણીની વિરૂદ્ધ સામળીથી વ્યવસ્થા નહીં જાય છે, અને તેની મદદતા આવી જાય છે. તેમ જ સદનસીલતાના ગુણ ખાસ કરીને આશ્રિત માણસને કે નોકર અથવા દુર્બળ માણસને આતિ ઉપયોગનો છે. જે ડાહ્યા નોકરમાં પણ તે ગુણ ન દોષ તો તે પોતાને જાળવવાનું કાર્ય કદી પણ જાળવી શકતો નથી, તેમ જ ઉપરી અધિકારીની પ્રીતિ મેળવી શકતો નથી અને સ્વાર્થથી બંટ થાય છે. (૧૮૦)

પામેથી સિખામણ લેવી હોય, મદદતા મેળવી નાયકનો અધિકાર ભોગવે!
 હોય, કેટ, ગાંધિ અને સમાજનાં કાર્યો સાધવાનાં હોય, તે દરેકે દરેક સ્થળે
 આ બે ગુણોની ખાસ જરૂર રહે છે. આ બે ગુણો બે ન હોય તો ઉપર
 ખતાવેલા કાર્યો ધારી પ્રમાણે સિદ્ધ થઈ શકતાં નથી. (૧૮૧)

વિવેચન—આ પરિસ્થિતિમાં ઉદારતા અને સદનયીયતા વિશે અંધકાર
 ને લાખાણ વિવેચન કર્યું છે તે વિવેચનમાં ઉદારતાનું, તરીકે બહુધા, એક
 કુટુંબને જ મર્યાદા દર્શાવ્યાં આવ્યું છે, જેથી વાચકો કદાચ એમ સંમતો કે
 એ ગુણોની આવશ્યકતા કુટુંબનો જ અવધાર ચલાવવામાં જ માનવામાં આવે:
 છે, પરંતુ વસ્તુતઃ તે ગુણો મનુષ્યજનની સર્વ યાખાઓમાં આવશ્યક
 રીતે પડે છે; ઉદાહરણ તરીકે વ્યાપારને વધારવો હોય તો માનકોની પ્રીતિ મેળ-
 વવાને એ ગુણોની જરૂર પડે છે, વ્યવહારમાં સંકોચો ઉભો અભિપ્રાય
 સંપાદન કરવા માટે પણ ઉદાર અને સદનયીય થવું પડે છે, સ્વાર્થની સાથે
 પરોપકારરૂપી કૃત્ય કર્યાં જનરતું હોય તો પણ મનથી અને ધનથી ઉદાર
 થવા સિવાય તે જનની સહાનુ નથી, કેટલે સિખામણ આપતાં કે કેટલી
 પામેથી સિખામણ મદદ કરનાં સદિષ્ટ થવું પડે છે, કારણકે સિખામણ
 આપવા વળતા સાચો માણસ હોવો જોઈએ નહીં હોય તે પાતાનું અપમાન
 કરાવનાં સત્તર હોય છે અને તે અપમાનને સદી કરાવનાં ગુણ પોતામાં
 હોવાનાં જરૂર છે તથા સિખામણ મદદ કરતા કેટલે કરતા સખોમાં કાંઈ
 કદ તો ન પણ તેની દિવ્યકૃતિની દર દરને તેના કરતા વધારે ઉદારતા-
 રૂપી સદનયીય હોવા પડે છે તેથી જ રીતે ઉપરના શ્લોકમાં કર્યું તેમ
 કેટલાક વડીલ તરીકે, સમાજ કે વડીલા અંગ્રેસને વરીકે કિંવા દેશના
 માન તરીકે ઉચ્ચ આધાર ભાગવવો હોય અને એ રીતે હોશિયાર દિવ
 નથી હોય તો પણ આપના નય સદિષ્ટ થવું પડે. જિન પાની સહનુ
 એ ઉપરના અનેક સ્થળ અને અનેક કાર્યોમાં એ ગુણોની અમલ
 એક અ.વ છે સદનયીયતાની પ્રવૃત્તિ કરનાં શ્રી સમાજના સત્તર જ દે
 ન સદનયીયતા એક એવો કે જેને સવજ માણસો માન
 વર મા પુલો માને છે એ એવા ઉચ્ચ છે કે જે સદીમાં સર્વ સં-
 સારને નિમજ પામે છે એ કૃત્ય જનવચારમાં બે જરૂર હોય તો
 ન કરવાને પણ મનુષ્યને સદિષ્ટ થવું પડે છે. (૧૮૧)

વિવેચન—અનુદારતા અને અસહિષ્ણુતાથી થતી અનેક હાનિઓનું પૂર્વે વિવેચન કરવામાં આવ્યું છે. જે જે વ્યક્તિઓમાં ઉદારતા અસહિષ્ણુતાના ગુણોનું અસ્તિત્વ હોય છે તેઓ સુખને અનુભવે છે અને તે વિનાના મનુષ્યો અનેક ક કલહ-કટાદિનો ભોગ થઈ પડે છે; પરંતુ સૌથી વધારે સત્તાવાળા મનુષ્યોમાં અને તૈથી દલકાં અવસ્થાવાળા મનુષ્યોમાં તો એ ગુણોનો અભાવ અત્યંત હાનિકારક નીવડે છે. કુટુંબનો વડીલ અથવા સભાનો પ્રમુખ અથવા દેશનો રાજા એવા અધિકારી જનોમાં જે ઉદારતા કે સહિષ્ણુતા ન હોય તો તેઓ માત્ર પોતાના એક શબ્દ કરીને અનેક મનુષ્યોના કંઈનું કારણ થઈ પડે છે. તેથી ઉલટું તેઓમાં જે એ ગુણો હોય છે તો અનેકનાં કંઈનું નિવારણ તેઓને હાથે થવા પામે છે, એટલું જ નહિ પણ તેઓ કુટુંબમાં, સમાજમાં અથવા દેશમાં પ્રિય થઈ પડે છે. તદ્દન હલકી અવસ્થાનાં મનુષ્યો જેવા કે નોકર મજૂર વગેરેમાં પણ તે ગુણો હોવા જોઈએ અને જે તેનો તેઓમાં અભાવ હોય છે તો તેઓ પોતાના ઉપરી અધિકારીના હુકમો ઠપકા વગેરે સહન કરી શકતા નથી અને તેથી તેઓ અધિકારીની પ્રીતિ સંપાદન કરીને પોતાનું હિત સાધી શકતા નથી.

પ્રત્યેકં શુભકૃત્યેઽનયોરપેક્ષા । ૧૮૧ ॥

एतौ गेहगतैक्यरक्षणकृते नापेक्षितौ केवलं ।

किन्तु योगविवर्द्धने व्यवहृतौ स्वार्थे परार्थे तथा ॥

शिक्षाया ग्रहणे तथा वितरणे नेनृत्वनिर्वाहणे ।

देशज्ञातिसमाजकार्यकरणे कामं सदापेक्षितौ ॥

સારાં કામોમાં આ બે ગુણોની અગત્ય.

ભાવાર્થ—ઉદારતા અને સહનશીલતા એ બે ગુણોની અગત્યતા ઘરના ધરના અંદર કુટુંબનાં કામનાં સંચાલનમાં માટે છે એટલું જ નહિ પણ ઉદ્યોગ વધારે દેવ, અવધર કે-વગર નિવાસે દેવ, નવાન સારે પડે નાથ દા. તા.નું દેવ, કે-વગર દા. તિખાનજી અપરી દેવ કે કે-વગર

પાસેથી શિખામણુ લેવી હોય, મદતા મેજરી નાપકનો અધિકાર બોગવ
હોય, દેઠ, શાંતિ અને સમાજનાં કાર્યો સાધવાના હોય, તે દરેકે દરેક સ્વ
આ બે ગુણોની ખાસ જરૂર રહે છે. આ બે ગુણો જો ન હોય તો ઉપ
જવાબેનાં કાર્યો ધાર્યો પ્રમાણે સિદ્ધ થઈ શકતાં નથી. (૧૮૧)

વિવેચન—આ પરિચ્છેદમાં ઉદારતા અને સદનશીલતા વિશે અંશકાર
ને લંબાણુ વિવેચન કર્યું છે તે વિવેચનમાં ઉદારદર્શન તરીકે બહુધા એક
કુટુંબને જ અંદરથી દર્શનામાં આંતર્યું છે, જેથી વાચકને કદાચ એમ સંભવે કે
જો ગુણોની આવશ્યકતા કુટુંબનો બાવદાર ચક્રાવચારમાં જ માનવામાં આવે
છે, પરંતુ વસ્તુતઃ તે ગુણો મનુષ્યજનની સર્વ સાખાઓમાં આવશ્યક
થઈ પડે છે; ઉદ્યોગ કે વ્યાપારને વધારવો હોય તો માદકોની પ્રીતિ મેજ-
વરને એ ગુણોની જરૂર પડે છે, વ્યવહારમાં લોકોનો ઉચ્ચ અભિપ્રાય
સંપાદન કરવા માટે પણ ઉદાર અને સદનશીલ થવું પડે છે, સ્વાર્થની સાથે
પરોપકારરૂપી કૃત્ય કરવા જનવચું હોય તો પણ મનથી અને ધનથી ઉદાર
થવા તિરાય તે જાગવી શકાતું નથી, કોઈને શિખામણુ આપતાં કે કોઈની
પાનથો શિખામણુ અંદરથી કરતાં સદિધ્વુ થવું પડે છે, કારણકે શિખામણુ
આપવા જતા સમયે માણસ દુર્ગ્ગ મર્મ હોય ને, પોતાનું અપમાન
ચરાંતો સંભર હોય છે અને તે અપમાનને સહી કરવાને ગુણુ પોતામાં
હોવાની જરૂર છે તથા શિખામણુ અંદરથી કરતા કોઈ કરવા ચબ્દોમાં કોઈ
કહે તો તે પણ તેની દિવગુદિની દર દરની તેના કરતા ચબ્દોમાં ઉદારતા-
પૂર્વક સદન કરી શકે, સમાજ કે જાતિના અગ્રેસર તરીકે કિંવા દેશના
કુટુંબના વડીલ તરીકે, સમાજ કે જાતિના અગ્રેસર તરીકે કિંવા દેશના
સાધક હોય તો પણ ઉદારતા તથા સદિધ્વુતાવરણી ગુણો વિના ગાલી ચકતું
નથી એ કૃપાંત અને સ્વયં અને અને કાર્યોમાં એ ગુણોની અગત્ય
ખાસ આવે છે સદનશીલતાની પ્રશસા કરતા મી. સમાધર્મ સત્ય જ કહે
કે “સદનશીલતા એ એવો ગુણ છે કે જેને સરજા માણસો માન
પરામાં ખુલી માને છે એ એવો કિતાબ છે કે જે જીવનીના સર્વ સં-
સારને ઉદ્દમર પામે છે. એ કર્તવ્ય જનવચારમાં જો જરૂર હોય તે
જનવ કરવાને પણ મનુષ્યને શક્તિમાન કરે છે.” (૧૮૨)

વિવેચન—અનુદારતા અને અસહિષ્ણુતાથી થતી અનેક હાનિઓનું પૂર્વ વિવેચન કરવામાં આવ્યું છે. જે જે વ્યક્તિઓમાં ઉદારતા અસહિષ્ણુતાના ગુણોનું અસ્તિત્વ હોય છે તેઓ સુખને અનુભવે છે અને તે વિનાના મનુષ્યો અનેકા કલ્પ-કલ્પાદિનો ભોગ થઈ પડે છે; પરંતુ સૌથી વધારે સત્તાવાળા મનુષ્યોમાં અને તેથી દલકી અવસ્થાવાળા મનુષ્યોમાં તો એ ગુણોનો અભાવ અત્યંત હાનિકારક નીવડે છે. કુટુંબનો વડીલ અથવા સભાનો પ્રમુખ અથવા દેશનો રાજા એવા અધિકારી જનોમાં જે ઉદારતા કે સહિષ્ણુતા ન હોય તો તેઓ માત્ર પોતાના એક શબ્દ કરીને અનેક મનુષ્યોના કષ્ટનું કારણ થઈ પડે છે. તેથી હલકું તેઓમાં જે એ ગુણો હોય છે તો અનેકનાં કષ્ટોનું નિવારણ તેઓને હાથે થવા પામે છે, એટલું જ નહિ પણ તેઓ કુટુંબમાં, સમાજમાં અથવા દેશમાં પ્રિય થઈ પડે છે. તદ્દન દલકી અવસ્થાનાં મનુષ્યો જેવા કે નોકર મનુર વગેરેમાં પણ તે ગુણો હોવા જોઈએ અને જે તેનો તેઓમાં અભાવ હોય છે તો તેઓ પોતાના ઉપરી અધિકારીના હુકમો ઉપકા વગેરે સહન કરી શકતા નથી અને તેથી તેઓ અધિકારીની પ્રીતિ સંપાદન કરીને પોતાનું હિત સાધી શકતા નથી.

પ્રત્યેકં શુભકૃત્યેઽનયોરપેક્ષા । ૧૮૧ ॥

एतौ गेहगतैक्यरक्षणकृते नापेक्षितौ केवलं ।

किन्तूद्योगविवर्द्धने व्यवहृतौ स्वार्थे परार्थे तथा ॥

शिक्षाया ग्रहणे तथा वितरणे नेतृत्वनिर्वाहणे ।

देशज्ञातिसमाजकार्यकरणे कामं सदापेक्षितौ ॥

સારાં કામોમાં આ બે ગુણોની અગત્ય.

ભાવાર્થ—ઉદારતા અને સહનશીલતા એ બે ગુણોની આવશ્યકતા કેવળ ઘરની અંદર કુટુંબમાં એક જ સાચવવા માટે છે એટલું જ નહીં પણ ઉદ્યોગ વધારવો હોય, વ્યવહાર ઉચ્ચતર બનાવવો હોય, સ્વાર્થની સાથે પરમાર્થ કાર્ય સાંધવું હોય, કોઈને કોઈ શિખામણ આપવી હોય કે કોઈની

પાસેથી શિખામણુ લેવી હોય, મદત્તા મેળવી નામકનો અધિકાર ભોગવવો હોય, દેવ, ગતિ અને સમાજનાં કાર્યો સાધવાનાં હોય, તે દરેકે દરેક રથને આ બે ગુણોની ખાસ જરૂર રહે છે. આ બે ગુણો જો ન હોય તો ઉપર ખતાવેલાં કાર્યો ધાર્યો પ્રમાણે સિદ્ધ થઈ શકતાં નથી. (૧૮૧)

વિવેચન—આ પરિચ્છેદમાં ઉદારતા અને સહનશીલતા વિશે અંશકારે જે લખાણુ વિવેચન કર્યું છે તે વિવેચનમાં ઉદારતાનું તરીકે બહુધા એક કુટુંબને જ મદદપુ દેવામાં આવ્યું છે, જેથી વાચકો કદાચ એમ સંમત રહે એ ગુણોની આવશ્યકતા કુટુંબનો વ્યવહાર ચલાવવામાં જ માનવામાં આવે છે, પરંતુ વસ્તુતઃ તે ગુણો મનુષ્યજીવનની સર્વ શાખાઓમાં આવશ્યક થઈ પડે છે; ક્ષોભ કે વ્યાપારને વધારવો હોય તો માલિકોની પ્રીતિ મેળવવાને એ ગુણોની જરૂર પડે છે, વ્યવહારમાં લોકોનો ઉચ્ચો અભિપ્રાય સંપાદન કરવા માટે પણ ઉદાર અને સહનશીલ થવું પડે છે, સ્વાર્થની સાથે ખરોપકારશી ઉચ્ચ કર્તવ્ય બજાવવું હોય તો પણ મનથી અને ધનથી ઉદાર થવા સિવાય તે બજાવી શકાતું નથી, કોઈને શિખામણુ આપતાં કે કોઈની પાસેથી શિખામણુ મદદ કરતાં સદિપ્ત થવું પડે છે, કારણકે શિખામણુ આપવા જતાં સામે માણસે દુર્ગત મૂળ હોય તો પોતાનું અપમાન થવાનો સંભર હોય છે અને તે અપમાનને સહી લેવાનો ગુણ પોતામાં હોવાની જરૂર છે તથા શિખામણુ મદદ કરતાં કોઈ કદાચ ચબ્દોમાં કંઈ કહે તો તે પણ તેની દિવ્યશક્તિની કદર કરીને તેના કદાચ ચબ્દોને ઉદારતાપૂર્વક સદન કરી લેવા પડે છે. તેથી જ રીતે ઉપરના શ્લોકમાં કહ્યું તેમ, કુટુંબના વડીલ તરીકે, સમાજ કે ગતિના અગ્રેસર તરીકે કિંવા દેશના રાજા તરીકે ઉચ્ચો આધકાર ભોગવવો હોય અને એ રીતે લોકોનું દિવ્ય સાધન હોય તો પણ ઉદારતા તથા સદિપ્તતાશી ગુણો વિના ચાલી શકતું નથી. એ ઉપરાંત અનેક રથને અને અનેક કાર્યોમાં એ ગુણોની અગત્ય જોવાઈ આવે છે. સહનશીલતાની પ્રશંસા કરતાં મી. સ્માઈલ્સ સત્ય જ કહે છે કે “સહનશીલતા એક એવો ગુણ છે કે જેને સપ્તર્થ માણસો માન આપવામાં ખુશી માને છે. એ એવો ઉત્સાહ છે કે જે જીવંતીના સર્વ સંકટ સમયે ઉદ્ભવ પામે છે. એ કર્તવ્ય બજાવવામાં જે જરૂર હોય તે પ્રજ્વળિત કરવાને પણ મનુષ્યને ક્ષમિમાન કરે છે.” (૧૮૨)

પ્રષ્ઠ પરિચ્છેદ.

પુરુષોના ધર્મોઃ સન્મિત્રો.

મિત્રાણામાવશ્યકતા । ૧૮૨ ॥

પ્રત્યેકં સુખદુઃખચક્રમનિશં નૃણાં પરાવર્તતે ।
 દુઃખે સન્નિહિતે સુખે ચ વિગતે ચિત્તં ભૃશં ક્લિયતે ॥
 ન સ્યુશ્વેત્સુહૃદો વિશાલમનસસ્તસ્મિન્પ્રસન્ને તદા ।
 દદ્યાદાશ્વસનં સહાયમથવા તસ્મૈ નિરાશાય કઃ ॥

મિત્રોની જરૂર.

ભાવાર્થ—દરેક માણસના ઉપર સુખ દુઃખનું ચક્ર નિરંતર ફર્યા કરે છે, એટલે સુખની પાછળ દુઃખ અને દુઃખની પાછળ સુખ લાગેલું જ છે. જ્યારે પુણ્યનો થોગ પૂરો થઈ રહેતાં સુખ સંપત્તિ ચાલી જાય છે, અને દુઃખ યા વિપત્તિ સન્મુખ આવી જામાં રહે છે અને તેથી મનમાં ખડુ અકળામણુ યા ક્રોધેશ થવા માંડે છે ત્યારે કંદાર મનના. સાચી સલાહ આપનાર યા સહાય કરનાર મિત્રોની જરૂર પડે છે. જે તેવા દાના મિત્રો ન હોય તો દુઃખી થએલા નિરાશ માણસને મનનું આશ્વાસન યા આર્થિક મદદ બીજાને કોણ આપે / અને સંકટના સમયમાં સદાય કોણ કરે / માટે દરેક ગૃહસ્થે સારા મિત્રોની સાથે મિત્રતા રાખવાની જરૂર છે. (૧૮૨)

વિવેચન—સંસારમાં મિત્રોની આવશ્યકતા મન અને તનના આશ્વાસન અને હિતને અર્થે લેખવામાં આવી છે. માણસ કોઈ વખતે એવી સર્ગી અવસ્થાનાં પાત્ર હોય કે જે વખતે તેને મિત્રો તરફના આશ્વાસનના કે સલાયની કિંવા સલાહની જરૂર ન હોય. પરંતુ એવી અવસ્થા દમેલા ટકા રહેશે એવું ચેકસ હોતું નથી. કાળ અદ્વાય છે, મનનું દુઃખ પેદા થાય છે કિંવા આર્થિક હિન તા આવી પડે છે ત્યારે મિત્રના આશ્વાસનની.

મધ્યાદની નેમ ૪૪ પત્ર મેંબંધી બહાની અરે જે છે. આ વખતે નવા મિત્રો
સંધિયા સ્વાધી કહોં યામ જનો નથી. ૫૨-૫૩ જે વખતે મિત્રોની અરે
નહેતી તે વખતે મિત્રો હી થાયેલાં હોય છે તે વખતના જૂના મિત્રો
જ હામ લાયે છે. આવી અવસ્થામાં નવા મિત્રો જતા નથી, ૫૨-૫૩ જે
જૂના અને અરા મિત્રો હોય છે તેમાં જ તે વખતે-આવૃત્તિને વખતે હામ
લાયે છે; મંથિષ્ઠમાં એક કહેવન છે કે-Old friends are better than new,
and old friends are better than new. એટલે કે જૂના વખતની વાતો અપુર
હાયે છે અને જૂના વખતના મિત્રો પૂરતી ખાતરીવાળા હોય છે. આ હાલથી
ખરેખરા મંથિષ્ઠમાં ઘોડા મિત્રો મનુષ્યે હી રાખતા એકાદ. “વનમાં
એકલું જાડ” પણ હોય કહ્યું નથી તેથી રીતે મિત્રોનાં એકાં મનુષ્ય
અંસારમાં કહ્યવાયાલ નથી. પંચેનમાં એક કથા કહ્યું છે કે.—

મયિ સૃજંગમાર્ગે કલેષાઃ છદ્યંતે જયેઃ ।

મદીઃ સર્વિગ્નાંસિ સંજ્ઞાંસમંજસે ॥

અર્થાત્—સુદિમાનોએ પંતિ મેંબંધી હોવા છતાં પણ મિત્રો કરવા,
કેમકે સમુદ્ધ પરિધાન છે, તોપણ અંદાજ કરવને કહે છે. યાંમેજ કવિઓએ
તેમ જ નેરકૂત વિદ્યાનોએ મેંબંધી યાવસ્થાતા માટે અનેક પ્રમંથોએ
મનુષ્યોને બોધ આપ્યાં છે. અવશ્ય સામનાં કાવોં પણ મનુષ્ય મિત્રની
સાહાયથી કરવાને સક્તિમાન બને છે. ઘણી વખતે સમાં જોડમાં સાદાવ્યજૂત
થઈ શકે છે તે કરતાં સુમિત્રોથી આપણું વિશેષ દિત રહી શકે છે. એકલું
જૂની જાડું જોઈએ નહિ કે જે આવસ્થાતા છે તે ‘સુમિત્ર’ ની છે અને તેટલા
માટે યથાકારે ઉચ્છેદ સંજ્ઞાનો ઉપયોગ થયો છે. હાલજ અર્થાત્ જોનું આપણા
પ્રત્યે સારા પ્રકારનું નિદેશ હોય તે ‘સુદ્ધ-મિત્ર’ કહેવાય. પોતાના કર્યા
સ્વાર્થને લીધે કોઈ આપણી મિત્રતા કરવા આવે તેને ‘સુદ્ધ’ નામ યોગ્ય જ
નથી, કારણકે પૈસા હોય તો મિત્રો થવાને તો ઘણા આવે છે, ૫૨-૫૩
તેઓ પોતાના સ્વાર્થને ખાતર મેંબંધી માટે કાંઈક મારતા હોવાથી ‘સુમિત્ર’
નહિ પણ ‘કુમિત્ર’ જ લેખાય છે.

સુમિત્રો હોય તો વિપત્તિમાં પણ કેવું આશ્વાસન મળી શકે છે તેનું

એક દૃષ્ટાંત અત્ર પ્રાસંગિક થઈ પડ્યો. કોરીન્થ નગરના યુડેમીદાસ નામના પુરુષને કેરિક્ઝેનસ અને એરેથ્યુઝ નામના બે મિત્રો હતા. યુડેમીદાસ તદ્દન ગરીબ હતો અને તેના બંને મિત્રો ધનવાન હતા. યુડેમીદાસ બ્યારે મરવા પડ્યો ત્યારે તેણે એક વસીયતનામું (વીલ) તૈયાર કર્યું. તેની પાસે કશી મીલકત તો હતી નહિ એટલે તેણે વસીયતનામામાં માત્ર એટલું લખ્યું કે “મારી માતાની વૃદ્ધાવસ્થામાં તેનું ભરણપોષણ કરવાનું કામ હું એરેથ્યુઝને સોંપું છું, અને મારી પુત્રીને પરણાવી દેવાનું તથા યથાશક્તિ તેને સારી કેળવણી આપવાનું કામ મારા મિત્ર કેરિક્ઝેનસને સોંપું છું. કદાપિ તે બંને મિત્રોમાંથી કોઈ પણ મરી જાય તો પાછળ જે કોઈ હયાત રહે તેને તે બંને કામ સોંપું છું.” આવું વિચિત્ર અને પારકા માણસો ઉપર ઉલટો બોલો નાંખનારું વસીયતનામું વાંચીને કોઈ તો હસવા લાગ્યા, પરંતુ યુડેમીદાસને પોતાના સુમિત્રોમાં સંપૂર્ણ વિશ્વાસ હતો અને તેથી મરણ જેવો વિપત્તિનાં સમય તેણે નો શાંતિથી પસાર કર્યો. તેના મરણ પછી બ્યારે તેના મિત્રોએ તેનું વસીયતનામું વાંચ્યું ત્યારે તેઓએ તે ઘણા જ સંતોષપૂર્વક કબૂલ કરી લીધું. પછી તે બંને મિત્રોમાંથી કેરિક્ઝેનસ તુર્ત જ પાંચ દિવસમાં મરણ પામ્યો અને તેથી યુડેમીદાસના આખા કુટુંબનું પોષણ કરવાનો બોલો એરેથ્યુઝના માથા ઉપર આવી પડ્યો. આ વખતે તેણે તે વૃદ્ધ સ્ત્રીનું ઘણી જ સંભાળથી તથા માયાપૂર્વક પોષણ કર્યું, એટલું જ નહિ પરંતુ તેની પાસે જે કંઈ જાગીર હતી તેના બે સરખા ભાગ કરીને તેમાંનો એક ભાગ પોતાની પુત્રીને તથા બીજો ભાગ યુડેમીદાસની પુત્રીને કન્યાદાનમાં આપીને તેણે તે બંનેનાં એક જ દિવસે લગ્ન કરી નાંખ્યાં. (૧૮૨)

[હવે સુમિત્રો કેવા હોય અને કુમિત્રો કેવા હોય તેના લક્ષણ નીચેના બે શ્લોકમાં આપવામાં આવે છે.]

કીદ્દસં મિત્રં ? । ૧૮૩ ॥

यो मैत्रीं विपमे विपत्तिसमये प्रेम्णा मदा निर्वहे-
द्धर्तुं दुःखमपेक्ष्यते यदि शिरो दातुञ्च सज्जो भवेत् ॥

નેતું યઃ સુહૃદં યતેત સુપથે રુદ્ધા દુરાચારિનઃ ।
 સન્મૈત્રીપદમર્હતિ ક્ષિતિતલે દક્ષઃ સ એવોત્તમમ્ ॥

કોટણા જના મિત્રવર્ત્તા ? । ૧૮૪ ॥

યે ક્રૂરા વ્યભિચારિણો વ્યસનિનો વિશ્વાસઘાતે રતા ।
 મિથ્યાભાવણકારિણશ્ચ મલિના માયાવિનો માનિનઃ ॥
 લુપ્થાઃ સ્વાર્થપરાયણાઃ પરહિતં નિઘનન્તિ-યે નિર્દયા ।
 મૈત્ર્યાન્તે મનુજાઃ પરીક્ષ્ય ગૃહિણા વર્જ્યાઃ સદા શ્રેયસે ॥

મિત્ર કેવો હોયો જોઇએ ?

સાધાર્ણ—જે માણસ પોતાના મિત્ર ઉપર વિષમમાં વિષમ વિપ-
 તિનો સમય આશ્રયે હોય તે વખતે પણ જરાએ મનને સંકોચ્યા વગર
 ખરા ઉપાસથી મિત્રતાનો નાતો નિભાવવા તૈયાર રહે છે, એટલું જ નહીં
 તે સુખની પેઠે જ દુઃખમાં પણ ભાગ લેવા હાજર રહે છે, મિત્રનું દુઃખ
 જરા પોતાની યક્તિ ઉપરાંત પણ મદદ કરવા બદાર પડે છે, કિંમ-
 ના હાથ મિત્રને માટે પોતાનું મસ્તક અર્પણ કરવું પડતું હોય તોપણ
 રહે વાર તે આપવા તૈયાર થાય છે, હર વખતે મિત્રને સાચી સલાહ
 પાપતો રહે છે, મિત્ર હાથ અવળે મારે ચડી જતો હોય કે દુરાચારી
 નો હોય તો તેને ગમે તેમ સમજવી યુક્તિ પ્રયુક્તિથી તેને અવળે મારે
 ત્યાં અટકાવી સન્માર્ગે લાવે છે, અને એટલે તથા પારસીકે સુખ મળે
 તે સાધનો મેળવવામા તેને સદાય કરે છે તે જ દાવો માણસ આ પૃથ્વી
 ઉપર મિત્રતાના ઉત્તમ અધિકારને લાયક છે. (૧૮૩)

કેવા માણસો મિત્રતાને લાયક નથી ?

જે માણસ સ્વભાવે ક્રૂર હોય, વ્યભિચારી હોય, જુમાર, મદિરા,
 નાસ વગેરે વ્યસનોમા લપટાએલા હોય, વિશ્વાસરાજના કાર્યો કરવામાં મ-
 યદુર હોય, દિનરાત્ર એક અતાર પણ સત્ય બેસતો નો વશામ કર્યું હોય,

કેવળ અસત્યથી જ વ્યવહાર ચલાવતા હોય, મનના મેલા, અભિમાની અને કપટથી ભરેલા હોય, સ્વાર્થ સાધવામાં પંકાતા હોય, લોભી અને પોતાના થોડા લાભની ખાતર બાળને લગ્નરોના ખાડામાં ઉતારી દે તેવા નીચ હોય, તેમની મિત્રી કદાપિ કરવાં નહિ. દરેક સહૃદયે હમેશ પોતાના મિત્રને માટે મિત્રતા બાંધતી વખતે સામા માણસની પુરતી કસોટી કરી મિત્રતા બાંધવી. જે ઉપર કહ્યા તેવા અવગુણવાળો માણસ હોય તો તેની સાથે દોસ્તીનો દાંડો ન રાખવો. (૧૮૪)

વિવેચન—‘મિત્ર’ શબ્દની વ્યાખ્યા જ વિદ્વાનોએ ‘આપત્તિના સમયમાં મદદ કરનાર’ એ પ્રમાણે કરી છે. ‘મિત્ર’ના પર્યાયવાચક શબ્દો જેવા કે સોબતી, સંગાથી, વયસ્ય, સુહૃદ્, અનુસંગી ઇત્યાદિના અર્થો કરતાં પશુ એનો ખાવાય એ પ્રકારનો નીકળે છે કે જે આપણી સાથે રહીને કોઈ દુઃખનો પ્રસંગ જાંભે થતા મદદ કરે તે જ આપણો સંગાથી, સોબતી અથવા મિત્ર કહેવાય. વયમાં સરખો હોય તે મિત્ર ‘વયસ્ય’ કહેવાય અને મિત્ર પ્રતિ જેવું હૃદય સાફ હોય તે ‘સુહૃદ્’ કહેવાય. ‘અનુસંગી’ માં પશુ સોબતી અથવા સંગાથીના જેવા જ અર્થ રહેલો છે. તાત્પર્ય એ છે કે મિત્રનો મુખ્ય ધર્મ સામાને દુઃખમાં મદદ કરવાનો છે. અંગ્રેજીમાં એક કહેવત છે કે A friend in need is a friend indeed અર્થાત્ મુશ્કેલીના વખતમાં જે મિત્ર મિત્રતાનો ખરો ધર્મ પાળે છે તે જ ખરો મિત્ર છે. જેવી રીતે દુઃખના અનેક પ્રકારે છે તેવી રીતે મિત્રની મદદના પણ અનેક પ્રકારો હોઈ શકે. સંપત્તિમાં થએલો મિત્ર આપત્તિના વખતમાં પણ ટકી રહે એટલું જ નહિ પણ મિત્રના દુઃખમાં ભાગ લેવાને પોતાના સંવર્ણનો ભાગ આપવાને તૈયાર પણ. કદાચ મિત્રના સંવર્ણનને અંગે પોતાનું મસ્તક આપવાનો સમય આવે તે પણ તેમ કરતા પાછી પાની કરે નહિ તે જ ખરો મિત્ર કહેવાય. કેવળ મિત્રને ધનની કે ધનની મદદની જરૂર હોતી નથી, પરંતુ ખરે-ખરી સત્તાદની જરૂર હોય છે, મિત્ર મુશ્કેલી આપે માર્ગે જતો હોય તો તેને સારી શી તમજની જરૂર હોય છે. તે વખતે તે પ્રકારની મદદ પણ ને આપવા અને તેને દુઃખ પડતે અટકાવવો એ ખરો મિત્રનો પ્રથમ

અને પદમ ધર્મ છે, મુનિજનો કહેલો કાળેવું અને પદમ પદમ
ની કલા છે:—

વાત્સલ્યવાદનિ વૈરાગ્યને વિનાયઃ । શુદ્ધાનિ શુદ્ધિનિ શુદ્ધાનિ શુદ્ધિનિ ॥
આવશ્યકે ન જ કદાપિ વૈરાગ્યે વસે ॥ શુદ્ધિવૃદ્ધિશુદ્ધિર્ શુદ્ધિવૃદ્ધિશુદ્ધિઃ ॥

અર્થાત્—વાત્સલ્ય પદમ આપણે વિનવી રોજવા કરે, મુનિ વાત્સલ્ય
કાળે રાખીને મુનિને પ્રદા કરે અને અર્થલે આવી પદમ છે. પદમ નદિ
પદમ મદદ કરે તે જ અર્થ મિત્રની લગણ છે એવું મત બને છે. એ,
પદમ આવા સુમિત્રો મેળવવા જતા પદમી વાર મુનિનામાં મનુષ્ય પદમી
પદ છે અને તેવા આરે કેવા મિત્રાથી કર રહેવું તે જ પદમ મદદારે
દક્ષીનું છે, કુટુંબ, અભિમાની, વ્યસની, શુદ્ધારી, વિદ્યાસલાહી, અસલાહી,
અભિમાની, કપરી, સ્વાર્થી, કોમી વગેરે દુનુલોથી અરૂર જનોની સંમત
દક્ષિ કરી નદિ. એક માણસમાં એ સપત્તા દુનુલો એવી સાથે ન હોય
જમ માત્ર તેમના એક જ દુનુલો હોય તોજમ તેવાને મિત્ર પદમી આપણી
નદિ. આ ક્ષેત્રમાં જાતેજ કદ વાપરો છે તેના હેતુ એવા છે કે મિત્રના
મુજાવમુજની પરીક્ષા કરવી અને પછી જ તેને મિત્ર તરીકે સ્થાપવાનું યોગ્ય
સામે તો તેમ કરવું. આજદિ મિત્રવર્તમા અર્થાત્ મિત્રની પરીક્ષા આપણના
સમયમાં જ થાય છે. તેથી કોઈ નાની મોટી આપણિનો પ્રસન્ન આવે ત્વા-
મુખી યોગ્યું અને તેમાં મિત્ર આપણને તનમનધનપૂર્વક મદદ કરનારો
યદ પદે તથા એ રીતે મિત્રના સ્વાર્થ મુજાની પરીક્ષામાં તે ઉત્તીન નીચડે
તો જ તેને 'મિત્ર' બનાવવો અને નદિતો તે માણસ પોતાનો સ્વાર્થ
સાધવાને આપણે મિત્ર ઘડો આવે છે એમ સમજી તેના ત્યાગ કરવો.
આજમનીતિમાં કશું છે કે—

યથા ચતુર્થિઃ કનકં પરીક્ષતે નિયત્યંજલેન્નતાવતાઙ્ગેઃ ।

તથા ચતુર્થિઃ પુણ્યઃ પરીક્ષતે સ્વામેન જાતેન મુખેન કર્મણા ॥

અર્થાત્—જેવી રીતે સોનાની પરીક્ષા ચાર કિયાઓ પદમી, ઉદન,
તાપ અને તાડન (ડીપ્તું) થી થાય છે, તેવી રીતે ચારથી પુરુષની પરીક્ષા
થાય છેઃ ત્યાગ, કીલ્સ, મુજ અને કર્મ. પરીક્ષાનો આ પ્રકાર પદમી સક્ષમાં
રાખવો અને પછી જોવી કવી.

મસ્તકે આપનાર એક મુમિત્રનું દૃષ્ટાંત અત્ર પ્રાસંગિક થઇ પડશે. સાધરેકયુસના ધાતકી રાજ હયોનીઅસે ઉમન નામના એક તત્ત્વવેતાને ફાંસીની સજા કરી. ઉમને રાજ પાસે એવી માંગણી કરી કે મને મારી નાંખવામાં આવે તે પહેલાં મારાં સ્ત્રીપુત્રાદિને મળવા જવા દેવાની રાજ્યે કૃપા કરવી. રાજ્યે તેમ કરવા દેવાની હા કહી પરન્તુ ઉમનને જદ્દે કોઇ ખીજે માણસ કેદમાં પુરાવા નૈયાર થાય અને ઉમન વંખતસર ન આવી પહોંચે તો તેને જદ્દે પેલો પુરાએલો માણસ પોતાનું માથું આપવા તૈયાર થાય એવી શરત કરી. આવો માથું આપનારો માણસ કોઇ પણ નીકળી આવે તેવો સંભવ ન હોવાથી ઉમને પોતાનાં સ્ત્રીપુત્રાદિને મળવાની આશા છોડી દીધી. એટલામાં ઉમનનો મિત્ર પાછથીઅસ રાજની શરત પ્રમાણે કમુલ થયો અને ઉમનને તેના કુટુંબને મળવા જવા દેવા માટે છૂટા કરાવાને પોતે કેદમાં પુરાવો. ઉમન ગયો ખરો, પણ કુટુંબને મળીને પાછા આવતાં માગમા તેને અનેક અડચણો આવી અને તેથી ફરાવેલે દિવસે તે આવી પહોંચ્યો નહિ. પાછથીઅસ હજી કેદમાં જ હતો અને પોતાનો જાન બચાવવાને તે નાસી છૂટ્યો નથી એમ જોઇને રાજને ધાતું આશ્ચર્ય થયું. છેવટે પાછથીઅસને ફાંસીને ત્રાકે સટકવવાની નૈયારી થઇ. જ્યાં પાછથીઅસના ગળામા ફાંસી પડવાને એક ત્રણની વાર હતી એટલામાં ઉમન મારતે ઘાટે આવી પહોંચ્યો અને પોતાના મિત્રના ગળામા ફાંસી પડતો અટકાવ્યો. મિત્રે જદ્દે પોતાનું માથું ન લેવાયું અને હવે મિત્રનું મરણ થશે એમ જાણીને પાછથીઅસ શોકાતુર થયો; પરન્તુ તુરત જ એ જાને મિત્રની મિત્રતા જોઇને રાજ્યે ઉદારતાપૂર્વક પ્રમાણ્યું કે “આ મિત્રાની જોડી હમેશા કાયમ રહેા,” અને ઉમન તથા પાછથીઅસ જાનેને છુટતા છોડી મેલવામા આવ્યા.* (૧૮૩-૧૮૪)

* આ બનાવને બરાબર મળતો જ હિંદમાં બનેલો હોવાનો બનાવ ખુંડી-કોરાના રાજ આંધ્રરાજ અને તેના મિત્ર પદ્માસિંગ વચ્ચેનો છે, પરન્તુ હાલમા એ બનાવ ખરેખરો ઐતિહાસિક હોવા વિરૂધ્ધિ ઇતિહાસના સંશોધકોમાં સંકાશીલતા રાખી થઈ છે.

[કુમિત્રના યોગથી આપણના સમયમાંથી જ્યાં જ્યાં છે ત્યારે નાદાન મિત્રના યોગથી આપણમાં ફરી પડાય છે, જે વિશે નીચેના શ્લોકમાં કહેવામાં આવ્યું છે.]

દુર્દેવગ્ન્યાઃ પશ્યામઃ । ૧૮૦ ॥

પ્રખ્યાતં હિ કુલં વિનશ્યતિ યથા દુષ્ટૈઃ સુતૈરુદ્ધતૈ-
ર્માત્રાઽશિક્ષિતયાં સુતશ્ચ વનિતા વેદ્યાદિસંસર્ગતઃ ॥
પાલ્લવેન મતિવિરોપિ નૃપતિઃ કૂરૈશ્ચ મન્ત્રીશ્ચરે-
દુર્મિત્રૈરધર્મેવિનશ્યતિ યથા હા માનુષં જીવનમ્ ॥

નાદાનોની મિત્રીત્વં દુષ્ટ પારણામ.

ભાષ્ય—જેમ જુગારી, વેસ્થામણી અને ઉદ્ધત દીકરાઓથી જે આમાં ઉચ્ચ વિખ્યાત કુળ પણ નાશ પામે છે, અસિક્ષિત માતાથી તેની સારવાર નીચે ઉતરતું બાળક ખાતલ થાય છે, વેસ્થા અથવા તેના જેવી ખરાબ સ્ત્રીઓની શ્રેણીથી ખાનદાન કુટુંબની સ્ત્રી પણ બધા થઈ આચારથી ઉતરી જાય છે, પાખંડીઓના પાખંડથી સદ્બુદ્ધિ નાશ થાય છે, કૂર અને અન્યાયી મંત્રીઓથી સારો રાજા પણ બગડી જાય છે, તેવી રીતે દુષ્ટ અર્ધમ અને નાદાન મિત્રોથી એક માણસનું આખું જીવન બરબાદ થઈ જાય છે. (૧૮૫)

વિવેચન—કુમિત્રના સંસર્ગથી કેટલી હાનિ થાય છે તે આ શ્લોકમાં અનેક ઉપમાઓ વડે દર્શાવ્યું છે. કુપુત્રથી જેવી રીતે કુળનો નાશ થાય છે, અસિક્ષિત માતાથી પુત્રનું જીવન નિરર્થક બને છે, વેસ્થાની સંગતથી કુળ-વતી સ્ત્રીના પણ વિનાશ થાય છે, પાખંડથી સદ્બુદ્ધિનો અને કૂર તથા અન્યાયી મંત્રીઓથી રાજાનો નાશ થાય છે, તેવી જ રીતે કુમિત્રના સંસર્ગથી માણસનું આખું જીવન વ્યર્થ નીવડે છે. ઉપર કહેલાં ઉપમાનો કુમિત્રની મિત્રીની સાથે થયાર્થ રીતે થઈ છે. કુપુત્રોના જન્મથી ઉચ્ચ કુળ દોાય છે તેવી, ધન તથા પ્રતિષ્ઠાની હાનિ થાય છે તેવી રીતે કુમિત્રની મિત્રીથી પૈસા તથા આજર બંને જાય છે. અસિક્ષિત માતાથી પુત્ર મૂર્ખ અને

મસ્તકે આપનારે એક મુમિત્રનું દર્શાવે. અંત્ર પ્રાસંગિક થઈ પડશે. સાધરેકુસના ધાતકી રાજ હાથેનીઅસે એમન નામના એક તત્ત્વવેત્તાને શંસીની સજા કરી. એમને રાજ પાસે એવી માંગણી કરી કે મને મારી નાંખવામાં આવે તે પહેલાં મારાં સ્ત્રીપુત્રાદિને મળવા જ્યાં દેવાની રાજ્યે કરૂં કરવી. રાજ્યે તેમ કરવા દેવાની હા કહી પરંતુ એમનેને જદે કોઈ ખીજે માણસે કેદમાં પુરાવા તૈયાર થાય અને એમનું વખતસર ન આવી પહેાંચે તો તેને જદે પેલો પુરાએલો માણસ પોતાનું માથું આપવા તૈયાર થાય એવી શરત કરી. આવો માથું આપનારો માણસ કેઈ પણ નીકળી આવે તેવો સંભવ ન હોવાથી એમને પોતાનાં સ્ત્રીપુત્રાદિને મળવાની આશા છોડી દીધી. એટલામાં એમનેના મિત્ર પાછથીઅસ રાજની શરત પ્રમાણે કમુક્ષ થયો અને એમને તેના કુટુંબને મળવા જવા દેવા માટે છૂટો કરાવીને પોતે કેદમાં પુરાયો. એમન ગયો ખરો, પણ કુટુંબને મળીને પાછા આવતાં માર્ગમાં તેને અનેક અડચણો આવી અને તેથી દરાવેલે દિવસે તે આવી પહેાંચ્યો નહિ. પાછથીઅસ હજી કેદમાં જ હતો અને પોતાનો જાન બચાવવાને તે નાસી છૂટ્યો નથી એમ જોઈને રાજને વાળું આશ્ચર્ય થયું. એવડે પાછથીઅસને શંસીને લાકડે લટકાવવાની નૈયારી થઈ. જ્યાં પાછથીઅસના ગળામાં શંસો પડવાને એક ક્ષણની વાર હતી એટલામાં એમન મારને થોડે આવી પહેાંચ્યો અને પોતાના મિત્રના ગળામાં શંસો પડતો અટકાવ્યો. મિત્રને જદે પોતાનું માથું ન લેવાયું અને હવે મિત્રનું મરણ થશે એમ જાણીને પાછથીઅસ શોકાતુર થયો; પરંતુ તુરત જ એ જાને મિત્રની મિત્રતા જોઈને રાજ્યે ઉદારતાપૂર્વક રરમાવ્યું કે “આ મિત્રની જોડી હમેશા કાયમ રહે, ” અને એમન તથા પાછથીઅસ જાનેને છવતા છોડી મેલવામાં આવ્યા.* (૧૮૩-૧૮૪)

* આ બનાવને બરાબર મળતો જ દિ'દમાં બનેલો કોરાનો બનાવ જુ'ડો. કોરાના રાજ ચાંપરાજ અને તેના મિત્ર પદાદ સિંહ વચ્ચેનો છે, પરંતુ હાલમાં એ બનાવ ખરેખરો ઐતિહાસિક હોવા વિષે ઇતિહાસના સંશોધકોમાં ચર્ચા થઈ રહી છે.

[કુમિત્રના યોગથી આપત્તિના સમયમાંથી બચી જવાય છે ત્યારે નાદાન કુમિત્રના યોગથી આપત્તિમાં ફસી પડાય છે, જે વિષે નીચેના શ્લોકમાં કહેવામાં આવ્યું છે.]

કુદ્યમૈત્ર્યાઃ પરિણામઃ । ૧૮૭ ॥

પ્રખ્યાતં હિ કુલં વિનશ્યતિ યથા દુષ્ટૈઃ સુતૈરુદ્ધતૈઃ
માત્રાઽશિક્ષિતયા સુતશ્ચ વનિતા વેશ્યાદિસંસર્ગતઃ ॥
પાશ્વળ્હેન મતિર્વરોપિ નૃપતિઃ ક્રૂરૈશ્ચ મન્ત્રીશ્ચરૈ-
દુર્મિત્રૈરવમેવિનશ્યતિ યથા હા માનુષં જીવનમ્ ॥

નાદાનોની મિત્રીતું દુષ્ટ પારણામ.

ભાષ્ય—જેમ જુમારી, વેસ્થાગામી અને ઉદ્ધત શિક્ષાઓથી ઉ-
ગામાં ઉત્તું વિખ્યાન કુળ પણ નાશ પામે છે, અશિક્ષિત માતાથી તેની
સારવાર નીચે ઉગરતું બાળક બાતલ થાય છે, વેસ્થા અથવા તેના જેવી
અરામ ઓળોની સોગતથી ખાનદાન કુટુંબની સ્ત્રી પણ બ્રહ્મ યજ્ઞ આચારથી
ઉતરી જાય છે, પાખંડીઓના પાખંડથી સદ્ગુણો નષ્ટ થાય છે, ક્રૂર અને અ-
ન્યાયી મંત્રીઓથી સારો રાજા પણ બગડી જાય છે, તેવી રીતે દુષ્ટ અધમ અને
નાદાન મિત્રોથી એક માનુસનું આખું જીવન બરબાદ થઈ જાય છે. (૧૮૫)

વિવેચન—કુમિત્રના સંસારથી કેટલી હાનિ થાય છે તે આ શ્લોકમાં
અનેક ઉપમાનોવડે દર્શાવ્યું છે. કુપુત્રથી જેવી રીતે કુળનો નાશ થાય છે,
અશિક્ષિત માતાથી પુત્રનું જીવન નિરથક બને છે, વેસ્થાની સંમતથી કુળ-
વતી સ્ત્રીનો પણ વિનાશ થાય છે, પાખંડીથી સદ્ગુણોનો અને ક્રૂર તથા
અન્યાયી મંત્રીઓથી રાજાનો નાશ થાય છે, તેવી જ રીતે કુમિત્રના સંસ-
ારથી માનુસનું આખું જીવન બગડે નીવડે છે. ઉપર કહેલાં ઉપમાનો કુમિ-
ત્રની મિત્રીની સાથે મધ્યમ રીતે થઈ છે. કુપુત્રોના જન્મથી ઉત્તું કુળ હોય
છે તેવી, પણ તથા પ્રતિષ્ઠાની હાનિ થાય છે તેવી રીતે કુમિત્રની મિત્રીથી
પેસે તથા આચર જન્મે જાય છે. અશિક્ષિત માતાથી પુત્ર મૂર્ખ અને

પ્રશ્નપાતિ ક્રુરુતમ વાસ્તવગુણસ્તથૈવ મૈત્રી દિપ્તિ ॥

કેવી રીતે મિત્રતા નિભે છે ?

આશય—પોતાની ધાનામાં ઠાલી વાન દોષ તે વાન મિત્રની આ-
ગળ જાહેર કરવી જેઓ જરા જનુ અથવા નદી તેમ જ પોતાના મિત્રની
શુભ વાત અંતરૂના ઉડા પડમાં એવી રીતે જોયવી રાખે કે તે વાન જાહે-
રમાં ન લાગવી દોષ તેા પરલાંસુથી જનુ જાહેરમાં ન લાગવા દે, પોતાને
ત્યાં પ્રસંગ આખે મિત્રને વોચ બેઠ આપે અને મિત્રને ત્યાં પ્રસંગ આખો
તે જે બેઠ આપે તે ઉગ્રાસપૂર્વક રહીશરે, ઉમિન રીતે મિત્રની તારીફ કરી
તેના મુજોને વિસ્તારે, આવી રીતે પરસ્પર અંતરૂમાં બેઠ રાખ્યા વગર
મુજોની આપ ભેટી સાથે નિખાલસપણું રાખવામાં આવે ત્યાં મિત્રતા જ-
ધાય છે અને નિભે છે. (૧૮૬)

વિવેચન—મૈત્રીના નિભાવ કેવી રીતે થાય છે તેનો ઉપચાર અત્ર
દર્શાવ્યો છે. ધણી વાર એનું જોવામાં આવે છે કે કોઇ બે નવાસવા મિત્રો
પોતાની મૈત્રીની શરણાવમાં એક બીજાના ખરેખરા અંતરૂના મિત્રો દોષ
તેવો દેખાવ કરે છે, પરંતુ પાછળથી કાંઈક વિશેષ પડવાને લીધે તેઓની
મૈત્રી એકાએક તૂટી જાય છે અને ધણી વાર તો તેવા તૂટેલી મૈત્રીવાળા
મિત્રો એક બીજાના પંરી જાન્યા દોષ તેવો દેખાવ નજરે પડે છે ! એક
બીજાની શુભ વાત અન્યની પાસે ઉઠાડી ન કરવી, તેમ જ હાલની શુભ
વાત બે મિત્રોની અંદર પરસ્પર જણાવતાં ક્ષોભ ન પામવો, એક બીજાના
મુજોને વિનિમય કરવો અને પ્રસંગોપાત બેઠો આપવી ભેટી : એ સંપૂર્ણ
મૈત્રીના આંખચારિક પ્રકાર દોષ તેમ લાગે છે. અંતરૂના ખરેખરા મિત્રોને
તેમની વાતો પરસ્પર કહેવાની કે શુભ વાતો અન્યની પાસે ખુલી નહિ
કરવાની અથવાતો બેઠો આપવા ભેવાની રીતોનો ઉપદેશ કરવાની અગત્ય
જ રહેતી નથી. તેઓનાં અંતરૂ એટલાં મજી મયા દોષ છે અને એકરૂપ બની
ગયાં દોષ ॥ કે તેઓ પોતાના મિત્ર તરીકેના ધર્મો સ્વયમેવ સમજે છે અને
પોતાનું તથા મિત્રનું હિત સું છે તે સમજીને દરકોઈ કાર્ય કરે છે. એ-

दृष्टैकस्य विनाशनं किमपरं स्वास्थ्यं समालम्बते ।
यद्वा स्वल्पतरापि किं विषमता मध्येऽनयोर्विद्यते ॥

प्रकाशिकी प्रीतिः । १८८ ॥

पद्मं सूर्यनिरीक्षणे विकसितं सूर्यो न पद्मेक्षणे ।
चन्द्रं वीक्ष्य चकोरकः प्रमुदितश्चन्द्रो न संप्रेक्ष्यतम् ॥
हृष्टो दीपनिरीक्षणेन शलभो दीपस्तु तदाहकः ।
किं वैषम्यमिदं महत्तरमहो नो प्रीतिविच्छेदकम् ॥

वैषम्येऽपि प्रीतिनिर्वाहः । १८९ ॥

कर्तव्या न पुरैव धर्मविषमैर्मैत्री विचारं विना ।
जाता चेत्सहसा कथञ्चिदपि वा प्राणान्तकटेऽपि सा ॥
निर्वाह्या निजमित्रनिष्ठुरहृदि स्नेहेऽप्यलब्धे मना-
गेतद्रीतिसमाश्रयेण कमलाद्येषु स्थिरा दृश्यते ॥

विषममैत्रीनिर्वाहकस्याश्रयतम् । १९० ॥

भ्रातश्चातक ! सार्धकं तव ज्ञुर्यन्निष्ठुरेऽप्यम्बुदे ।
प्रीतिं निर्वहसे प्रसन्नमनसा नित्यं प्रवृद्धां पराम् ॥
मैत्रीलक्षणमेतदेव परमं शास्त्रे बुधैर्दर्शितं ।
धिकतान नैव च निर्वहन्ति सुहृदा मैत्रीं महान्तोऽपि ये ॥

अरी मित्रताया नभूनाः

भाषार्थ—हे भद्रात्मा ! सार्धकं तव ज्ञुर्यन्निष्ठुरेऽप्यम्बुदे ।
प्रीतिं निर्वहसे प्रसन्नमनसा नित्यं प्रवृद्धां पराम् ।
मैत्रीलक्षणमेतदेव परमं शास्त्रे बुधैर्दर्शितं ।
धिकतान नैव च निर्वहन्ति सुहृदा मैत्रीं महान्तोऽपि ये ॥

હોમ તોપણ કરેલી પ્રીતિ તોડી નહિ. કમળ, ચક્રોર અને પતંગીઓ આ સિદ્ધાંતને ચુસ્તપટ્ટે વળગેલાં હોવાથી મૂર્ધ્વ ચંદ્ર અને દીવાના પ્રેમની ગેરહાજરીમાં પણ મૈત્રી સ્થિર થયેલી દેખાય છે. (૧૮૬)

વિષમ મૈત્રી નિભાવનારને આધ્યાસન.

અરે, ચાતક ! ધન્ય ■ તને, કે જેને તું રાત દિવસ ચાહે છે તે મેઘ તને પાણી પાવામાં નિષ્કુરતા જતાવે છે, તોપણ તું તો તેના પ્રત્યે તેવા ને તેવા મનથી દિન દિન પ્રત્યે અધિક અધિક પ્રીતિ રાખે છે, અને મિત્રતાનો ખરી રીતે નિર્વાહ કરે છે. એકતરફી પણ પ્રીતિ નિભાવીને તે તો તારૂં જીવન સંજગ ક્યું. પરસાદ બંને નિષ્કુર અને, પણ તું તો તારી દરજ્જા માળની ચૂંબો. ખરેખર, વિદ્વાન પુરુષો આને જ ઉત્તમ મૈત્રી કહે છે. જેઓ મોટા થઈને માત્ર પોતાની મોટાઈની મગરૂરીમાં મગ રહી પોતાને ચાદનાર નાનાની સાથે પણ મિત્રતાનો નિર્વાહ કરતા નથી, તેઓને એક વાર નહીં પણ દબાર વાર ધિક્કાર હો ! પ્રીતિ નિભાવવાની જાગૃતમાં તું નાનો છતાં પણ મોટો જ છે, અને પેલા મોટા પણ નાના જ છે. શૂદ્રસ્થામાં પણ તે જ ઉત્તમ છે, કે જેઓ વિચાર્યા વગર મૈત્રી કરતા નથી અને ક્યાં પડી ગમે તે ભોગે પણ મૂકતા નથી. (૧૯૦)

વિવેચન—ઉપરૂક્ત ચાર શ્લોકમાં જે ઉદાહરણો આપવામાં આવેલાં છે તે ઉદાહરણો બે પ્રકારની મૈત્રીનાં આપવામાં આવેલાં છે : (૧) સમ મૈત્રી અર્થાત્ પરસ્પર મિત્રભાવ, (૨) વિષમ મૈત્રી અર્થાત્ એકપક્ષી મિત્રભાવ. સમ મૈત્રીના ઉદાહરણ તરીકે દૂધ અને જળનો મિત્રભાવ અતિ ઉચ્ચ પંક્તિનો છે. પરસ્પર મિત્રભાવ રાખનારા મનુષ્ય મિત્રોએ પણ દૂધ અને જળની વચ્ચે રહેલી મિત્રતાનું અનુકરણ કરવું પડે છે. અન્ય વિદ્વાને દૂધ અને જળની મિત્રતાની દૃષ્ટાંતને જૂદા સંજોગમાં પણ સમગ્ર સરખા જ આપાયે સાથે નીચે મુજબ પઠાવી છે :

દર્શિજાતમગ્નોદકાય દિ ગુપ્ત દક્ષાઃ પુનઃ નેત્રિચ્છિન્નઃ ।

દર્શિ સાવમંથ્ય સ્તેન વયમા દારમા કૃતાન્તી દુતઃ ॥

ગન્તું પાવકમુન્મનમ્પરમવદુષ્ટ્વા નુ મિત્રાવરં ।

સુખં સ્તેન સ્તેન દારમ્યતિ મર્તા મિત્રો પુવસ્વીદગી ॥

અર્થાત—ચૂલા ઉપર દૂધ ઉકાળવાને મૂક્યું તે વખતે દૂધ પોતાની અંદર રહેલા જળને અગાઉ પોતાના સર્વ (દૂધપણાના) ગુણ આપ્યા હતા. દૂધનો એ ઉપકાર મનમાં જાણી દૂધને તાપ થતો જોઈ તે જળે પોતાનો આત્મા અગ્નિમાં ડોબ્યો (અર્થાત—જળ અગ્નિ સાથે પ્રથમ જળના લાગ્યું). એવી રીતે પોતાના મિત્ર જળને આપત્તિ થતી જોઈ દૂધ અગ્નિમાં પડવાને તૈયાર થયું (અર્થાત દૂધનો ઉભરો આવ્યો.) પછી જળથી ન્યારે તેને છાંટીએ ત્યારે તે ઉભરો રાખી ગયો, એવી સત્પુરુષોની મૈત્રી સમજવી.

મિત્ર આપણને મદદ કરે તો મિત્રની આપત્તિમાં આપણે તેને મદદ કરવી એ સમમૈત્રી—પરસ્પર મિત્રભાવ સર્વદા પ્રશંસાને પાત્ર છે; પરન્તુ કેટલીક વાર મૈત્રીનો વિષમ પ્રકાર પણ અવિચળ રહેતો જોવામાં આવે છે. આ વિષમ મૈત્રી—કેવળ નિઃસ્વાર્થા મૈત્રી જરા પણ બદલાની આશા રાખ્યા વિનાની મૈત્રી હોય એવું જોવામાં આવે છે અને તેથી એ મૈત્રી સૌથી વિશેષ પ્રશંસાને પાત્ર લેખાય તેમાં નવાઈ નથી. આવી મૈત્રીનાં એકંદર ચાર ઉદાહરણો ગ્રંથકારે આપ્યા છે: પદ્મ અર્થાત કમળ પોતાના મિત્ર સૂર્યને જોઈને, ચક્રાર પોતાના મિત્ર ચંદ્રને જોઈને, પતંગ પોતાના મિત્ર દીવાને જોઈને અને ચાતક પોતાના મિત્ર મેવને જોઈને આહ્વાદ પામે છે; તેના બદલામાં પદ્મ તરફ સૂર્ય, ચક્રાર તરફ ચંદ્ર, પતંગ તરફ દીવો કે ચાતક તરફ મેઘ મિત્રભાવની પોતાની લાગણી તો જરા પણ દર્શાવતા નથી, બસકે પોતાના હલકા મિત્રની નત્રીની તેઓ દરકાર પણ કરતા નથી, છતાં પદ્મ, ચક્રાર, પતંગ અને ચાતક તો મિત્ર તરફની અવગણના છતાં પોતાની એક-પક્ષીય મિત્રતામાં અવિચળ રહે છે. અહો, એ મૈત્રીને શું ધન્ય નથી? ૧૮૪ માં શ્લોકમા આ વિષમ મૈત્રી શા કારણથી પ્રશંસાને પાત્ર છે તેનું વિવેચન ગ્રંથકારે આપ્યું છે. કમળ, ચક્રાર, પતંગ અને ચાતક પોતપોતાના મિત્રો ઉપરના પ્રેમમા એટલા દૃઢ છે કે પોતાના પ્રાણની પણ દરકાર કરતાં નથી. મૈત્રી કરવાના બદલામાં સામા તરફની મૈત્રીનો લાભ ન મળે તેમ હોય તો તેવાની સાથે મૈત્રી કરવી જ ઉચિત નથી, પરન્તુ દેવવશાત તેવી મૈત્રી થઈ ગઈ, તો પછી તે મૈત્રી મૂકવી નહિ એમા જ બંદે ટેકીલાપાત્રું રહેઉં

છે. પતંગ દીવાને ચાહે છે પરન્તુ દીવો તો પોતાને જોડવા આવનાર મિત્રને
 ગાળીને બરમ કરે છે. તથાપિ પતંગ તો પોતાની મિત્રભાવનાનો ત્યાગ
 કરતો જ નથી. એવી રીતે એકપક્ષીય મૈત્રીને નિભાવનાઈ પડી ચાલક પશુ
 છે કે જે પોતાના મિત્ર મેંધને જોઈને અદ્વાદ પાંખે છે. મંથકારે ચાતક
 પ્રતિ મંથોધીને આશ્વાસન આપ્યું છે અને તે ઉપરથી વાયક શંદને એવો
 બોધ આપ્યો છે કે જેઓ સામાના મિત્રભાવનાં બાંધામાં પોતાનો મિત્ર-
 ભાવ દર્શાવતાં નથી તેવા મગંદર માણસો તિરસ્કારને પાત્ર છે અને તેમ
 છતાં તેઓના બદલાની આશા વિના નિસ્વાર્થ પોતાની મિત્રભાવનાં અડગ
 રાખીને એકપક્ષીય મૈત્રી નિભાવનાર ચાતક જેવાં મિત્રને હજારો ધનપત્રો ધટે છે.
 વતમ જનોએ જ છે કે જેઓ મિત્ર તરફથી તિરસ્કાર પ્રાપ્ત્ય છતાં પોતાની રૂને-
 દભાવનામાં તો જરા પણ ન્યૂનતા આવવા દેતા નથી. (૧૮૭-૧૮૮-૧૮૯-૧૯૦)

સંસમ પરિચ્છેદ.

પુરુષોના ધર્મોઃ સાત્ત્વિક પ્રેમ.

ચિત્રકૃત્તમ ૧ ૧૯૧ ॥

યત્તત્ત્વેન નિરાશ્રિતં નિજંસુતં માતા મુદા રક્ષતિ ।
 યત્તત્ત્વેન મૃશં પિતા પ્રપત્તે કર્તું સુતસ્યોન્નતિમ્ ॥
 યત્તત્ત્વં પશુપક્ષિકીટનિકરે વ્યાપ્તં સમાલક્ષ્યતે ।
 તન્પ્રેમાભિધતત્ત્વમસ્તિ ગૃહિણામાવશ્યકઃ સદ્ગુણઃ ।

શ્રેયઃ ૭૫ નિર્મુદ્ગા ૧ ૧૯૨ ॥

તત્તત્ત્વં ક્રિયતે વિમિશ્રિતમલં સ્વાર્થારૂપતત્ત્વેન ચે-
 યદ્વા કેવલમિન્દ્રિયાર્થવિષયે તત્તત્ત્વમાયુજ્યતે ॥

નૂનં તત્ક્ષણિકં પરાર્થવિકલં દોષૈર્મૃશં દૂષિતં ।
 ન સ્યાદુચ્ચપદાર્પણેન સુખદં નાતો બુધૈઃ સેવ્યતે ॥

શુદ્ધ પ્રેમ.

ભાવાર્થ—નાનું બાળક કે જેનામાં પોતાની મેળે ઉઠવા બેસવા કે ખાવા પીવાની શક્તિ નથી, તેવા બાળકને તેની માતા જે તત્ત્વના બળથી ઉછેરે છે, રમાડે છે, અને અતિપ્રસન્નતાથી પોતાના સુખને ભોગે તેને સુખી કરે છે, તેમ જ જે તત્ત્વની હાજરીથી પિતા પરિશ્રમથી ભેગા કરેલા પૈસા પોતાના પુત્રને બજાવવા, પરજાવવા અને તેની ઉન્નતિ કરવામાં ખર્ચી નાંખે છે, જે તત્ત્વ પશુ, પક્ષી, કીટ અને પ્રાણી માત્રમાં થોડે યા ધણે અંગે વ્યાપ્ત થયેલ છે, તે નિર્દોષ યા કુદરતી ‘પ્રેમ’ નામનું તત્ત્વ દરેક ગૃહસ્થને અવશ્ય ધારવાયોગ્ય સદ્ગુણ ગણાય છે. પોતાના આશ્રિત કુટુંબને નિભાવવા તે તત્ત્વની ધણી જરૂર રહે છે. (૧૬૧)

પ્રેમને નિર્દુષ્ટ કેવી રીતે રાખવો ?

તે પ્રેમ નામનું તત્ત્વ જે દુષ્ટ સ્વાર્થવૃત્તિથી મિશ્રિત કરવામાં ન આવે, અથવા કેવળ હામભોગ કે વિવિધવિકારની આસક્તિમાં તેનો ઉપયોગ કરવામાં ન આવે, તેમ જ ક્ષણમાં આનંદમાં અને ક્ષણમાં તિરોબાવ પામી તે તત્ત્વ અવ્યવસ્થિત બનતું ન હોય, પરમાર્થ વૃત્તિથી વધારે વેગનું ન હોય અને કોઈ લાભથી વગેરે દોષથી મિશ્રિત ન હોય તો જ તે પ્રેમ તત્ત્વ પોતાને અને કુટુંબને સુખકર્તા થઈ ગૃહસ્થને કિંચ અધિકારપર ચડાવે છે, નહિતો સુખને બદલે ઉલટું દુઃખકર થઈ પડે છે. માટે દ્વિપિત પ્રેમનો સત્વરે ત્યાગ કરવો. (૧૬૨)

વિવેચન—જે પ્રેમ પતિવ્રતા સ્ત્રી પતિપર ધરાવે છે તે ‘પ્રેમ’ છે; જે એક વેસ્થાગામી પુરૂષ પોતાના પ્રિયતામા ઉપર ધરાવે છે તે પણ ‘પ્રેમ’ છે, જે એક માતા પોતાના પુત્ર ઉપર ધરાવે છે તે પણ ‘પ્રેમ’ છે, અને ભક્તજન પ્રત્યે ઉપર ધરાવે છે તે પણ ‘પ્રેમ’ છે એક જ પ્રેમ તત્ત્વ આ પ્રમાણે જૂદી જૂદી દિશાએ વ્યાપે છે અને તેથી જૂદાં જૂદાં નામ ધારણ કરે છે. જીના પતિપરના પ્રેમને ‘રમ’ અથવા ‘પ્રીતિ’ નામ ઉચિત છે,

વેલ્લાગામીના વેલ્લાપરના પ્રેમને 'મેલ' નામ વસિત છે, ખનના પૂર-
પરના પ્રેમને 'વપસાવ' નામ પ્રસિદ્ધ છે અને બાળના પ્રમુખના પ્રેમને
'મહિન' નામ વસિત છે. તેથી જ રીતે જુદા જુદા પ્રકારના પ્રેમને જુદાં
જુદાં નામ આપી શકાય; પરંતુ તે સર્વમાં જે એક તત્ત્વ પ્રાપ્તી રહ્યું છે
તે 'પ્રેમ' અથવા 'હૃદયક્રમ' છે. આ પ્રેમ તેના વિશુદ્ધ સ્વરૂપમાં સંસારમાં અતિ
કપલોગી છે. જેથી રીતે તત્ત્વ ચોખ્ખા સુવર્ણ ઉપર મમે તેથી કિંમતો હર
નામાં આવે છતાં પણ તે સંસાર વિશુદ્ધ જ-એકરૂપી જ રહે છે, તેથી
તે વિશુદ્ધ પ્રેમ ઉપર મમે તેના આપાત પ્રત્યાપાત મમાં રહે છતાં તે એક-
તરૂપી જ રહે છે અને તેથી તેના વિશુદ્ધ પ્રેમ સ્વરૂપે સ્વરૂપે જોવામાં આવતો નથી.
વેશુદ્ધ પ્રેમને કવિ દ્વારાએ સિંદબ્જના ફળની કપમાં આપનાં રહ્યું છે કે-

સિંદબ્જ રહે ફળ દોષ તે સિંદબ્જ સુગન્ધે જરે,

કનકપાત પામે હો પાત્ર ફાડીને નીચરે;

પ્રેમશ્ચ તેના કપમાં રહે,

જેદ કાઢ પ્રેમ અંસ અવરે ।

પ્રેમરૂપી સિંદબ્જનું ફળ સુવર્ણપાત્રરૂપી વિનુદ-ફેરી હૃદયોમાં જ રહી
શકે છે અને જો સુવર્ણ સિવાયની ખીછ પાત્રના વાસજીમાં તેને નાંખ
વામાં આવે, તો તેને ફાડીને તે ફળ નીકળી જાય છે, તેથી રીતે અશુદ્ધ
હૃદયો કે જેઓ મગ-વિચગ દોષ, કુમાર્જિમાંથી દોષ, લાભચને વગ થનાર
હોય, તેમાં એ પ્રેમીરૂપી ફળ ટકતું નથી પણ તેને ફાડીને બહાર ચામું જામ
છે. આ પ્રકારનો પ્રેમ કદરતે જ વધુ ઓછા પ્રમાણમાં પણ, પક્ષી, મનુ-
ષ્યાદિ સર્વ પ્રાણીઓમાં મુકો છે, પરંતુ તેના વધુ ઓછા વિકાસના પ્રમાણમાં
તે પ્રેમ પ્રત્યેક પ્રાણીને વધુ ઓછા પ્રમાણમાં કપલોગી થાય છે. જેઓ તે
પ્રેમને રહેવાના પાત્રરૂપ હૃદયને દ્વિત કરે છે અર્થાત્ હૃદયને દુષ્ટ મનોમાં
બેઠે છે, તેઓના તે પ્રેમ પોતાના વિશુદ્ધ સ્વરૂપમાં ટકતો નથી; તાત્પર્ય એ છે કે
હૃદયની દુષ્ટિતાની સાથે પ્રેમ પણ દ્વિત થાય છે, અને હૃદયની વિશુદ્ધતા રહે
છે ત્યાંસુધી પ્રેમ પણ પોતાના વિશુદ્ધ સ્વરૂપમાં રહે છે. હાંકપર રહે છે કે-

The noblest mind their virtue prove
By pity, sympathy and love.

અર્થાત્—ઉચ્ચાશયયુક્ત હૃદયોમાં રહેલો સદ્ગુણ તેમાંની દયાગુણ, દ્વિસોળ અને પ્રેમવડે પ્રતીત થાય છે. સંસારમાં એ જ વિશુદ્ધ પ્રેમ મનુષ્યને ઉપયોગી થઈ પડે છે અને એ જ પ્રેમ તેને પોતાના એ અવસ્થાના કર્તવ્યના આર્ગમાં દોરનારો થઈ પડે છે. માતાપિતા પ્રતિનો વિશુદ્ધ પ્રેમ તેમની પ્રત્યે યજ્ઞવવાની ફરજનેનું એક સુપુત્રને બાન કરાવે છે, સ્ત્રી પ્રતિનો વિશુદ્ધ પ્રેમ તેના હૃદય તથા માગણીઓની પરિપૂર્ણતા કરી તેને સુખી કરવાની યાદ આપે છે, પુત્ર પ્રતિનો વિશુદ્ધ પ્રેમ તેનું હિત થાય એ રીતે ધનવ્યય કરવાની શુદ્ધિ સુઝાડે છે, પુત્રી પ્રતિનો વિશુદ્ધ પ્રેમ તેનામાં સ્ત્રીત્વના યોગ્ય ગુણો આવે તેવી કેળવણી આપવા અથવા વય તથા ગુણનું યોગ્ય જોડું મેળવવાને ચરિશ્રમ કરવા તત્પર બનાવે છે, ભાઈ પ્રતિનો વિશુદ્ધ પ્રેમ તેને સુખદુઃખમાં સહાય તથા આશ્વાસન આપવાની ફરજનો ખ્યાલ કરાવે છે, અને કુટુંબનાં અન્ય વડીલોપરનો વિશુદ્ધ પ્રેમ તેમની આજ્ઞાને સવિનય શિરે ચડાવવાના સ્વધર્મનું સ્મરણ કરાવે છે. તેવી જ રીતે એક સ્ત્રીમાંના તે વિશુદ્ધ પ્રેમ માતા, પિતા, ભાઈ, બહેન વગેરે પિતૃકુળનાં સંબંધીઓ ઉપરાંત પતિ, સાસુ, સસરા, દિયર, જેઠ, પુત્ર, નણંદ, જેઠાણી વગેરે સર્વ આમ્નજનો પ્રતિનાં પોતાના ધર્મો તે સ્ત્રીને સુઝાડે છે. જે સ્ત્રીમાં તેવો વિશુદ્ધ પ્રેમ હોય છે તે સ્ત્રીને પ્રત્યેક વ્યક્તિ પ્રતિના તેના ધર્મો સમજવવાની પણ ભાગ્યે જ જરૂર રહે છે. વિધવાવસ્થામાં પણ પતિ પ્રતિનો વિશુદ્ધ પ્રેમ તેને દુરાચાર સેવતાં અટકાવે છે : એટલેસુધી એ વિશુદ્ધ પ્રેમની જ્યોતિ પ્રકાશ આપનારી થઈ પડે છે. આ પ્રમાણે એ વિશુદ્ધ પ્રેમનો આશ્રય, મનુષ્યને સંસારાટવિનીઘગધગતી જ્વાળાઓમાં પણ શીતલ હાથ આપનારા કદંબ વૃક્ષરૂપ થઈ પડે છે. (૧૯૧-૧૯૨)

[પ્રેમના અધિકારીઓનો કમ નીચેના શ્લોકમાં દર્શાવવામાં આવ્યો છે :]

પ્રેમાધિકારિણાં પ્રથમ : ૧૯૩ ॥

ये स्वस्माद् गुरवो भवन्ति सुतरां पूज्या मतास्ते जना-
स्ते प्रेमाधिकृता भवन्ति लघवः स्वस्माच्च ये स्वाश्रिताः ॥

મુલ્યાંત્રાપિ પતિવ્રતૈવ ગૃહિણી પુત્રાસ્તતો જ્ઞાન્વવા ।
મૃત્યાશ્ચ ક્રમદોઽધિકારિણદ્વમે પ્રેમ્ણઃ ફલે નિર્મલે ॥

પ્રેમના ઉપયોગનો અનુક્રમ.

આવાંર્ધ—અધિકાર, ઉમર અને મુલ્યને લઈ મનુષ્યોનું વર્ગીકરણ કરીએ તો મનુષ્યમાં ત્રણ વર્ગ પડે છે. એક પોતાથી મોટા, બીજા બરાબરનીઆ અને ત્રીજા પોતાથી નાના. પહેલા વર્ગમાં વડીલોનો સમાવેશ થાય છે. તેઓ તમેય પૂજનીય અને ખાનનીય છે. જેઓ બરાબરનીઆ છે તેઓ મિત્રતાને લાયક છે અને જેઓ પોતાની નાના વર્ગના છે, તેઓ પ્રેમને પાત્ર છે. તેમાં પછી પ્રેમની પાત્રતામાં શૂદ્ધ્યને પોતાની પતિવ્રતા સી મુખ્ય છે. ત્યારપછી સંતતિ, ત્યારપછી જન્યુ વર્ગ અને ત્યારપછી નોકર. વર્ગ એમ ક્રમે કરી પ્રેમના નિર્મળ ફળના અધિકારી છે. (૧૬૪)

વિવેચન—પૂર્વના જે સ્તંભોમાં પ્રેમના જે વિભાગ પાંડવામાં આપ્યા.

(૧) વિશુદ્ધ પ્રેમ અને (૨) અશુદ્ધ પ્રેમ. આમાંના વિશુદ્ધ પ્રેમ જ સેવ્ય છે અને આ શૂદ્ધતાવસ્થાના ધર્મોના મૂલ્યનું પ્રકરણ દેવાથી મંથકારે એ અવસ્થામાં વિશુદ્ધ પ્રેમનો ઉપયોગ કેવી રીતે કરવો તે વિશે અત્ર વિવેચન કર્યું છે. 'પ્રેમ' નો એથી પણ વધારે મોટો વિસ્તાર છે, પરન્તુ અત્ર જેટલો વિસ્તાર પ્રસ્તુત પ્રકરણ સાથે સંબંધ ધરાવે છે તેટલો જ વિસ્તાર મદ્ય કરવામાં આવ્યો છે. પ્રેમ રાખવાની વસ્તુઓના ત્રણ વર્ગ પાડીને પોતાથી મોટા માનપિતાદિ વડીલો પ્રતિ પૂજ્યભાવ, ચિનય અને આજ્ઞાકિતતા દર્શાવરી એરો નોખ કરવામાં આવ્યો છે અને એ વિશે પૂરું વિવેચન કરવામાં આવી તપુ છે. પોતાના બરાબરનીઆના બીજા વર્ગમાં માઈ, બેદન, મિત્રો વિવેરોનો સમાવેશ થાય છે તથા ત્રીજા વર્ગમાં પોતાથી નાનામાં લઘુ જન્યુ, પુત્ર, સ્ત્રી, નોકર, માકર વગેરેનો સમાવેશ થાય છે. આ વર્ગનાં આ-મળો પ્રતિનો 'પ્રેમ' જુદા જુદા પ્રમાણમાં અને જુદા જુદા સ્વરૂપમાં જ દેવોને બેઠાએ, અને તેમાં જુદાં વિભેદ પડી શકે છે. સૌ સંતઃ એકસ-રવા નમારુદ્ધ પ્રેમના અધિકારીને નથી. સૌથી વિશેષ ઓ, પછી પુત્ર,

પછી બન્ધુવર્ગ એ પ્રમાણેનો એ ક્રમ હોવો ઘટિત છે. હાથરોક્કવીસ પણ તે જ આશયનું કથન કરે છે. તે કહે છે કે “આપણે પ્રત્યેક એક મધ્ય-ખિંદુરૂપ છીએ અને આપણી આસપાસ ઘણાં વર્તુળો છે. આપણામાંથી પ્રથમ વર્તુળ વિસ્તાર પામે છે અને તેમાં માળાપ, સ્ત્રી અને છોકરાંઓનો સમાવેશ થાય છે, ખીજા વર્તુળમાં સંબંધીઓ, ત્રીજામાં સ્વદેશી બંધુઓ અને છેલ્લામાં આખું મનુષ્યમંડળ આવી જાય છે.” કૌટુંબિક જતો પ્રતિના પ્રેમમાં પણ આવાં વર્તુળો દર્શવાં એ સ્વાભાવિક જ છે. (૧૯૩)

પ્રેમાધિકારિકૃતેર્કિં કાર્યમ્ । ૧૯૪ ॥

न काप्येतदनिष्टचिन्तनमलं यत्प्रेमपात्रं भवे-
त्तद्द्रोहोपि न चोचितः कथमपि स्वार्थस्य सांसिद्धये ॥
तद्वोषापनये तदुन्नतिकृते यत्नो विधेयस्तथा ।
स्याद्येनैहिकपारलौकिकहितं प्रेम्णो ह्यदो लक्षणम् ॥

પ્રેમના અધિકારીઆનું શું કરવું ?

ભાવાર્થ તથા વિવેચન—ગૃહસ્થના પ્રેમના જે જે અધિકારીઓ છે તેમનું કદી પણ ગૃહસ્થે અનિષ્ટ ચિંતવવું નહીં, કોઈ પણ પ્રસંગે તેમનો દ્રોહ કરવો નહીં, પોતાનો સ્વાર્થ સાધવાને તેમને આનું અવગું સમજતી નુકસાનીના ખાડામાં કિતારવા નહીં. તેમની જે કાંઈ ખામીઓ હોય કે તે-જનામાં અધોગતિએ પહોંચવાનારા કંઈ દોષો હોય તો તે ખામીઓ અને દોષો દૂર કરવા અને તેમને ઉન્નતિને માર્ગે ચડાવવા બનતી કોશીશ કરવી, આ લોભ અને પરદોષમાં તેમનું શ્રેય થાય તેવાં સાધનો વાજવામાં મદદ કરવી, એ શુભ પ્રેમનું લક્ષણ છે. શુભ પ્રેમનું આ લક્ષણ ગૃહ જ થોડા સપ્તદોષમાં આપવામાં આવ્યું છે, પરન્તુ તેનો વિસ્તાર કરીએ તો એ લક્ષણ અતિવ્યાપક છે. પોતાના પ્રેમપાત્રનું દૈર્ઘ્યોદ્ધિ તેમ જ પારલોદ્ધિ દિત કરવું એ પણ મનુષ્યની ધરમ છે. પ્રેમપાત્રનું દૈર્ઘ્યોદ્ધિ દિત કરવાની ધરમ જે જાગવવામાં ન આવે તો પ્રેમના ઉદ્ધાર જ થતો નથી. તેથી દૈર્ઘ્યોદ્ધિ

દિત તો કરવું જ પડે છે, પરન્તુ તે સાથે તેનું પારલૌકિક દિત કરવા માટે ચલ કરવો તથા નીતિના માર્ગમાંથી દૂર જવાનો અથવા બીજો કોઈ દોષ પ્રેમપાત્રને દસ્તે થાય તો તેમાંથી તેનું નિવારણ કરવાનો પ્રયત્ન કરવો, એ સરજો એક સત્પ્રેમી મનુષ્યનો ધર્મ છે. તે ધર્મ ન જાળવનાર પ્રેમી નથી અને તો તે પ્રેમનો દાવો કરતો હોય તો તે દંભી છે ! (૧૮૪) :

[આ પ્રત્યેના પ્રેમનો નિસાચ કેવી રીતે કરવો એમ અને પત્નીનો દ્રોહ કરનારી કેટલીક અપમાદ રીતિઓને સામાજિક સિદ્ધાંતો આપવી એમ અને તે વિશે પ્રશ્નના નીચેના પ્રશ્નોમાં જાણ આપે છે.]

પત્નીદ્રોહોપદ્રવ્ય દુષિત પ્રેમ ॥ ૧૮૫ ॥

સ્યાદેવંવિધભાવના યદિ તદૈકસ્યાં ચ સત્ત્વાં સ્ત્રિયા-
મન્યાં કિં પરિણેતુમર્હતિ પતિઃ પુષ્ટં નિમિત્તં વિના ॥
કિં વા સ્યાદ્વ્યભિચારચિન્તનમપિ સ્વપ્નેપિ પાપાવહં ।
સ્ત્રીમૃત્યુશ્ચ વિભાવયેત્ કિમ્ પતિર્વ્યાધ્યુદ્ભવેપ્યુત્કટે ॥

પત્નીદ્રોહ અથવા દુષિત પ્રેમ.

સામાર્થ—જ્યારે પ્રેમીઓનું દિત કરવામાં જ પ્રેમની શુભ ભાવના પ્રસિત થાય છે, ત્યારે એક ગૃહસ્થને શુભ લક્ષણપુરુષ એક સ્ત્રી સમાત હોય તેના ઉપર સખ્ય કારણ વિના બીજી સ્ત્રી પરણવાનો વિચાર કરવો એ શું હિત છે ? અને તેમ કરવામાં પ્રથમ પત્નીનો દ્રોહ શું થતો નથી ? તેની જ રીતે પોતાની સ્ત્રીને છોડી પરણીના પ્રેમમાં લપટાઈ જઈ સ્વપ્ને પણ વ્યભિચાર રૂતિનો દુષ્ટ સંકલ્પ કરવો શું લાઝમ છે ? મા પોતાની સ્ત્રી બિમાર પડી હોય, પોતે ખસાવાળા હોય એટલે તે મરી જાય તો બીજી સ્ત્રી મળવામાં કશો વિધાન ન હોય તેવે પ્રસંગે કેટલાએક ગૃહસ્થ એવું ચિંતવે કે આ સ્ત્રી તરત મરી જાય તો છુટકો થાય, આ વિચારણા પણ કેટલી બધી બપોંઠર પત્નીદ્રોહથી બરેલી અને પ્રેમને દુષિત બનાવનારી છે ? એક સદ્ગૃહસ્થને આવા વિચારો કરવા બિલકુલ હિત નથી કારણકે તેથી સ્વાર્થો-જ્ઞના પ્રાપ્ત થાય છે અને પ્રેમ દુષ્ટિત બને છે. (૧૮૫)

(વિવેચન—ગુરુસ્થંધર્મમાં પુરૂષના નિર્મળ પ્રેમની અધિકારિણી તરીકે
વિદ્યાનેએ પરજોડી સ્ત્રીને લેખી છે અને તે જ અભિપ્રાય ગ્રંથકારે પૂરું
અક્ષત પણ કર્યો છે. કેટલાંક નવપરિણીત યુગલોમાં જોવો પ્રેમ જોવામાં
આવે છે તેવો પ્રેમ તેઓ વચ્ચે કેટલાંક વર્ષો પછી જોવામાં આવતો નથી.
હવે કહેવાયું છે તેમ જ પ્રેમ આધારિત અને તિરોભાવને નહિ પામતા
એકસરખા અને અચળ રહ્યાં કરે તે જ પ્રેમ ખરા પ્રેમના નામને લાયક
છે, તેથી સ્ત્રી સાથે અમુક વર્ષોસુધી રહ્યા પછી જો પતિનો પ્રેમ તિરોભાવને
પામે તે પ્રેમ ખરા પ્રેમ નહિ પણ દ્વિતિ પ્રેમ જ લેખાય. જેઓ સ્ત્રી ક્ય
રના પ્રેમને અમુક વખત પછી પાછો જોઈ શકે છે અથવા અન્ય સ્ત્રીથી
લગ્ન કરી તેના તરફ પ્રેમનું નિર્જર વલેવણવે છે ક્રિયા પરસ્ત્રીમાં આશક્ત
રહી તેને પોતાનો પ્રેમ આપે છે તે લગ્ન કરેલી પત્નીનો ભયંકર દોષ કહ્યો
અરુપર જ છે. કેટલાકો નવી સ્ત્રીના પ્રેમના ક્રિયા મોહના એટલા રાગી
હોય છે કે તેઓ પોતાની સ્ત્રી માંદા પડે છે ક્રિયા મદવાની આશીયર આપે
છે એટલે આનંદ પામે છે અને તથા તેને મુલ્યક્રયામાંથી કિપારીને કમલ
નમા લગ્ન જવામાં આવે તે પહેલાં નવા વેરીલાખની વાંતચીતમાં અને ખરા
પરમાં પડે છે. સ્ત્રી તરફના પ્રેમનો આ કેટલો મોટો ભયંકર દોષ લેખાય
તાલિ સાર્યોવમાં બન્નુનાંલિ સાર્યોવમાં ગતિ: ॥ એવી દેવીસ્વરૂપ સ્ત્રીનો દોષ
યુ એક સ્વયંક પાપ નથી. સ્ત્રીનું અનિષ્ટ ચિંતવવામાંથી પૂરું સ્વયંક
જો રહેતું હોય અને જ્યારે તે એક ખરા પ્રેમી સ્ત્રીના યુગ્મવાળા લેખાય.

મરત. પરીણી સ્ત્રીને જરૂર છે. હવેના હવેના: પત્નીકોની પતિએ
આવન પત્નીનાર એટલે વિદ્યાર્થી સ્ત્રી ક્રિયા કરે. મરતેમુલ્ય
રેખિતોને પ્રેમ લેવાની સ્ત્રી ક્ય કેવળ અધિકાર દોષ રહેતો. ત્યારે તેની
જો મરતુ પત્ની જ્યારે રેખિતોના હવેને હવેના: સંપત્તિ આપનાર રહે
ત્યારે આ પત્નીના પાપ રહેતો. તેનું જોડ અજ્ઞાન થઈ મરતુ અને એ જોડના
જોડના પત્ની તેનું વિલમ્બા તેની જોડના પત્ની પછી જોડ થઈ. તેનું જોડ
સ્ત્રીના પાપ નથી. મરતેમુલ્ય રેખિતોને સંપત્તિ આપનાર રહેતો. તે જોડના
જોડના પત્નીના પાપ રહેતો. મરતેમુલ્ય રેખિતોને સંપત્તિ આપનાર રહેતો.

તે તેજી સર્વ પ્રકારના ખાવાપીવાનો ત્યાગ કર્યો અને ધરમાંથી તે બાંધનાં
ચમને લઈ જતાં પહેલાં જ ધણીનો દેહ પણ પડ્યો અને ધણીધણીઆણી
એક જ ક્યારમાં મૃત્યુ! સુદુરના ગણવરા! (૧૮૫)

[પ્રેમનો દુઃખયોગ નહિ કરવા વિષે દરે સમન્વયવાર્મા આવે છે]
પ્રેમનો દુઃખયોગ ૧૮૬

મોહાવેશાવશીકૃતાઃ પ્રતિદિનં ચે સ્ત્રીપ્રસક્તા નરા ।
મયાદામપિ લઙ્ઘ્યન્તિ મહતાં રક્ષન્તિ નો સ્વસ્થતામ્ ॥
કાર્યાકાર્યવિચારમાત્રમપિ નો કુર્વન્તિ ધર્મેન્દ્રિયા ।
તે પ્રેમ્ણઃ કિલ નોપયોગમુચિતં કર્તુ વિદન્તિ સ્ફુટમ્ ॥

પ્રેમનો દુઃખયોગ.

બાવાર્ધ—જે માણસો પ્રેમની વસ્તુ ઉપર જીવન સંસાર
રત્નાં વિચારમુખ અને મોહમગ્નમાં મગ્ન થઈ જાય છે તેના કામમાં તત્પર રહી
કામનાં જ મને છે, અને પ્રેમને રક્ષાને મહામોહમાં મદ જની છતી બુદ્ધિ
પણ બુદ્ધિને જ નેવા મદ છવનનો દુઃખયોગ કરે છે, આ મોહ અને પર-
કોઈનું દિવ સાપવાને ધર્મ, પુણ્ય કે સદ્ગુણથી વિમુક્ત જની કનંજ આત્મ-
અનો વિચાર સરખો પણ કરતા નથી અને અદર્શિય પાસવરતિની ધુનમાં
એક જ ખાસમા મદમાં કરે છે, ને મુશ્કેલી પોતાનું અને પરનું અદિન
કરી પ્રેમ તત્ત્વને ગુરુમાં ગુરુ બનાવી તેનો અતિ દુઃખયોગ કરે છે. (૧૮૬)

વિવેચન—પ્રેમ ત્રી ખરી અર્થ સમજને નેચો. તેની સ્વાભાવિક
મર્દામાં જ રહે છે તેથી પ્રેમનો સુખયોગ કરીને પોતે સુખી થવા દરજાન
મનને સખી કરી શકે છે. પરંતુ નેચો પ્રેમની મર્દાને સમજતા નથી
તેથી રાગની દરિયેને પ્રેમની અસ્થિમાં તાલુકા જ રહે છે એ સ્થિતિ ને
દરિયેને છેલ્લે પ્રેમના સુખમાં પડી બધે જો 'પ્રેમ' અને 'મોહ'ની
પરો જ તારાવ રહે છે તે સમજને નહિ સમજે દાખલા મુજબ
મનને મોહમગ્ન બનાવે તે જ પ્રેમને 'પ્રેમ' કેવી સ્થિતિ થઈ

છે; પરંતુ વસ્તુતઃ તેઓ ભૂલ કરે છે. 'પ્રેમ' એક સદ્ગુણ છે અને તે આત્માને ઉચ્ચ પદે લઇ જાય છે, ત્યારે 'મોહ' એક મોટો દુર્ગુણ છે બધાં પશ્ચિમમાંના એક મહારિપુ છે કે જે આત્માને અધોગતિમાં લઇસેલી મૂકે છે. આ મોહમાં વૃત્તિઓને સપડાવા દેવી એ જ 'પ્રેમનો દુરપયોગ' કહેવાય છે. 'પ્રેમ' મનનો વિષય છે અને 'મોહ' ઇન્દ્રિયોનો વિષય છે. આંખ, નાક અને કાન 'કામી' ઇન્દ્રિયો છે અર્થાત્ મોહની વસ્તુ દૂર રહ્યા છતાં કામી-યતાને લીધે તે ઇન્દ્રિયો મોહમાં મુગ્ધ થાય છે, ત્યારે ત્વચા અને જીભ 'ભોગી' ઇન્દ્રિયો છે કે જે મોહની વસ્તુના સમાગમને લીધે જ ઉત્તેજિત થઇ મોહમુગ્ધ બને છે. જેવી રીતે પ્રેમને જન્મવાનું સ્થળ મન સૂક્ષ્મ છે અને મોહને જન્મ આપનાર ઇન્દ્રિયો સ્પૃહ છે તેવી રીતે પ્રેમની ઉત્પત્તિનું કારણ બહુધા સૂક્ષ્મ હોય છે, એટલે કે કોઇના ગુણો, વિદ્યા, કળા પ્રત્યાદિ જ પ્રેમનાં કારણો થઇ પડે છે, ત્યારે મોહ કોઇનું સ્વરૂપ, વસ્ત્રો, અભિનય મધુર કંઠ, વગેરેના દર્શન કે અનુભોગથી ઉત્પન્ન થાય છે. વળી પ્રેમ ચિર-સ્થાયી હોય છે ત્યારે મોહ ક્ષણિક હોય છે. પ્રેમ અતિપરિચયથી વૃદ્ધિગત થતો જાય છે ત્યારે મોહ અતિપરિચયથી દૂર થઇ જાય છે. મોહને કહે છે કે "વિવેક અને કાળના વધવાની સાથે દૃઢીભૂત થઇ રહે તેનું નામ જ પ્રેમ." આ પ્રમાણે પ્રેમની મર્યાદાને વિનયપૂર્વક સમજી રાખવી જોઇએ અને પ્રેમનો દુરપયોગ ન થાય તે ધ્યાનમાં રાખીને પ્રત્યેક ગૃહસ્થે સંસારમાં વિચરવું જોઇએ. (૧૮૬)

[હવે 'પ્રેમાધતા' નું વિશેષ સ્પષ્ટીકરણ કરવામાં આવે છે.]

પ્રેમાન્ધતા । ૧૯૭ । ૧૯૮ ॥

ये प्रेम्णा निजकामिनीश्च तनयान्वस्त्रैर्वैर्भूषणैः ।
 संभूषन्ति च रञ्जयन्त्यभिनवैः सम्मोहकैर्वस्तुभिः ॥
 तेषां जीवनमान्तरैर्गुणगणैः संस्कुर्वते नो पुन-
 स्तेप्यन्धा न विदन्ति शोभनतरं प्रेमोपयोगं परम् ॥

યેનૌદ્યત્યગદોદયો હૃદિ ભવેત્પુત્રસ્ય વાण्याં તથા ।

મિથ્યાભાષણપદ્ધતેઃ પરિસરઃ કાયે દુરાચારતા ॥

યદ્વા સ્પાદ્યસનોદયો નરમવાઽનર્થક્યકારી ભૃશં ।

કિં પ્રેમ્ણા પુનરીદ્વશેન ગૃહિણઃ કિં લાલનેનાપિ વા ॥

અંધ પ્રેમ.

સાધાર્ણ—જે મુદ્ધસ્થો પ્રેમનો ઉપયોગ માત્ર પોતાની સ્ત્રી અને પુત્રોને સારાં સારાં વસ્ત્રો અને આભૂષણો પહેરાવી બહારની શોભા વધારવામાં જ કરે છે; જ્યારે આમળ વધે છે તો મોઢ પમાડનારી યા સમયાવનારી પુછર મુછર વસ્તુઓ પૂરી પાડી તેમને મોજસીખને માર્ગે ચલાવે છે, પણ તેમની ખાનસિક શક્તિ કે જીવિને કેળવવા યા આંતરિક જીવનને સંસ્કૃત્વોથી ઉદ્દીપ્ત કરવા ખીલકુલ કાળજી રાખતા નથી; તે માણસો પણ મોહાન્ધ બની પ્રેમના તત્વને ખરી રીતે પિછાવ્યા વગર ઉત્તમ પ્રેમનો દુરુપયોગ કરે છે, અને તેવા અંધગા પ્રેમમાં તેઓ સ્ત્રી યા પુત્રોનું જીવન બરબાદ કરે છે. (૧૮૭). જે અંધ પ્રેમથી યા લાલનપાલનથી છોકરાના હૃદયમાં ઉત્કૃષ્ટતા, ઉદ્દતાઇ, કડક મિત્રતા વગેરે રોમની ઉત્પત્તિ થાય, વાણીવિશ્વાસમાં દોરતા ॥ અસત્ય બાપણ કરવાની પદ્ધતિનો પ્રવેશ થાય, સરીરમાં અભિચાર, ચોરી, લદ્દગાઇ વગેરે દુરાચારનો ફેલાવો થાય અને જે પ્રેમની છૂટના દુરુપયોગમાં પુત્રના વર્તનમાં મનુષ્યબળને રદ કરી નાંખે તેવા જુગાર, મદિરા, માંસ વગેરે દુષ્ટ વ્યસનો પેસી જઇ તેના જીવનને ખાતલ બનાવી દે, તે લાલનપાલન અને અંધ પ્રેમ શા કામનાં ? તેવા અંધ પ્રેમનું યજ્ઞે ભાગે પરિણામ અનિષ્ટ જ આવે છે, તેથી અંધ પ્રેમ એ જમું પ્રેમનો દુરુપયોગ જ છે. દરેક મુદ્ધસ્થે પ્રેમમાંથી અધતાને દૂર કરવી જોઇએ. (૧૮૮)

વિવેચન—‘પ્રેમાંધતા’ ને ‘મોહાધતા’ ને નામે ઓળખવામાં આવે તે વાજબી જ છે. કારણકે જ્યારે પ્રેમમાં અંધગા આવે છે, ત્યારે વસ્તુનાં પ્રેમની જગ્યા મોઢે લીધેલી હોય છે અને તેથી વસ્તુનાં તે મોહા-

ધતા જ છે. આ મોહાંધતા પૂર્વે કહેલા મોહ કરતાં એક પગથીજ ઉપર ચડતો દુર્ગુણ છે. તે અધતાને લીધે મોહની વસ્તુમાં રહેલી ખામીઓ પણ ખૂમીઓના રૂપમાં પ્રતીત થાય છે અને દુર્ગુણો ગુણોના રૂપમાં માંસે છે. સ્ત્રી પુત્રાદિ પુરુષના નિર્ભગ પ્રેમનાં પ્રથમ અધિકારી છે, પરન્તુ એ પ્રેમ તેઓને વસ્ત્રાભૂષણથી શણગારવામાં સમાપ્ત થયો જોઈએ નહિ. તેમને કચ્ચ સંસ્કારાળાં કરીને તેમના જીવનને સુધારવાને યત્ન કરવો તે જ તેમનું ખરૂં દિત છે અને તે પ્રકારનું દિત કરવામાં જ તેમના પ્રત્યેના ખરા પ્રેમની સાર્થકતા છે. એ રસજ નહિ અગ્ન્યનાર પ્રેમી પતિ કે પિતા પોતાની સ્ત્રીને કે પુત્રાદિને વસ્ત્રાલંકારો તરફ પ્રિયતા ધારણ કરનારાં બનાવે અને એ રીતે પોતાના પ્રેમને સફળ કરે તો તેનું પરિણામ એ આવે કે તેઓ મોહજોખને માર્ગે ચડે અને જીવનનું ખરૂં દિત સમજે નહિ. સ્ત્રી-પુત્રાદિને વસ્ત્રાલંકારોમાં સુસજ્જિત થયેલાં જોવાની હોશ ધરાવનાર પુરુષ તેઓના વાલ્ય રંગરૂપમા મોહમુગ્ધ થયો હોય છે અને તેમની ગમે તેવી મૂર્ખ અને બાકીયા હોશને પૂરી કરીને પોતાને કૃતાર્થ માનનાર પુરુષ તેમની ખામીઓને ખુશી રૂપ સમજી મોહાંધ થયો હોય છે એમ કાણ નહિ કહે ?

આંધજો પ્રેમ હોય છે તે ગમે પ્રેમ જ નથી પરન્તુ મોહ છે અને મોહન. નિમ્નજાને લીધે માનુસને પોતાની મૂખાંધઓનું પણ બાત રહેતું નથી. આનો મોહ ત્યજવાને જ પેગમ છે. પુત્ર, કપરની મોહાંધતાથી તેઓ દુઃખનું વાલ્ય કાઢીને તે પ્રકારની મોહાંધતાથી પિતાને કુવને લાડ લાડવાના હકવારે હોય થાય છે અને તેથી તેન માં કદનાઈ, આગમ, કદો નહિવાઈ દુર્ગુણ પ્રવેશ કરે છે. બાંદરિએ ખરૂં જ કહ્યું છે કે - સૌમંદ્યાનુરતિવિવેકચયતિ યતિઃ સંગાત દુઃખો ભાવતાત । અથવા - દુઃખનીયી, રાગતેઃ કુલ નિગયા પતિને અને લાઃ લાઃવાયા કુવતેઃ તત કાય છે. એવા તો ન કુલ નાતિ તત્તરી કે મેરો અપગધ કરે છે તેવા મોહાંધ પિત્રવા તેને તેન કરી વગવા તવા કે તરફ આપો નહતો નથી એનું પરિણામ એ ખરૂં છે કે તેને યતિ એ નહિવતા, કદાચ અને દુર્ગુણો રાગ તો વગર છે કદાચ, તત મોહ અધન મોહાંધતાના રૂપમાં ખરાબો

નય તે વખતે મનુષ્યોએ જાણે જ સાવધાનતા રાખવાની જરૂર છે, કારણકે પ્રેમશી તરફ તર એવી છે કે જો તેનો સદુપયોગ થાય તો સંકટોનું રક્ષણ કરે છે અને દુરુપયોગ થાય તો આપણા પોતાનો અને તે સાથે સંકટો નિરપરણીઓનો પણ નાશ કરે છે. (૧૯૭-૧૯૮)

[પ્રેમનો દુરુપયોગ કેવી રીતે થઈ બધ છે તે દર્શાવીને શુદ્ધચેતને સાવધ બનાવી હવે અંધાર તેની સંજ્ઞાનો ખર્ચ દર્શાવે છે.]

અર્થ પ્રેમ્ણ: સાવચળ્. ૧૯૯ ॥

સ્વાત્સમ્બન્ધિજનસ્ય શિક્ષણરુચિઃ સ્વાસ્થ્યં પુનઃ સર્વદા ।
નિર્દોષાચરણં ચ નીતિકલિતં પ્રીતિઃ પરાર્થે ભવેત્ ॥
ધર્મે પ્રેમ મનોબલં ચ વિપુલં સદ્યો યથા સ્પાત્તરા-
મેવં યો યતતે સ એવ કલતે પ્રેમ્ણો રહસ્યં પરમ્ ॥

અર્થ રસને પ્રેમની સંજ્ઞાતા છે?

ભાવાર્થ—જો શુદ્ધચેત અંદરખાને પૂરતો પ્રેમ રાખી ઉપરથી કરડા નજરે પુત્રોને એવી રીતે અંકુશમાં રાખે કે જ્યાં તેઓ ઉદ્ધત બની ન જાય, તેમના શરીરનું આરોગ્ય જરાબર જળવાઈ રહે તેવી રીતે ખ્યાનપાનમાં નિયમિત રહે, અભ્યાસમાં પૂરતી રુચિ રાખી આગળ વધે, આચરણમાં જુમાર, ચોરી, વ્યભિચાર વગેરે કોઈ પણ જાતનાં વ્યસનો પેરતી ન જાય અને વર્તન કલ્પિત ન બનતાં નીતિમય બને, ધર્મમાં જોઈએ તેવી ક્ષામશી રહે, મનોભજ દબેશ ખાવડું રહે, સ્વાર્થની સાથે પરમાર્થ સાધવામાં પણ પ્રીતિ રક્ષાં કરે, અને આખર બાહોશ નરત્ન નીવડેઃ આવી રીતે ઉત્તમ પ્રકારની દેખરેખમાં જો પ્રેમનો સદુપયોગ થાય તો તેમાં જ પ્રેમની સંજ્ઞાતા છે. દરેક શુદ્ધચેત પોતાની સંવર્તિને સુધારવા આવેા દેખતો પ્રેમ રાખવો જોઈએ પરન્તુ આંધળો પ્રેમ રાખવો ન જોઈએ. (૧૯૯)

વિવેચન—પૂરે દર્શાવવામાં આવ્યું કે પ્રેમનાં અધિકારી પાત્રોનું સર્વદા

અને સંવેગ ક્ષમ પ્રકારનું મિત કરવું. દવે આ દિત ફરી રીતે ચાલે તે સમજવામાં જ પ્રેમની સરળતા સમાજેલી છે. જેઓ પુત્રને ચુંદર વસ્ત્રા-વંધારે પહેરાવીને અથવા તેમના લાડકોટ પૂરા કરીને પોતાનો પ્રેમ સંકળ કરવા માગે છે, તેઓ ફરી ગૂણ કરે છે તે પણ દર્શાવવામાં આવ્યું છે, કારણકે એ કાંઈ પુત્રોનું મન દિત નથી, પણ અધ્યા તે માગે તેમનું અદિત કરનારે જ નીચે છે : પરન્તુ જેઓ અંતરમાં પુત્ર ઉપર પૂરતો પ્રેમ રાખીને નહારથી તેમના ઉપર પૂરતો અંદુશ રાખવામાં જરા પણ ગરજત ન કરે તે જ પુત્રપ્રેમની સરળતા કરે છે એમ સમજવું. નાનાં બાળકો અજ હોય છે. તેઓ પોતાનું વાસ્તવિક દિત-અદિત સમજતાં નથી અને તેથી ગમે તેવી રીતે વાં છે, ગમે તે આવે છે, ગમે તેવા સોજતીઓની સાથે ભટકે છે અને હરકોઈ દુર્ગુણોનો ભોગ થઈ પડે છે. અલ્પસમજનને લીધે આ રીતે બાળકો પોતાની નીતિ, આરોગ્ય, ગુણ, વિદ્યા વગેરેનો ધ્વંસ કરતાં હોય તેમાંથી એક પ્રેમી માતા અથવા પિતા બોધ કરીને અથવા ડર બતાવવાને અટકાવે અને તેઓને સન્માન ચલાવે તે જ તે માતા અથવા પિતાના નિર્ભય પ્રેમનું કૃપા સમજવું. વાસ્તવિક પ્રેમ માત્ર દેખાવમાં નહિ પણ અંતરમાં રહેલા હોય છે. પુત્ર પ્રત્યેના પ્રેમનું આ જ ખાસ લક્ષ્ય છે. (૧૯૯)

પ્રેમના અધિકારી પાત્રોમાં પુત્ર અને પુત્રી એ બન્ને એકસરખે દરજ્જે રહેલાં છે, છતાં અજ જનો પુત્ર ઉપર આધિક પ્રેમ દર્શાવી પુત્રીનો તિરસ્કાર કરે છે : આવાં કાચી 'પ્રેમ' ક્ષણિક દશામાં જ આવી પડે છે. માટે પુત્રી તરફની રજા અકસર તે રીતે બજાવવાનો ઉપદેશ હવે કરવામાં આવે છે.

પુત્રયોઃ સમાનાધિકારાઃ । ૨૦૦ ॥

भोक्तुं प्रमफलं यथा जनकयोः पुत्रोधिकारी भवे-
 दवं स्यादधिकारिणी नयदृशा कन्यापि पित्राश्रिता ॥
 किं न्याय्योक्तिरियं भवेद्यदनयोः पुंसो द्वयोश्चक्षुषो ।
 रेकं हीनमथापरं तदधिकं रक्ष्यं तदन्यन्न वा ॥

પુત્રીહિનોપેક્ષાયાં પ્રેમ્યો દુઃખા । ૨૦૧ ॥

યાવત્પ્રેમવશઃ પિતા પ્રયતતે કર્તું સુતસ્યોન્નતિં ।
કન્યાયા હિતસાધને સમુચિતસ્તાવાન્પ્રયત્નઃ પિતુઃ ॥
કિન્ત્વેકસ્ય હિતાય પાતયતિ યોઽન્યાં દુઃખગતેઽનિશં ।
સ સ્વાર્થો કુટિલો નરોઽધમતરઃ કર્તવ્યહીનઃ સ્વરઃ ॥

મામાપના પ્રેમમાં પુત્ર જેટલો જ પુત્રીનો અધિકાર.

ભાવાર્થ—મામાપના પ્રેમનું જો ભોગવવા જેટલો દરજ્જો પુત્ર અધિકારી છે તેટલો જ દરજ્જો જો મામાપની સમનોંધ દષ્ટિથી જોઈએ તો મામાપના ઉપર સર્વથા આધાર રાખનારી, અને તે જ વરદમાંથી જન્મેલી, પુત્રી પણ તેમના પ્રેમરજની અધિકારિણી છે. એક માણસની બે આંખો સાથે જન્મેલી, સાથે રહેનારી અને એક કાર્ય કરનારી છે, તેમાં એક બોલી અને બીજી વધારે, એકનું રક્ષણ કરવું અને તેના રક્ષણમાં બીજીનો ભોગ આપવો, એમ કરવું કે એમ દહેનું શું વાળખી છે ? નહીં જ. તેથી જ રીતે મામાપની સારવાર નીચે કહેરવામાં અને તેમના દિનનો માર્ગ મોજવામાં પુત્ર અને પુત્રી બંનેના સમાન દષ્ટ છે. (૨૦૦)

પુત્રીના દુઃખને નાશ કરવામાં પ્રેમની કસંક્તિયા.

એક પિતાએ જેટલા પ્રેમથી પોતાના પુત્રનું રક્ષણ કરવું કે તેના દિનના રસવામાં બોંજવા જોઈએ, તેટલા જ પ્રેમથી અને તેથી જ સામજીકી પુત્રીનું પણ રક્ષણ કરવું. કેમવળી આજની અને નેનું અરિષ્ટમા પુત્ર દિન સંપાદન નેવા માત્રો મોજવા જતી હોય તેટલો પ્રયત્ન કરવો એ પિતાની રજા છે. જે પિતા સ્વાર્થહિન અથવા બની પસંદગી થઈ પુત્રનું દિન સંપાદન અને તેને સુખી બનાવવા પ્રયત્ન કરે છે. પણ પુત્રીની તો કસંક્તિ રાખતો નથી, એટલું જ નહિ પણ પુત્રના દિનને માટે તેના બંધ કરવા પુત્રીના બંધ અને દેહ પણ વિચાર કર્યો વચર ને દુઃખના આગળ પડે તેવા બંધને માટે બંધ છે તે સ્વયંવચ. કૃતિ પિત્ર અરિષ્ટમા અથવા મનુષ્ય છે.

તે માણસ કર્તવ્યભ્રષ્ટ થઈ મનુષ્યની પંક્તિમાં બેસવાને લાયક નથી. દેખા-
વમાં નર પણ ખરેખરી રીતે તો તે ખર જ છે. (૨૦૧)

વિવેચન—પિતાના પ્રેમનું કળ મેળવવાનાં અધિકાર જેટલો એક
પુત્રને છે તેટલો જ પુત્રીને પણ છે. જેઓ પુત્રને પોતાના કુળના ભૂખાણરૂપ
માની તેને કેળવણી આપે છે, તેના આરોગ્યની દરકાર કરે છે અને તેને
માટે હરકોઈ પ્રકારનું ખર્ચ કરે છે પરંતુ પુત્રીને પારકે ઘેર જનારી લેખી
તેની કેળવણી, આરોગ્ય કે- હાજતો પ્રત્યે સક્ષ આપતા નથી તેઓ મ-
નુષ્ય પણ લેખાવાને યોગ્ય નથી. પુત્ર અને પુત્રી એક પિતાની બે આંખોરૂપ
છે અને તેથી એ બન્નેનો પિતાના પ્રેમ ઉપર સરખો અધિકાર હોવા છતાં
આ પ્રમાણે ન્યૂતાધિક્ષતા દર્શાવવી તે કોઈ પણ રીતે ઉચિત નથી. “પુત્રી
તો પારકા ઘરને શોભાવશે” એવી માન્યતાથી જેઓ પુત્રીને કેળવણી આ-
પતા નથી તેઓ પોતાના પ્રેમને કલંકિત કરે છે એટલું જ નહિ પણ
એ રીતે ઘણી વાર તેઓ પોતાના કુળને પણ કલંકિત કરનારા નીવડે છે.
કેળવણીના સંસ્કારવાળી પુત્રી પોતાને સાસરે ગયા પછી સુખમાં દિવસો
ગાળે છે અને તે સંસ્કારચિનાની દુષ્ટી બને છે. વળી કદાચ ભવિષ્યમાં
તેવી નહિ કેળવાયેલી પુત્રી દુરાચારિણી નીવડે છે તો તે ઉભયકુળકલંકિની
એટલે પિતાના તેમ જ સસરાના એ પ્રમાણે બન્ને કુળને કલંકિત કરનારી
નીવડે છે. પુત્રીને ધર્મ, નીતિ કે વિદ્યાની કેળવણી આપવામાં ગરલત રાખ-
નારો પિતા જ્યારે પોતાની ગરજતનુ આવું દુષ્ટ પરિણામ આવેલું જુએ છે
ત્યારે શું તેને પસ્તાવો કરવો પડતો નથી ?

સ્વાર્થલંપટ પિતા જ્યારે પુત્રીને માટે કેળવણી વગેરેમાં ખર્ચ કરવામાં
બેદરકાર રહે છે, ત્યારે કેટલાક પિતાઓ એમ માને છે કે પુત્રીનો અવતાર
પુત્ર કરતા હીણો છે-હલકો છે માટે પુત્રના જેટલા સંભાળને તે લાયક
નથી ! પુત્રીનો અવતાર પુત્ર કરતાં હીણો માનવો એ જ મોટી ભૂલ છે.
મોટા મોટા વિદ્વાનો અને નીચકરોને જન્મ આપનારી તેમની માતાઓ
શું હીણા અવતારની લેખાશે ? માતા કેળવાયેલી હોય છે તો પુત્ર પણ સારા
રવાગો જન્મે છે અને તેથી પુત્રીની કેળવણીની કે તેની સંભાળની

પણ, પુત્રતા એટલા જ પ્રમાણુએ આજ્ઞાપાત્ર છે કેવળ એ જાતનાં દેવ
દંષ્ટ કેમણી કરવાનો જ હોતો નથી પુત્રને કેવળ એ જાતનો દેવ તેમને
વિદાન, નીતિમાન અને મનવાન કરવાનો દેવ છે, તેથી જો પુત્રને
કેવળથી આજ્ઞાપાત્રો દેવ ને પાત્રને નીતિમાન મનવાન કરાવે તે પેલાની
મંત્રિતિને વિદાન, નીતિમાન અને મુક્તિદાની મનઃસ્થાપના સદાચમન થા' હો
નેનો દોષ છે અને તેથી પુત્રની કેવળથીના એટલી જ પુત્રીની કેવળથીની
પણ અમત્ય છે. કલ્પવૃક્ષને કહ્યું છે કે -

અનુ જાતુર્વા પ્રવિને, નો દાત્રી યાતા
કર્ષે મુખ પામી શે, આદિર્વા કથાઃ
મત્તીનથી યોજા મત્તી, મત્તી મત્તી યદિ દોષ
નારી જારી નદિ વિસિ, જાતી મત્તી નદિ દોષ. (૧૦૦-૧૦૧)

અષ્ટમ પરિચ્છેદ.

પુત્રપોના ધર્મોઃ કન્યાવિકલ્પનિષેધ.

[પુત્રપોના ધર્મોને જમના અન્ન વિધોની સાથે સરખાવતાં 'કન્યાવિકલ્પ-
નિષેધ' નો વિષય કાર્તિકી જોણી અચલવાસોર દેખાય છે, પરંતુ વસ્તુતઃ પુત્રીતરફ
પિતાની મુક્તિનો ખ્યાલ નહિ મરાવતા જનવચને સાધ આપવા માટે એ વિષય
મદ્ જ અત્યંત છે. આધુનિક સમયમાં માત્ર પોતાની દ્રવ્ય-સાધનાની તૃષ્ણિને
માટે પુત્રીને વેચવા એવી અધમતા ફેરલાક પિતાઓ કરાવે છે અને પુત્રીના હિ-
તનો વિચાર નહિ કરતા મતૃગ્રહણને યાજવા સ્વાભાવિક પ્રેમને પણ કલંકિત
કરે છે. એ હુલ્લ પુત્રી એવા પોતાના મરીજ અને નિરાધાર સંતાન વપર પણ
પારવર્તિક પ્રેમ ધારણ કરી ચકાઈ નથી તે હુલ્લ ફેરથી ઈશી અધમતાની ખાણમાં
પડ્યું દોષ એટલે તેની કલ્પના પણ દુઃખજનક થઈ પડે છે. એવાં અધમ હુલ-
વોને માટે જ આ નિષેધસૂચક સાધકવન દોષા છતાં મંથસારને તેને 'પુરપના
મત્તી' માં ડાખવ કરવાની અત્યંત જરૂર છે.]

કન્યાવિકલ્પપરિહાટઃ ૨૦૨ ઇ

વિક્રીણાતિ ચ યોઽવમો નિજસુતાં દ્રવ્યેણ રત્નોપમા-

અને તે આશરમાં પુત્રીના મુખને સ્વસ્થ પશુ ભોમ લેવાયા વિના રહેતો
 ॥ કન્યાના
 અર્થ કરવા
 માટે પોત
 ના આપી
 કરવા
 થી પડે
 પાપને પશુ
 કહેલા છે
 પુત્રને પર
 ॥૬ અને
 અથવા જે
 જાને, કષ્ટ અપેલી સ્ત્રી સાથે અભિચાર કરે (એ પ્રકારનો વિવાહ) એ મ-
 નને તાન અપમ વિવાહ કથા છે અને તે ન કરવાનું હરમાન કરતાં કહ્યું
 છે કે નૈસર્ગિકાસરિય ન કર્મકર્મી કરાવન ॥ એ રીતે પુત્રીના દિવાલે પિ-
 તાએ આશુર વિવાહ ન કરવાનો પોતાનો ધર અથવા રીતે સમજી રા-
 ખેનો પડે છે. (૨૦૨)
 [કન્યાવિક્રમ કરીને ધન લેનારું પાપ ૧૬ અપમ છે અને એ ધન કેટલું
 હશે તે બદલાયે આપવાને મંચરે દલે પછીના શોધાયે શ્રેયોમાં આદેશ-
 ની રીતે વર્તેન કહ્યું છે.]
 કન્યાવિક્રમવતસ્વ તુચ્છતા । ૨૦૩ ॥
 વ્યાપારાનૃતભાવણાર્જિતમિહ દ્રવ્યં સુતુચ્છં મતં ।
 તસ્માતુચ્છતરં પ્રભૂતકલુષં વિશ્વાસઘાતાર્જિતમ્ ॥
 તસ્માદપ્યધમં કલઙ્કજનકં પુણ્યાદુનોદાહકં ।
 કન્યાવિક્રમસશ્ચિતં ક્ષતિકરં વિત્તં સદા દૂપિતમ્ ॥

કન્યાવિક્રયના ધનની અધમતા.

ભાવાર્થ—વ્યાપારમાં જૂઠું જોડી, ગ્રાહકને છેતરી, અનીતિથી મેળવેલું ધન તુચ્છ અને નિંદ્ર ગણાય છે, પણ તેના કરતાંએ વધારે ખરાબ અને નિંદ્રનીય તે છે કે જે ધન ધર્મનો કે બક્ષતનો કેળવનારી બગબગાળતી લોકોને વિશ્વાસમાં આંત્ર વિશ્વાસઘાત જેવાં અધમાધમ નીચ કૃત્રી મેળવવામાં આવે છે, યાતો ધર્મનિમિત્તે કાઢેલી રકમ પાછી હોઈ જાય છે, અને તેના કરતાં પણ વધારે ખરાબ કન્યાવિક્રયનો પૈસો છે, કે જે પૂર્વના પુણ્યરૂપ અંકુરને બાળી ભસ્મ કરી નાંખે છે, આગળ મેળવેલા નીતિના પૈસાને પણ કાટ લગાડી મલિન બનાવી કલ્પકૃતિ કરે છે અને ખાનાર-ભોગવનારને અનેક પ્રકારે નુકસાની પહોંચાડે છે. તેથી તેનો સ્પર્શ કરવો પણ સહગૃહસ્થને ઉચિત નથી. (૨૦૩)

વિવેચન—વ્યાપારમાં અસત્ય અને અનીતિપૂર્વક ધન મેળવાય છે, તેના કરતાં વધારે અધમ વિશ્વાસઘાતથી મેળવેલું ધન કહીને તે કરતાં પણ વિશેષ અધમ કન્યાવિક્રયનું ધન અત્ર કહેવામાં આવ્યું છે. કન્યાવિક્રયના ધનમાં એટલી અધી અધમતા આરોપવાનું કારણ પણ અંતકારે દર્શાવ્યું છે. પૂર્વ જન્મના કાર્ષ્ણ્ય પુણ્યને યોગે મનુષ્યને સંતાનની પ્રાપ્તિ થાય છે. એ સંતાનને વેચી, દુઃખી કરી, તેના ધનથી સુખોપભોગ કરવો એ શું પૂર્વ જન્મના પુણ્યનું નિકંદન કરી નાંખવા બરાબર નથી? વળી કેટલાક દાખલાઓમાં તો કન્યાવિક્રય કરનાર પિતાઓ કસાઈ કરતાં પણ વધારે ક્રૂરતા દાખવતા નગર પડે છે. કસાઈઓ ખોરાક નિમિત્તે પશુઓનો વધ કરે છે તેથી આગળ વધીને એવા પિતાઓ ખોરાક નિમિત્તે પુત્રીને વેચી તેને દુઃખમઃ રીબાવી રીબાવીને મારે છે, તો શું કસાઈ કરતાં પણ વધારે વર્ગરૂપ કરીને હૃદયનો તે પિતા જીવહિંસા કરનારો લેખાવો ન જોઈએ? એ રીતે મેળવેલા ધનને વિશ્વાસઘાતથી મેળવેલા ધન કરતાં પણ વિશેષ અધમ કહેવામાં આવે તો તેમાં જરા પણ અતિશયોક્તિ થતી લેખાશે નહિ. કવિ દક્ષપત્રના તે વિષે ખરું કહે છે કે—

કન્યાવિક્રય કરે ધન લઈ, ધિક્કાર તેને ધરો,

કીર્તિના કદિ લોભથી કળ જુએ, તે પાપિ પડો ખરો.

(૨૦૩)

અન્નાધનમોગ્દાનિઃ । ૨૦૪ ॥

તિસ્તસ્ય કલદ્વિતા ચિરતરં કૃત્યૈઃ શુભૈઃ સચ્ચિતા ।

મોઃ ધ્વંસમુપાગતઃ શુભમતિર્નષ્ટા સુકૃત્યૈઃ સહ ॥

જિન્યન્તુ સમાહિતં મૃતિમિતા લોકે મહત્તા દ્રુતં ।

નં યોઽજિતુમિચ્છતિ સ્વતનયાં વિક્રીય દુષ્ટાશયઃ ॥

કન્યાવિક્રયનું ધન ભોગવનારની ખરાબી.

ભાષાર્થ—જે માણસ પોતાની દુન્યાને વેચી દ્રવ્ય ભોગવવાની હલ-
ખાં ચાલના રાખે છે, તેના કુળમાં તેના વહવાઓએ સારાં સારાં કામો કરી
જે કંઈ કોર્તિ-પ્રતિષ્ઠા ભોગવેલી હોય છે તેને દાદ ચડવા માંડે છે, પાં તેની
પ્રતિષ્ઠાને ક્ષત્ક લાગે છે. તે ધનની લાભસાથી તેની ધાર્મિક શક્તિ પણ બગ-
ડવા માંડે છે. ધર્મોનુદાન કરવાની સદ્ગુણ અને ધર્મવ્રદ્ધા નહિ થવાની સાથે
અનુભવો પણ નાશ પામે છે. સુગ્ધનના તો સમાધિનિષ્ઠ થઈ જાય છે, પા
દુર્ગ્ધનનાના રૂપમાં બદલાય છે, અને તેની લોકોમાં જે દાદ મહત્તા મનાતી
હોય તે પણ દુન્યાધનની લાભસા માત્રથી વિશ્વ પામી જાય છે. (૨૦૪)

[વિવેચન—પૂર્વ જાણીવું તેનું અધમમા અધમ ધન ભોગવનારની
બેદારીમાં બેદારી દુરિયા થાય તો તેમાં આશ્ચર્ય જેનું દરું નથી. જે કાંઈ અ-
ધમ છે તેનો પદ સારાને પણ સાગે છે, તેથી જો અધમ ધનના યોગે કરીને
દુન્યાધિય કરનારનું બી-તું ધન હોય ॥ તેનો ખત્રુ નાશ થાય છે, સુદી-
ર્ઘિનો પણ નાશ થાય છે અને અધમમાત્રવેક ધન નગવ.થી ન્યાયોપાર્જિત
ધન ભોગવવાની શક્તિ ન થવાને લીધે ધર્મશક્તિ નથા સુદુન્યોનો પણ તેવા
કુંજમાંથી હોય થઈ જાય છે. સત્ત્વ જરૂર છે કે—

અન્નાધોષાશિર્ધિ દુષ્કં દુગ્ધાશિર્ધિ નિષ્કરિ ।

દ્રાવ્યેવારને વર્ષે સમુદ્ધ વ દિવસવતિ ॥

અર્થ—અન્નાધથી ભોગવેલું ધન દમ પા ચાહે છે અને અધીવારને
જે તે અધમ નહિ થાય છે.

આ શ્લોકમાં દર્શાવ્યા પ્રમાણે જ યથાર્થિત બનેલો બનાવ આ ગ્રંથના વિવેચકે નજરે નજર નેએલો છે. એક વણિક ગૃહસ્થને ચાર પુત્રીઓ હતી અને એક પુત્ર હતો. કન્યાવિક્રય કરીને શુભવાના જ લેખ જાણે કે તેણે પોતાને લલાટે લખાવ્યા હોય તેવી રીતે તેણે પોતાની પહેલી પુત્રીને મારવાડના એક વૃદ્ધ ગૃહસ્થ વેરે રૂ. ૧૦ હજાર લઈને પરણાવવાનું સાદું કાર્ય જેમાંના રૂ. ૫ હજાર તેને અગાઉથી મળ્યા. કન્યાના સદ્ભાગ્યે સગા પણ થયા પછી વર મરી ગયો એટલે રૂ. ૫ હજાર તો કન્યાના પિતાને પચી ગયા ! ફરી કુંવારી પડેલી પુત્રીને તેણે અન્ય સ્થળે પરણાવીને રૂ. ૫ હજાર લીધા. બીજી પુત્રીને એક વૃદ્ધ વર વેરે પરણાવી અને રૂ. ૧૦ હજાર લીધા. ત્રીજી પુત્રીને એક વૃદ્ધ વર વેરે પરણાવી અને રૂ. ૧૨ હજાર લીધા. ચત્ત્ર પછી એક વંશ મુગો પતિ મરી જવાથી બિચારી બાળા વિધવા થઈ અને પત્ર બવના કોઈ સુકનયોગે તેણે દીક્ષા લીધી. ચોથી પુત્રીને તેણે રૂ. ૭ હજાર લઈને એક પ્રૌઢ વયના વર વેરે પરણાવી જે પરણેતર ૧૦ વર્ષ ચાલ્યું અને આજે એ બાળા વિધવા છે ! આ ગૃહસ્થે ચાર પુત્રીઓના ભવ બાળાને રૂ. ૪૦ હજારને આશરે લીધા, પણ અત્યારે તેની શી દશા છે ? વય વૃદ્ધ છે. સ્ત્રી મરણ પામી છે. પુત્ર પરદેશમાં નોકરી કરે છે ! ઘરમાં એક પાત્ર પણ નથી, બલકે ધાતુનાં વાસણો પણ નથી અને તેથી માટીનાં વાસણુમાં ખાવું પડે છે ! શરીરે ૧૨ વસ્ત્ર નથી અને એ દિકરીઓ વિધવા-વસ્થામાં શુભે છે તે પિતાનું મોઢું જોવાને પિયેરમાં આવતી પણ નથી ! ! સવાલ એ થશે કે રૂ. ૪૦ હજાર ક્યાં ગયા ? શું આગ લાગી ? ચોરી થઈ ? અથવા પૈસાને પગ આગ્યા ? ના. તેમાંનું કાંઈ પણ થયું નથી. એને માથે કાંઈ કરેલું પણ નહોતું. પરંતુ અધમ ધનની જે બીરી દશા ઉઠતી નોકમાં કહી છે તે જુરી દશા એ ધનની થઈ. આખો જુદો કન્યાવિક્રયના વ્યવસ્થા જ મળ્યા હોવાથી એ ગૃહસ્થે કોઈ કંઈ કરી નહિ, ધનની ફૂલમાં નોક. મોળા બનેલી કંઈ, કેમકે કંઈ કેમકે નોક નાંકે કોઈ ચકા, દર-નકા ધન હોવાથી કંઈ નોક નહિ. કંઈક નોક સુદૃઢ તો એક પણ કંઈ

દિ અને બરાબર સ્વ. શ્રી ગુલામ અલી ખાનના દુર્ગુણોનો ચોક્કસ જણાવ્યો છે. કે જે બુદ્ધિ નર અને ખાવા મળતું નથી. છતાં પણ નિરા, કપડા અને કબજ-કાસમાં દિવસો કાઢે છે! (૨૦૪)

किं मांनेषममोदयेत् विनियोगेन शम्भोऽभिः ॥

कन्यागिनविनिमित्तैः किमु महाहर्षः स्मरानोपमैः ॥

किं पत्न्याऽनुगारानादिनिर्घतः शूलोऽगमनिर्दिष्टः ॥

કન્યાપંચમી, ખરારેલી પેશ્વ્યા.

આવાથી તથા વિવેચન—કે માનુ વેચાણ કરી મેળવેલા પૈસાથી
સોનું, રૂપું કે હીરા, માણિક, મોતીનાં આભૂષણો ખરીદવામાં આવે, અને તે
હાથ, પગ, કાન, નાક કે કોટમાં પહેરવામાં આવે તો તે ભૂષણો હાથ,
પગ, કાન કે નાકના ભૂષણો નહીં પણ ફળણો છે એમ સમજવું. તેમ જ
તે પૈસાનાં ખરીદિયાં અને પહેરેલાં વસ્ત્રો તે વસ્ત્રો નહીં પણ દેહની દીપ્તિ
અને કુળની કીર્તિને કાપનારું શસ્ત્રો જ છે. નિર્દોષ અને સુકુમાર પુત્રીને
ફાળની ઢોળામાં ઢોળીને તેમાંથી ઉભરાતી લોહીની ઊંચામાંથી એ ધન
મેળવેલું હોય છે. જેવી રીતે કરોડો પક્ષીઓનાં પીછાં ખેંચી કાઢીને તે પક્ષી-
ઓને મૃત્યવસ્થામાં ફેંકી દીધા પછી તે સુકોમળ પીછાની સુવાણી ચાચા બનાવી
તે પર આરામ લેવો તે ધાતકી આરામ વ્યર્થ છે, તેવી રીતે પુત્રીના રક્ત-
માંથી મેળવેલા ધનથી વેળવ બોમચરો તે પણ ધાતકીપચ્છાની અવધિ છે.
તેવી જ રીતે તે પૈસાથી ગતિભોજનને માટે બનાવેલા પકવામાંના બરાતા
કોળામાં તે ખરેખર માંસના કોળામાં જેવા જ છે, તે પૈસાથી ચણાવેલી
મોટી મોટી દબેલીઓનો નિવાસ સ્થપાવના નિવાસ બરાબર છે, અને તે

પૈસાથી ખરીદેલા પલંગો તથા કૂંચની શય્યાઓ તે કૂંચની નહીં પણ શય્યાની જ શય્યાઓ છે, માટે તેવાં આભૂષણો, વસ્ત્રો, પંડરાંઓ, હવેલીઓ અને કૂંચની શય્યાઓ શા કામની ? (૨૦૫)

[કન્યાવિક્રય કરનાર કુટુંબની ઘણતા એક રાક્ષસી કુટુંબની સાથે કરી કન્યાવિક્રયની અધમતાનું વિશેષ સૂચન નીચેના શ્લોકમાં કરવામાં આવ્યું છે.]

કન્યાવિક્રયિણઃ કૌટુંબિકાઃ । ૨૦૬ ॥

સા માતા ન હિ રાક્ષસી નિજસુતામાંસાભિલાષાયુતા ।

તાતોપ્યેષ ન કિન્તુ નિષ્ઠુરમના દૈત્યોઽગજાઘાતકઃ ॥

નૈતે વાસ્તવવન્ધવશ્ચ ભગિનીરક્તાર્થિનો વાયસાઃ ।

પુત્રીં વા ભગિનીં ધનાર્જનકૃતે વિક્રેતુમિચ્છન્તિ ચેત્ ॥

કન્યાવિક્રય કરનાર કુટુંબ

ભાવાર્થ તથા વિવેચન—જે કુટુંબીઓ પોતાની ઘડેલ અથવા પુત્રીને પૈસાની ખાતર વેચવા ઇચ્છે છે અને છેવટે વધારેમાં વધારે પૈસા આપે તેને ત્યાં કન્યાનું વેચાણ કરી કન્યાના હિતને ભોગે પોતાના સુખમાં સાધવો કામાં કરી તે પૈસાથી વિવિધ વસ્તુઓ ખરીદી ભોજન નીપજાવે છે અને અર્ધા ભોગાં થઈ જમવા બેસે છે, એ વખતે તે જમનારાઓ માણસ નહીં પણ ખરેખર રાક્ષસ જેવાં જ લાગે છે, કેમકે તે ભોજન અધમમાં અધમ પૈસાનું બનેલું છે. પુત્રીના શરીરના વેચાણનું તે ભોજન એટલે તે પુત્રીના માંસ ખરાબર છે. તે ભોજન કન્યાની માતા જમે છે તો તેને પુત્રીના હૃદયના માંસનો ભાગ ખાવામાં આવે છે, એટલે પુત્રીના હૃદયનું માંસ ખાવામાં મશગુલ થએલી તે માતા નહીં પણ સાક્ષાત્ રાક્ષસી જ નમજવી. તેમ જ પુત્રીના મસ્તકનું માંસ ખાનાર કન્યાનો માપ-માપ નહીં પણ કન્યાને શાપરૂપ એક મોટો દૈત્ય સમજવો. તેમ જ ઘડેલના કોરીની દમ્ભા રાખનાર ભાઈઓ અને પીતરાઈઓ એક માણસને નહીં તે જમ કરતા હોવાથી ભાઈઓ નહીં પણ કાગડા જ સમજવા જોઈએ. આ રીતે

ત્રણ પ્રકારનાં આત્મજનેને ત્રણ જૂદી જૂદી રીતે કન્યાવિક્રયના પાપના બાળીદાર બેખવામાં આવ્યા છે. શરીરનું ઉત્તમાંગ મરતક દેવાય છે અને તે કાપીને તેનું બક્ષણ કરનાર પિતા-પુત્રીનું ધન લેવાનું વિતરણ કરનાર સૌથી પહેલો અને મોટો પાપનો બાળીદાર છે. પુત્રી ઉપર માતાની વતસ-લતા સૌથી વિશેષ હોવી જોઈએ, છતાં તે કન્યાવિક્રયમાં કુલુકા થાય છે તથા તે પણ પુત્રીના હૃદયનું ઝાંસ ખાવા મોટું-પુત્રીનું કાળજીનું ખાધ જતા મોટું શક્ષીનાં નામને બર થાય છે. તેથી રીતે લાચરખતા કકડા ખાનારા બાધજી તે પાપના છેવટના દિસાદાર કાગડા બેખાય : તે ઉક્તિ મથાર્ય પટે છે. (૨૦૧)

[કન્યાવિક્રય કરનાર સંબંધિ આટલું વિવેચન કરવામાં આવ્યું, પરંતુ જેનો વિક્રય કરવામાં આવનાર છે, તે કન્યાના પોતાના હૃદયની તેણી વિક્રયથી કેવી રીતે થતી હશે, તે દર્શાવવાને રૂઢ વચને પરણાવવામાં આવનારી કન્યાની પિતા પ્રતિ વિશ્વસિ રૂપે અત્ર અંધકારે તેના હૃદયનું ચિત્ર આપ્યું છે અને તે સાથે પુત્રી પ્રતિના પિતાના કર્મબંધનો બાધ કન્યાને મુખે કચ્ચાળ્યા છે.]

વિનંત પ્રતિ કન્યાયા વિશ્વસિ : ૧ ૨૦૭ ૧૨૦૮ ૧ ૨૦૯ ॥

હે તાંતાર્પય મક્ષયામિ ગરલં યદ્વા શિરશ્ચિહ્નિ મે ।
 કૂપે પાતય માં સહે તદ્વિલં વૃદ્ધાય નો દેહિ મામ્ ॥
 સોદું વૃદ્ધવિવાહદુઃસ્વકણિકાં શક્ષયામિ નાતઃ પિત-
 નાસ્તિ પ્રેમ તદાલ્પયાપિ દયયા માં પશ્ય તેઽહં સુતા ॥
 માં વિક્રીય ધની ભવિષ્યસિ કિમુ ત્વં તાત યત્નં વિના ।
 જાતઃ ક્વાપિ વિલોકિતોઽત્ર ધનવાન્કિં કન્યકાવિક્રયી ॥
 અન્યાર્થ્યં ભુવિ મન્યતે મહદિદં તાદૃગ્ધનસ્ય સ્થિતિ-
 રુત્કૃષ્ટા દશવાર્ષિકી નિગદિતા નીત્યર્થશાસ્ત્રે સુધૈઃ ॥
 કર્નધ્યં યદિ લેલ્લિ કિશ્ચિદપિ વા પ્રેમ્ણઃ શુભં લક્ષણં ।

માનુષ્યોચિતસદ્ગુણં સ્વહૃદયે ધર્તું નિજશ્રેયસે ॥
સ્પ્રષ્ટું ચેત્પિતૃધર્મલેશમપિ વા યદ્યસ્તિ વાંચ્છા તવ ।
નો ચિન્ત્યઃ ક્ષણિકાર્થસાધનકૃતે સ્વપ્નેપિ મદિક્રિયઃ ॥

વૃદ્ધ સાથે પરણાવનાર પિતાને કન્યાની વિનંતિ.

ભાવાર્થ—હે પિતા ! મેં સાંભળ્યું છે કે તમે મારાં લગ્ન પૈસાની ખાતર એક વૃદ્ધ માણસની સાથે કરવાના છો. શું તે વાત ખરી છે ? જો ખરી હોય તો કંઈક હદ ઉલ્લંઘીને પણ મને જોલવાની ફરજ પડે છે કેમકે એક બાળાનું વૃદ્ધની સાથે લગ્ન એ મોટામાં મોટું કળેકું છે. તેનાં દુઃખોનું વર્ણન મેં ક્યાંક સાંભળ્યું છે, અને તે યાદ આવતાં માંડે હૃદય થર થર ઠંપે છે. અરેરે ! મને પણ તેવાં દુઃખ શું સહન કરવાં પડશે ? શું દુઃખનો એક હળરમો ભાગ પણ મારાથી સહન થઈ શકશે ? હે પિતા ! એટલા માટે હાથ જોડીને આપને અરજ કરું છું કે મને એક ઝેરનો પ્યાલો ભરી આપો, તો તે ઘણી ખુશીની સાથે પી જઈશ. બેઠાં બેઠાં લઈ તેનાથી માંડે મસ્તક કાપી નાંખો તેમાં હું જરા પણ આનાકાની નહીં કરું. તેમ નહીં તો ગળામાં દોરડી બાંધી એક કડા કુવામાં ઉતારી મારા અંત લાવો, તેમાં કંઈ પણ ખેદ નહીં કરું. પણ હે પિતા ! હળર વાર પગે લાગીને કહું છું કે તમે મારાં લગ્ન વૃદ્ધ પુરુષની સાથે કરશો નહીં. મોતનું દુઃખ હું સહન કરી લઈશ, પણ આ દુઃખ નારાથી નહીં ખમાય. અરે પિતા ! જેના મનમાં પોતાની નિરાધાર પુત્રી પ્રત્યે અંશ માત્ર પણ પ્રેમ હોય તે માણસ કદી પણ આવું કામ ન કરે. તમારામાં કદાચ મારા પ્રત્યેનો પ્રેમ ન હોય તો પ્રેમના વાચના હું નવા કરતી, પણ હું એટલી જ વાચના કરું છું કે તમારું કે.કામ. દવ. છે કે નથી ? જો દવાનો અંશ હોય તો હું તો તમારી પુત્રી છું : જન્મ મારી જન્મ દવાની દ્રવિયી પણ નહીં જીવો ? શું દવાથી જોવાની અધિકાર પણ મેં યુવાનના નામનો છે ? હે પિતા ! વડીલની આગળ નવાંદ છે તો નવરો ન પિતા ? માંડે હૃદય ચીરાઈ ગયું છે

અને દાગલું-કપાઈ જાય છે; કિંગડુના—(૨૦૭) હે પિતા ! નીતિથી દેવોગ દ્યો વિના કેવળ મને વેચવાથી જ શું તમે પૈસાવાળા બની જશો? અરે! હું તમને એટલું પૂછીશ કે આ દેશમાં કન્યાને વેચનારા ધણા માણસો વિદ્યમાન છે. કેટલે બળે, ચાર ચાર, પાંચ પાંચ કન્યા-એને વેચી પૈસા લીધા છે, પણ તેમાંના કેટલા માણસો પાસે પૈસા રહેવા પામ્યા છે તેના બે ચાર દાખલાઓ પણ તમે મને બતાવી શકશો? હું આગ્રીથી કહું છું કે હે પિતા! એ પૈસા ધણી જ અનીતિથી બરેશે છે, અને નીતિશાસ્ત્રના જળજનારા વિદ્વાન પુરુષો કહે છે કે અન્યા-યના પૈસાની વધારેમાં વધારે રિષ્ટિ દસ વરસની છે. અગ્રીઆરને વરસે તો અનીતિના પૈસા આગળના નીતિના પૈસાને પણ ધસડી જઈ રવાના થાય છે; એટલે કન્યાવિક્રયનો પૈસો જ્યાં મળે ત્યાં જ્યાં જ્યાં જ્યાં ને જ્યાં સિવાય બીજું કંઈ જોવામાં નહીં આવે એમ આગ્રીથી માને. (૨૦૮) હે પિતા! કર્ત્ત્તમની કંઈ સમજ ધરાવતા હો કે પોતાની સંતતિ પ્રત્યે રાખવાના નિર્દોષ પ્રેમનું ઉત્તમ લક્ષણ લક્ષમાં રાખવા આવતા હો. અથવા મનુષ્યના પદને છાજે તેવા સદ્ગુણો લક્ષમાં ધારવા કચ્છતા હો કે પુત્ર અને પુત્રી એ બંને પ્રત્યે સમ્માન આવ રાખવાની જે પિતાની હરજ છે તે હરજ વધારે નહીં તો એક હેયમાત્ર પણ બળવવાને તમારું અંતઃકરણ ઉત્તસિત થતું હોય તો, હું મારા અને તમારા બંનેના હિતની ખાતર ખાસ ખાતર દેને કહું છું કે મને વેચી મારા ઉપરથી પૈસા લેવાનો સંકલ્પ મને પણ કંઠી નહી, કેમકે પૈસા તો એક હાજુબર રહેશે, ઘોડા વખતમાં તો તે ચાલ્યા જશે પણ તેથી ખાતર બાંચમા લાનેડુ કુખ અને તમારે શરીરે એટલું કંઈક બચે. પણ હર નહીં કાવ, અરે આવા ક્ષણિક કુખથી અશ્વમ રહી કન્યાના હિતનો જુગ એજનો, એ સદ્ગુણી પિતાની હરજ (૨૦૯)

સારાંશ—કન્યાવિક્રય કરવો એ યાજ છે, કન્યાના લક્ષને મંદી નહીં તરીકે લીધે છે, તેનાથી એકવેડું પણ અપાય છે. તેના પાંચથી વધુવરતે તેના પુત્ર અને પુત્રી અપાય છે કે અને તેથી તેને સન્માન નહીં મળે.

છે, તેમજ વિક્રય કરનારને જગતમાં કલ્પકૃત કરે છે : એવાં કારણો આગળ
કરીને કન્યાઓ પિતાને કરેલી આ કશ્ચાજનક વિજ્ઞાપિ પણ જો તે ધર્મી
કરનારના ચિત્તમાં પુત્રી પ્રતિ પ્રેમ નહિ તો છેવટે દયા પણ કૃપાન કરશે,
તોએ ગ્રંથકારનો પ્રયત્ન સફળ છે. મર્યાદાશીલ અને સમગ્ર કન્યાઓ
પરતુતઃ આવી અરજીએ પિતાને બે શબ્દો પણ કહી શકતી નથી, તથાપિ
તેમનાં હૃદય તો ઋણુતાપૂર્ણ વદને પોતાનાં વડીલોને એવી જ વિનંતિ કરી
રહ્યાં હોય છે કે “હે વડીલો ! અમને આ ખાડીમાં નાખી રીયાવી રીયા-
વીને મારવા કરતાં દરીઆમાં જ ફેંકી દો કે જોથી અમે તુરત પરશોકપ્રયાણ
કરી એવી ભાવના ભાવીએ કે તમારે પેટે ફરી અવતાર મળે નહિ !” કન્યા-
વિક્રય કરનારાઓને તેમની શરજ સમજાવવાને અનેકાનેક ઉપાયો લેવામાં
આવ્યા છે. એ પાપ છે એમ કહેવાથી કે, એનું ધન અધમ છે એમ સમ-
જનવચ્ચે કિંવા જાતિના કાયદાઓથી જકડી લેવાથી પણ નહિ કેકાણે
આવનારા કન્યાવિક્રયીઓને સમજાવવાનો એક માર્ગ હજી રહ્યો છે તે માર્ગ
એ છે કે મનુષ્યમાં માનુષીયતાના અંશરૂપ દયાનો જે કુદરતી ગુણ રવામા-
વિકપણે રહેલો હોય છે તેને જાગૃત કરવો અને તે માટે કન્યાના મુખે
આવા દયાજનક શબ્દોમાં અરજીઓ કચરાવવી તે કચિત છે; આ જ હેતુ
સિદ્ધ કરવાને હાલમાં એવા કશ્ચાજનક સંવાદોવાળાં નાટકો કરવાનો તથા
તેવા સંવાદોદ્વારા જનસમાજને ઉપદેશ કરવાની નિઃશ્ચાન પણ કે.છ કે છ તર
કથી થઈ છે. (૨૦૧-૨૦૮-૨૦૯)

નવમ પરિચ્છેદ.

પુરૂષોના ધર્મોઃ સદુદ્યાગ.

ઉદ્યાગશ્ચ ઉદ્યાગવચકતા । ૨૧૦ ॥

સન્તોષે પરમં સુખં યદુદિતં તત્ત્યાગિલક્ષ્મીવતો-
નો વૃત્ત્યર્થમિતસ્તતો વિચરતાં નૃણાં વુમુક્ષાવતામ્ ॥

નિર્વાહાય કુટુમ્બિનાં સુગૃહિણાં દ્રવ્યં કિલાવદ્યકં ।
યોગ્યં નોદયમમન્તરા સહજતસ્તલ્લભ્યતે પ્રાયશઃ ॥

દ્રવ્યની જરૂરીઆત અને ઉચ્ચાગ.

“આવાર્થ—“ સંતોષઃ પરમં સુખમ્ ” આ વાક્યમાં અને સામાન્ય જનો-
ક્તિમાં જે દેવાય છે કે સંતોષમાં પરમ સુખ રતું છે, તે વાત તમાગી
પુરૂષો અને ધનાઢ્ય લોકોની અપેક્ષાએ તો જરાગર છે, કેમકે એ બેને તો
સંતોષમાં જ પરમ સુખ છે; પણ જે સામાન્ય માણસો આકલિકાને માટે
માટે તરફ શંકા માટે છે અને તેમ કરતાં પણ પૂરેપૂરી ઉદરપૂરણા થઈ
શકતી નથી, યા કુટુંબનો નિર્વાહ કરી શકતા નથી, તેઓ જે પોતાની
દુસ્થિતિમાં પણ સંતોષ રાખીને બેસી રહે તો વધારે જૂબે મરતાં મુખને
જાહે ઉદ્ધતું હુપ બોગવતું પડે, એટલે કુટુંબનિર્વાહના બોગ નીચે દયા-
યક્ષા સામાન્ય જૂદરથોને તો પોતાનો અને કુટુંબનો નિર્વાહ સુખે ચાલી શકે
તેમ જ જુદારથા સુખે પસાર થઈ શકે, તેટલા દ્રવ્યની જરૂરીઆત રહે છે.
તે જરૂરીઆત કેવળ નસીબ ઉપર આધાર રાખીને બેસી રહેવાથી કે જડી-
બુદ્ધિ અને મંત્રજાના બેઠમમાં જ્યાં ત્યાં બઠકવાથી પૂરી પડી શકતી નથી,
-હિન્દુ મોગ્ય ઉદ્યોગ કરવાથી જ પૂરી પડી શકે છે. (૨૧૦)

વિવેચન—આ શ્લોકમાં જે જૂદી જૂદી સ્થિતિનાં મનુષ્યોને જે જૂદી
જૂદી જાતનો ઉપદેશ કરવામાં આવ્યો છે. એક વર્ગને એવું ઉપદેશવામાં
આવ્યું છે કે ‘ સંતોષમાં સુખ માનવું ’ અને બીજાને એવું કહેવામાં આવ્યું
છે કે ‘ સંતોષ માનીને બેસી ન રહેવું. ’ આ પરસ્પર વિરુદ્ધ ઉપદેશ પ્રથમ
દષ્ટિએ તો મોટું આશ્ચર્ય ઉત્પન્ન કરનારો થઈ પડે છે. સંતોષઃ પરમં સુખમ્
એ જે એક નીતિવચન છે તો તે સર્વ મનુષ્યોને એકસરખી રીતે લાગુ પડવું
એટલે, પરન્તુ તેને જાહે જે જૂદી જૂદી જાતનાં મનુષ્યોને જે જૂદી જૂદી
પ્રકારનો પરસ્પર વિરુદ્ધ ઉપદેશ કરવામાં આવે છે તેનું કારણ શું ? કારણ
જે આ શ્લોકમાં જ સ્પષ્ટ રીતે દર્શાવવામાં આવ્યું છે. સંતોષમાં સુખ
ચાનીને કાંઈ ત્યાગી કે ધનાઢ્ય પુરુષ બેસી રહે તો તેને માટે તે ઉચિત છે

કારણકે પ્રાપ્ત વસ્તુઓમાં સંતોષ માનીને વિશેષ વસ્તુઓને માટે શંકાં મારી
 લોભવડે આત્માને ક્ષુધિત ન કરવો તે જ તેમને માટે શ્રેયસ્કર છે, પરંતુ
 જોઈએ દરિદ્ર હોય છે તેઓ સંતોષ માનીને નિર્લભી બેસી રહે તો તેઓ
 વિશેષ દરિદ્ર બનતા બંધ એ સ્વાભાવિક છે. અત્ર એટલું સમજવાનું છે કે
 જોઈએ પોતાની દુઃખી સ્થિતિમાં પણ નિર્લભી બેસી રહે છે તેઓ વસ્તુતઃ
 સંતોષના ગુણને લીધે બેસી રહેલા હોતા નથી, પરંતુ તેઓમાં આવસ્યની
 પ્રધાનતા હોવાથી જ દૈવને દોષ દેતા પડી રહે છે અને પછી લોકોમાં માન
 લેવાને ખાલી 'સંતોષ' ની વાતો કરે છે. એક ભાષ્યકર્તાએ એક સ્થળે
 કહ્યું છે કે Contentment does not mean a killing out of
 desires, but a training of desires towards their legiti-
 mate ends. અર્થાત્-ઇચ્છાઓને એકદમ મારી નાંખવી એ સંતોષ નથી,
 પરંતુ ઇચ્છાઓને તેમનાં વાસ્તવિક પરિણામો તરફ કેળવીને વાળી તે જ
 ખરો સંતોષ છે. એક દરિદ્રી માણસ રાત્રિવસ સૂઈ રહેતો હોય અને પૂરું
 ખાવા ન મળતું હોય તેથી બૂખ્યો રહેતો હોય ત્યારે સંતોષ કરતો હોય તો
 શું તેને 'સંતોષી' કહી શકાશે? નહિ. તો આ ઉપરથી એટલું સમજવાનું
 છે કે સંતોષને તેના ખોટા અર્થમાં કદાપિ સમજવો નહિ. વળી અન્ય
 સ્થૂળ વસ્તુઓની પ્રાપ્તિના સંબંધમાં સંતોષ કેવિન છે, પરંતુ સદ્ગુણો અને
 વિદ્યા મેળવવામાં અસંતોષથી જ આગળ વધી શકાય છે. ત્યાંથી મનુષ્ય
 માત્ર પોતાના શરીરપરના વસ્ત્રોથી જ સંતોષ માનીને બંધે અન્ય સર્વ ઉ-
 પકરણોનો ત્યાગ કરે, અથવાતો કેટલાં વાર સ્વસ્થ આદારની જ જોગ-
 વાઈ થઈ તો તેટલાથી જ સંતોષ માનીને ચક્રાવી લે, પરંતુ જ્ઞાનપ્રા-
 પ્તિમાં, યોગસાધનામાં, આત્માના દૈનિકમમા અથવા લોકોને ઉપદેશ આપ-
 વાની પ્રવૃત્તિમાં તે સ્વસ્થથી જ સંતોષ માનીને બેસી રહે તો ત્યાં તે સં-
 તોષ વાળી નથી, પરંતુ અસંતોષ જ વાળી છે; તેટલા માટે શુભ સં-
 તોષ અને અનુભવ સંતોષને જુદી જુદી દૃષ્ટિથી જોવા જોઈએ. સંસારમાં
 વિચરતા દરેક વ્યક્તિ સ્વસ્થ થવથી સંતોષ માનવાને સદ્ગુણો સેવવો ઉ-
 ઇ, પરંતુ એ સંતોષ એવો ન જોઈએ કે જેથી નિર્લભી બેસી રહે-

વાય અને પોતાને તથા કુટુંબને બૂખે મરવાના દિવસો આવે. કહ્યું છે કે—
 ન દિ છત્તર મિહસ્થ પ્રવિશન્તિ મુલે મૃગાઃ અર્થાત્. સિંદ આત બળવાન છે
 તોપણ જે તે ઉધમાં દિવસો ગાળે અને ઉધમ ન કરે તો, મૃગો તેના
 મુખમાં પેસવા માટે કંઈ આવનાં નથી! એ રીતે સંસાર મત્રાવવાને
 માટે જેમ દબ્બની જરૂરીઆત છે તેમ દબ્બ મેળવવાને ઉધમની પણ જરૂ-
 રીઆત છે. (૨૧૦)

[ઉધમની આવશ્યકતા દર્શાવ્યા પછી હવે એ ઉધમ કેવાં-કેવાં જોઈએ
 તે દર્શાવવામાં આવે છે.]

કીદન ઉદ્યોગઃ । ૨૧૧ ॥

નાવદ્યં પ્રચુરં ન ચાપિ ભવતિ પ્રાયઃ પરેપાં ક્ષતિ-
 યંત્ર સ્વલ્પપરિશ્રમેપિ વહુલો લાભઃ સમાસાયતે ॥
 ઉદ્યોગશ્ચ તથાવિયસ્સુસ્થકરો નૈશ્ચિન્ત્યસમ્પાદકઃ ।
 સંશોધ્યો ગૃહિણા શુભાશયવતા ચુદ્ધ્યા દૃગા દીર્ઘયા ॥

ઉદ્યોગ કેવા હોવો જોઈએ ?

ભાષાર્થ—જે ઉદ્યોગમાં નાનિ અને ધંમેને બાપ લાગે તેવા રાત્રો
 ઉપમ થરાનો સંભવ ન હોય, તેમજ પોતાના કુટુંબીઓ, સંબંધીઓ,
 દેશજનુઓ કે અન્ય કોઈના હક્કને ધક્કો લાગે તેમ ન હોય, જેમાં ઘાટે
 પરિશ્રમે વધારે લાભ મળવાનો સંભવ હોય અને પોતાની ક્ષતિ ઉપરાંત
 નુકસાની પડોમવાનો પણ સંભવ ન હોય, તેવા પ્રકારનો ઉદ્યોગ કે જે
 અવિધ્વની મિત્રતા દૂર કરનાર દોષાની સાથે વર્તમાનમાં પણ લાંબી મિત્રતા
 ઓછા ઉતારનાર ન હોય અને કારીગર અને માનસિક બંને પ્રકારનાં જુ
 ખને અપનાર હોય તેવા ઉદ્યોગ સારા અવધવાગ્ય વિચારણા મુદ્દમીએ
 તિરંદિ અને વિદ્યાગ પ્રદિવે કોઈપણ કાર્યને જોઈએ, કે જેથી પોતાને
 અને કુટુંબને નિશ્ચિંતજનની સાથે સ્વસ્થતા પ્રાપ્ત થાય. (૨૧૧)

વિષેયન—આ મિત્ર મિત્રતા ઉદ્યોગ સંબંધી પણ જુદાં-જુદાં

રજઆત જૂઠું બોલતું પડે, અને જૂઠું ન બોલીએ તો તે ધંધો ચાલી શકે
 નહિ તે ધંધો નીતિની દૃષ્ટિથી બાધક હોઈને કરવો નહિ. ઉપર કહ્યું
 તેમ કુટુંબીઓ અથવા દેશમધુઓની સાથે દરિયાઈમાં ઉતરીને કાંઈ પણ
 ધંધો કરવો નહિ કારણકે તે પરને હલેગજનક થતો હોવાથી ત્યાંજ્ય છે.
 સદ્ગતો ધંધો કે જેમાં ધાર્યો કરતાં અઠસ્માત્ મોટું નુકસાન થાય છે અને
 રાત દહાડો ચિંતામાં જ પસાર થવાથી જીવને જરા પણ શાન્તિ મળતી નથી,
 તેવો ધંધો પણ કરવો ન જોઈએ. આ ઘોડાં દણંતો ઉપરથી બીજાં પણ તે
 વર્ગજામાં આવતા ઉદ્યોગોને ત્યાગીને કાંઈ સારો ઉદ્યોગ શોધી કાઢી તેમાં
 પડતું એ પ્રત્યેક શ્રદ્ધસ્થનો ધર્મ છે. (૨૧૧)

[કાંઈ પણ ઉદ્યોગ કરવામાં આવે તેમાં નીતિનું આલગ્નન બનું જ અત્યંતું
 ઘણું પડે છે. શ્રદ્ધસ્થાશ્રમનો મુખ્ય હેતુ 'નીતિરક્ષણ'ના છે અને એ નીતિની વ્યાપ્તિ
 માત્ર વર્તનમાં જ નહિ પણ સંસારની પ્રત્યેક પ્રવૃત્તિમાં થવી જોઈએ. 'સદુદ્યોગ'
 નામ સત્ય, પ્રામાણિકતા આદિ નીતિના શુભોપાધિ પુષ્ટ ઉદ્યોગને જ હેયિત છે. હવે
 એ મુજો રિયે વિસ્તારથી વિવેચન કરવામાં મંદમાર ઉલુક થાય છે.]

નીતિ: ૧૨૫ ॥

નીતિર્યત્ર સુરક્ષિતા પરમયાં સંશુદ્ધયા નિષ્ઠયા ।
 વૃદ્ધિર્વા વિજયઃ ફલશ્ચ વિપુલં તત્રોદયમે જાયતે ॥
 નીતિર્નાસ્તિ યદુદયમે સફલતા સ્થાયી ચ વિજાગમો ।
 ન સ્યાન્નત્ર જનપ્રતીતિરમલા રક્ષ્યા ચ નીતિસ્તતઃ ॥

નીતિ.

ભાવાર્થ—આ ઉદ્યાગી માણસોની નિજા પરમ શુદ્ધ દોષ છે, ધાનન
 મોડળી દોષ છે, અને અન્યમ તરફ તિરસ્કારદૃષ્ટિ દોષાથી નીતિનું જરા-
 નર રીતે રક્ષણ થાય છે, તેમના ઉદ્યોગની પ્રતિદિન શકિ થાય છે. બીજા
 એની સાથે દરિયાઈમાં પણ તે ઉદ્યોગવાળા જ વિજય મેળવી શકે છે,
 અને આર્થિક લાભ પણ નીતિવાળા ઉદ્યોગમાં જ વધારે મળી શકે છે; તેથી

નીતિનું સુપરિણામ.

ભાવાર્થ—જે દુળમાં નીતિનું રક્ષણ થાય છે, એટલે દુળનાં માણસે નીતિમાન હોય છે, તે દુળમાં-કુટુંબમાં હમેશાં શાંતિ પથરાઈ રહે છે; એક કે કણ આને તો ત્યાં ખીલકુલ અવકાશ જ મળતો નથી. જે દેશમાં મોટે ભાગે નીતિ સંચવાય છે તે દેશની આખાદી થાય છે. પરદેશની સંપત્તિ પણ ધસ-કાઢને ત્યાં ભેગી થાય છે અને તે ત્યાં ટકે છે. જે રાજ્યમાં નીતિનો સત્કાર થાય છે, તે રાજ્યની આખાદી ટપી રહે છે, એટલું જ નહીં પણ પ્રતિદિન તે રાજ્યની ઉત્ક્રાન્તિ થાય છે. જે માણસના વર્તનમાં, વ્યવહારમાં અને ઉદ્યોગમાં નીતિ પ્રતિષ્ઠિત રહે છે તે માણસનું જીવન વિજયી જનવાની સાથે અતિ ઉચ્ચ તથા રમણીય થાય છે. મોટે હમેશાં દરેક સ્થળે નીતિનો સત્કાર કરવો. (૨૧૩)

વિવેચન—એકલા ઉદાગરા સંબંધમાં જ નહિ પણ પ્રત્યેક કાર્યમાં, પ્રત્યેક સ્થળે અને પ્રત્યેક વ્યક્તિના સંબંધમાં નીતિ સાફ પરિણામ લાવ્યા વિના રહેતી નથી. એક માણસ નીતિમાન હોય તો તેને, તેનું કુટુંબ નીતિમાન હોય તો આખા કુટુંબને અને એક દેશ નીતિમાન હોય તો સમસ્ત દેશને તેની ઉત્તમ નીતિનો સારો જદસો મળ્યા વિના રહેતો નથી. જો એક માણસ નીતિમાન હોય છે તો તેની ઈર્ષ્ટિ ફેલાય છે, જો એક કુટુંબ નીતિમાન હોય છે તો તે શાંતિ અને આનંદમાં રહી સુખે સમય પસાર કરે છે અને જો એક દેશ અથવા રાજ્ય નીતિમાન હોય છે તો તે આર્થિક સંપત્તિથી આખાદી અને બીજા દેશની અપેક્ષાએ પ્રગતિમાન થાય છે નીતિનાં પરિણામો આટલાં બધાં આપક છે, અને તેથી જે મનુષ્ય પોતાના ધંધામાં, વર્તનમાં અને ખીજી સર્વ રીતે નીતિનું અવજન કરે છે તેને પરિણામે વિજય મળ્યા વિના રહેતો નથી. જમતો લીજો. અ.ઓ છે એ ખદ છે :-

ધર્મઃ પ્રવ્રજિતસ્તપઃ પ્રચલિતં સત્યં ચ દૂરં ગતં ।

પૃથ્વી મન્દફલા નરા કપટિનશ્ચિન્તે ચ શાક્યોર્જિનમ્ ॥

રાજાનોર્થપરા ન રક્ષણપરાઃ પુત્રાઃ પિતૃદ્રેષિનઃ ।

સાધુઃ સીદતિ દુર્જનઃ પ્રમત્તિ પ્રાપ્તે કલ્લૌ દુર્યુગે ॥

અર્થાત્—આ દલિયુગમાં ધર્મ નાશ પામ્યો, તપ એલિત થયું, સન્ન
ર ગયું, પૃથ્વી ખેડે રૂઝવાણી થઈ, ગણ, પુરુષો દપટી થઈ ગયા, ચિત્ત
વિચ્છાદથી યુક્ત થયાં, રાગેઓ દ્રવ્ય સંપાદન કરવામાં તંત્ર રહેતાં સોદ-
સણ કરનાર નહિ રહ્યા, પુત્રો પોતાના પિતાની ઉપર દ્રેષ કરનાર થયા,
તાપુ પુરુષો નાશ પામ્યા અને દુર્ગતો સમર્થ થયા, જમાનો આટલો કુટિલ
ધયો છે અને તેથી કેટલીક વાર વ્યવહારમાં નીતિમાન પુરુષો દુઃખી થતા અને
અનીતિમાન વિજયી થતા જોવામાં આવે છે જરા, પરંતુ છેવટે તો સર્વમેવ
મયને નાનૃત્તમ્—સત્યનો જ વિજય થાય છે, અસત્યનો, નહિ; અને તેથી
નીતિ છેવટે તરે છે. પિતૃગને બદુઃશ્રોપ ચઢાવી એવું સુદર બનાવવામાં
આવે કે કાલુષ્ય તે સોનાના શાગીના કરતાં વધારે મોઢક માત્રે, પરંતુ પરિ-
બ્રામે સોનું તે સોનું અને પિત્તળ તે પિત્તળ જ! તેથી રીતે છેવટે નીતિ
જ વિજય મેળવે છે અને તેથી અન્તતઃના સંદેહમાં કડીએ, તો “પ્રામા-
નિક માણસ મને તેવો ગરીબ દોષ તોપણ તેની ગરીબાઈ છતાં મનુષ્યોમાં
ને શામ જોવો છે.” (૨૧૪)

[કર્મભાગ સંબંધમાં નીતિ એક આબૂરખૂરપ ॥ તે આશય વ્યક્ત કરવાને
નીચેનો શ્લોક વચવામાં આવ્યો છે.]

નીર્નિવોદોગમ્ભૂષણમ્ । ૨૧૪ ॥

રાજ્યં ભૂવતિમન્તરા ક્ષિતિપતિઃ પ્રીતાં પ્રજામન્તરા ।
ગેહં વા ગૃહિણીં વિના ચ ગૃહિણીકાન્તં પ્રસન્નં વિના ॥
જીવો જ્ઞાનમૃતે વિભાતિ ન યથા દેહો વિના ચેતના-
મેવં ભાતિ વિનોદ્યમં ન મનુજો નીતિં વિના ચોદ્યમઃ ॥

નીતિ એ જ ઉદ્યોગનું બૂપણ છે.

ભાવાર્થ તથા વિવેચન—જેમ સારા રાગ વગર રાગ્ય શોભતું
તથા અને સ્વચ્છ મેઘ વગર રાગ્ય શોભતો તથા; જેમ સુપદ્મ

સુશીલ, ચાલાક ગૃહિણી-સ્ત્રી વગર ઘર શોભતું નથી અને પ્રસન્ન રહેનાર સુશીલ પતિ વગર ગૃહિણી શોભતી નથી; જેમ જ્ઞાન અને બુદ્ધિ-શક્તિ વગર છવ શોભતો નથી અને ચૈતન્ય-શક્તિ વગર શરીર શોભતું નથી; તેવી જ રીતે સારા ઉદ્યોગ વિના નવરો ખેડેલો આળસુ માણસ શોભતો નથી અને તે ઉદ્યોગ પણ નીતિ અને ન્યાયનિષ્ઠા વિના શોભતો નથી; એટલે માણસનું ભૂખણ ઉદ્યોગ અને ઉદ્યોગનું ભૂખણ નીતિ છે. પૂર્વે મનુષ્યને ઉદ્યોગી થવાની આવશ્યકતા દર્શાવવામાં આવી છે તેમ જ ઉદ્યોગમાં નીતિને પ્રધાન પદ આપવાની અગત્ય પણ બતાવી છે: અત્ર એ બન્ને આશયનું એકત્ર કથન કરવામાં આવ્યું છે. જેવી રીતે સારો રાજા, રાજ્ય-બક્ત પ્રજા અને રાજ્ય એ ત્રણેના યોગથી રાજ્ય શોભે છે, સ્ત્રી, પતિ અને શ્રદ્ધના યોગથી ઘર શોભે છે અને જ્ઞાન, છવ તથા શરીરના યોગથી શરીર શોભે છે તેવી જ રીતે ઉદ્યોગ, નીતિ અને માણસના યોગ વિના માણસ શોભતો નથી. પ્રત્યેક દૃષ્ટાંતમાં જે જે ત્રિપુટીના યોગની આવશ્યકતા દર્શાવી છે તે તે ત્રિપુટીના પ્રત્યેક અંગભૂત ગુણની એક ખીખતે પરસ્પર અગત્ય રહેલા છે અને તેથી એકાદ ગુણની પણ ન્યૂનતા થવાથી સમસ્ત ત્રિપુટીનો નાશ થાય છે: એ ત્રિપુટીયુક્ત દૃષ્ટાંતો આપવાનો હેતુ એટલો છે કે ઉદ્યોગ, નીતિ અને માણસ એ ત્રણેના સર્વદા એકત્ર યોગ થાય અને તેમાંના એકનો પણ વિયોગ ન થાય તો જ માણસ સંસારમાં ચિન્નથી નીવડે છે, અને જો તેમાંના એકનો પણ વિયોગ થાય તો મનુષ્યનું છવન નાશ પામવા અશક્ય છે. ૨૧ :

સત્યનીત્યાંચાંતિવંનંમાનન્ધિતિશ્ચ । ૨૧: ॥

सत्यं यत्र विराजते समुच्चिनं तत्रैव नीतिस्थिति-
नीतिर्यत्र समुन्नतिः समधिका तत्रैव मज्जायते ॥
हा हा भारतमण्डले मपदि चेन्मृक्ष्मेक्षया वेक्ष्यते ।
प्रायोऽमन्यवलेन दृष्टिपदवीं नायाति मन्यं कचिन् ॥

સત્ય-નીતિની વ્યાપ્તિ અને વર્તમાન સ્થિતિ.

ભાષ્ય—ખારીદ નબરથી જોધએ છીએ તો આ જે વ્યાપ્તિ અનુ-
ભવસિદ્ધ પ્રતીત થાય છે, કે ક્યાં ક્યાં સત્યની પ્રતિષ્ઠા છે ત્યાં ત્યાં નીતિની
સ્થાપી ભાગ છે, અને ક્યાં સત્ય નથી ત્યાં નીતિ નથી. એક વ્યાપ્તિ આ,
અને બીજી વ્યાપ્તિ ક્યાં નીતિનું સામ્યજ્ય છે ત્યાં ઉન્નતિ અને આઘાતી છે,
અને ક્યાં નીતિ નથી ત્યાં આઘાતી નથી. વર્તમાન કાલે દિલ્હિસ્તાન તરફ
નબર હરી ખારીદાધથી નિરીક્ષણ હરીએ છીએ તો આજે ઉન્નતિ અને
નીતિનું મૂળ જે સાત તેનું દર્શન તો દુર્લભ થઈ પડ્યું છે. ક્યાં જોધએ
ત્યાં અસત્ય સિવાય નહીં પડતું નથી. ખડું હરીએ તો વર્તમાનમાં અતી
અસત્યનો જ વિગ્રહ થઈ ગયો દેખાય છે. (૨૧૫)

વિવેચન—જોડે નીતિમંત્રથી સદ્ગુણોમાં 'સત્ય' નો પણ સમાવેશ
થાય છે તોપણ અત્યંત સત્યને તે સર્વ સદ્ગુણોના પ્રમુખરૂપ જણાવીને એનું
સ્થાવરમાં આપ્યું છે કે એ પ્રમુખ ગુણ જોનામાં હોય છે તેનામાં નીતિ-
મંત્રથી ખીલ ગુણોનું જનુ અસ્તિત્વ દોષ છે. એકિન્દ્રાદ્યનો અભિગ્રામ
એવો છે કે "એક દક્ષતાના સદ્ગુણનું અસ્તિત્વ જ્યાં નીતિમંત્રથી
સદ્ગુણોના અસ્તિત્વને ઉપલક્ષિત કરે છે." એને વસ્તુતઃ ખરી 'દક્ષતા'
શ્રેણીમાં આવે છે, તેમાં જ સત્યથી મદદન ગુણનું અસ્તિત્વ શ્રેણી દોષથી
એકિન્દ્રાદ્યનું જ નીતિનું ઉચિત જ છે. 'સત્ય' એ નીતિમંત્રથી
ખીલ ગુણોની ક્ષેત્રીરૂપ છે. એવી રીતે ક્યાં પુમાડો દોષ છે ત્યાં અગિ
પણ દોષ જ છે, તેવી રીતે ક્યાં સત્ય દોષ છે ત્યાં નીતિમંત્રથી ખીલ
ગુણો પણ દોષ છે, આથી અંધારે સત્યની અપ્રિય નીતિની અપ્રિય અને
તેની અઅપ્રિયતા નીતિની અઅપ્રિય દેહાવી છે તે સર્વજ્ઞ દર્શિત છે. અપ્રિય-
તાને અપ્રિય રહાનરૂપ મદલ્ય કરેલું છે. જુએ અપ્રિયતા સત્ય અને નીતિ
પ્રમુખ અપ્રિયતા હતાં તેથી તેની અઅપ્રિયતા હતી અને અપ્રિયતા સત્યનો દોષ
કદાચ નીતિનો નાશ થયો છે, એને પંદુને લેઈ દુરસ્થ છે અપ્રિય-
તાની અપ્રિયતા દુરસ્થતા અને કદાચ કદાચ અપ્રિયતા દુરસ્થતા
સ્થાવરમાં આવે છે અને કદાચ કદાચ અપ્રિયતા અપ્રિયતા અપ્રિયતા

ન્યાયની દૃષ્ટીએ અને અસત્ય.

આધાર—જે દૃષ્ટીએ સત્ય અને અસત્યનું પૃથક્કરણ કરી ખરી મૂલ્ય દર્શાવતો નિર્ણય કરી તેને અદેશમાં લાવવા અને માણુમેને ઈસાઈ અને પવા નિર્માણેથી છે, તે દૃષ્ટીએમાં પણ સું દેવના સત્યનો જ સત્કાર દર્શાવે છે નહિ, નહિ, પણે બાળે ત્યાં પણે અસત્યનો પ્રવેશ થયો છે. આપના આસિન ઉપર બેસનારા દેવતાના પ્રધાન પુરોહિત પણે હાથ પેસાની સાક્ષ્ય લખતાં જાણે સ્વાર્થ સાધવાને સત્યાસત્યનો ભેદ જાણવા છતાં પણે સત્ય મુખવાળી રૂઢ પોતાનો સત્ય અને ન્યાયિકિત મત પેસાને બાળે વેચી દે છે, અને અસત્ય તરફ દર્શી જાય છે; એટલે રસ્તેતરે નામે એકાદ દૃષ્ટીએથી જોઈને આશ્ચર્ય લાગે. ન્યાયની દૃષ્ટીએમાં પણે કેટલેક સ્થાને અસત્ય જાય છે, અને ત્યાં સત્યનો પરાજય થયો છે. (૨૧૬)

વિવેચન—જગતનો સર્વ વ્યવહાર સત્યને આધારે જ ચાલે છે. આમાં જો જરા પણે ન્યૂનતા આવે છે તો મંદાઅનર્થ પેસા થાય છે. આથી મન્યેન ધાર્યે જુદી મન્યેન મળે રહે: ।

અર્થાત—સંજ્ઞાને લીધે જ પૃથ્વી ધારણ કરે છે,

પરંતુ કાલ છે. એ પ્રમાણે સપાળું સત્યને આધારે જ જગત ચાલે છે. આથી અસત્ય કદબુદ્ધ થાય છે, તેથી અનર્થ થાય છે. આથી નર્થમાંથી બચાવવાને કેસના રક્ષક મણાતા રાખે છે. આથી પિત્ર હરે છે. એ ન્યાયની દૃષ્ટીએની પૃથ્વીને દારને પોતાના દરે બોળવવા દેવાની, કોઈ પણ પ્રકારનો બુદ્ધિ યતો આટલો ને નહિ કરવા દેતાં પુનઃ અધિકારીઓની પવિત્ર રક્ષક પોતાની એ રક્ષકને વિસરી પોતા થઈ પડે છે એ સું તો તો એ પોતા જ પસંદગી

પોતાની ચિહ્નરૂપિતા અવાજનો-કુદરતી અંતઃપ્રેરણાનો વિકાસ કરે છે એ ચં
નાનું મૂનું અસત્ય છે ? ન્યાયની કચેરીઓમાં પણ અસત્ય અને અન્યાય
ચાલતો હોય તો પછી સત્ય અને નીતિનો પ્રચાર કેવી રીતે થાય અને
દેશનો ઉદય પણ ક્યાંથી સંભવે ?

ન્યાયના અધિકારીઓ કેવા હોય તે વિષે લોર્ડ લૉરેન્સનું ચરિત્ર
આદર્શરૂપ છે. લોર્ડ લૉરેન્સ જ્યારે કિલ્લાના ગવર્નર જનરલ હતો ત્યારે કિલ્લા
રાજકુમારનો એક અગત્યનો મુકદ્દમા ચાલતો હતો, તે દરમિયાન
રાજાએ તેના હાથમાં મેજની નીચેથી રૂપિયાની એક થેલી મૂકવા પ્રયત્ન
કર્યો. લૉરેન્સે કહ્યું : “ કુમાર ” તમે એક અંગ્રેજ ગૃહસ્થનું બારેમાં બારે
અપમાન કર્યું છે. આ વખત તો તમારી ખાધ્યાવસ્થાનો વિચાર કરી તમને
માફ કરું છું, પણ આ અનુભવ લઈને તમારે હમેશાં ચેતતા રહેવું કે અંગ્રેજ
ગૃહસ્થને કશું આશીર્વાદ નથી પામેથી ન્યાય વેળાતો બેસો તે તેનું
નરે અપમાન કરવા જેવું છે ” (૨૧૬)

પ્રાહ્લવિવાકાદિપુરુષેન્દ્રવ્યવસ્થમ્ । ૨૧૬ ॥

ये वेरिष्ठ इव्युपाधिविदिताः ख्याता वकीलेति वा ।

गणयन्तं निपुणाः प्रधानपुरुषा राजप्रजामन्कृताः ॥

निघ्नन्ति प्रतिपक्षिमन्यमनृतं स्वीयञ्च रक्षन्ति ते ।

प्रायो वञ्चयितुं परं रचिनया युक्त्या यतन्ते भृशम् ॥

વડીલ આરીન્દજ અને અસત્ય.

ભાષ્ય : જ્યારે રાજા અને રાજાને એવા નામથી પ્રસિદ્ધ છે,

તેઓ જેવા રૂપ રૂપે અને અસત્ય, અને નામનીય મનુષ્ય છે, અને

જેવા રૂપ પ્રજાને તે જોવામાં આવે છે તેવા રૂપે છે તેમના પુરુષો

જે તેમના અસત્ય અને અસત્ય અને અસત્ય અને અસત્ય

જેવા રૂપ પ્રજાને તે જોવામાં આવે છે તેવા રૂપે છે તેમના પુરુષો

સાત દહીકતને પણ અસત્ય દર્શાવવા શું તેઓ પાડી કરમતો કરે છે ? અને સાગા પકાના માણસને મને તેની કુચ્છિની વળખાં પ્રસાવી સમજાવે તેના ખરા સત્યને હુખાવી દેવા બનાવવી લેખ અને તેની સામે જોડા સાક્ષીઓ તૈયાર કરી બનતી દેસીયો પોતાના પક્ષના અસત્યને જણ સત્ય બનાવવા અંતરુપી થયે છે એટલે ત્યાં પણ અસત્યનું જ સામ્રાજ્ય ચાલે છે. (૨૧૭)

વિવેચન—આજકાલ તો વડોદરા અને બારીસ્ટરો પણ અસત્યના જ પોપટો થઈ પડ્યા છે. તેઓ પોતાની શીતે માટે મને તેવા ગુન્દેગારનો બચાવ દરવાનું અચવાતો નિર્દોષને પ્રસાવી મારવાનું માયે લે છે અને પછી કુચ્છિઓ તથા કરમતોની નાજી ચલાવે છે ! સાચાને જુદું દર્શાવું એમાં જ તેઓ પોતાની દુષ્કિયારી માને છે, અને લોકો પણ તેવા “ઉડતા પછી પાટનાસ” વડોદરાને દુષ્કિયાર માને છે ! જે યોગ્ય વડોદરા સત્યને આશ્રયે જ રહીને ધધી ચલાવે છે તેઓ ગિયારા અધકારમાં જ રહે છે અને તેઓ દુષ્કિયાર નહિ બનાતા હોવાથી લોકો તેમની વડોદરાતોના સામ લેવા બાંધણી થતા નથી. વડોદરાનું ખવિત કર્તવ્ય ન્યાયની દલાલી કરવાનું છે—લોકોને ન્યાય મળે તેટલા માટે તેઓને મદદ કરવાનું છે. ન્યાય જેવી ખવિત વસ્તુ મેળવી આપવામાં સાંદાચબૂત થવું એવું પુખ્તકાર્ય કુદરતે જેઓને સોંપ્યું છે તેઓ તો “ખુદાઈ શીરીસ્તા” અથવા *Anglo-Indian* જે નામને જ લામકે ગણાય; પરંતુ દેશના કુખોએ તે જ ખુદાઈ શીરીસ્તાઓ અસત્યના પ્રતિષાદક અને ન્યાયના વિચારક થઈ પડ્યા છે ! જેઓએ મોટી મોટી ઉપાધિઓ ધારણ કરીને પોતાની દીકતને ઉજ્જવલ કરી છે એટલું જ નહિ પણ પોતાની ગુદિને દીક્ષિમાન કરી છે, તેઓ પોતે જ તે ગુદિ અને દીક્ષિને દર્શાવે કરવા જેવાં કુખોને કરે-માત્ર પેલાને માટે દરે એ લાઠી યોગ્ય ખેલની વાર્તા લેખાય નહિ. આ પ્રમાણે ‘સત્ય’ ના નામ સાથે બેઠાએલા પુરુષોની ગુદિમાં જ અસત્યનો નિવાસ થયેલો જોવામાં આવે છે, ત્યાં દેશોદયની આજ્ઞા ક્યા રાખવી ? (૨૧૭)

[આપારીઓમાં પણ અસત્ય દરદા પ્રાપ્ત પ્રમાણમાં પેલી ગયું છે તેટલું નિર્દોષ દરે કરવામાં આવે છે.]

वैद्यवृत्तिः । २१८ । २१९ । २२०॥

ये शाहेत्युपनामधारिवणिजः पश्याम तेषां कृतिं ।
भाषन्ते मधुरां गिरं स्वहृदये धृत्वापि हालाहलम् ॥
दत्त्वा पूगफलादिकं रुचिकरं विश्वासयन्त्यग्रतो ।
हीनं दीनजनाय वस्तु ददते गृह्णन्ति युक्त्याधिकम् ॥
न्यूनान्यूनतरं वदन्ति दशाथा शस्त्रापि मूल्यश्च य-
नूनं स्यान्न हि वास्तवं तदपि हा किञ्चिद्विशेषं भवेत् ॥
एकं वस्तु च दर्शयन्ति ददते चान्यत्ततो मिश्रितं ।
प्रान्ते मङ्गलनादिलेखनविधौ विज्ञापयन्त्यन्यथा ॥
अस्येषां किल कापि हस्तलघुतापाय्ये तुलायां तथा ।
हीनं विक्रयणे कथं अधिकतरं प्रस्थं भवेत्पादतः ॥
काव्यालापनपट्वनिर्वडाकरी सम्मोहनी रञ्जनी ।
पश्यन्तोऽपि यतः प्रताग्निजना जानन्ति नो वञ्चनम् ॥

લ, એક તો આ વાણીની મિલકતમાં જ, રંજન થઈ જાય છે. અને વિશ્વાસથી ખંધાઈ જાય છે. કદાચ તેટલેથી ન ખંધાય તો રૂચિર પદાર્થોથી તેનો સત્કર હરી આંકાં અવળાં સંગપણુ દારી ગમે તેમ વિશ્વાસમાં નાંખે છે. સામા માણસો વિશ્વાસ રાખે છે, એટલે તે બચેને તદ્દન ગરીબ હોય તો, પણ તેને એટલી વસ્તુ આપવા અને તેની માટેથી અધિક વસ્તુ લેવા પ્રતિ આપુ થાય છે. આવી વગર પ્રતિમાં સત્ય કયે ઉદાહરણ રહી શકે ? (૨૧૮)

આરે તે વ્યાપારીઓની પાસે પ્રાદરો માલ લેવા આવે છે અને વસ્તુનો ભાવ પૂછે છે ત્યારે એક જ વસ્તુનો એટલામાં એટલી દર-વાર વાર ભાવ કહેવામાં આવે છે. થોડે થોડે મૂલ્ય પડાઈનાં પડાઈનાં વચ્ચે દીકરાના, બાપના, ધર્મના કે ખરેખરના સોગંદ આપને દરમી વાર જે ભાવ કહ્યો હોય, તે પણ સત્ય તો ન જ હોય. દરમી કે બારમી વારના ભાવમાં પણ થોડું થાણું અધિક તો હોય જ. આટલા સોગંદ આપને કહે છે મારે દરે ખરો ભાવ દરો એમ ધારીને પ્રાદર જ્યારે માલ ખરીદવાનું કળુપ કહે છે ત્યારે પણ તેને નમનો જવાબો હોય તે માલ તો બાગે જ મળે ! દરો તદ્દન બીજું જ આપવામાં આવે અવવાનો તેની અંદર ખરાબ થાણું નિશ્ચય હરી નજર મુશળી આપવામાં આવે છે, અને ઊંચે દિસાત્ય કરવામાં પણ વધારે મળાવે છે, તેમાંથી થોડીક છૂટ મૂકીને પ્રાદરને રાજી હરી દે છે ! આ કામમાં સત્ય ક્યાં રહી શકે ? (૨૧૯)

અર્થાત્ : આ વ્યાપારી લોકોની હાલચાલકી તેમ જ તેનાં અને માથા પણ કોઈ જુદા જ પ્રકારના હોય છે. કોઈ પણ લોક કંઈ પણ ચીજ વેચવાને તેમની પાસે આવે છે, તે ચીજ ને એક દર દેવ તો તેને તેના પાની આ લોકો એવી ખૂબી બાળે છે કે તેણે અને માથા કેરાકે વિના કેરા હાલચાલકાથી જ ઊંચું પે.ટુંદીર તો સદબ સદાકામ જ્યારે કે છે તેમ તે જ ચીજ ને પાત્રી માલકને આપવાની હોય તો દરની સમારેર પણ તેણે જ ખુબીથી જવાબી દે છે. પણ તેમની અંદર સંદેહ-ખરી પ્રતિ પણ એવી પ્રેરણા ઉત્પન્ન કરી અને જાણસને વડે કાનૂની છે કે તેણે એવાં એવાં ઉત્તરજી કહેવા જઈને છુટાઈ જાય છે. એવ નમો જાણુના કે અમે ઉત્તરજી કહ્યું જાણુના માલ વધારે છુટાઈ જાય, જિનુ

તેઓ મીઠી અને ઠંડી ઠંડી વાણીથી ખુશ થઇને વારંવાર વિશ્વાસ રાખીને અજ્ઞાનતામાં છેતરાય છે અને વ્યાપારી લોકો તેમને છેતરીને પણ છેવટે ખુશ કરી દે છે. (૨૨૦)

વિવેચન—હળાહળ અસત્યના સ્થાનરૂપ વ્યાપારીઓની દુકાનો તથા તે દુકાનોમાં કસાઈના કરતાં પણ વધારે કાતીલ છૂરી લઇને ખેડેલા વ્યાપારીઓનું આ ત્રણ સ્લોકમાં યથાર્થ દિગ્દર્શન કરવામાં આવ્યું છે. ખિચાર શામળખટે વણિક અથવા વ્યાપારીની વ્યાખ્યા આપતાં ગાયું છે કે—

વણિક તેહનું નામ, જેહ જૂઠું નવ બાલે,

વણિક તેહનું નામ, તેલ આણું નવ તોલે.

* * * *

વચન પાળે તે રાય, બાકી તો રાણીરાંડો,

વચન પાળે તે 'શાહ', બાકી ગુણુહીણો ગાંડો.

પરંતુ આજે તો “શાહ” નામધારી જ જૂઠું બાલે છે, આણું તોળે છે અને વચન તોડે છે. વ્યાપારમાં થોડો નફો ખાવાની ખાતર વ્યાપારીઓ કેવી કેવી યુક્તિઓ લડાવે છે અને કેવું અધમમાં અધમ પાપ કરે છે તેનો ખ્યાલ તો અનુભવીઓને જ આવી શકે. મોટે મીઠું બોણવું પરંતુ હૃદયમાં તો છેતરવાની ઈચ્છા જ રમણ કરતી હોય. ગ્રાહકોનો સત્કાર કરવાને તેને પાનસોપારી આપી પરંતુ તે પાનસોપારીનો હેતુ પોતા પ્રત્યે ગ્રાહકનો વિશેષ આદર ઉત્પન્ન કરીને તેને વધારે દસાવવાનો જ હોય, અને એ રીતે ગ્રાહકનાં વિશ્વાસ ખસાડવા એટલે પછી તેઓ પોતાની છૂરી ચત્રાવવામાં પ્રવૃત્ત થાય છે. કંઈ વસ્તુ ખરીદવા આવનાર ગ્રાહકને તે વસ્તુનું ખરું મૂલ્ય કહેવામાં તેઓ પાપ સમજતા હોય તેવી રીતે એક જ વસ્તુના વધુ આંકા બાવ દશ વાર કહે છે, અને તે દરેક બાવ કહેતાં દીકરાના, બાપના, ધનના કે હથેરના સંગદ ખાવા એ ત. તેને મન રમત જેવું હોય છે. આટલા અસત્યથી નદિ ધરાતાં જો ભાવ નક્કી થાય છે તો વસ્તુ આપવામાં કંઈ ભગસેજ કે દગાગાહનો પ્રયત્ન એ વ્યાપારી બેધ્યા વિના રહેતાં નથી. વગી વસ્તુ તોળી આપવામાં કૂડ કરવું અને ગ્રાહકને આંકું આપવું અથવા પોતે લેવું હોય તો વધારે તોળી લેવું એ તો એવા કપરી

વ્યાપારીઓનો પ્રશ્ન લેખક છે : એવા વિધાસપાત્રોને વસ્તુ આપ્યા પછી તેનું મૂલ્ય તેવાં પણ જોરો દિસાવ્ય ગળીને પૈસા વધુ લે છે : પ્રત્યેક માદક દ્રવ્ય સાથે આવી દરમતોની નાજી બેઠનાર વ્યાપારી એક દિવસમાં દેટલા અસત્યવાદનો, દેટલા જૂઠા સોગંદનો, દેટલા વિધાસપાત્રનો અને દેટલા દમાનો એવ પોતા કર્મના અંકારમાં બરતો દર્શો ? આવા વ્યાપારીઓ કે જેઓ ધોળો દિવસે અને સોદાની આખમાં ધૂળ નાંખીને તૂંટ ચલાવે છે, તેમને ધોળા દિવસના માડપાડુઓ લેખક એ શું ઉચિત નથી ? વ્યાપારમાં ચલા આ પાપકર્મને દેટલાક વ્યાપારીઓ સાધારણ પ્રકારનું પાપ લેખે છે અને તેથી તેઓ જો જૂઠું નહિ બોલવાની પ્રતિજ્ઞા લે છે તે તેમાં વ્યાપાર નિમિત્તે જૂઠું બોલવાનો આગાર-છટ રાખે છે ! આ કરતાં વધારે કુદરતા બીજી કયું હોઈ શકે ! શું વ્યાપારમાં જૂઠું બોલવાની ફરજ જ પડે છે ? વ્યાપારીઓમાં અસત્યનો અંબાર જુદુ વાંટી ગયો છે તેથી એકાદ સાચા-બોલો અને પ્રામાણિક વ્યાપારી હદાય એકદમ શરી ન શકે અને માદકો તેની તરફ લક્ષ્યામ એ ખડું છે. પરંતુ પૂરું આપેલા તેલ વેચનાર વર્ગના દર્શાત ધુળજી આપે લોકો જાણે છે કે અમુક વ્યાપારી બીજી વાણીયા માદકને લક્ષ્યામ્યા વિના કે ધૂધરના સોગંદ ખાધા વિના તથા ધણી વાર આવમાં ન્યૂનાધિકતા કર્યા વિના એક જ બાલે નો કોઈએ એકસરખો માલ આપે છે, ત્યારે બીજા જૂઠાબોલા વ્યાપારીઓ કરતા તે વ્યાપારીની છાત વધુ ફેલાય છે અને તેનો ધધા ચાલે છે. જે માદકો વ્યાપારીઓની મતો-રજક બાવાને સત્ય માનના દર્શો તેઓ હદાય એવા વ્યાપારીને ત્યાં નહિ આવે, પણ તેથી શું ? છેવટે પણ તેઓ પોતાના લાભ તરફ નજર કરે છે અને ત્યારે મતોરજક બાવાના તત્ત્વચર્ચને સમજે છે. આ ઉપરથી સમજવાનું એ છે કે વ્યાપાર નિમિત્તે અસત્ય બોલ્યા વિના ન ચાલે એવી મૂર્ખ માન્યતામાં કોઈએ ફસાઈ રહેવું જોઈએ નહિ અને તેવું અસત્ય બોલવાની છટ રાખવી તે પણ હૃદયની મોટામાં મોટી અધમતા લેખાય છે.

જૂઠાનોલો માદકાર અપખીતિ પામે છે ત્યારે સાચાબોલો ચોર મૂર્ખ પામે છે. એક ચોરને તેના બાપે મરતાં મરતાં ચિખામણ આપી છે.

કેમ દિવસ જૂડે જોડું નહિ.” પિતાની છેવટની આજ્ઞા હોવાથી ચોરે તે કષ્ટ રાખી. આપ મરી ગયો તેને ખીજે દહાડે મધરાતે તે ચોરી કરવા નીકળ્યો. પહેરેગીરે તેને અટકાવીને પૂછ્યું કે “ તું ક્યાં જાય છે ? ” ચોર સાચું બોલ્યો : “ હું ચોરી કરવા જઈ છું. ” પહેરેગીરે હસ્યો અને ફરી પૂછ્યું : “ ક્યાં જઈશ અને ચોરી કરીશ ? ” ચોરે જવાબ આપ્યો : “ આજ તો રાત્રીનો મહેલ ફાડવાનો વિચાર છે. ” પહેરેગીરે તેને ગાંઠો માનીને જવા દીધો. તે જ રાત્રે રાત્રીનો મહેલ ફાડીને તે ચોરે ઘરેણાંની પેટી ઉપાડી અને ઘેર આવ્યો. ખીજે દિવસે ચોરની વાત જાહેર થઈ એટલે પેલો પહેરેગીર ભાનમાં આવ્યો. તેણે રાત્રીને કહ્યું કે “ કેમ માણસ ગાંધારે કહેતો ગયો હતો કે હું રાત્રીનો મહેલ ફાડીને ચોરી કરવા જઈ છું, પણ મેં તેને ગાંઠો માનીને ફાડી મેળો દત્તો. ” રાત્રીએ આવા ચોરની અદાદરીની પ્રશંસા કરી અને તેણે પોતાના કે તે ચોરની અદાદરીથી પ્રસન્ન થઈને રાત્રી તેને ધનમાં આવડાવવાની વાત કહી. પહેરેગીરે પડો અને રાત્રી પાસે આવી પોતાની ચોરીની વસ્તુઓ રજુ કરી. તેના સત્કારાદિવ કિપર ખુશ થઈને રાત્રીએ તે જ ઘરેણું તેને અગ્રીસ આપ્યું. આ પરથી એમ સમજવાનું નથી કે આવી ચોરીનું કે ન સન્માન પ્રાપ્તિ પાત્ર હોય છે, પરંતુ તાત્પર્ય એ છે કે સાચાં પેલો ચોર જોઈને તે જાહેર કરનાર વધારે ઠાણો ગણવાને લાયક છે. (૨૧૮-૨૧) -૨૨૦-

આવા ચોરીના કેસમાં રાત્રી પદ્મ કેસમાં જોવાયેલા વાપરે છે અને તેનું કેસ આત્મક પરિણામ નીકળે છે : હવે દશ વવામાં આવે છે.]

શિલ્પિના કોટિલ્યમ્ । ૨૨૧ । ૨૨૨ ॥

અંતસ્તુચ્છનરં વહિશ્ચ સચિરં શોભાસ્પદં મર્યાદા ।

પ્રત્યેકં કિલ શિલ્પવસ્તુ શિલ્પિલં નિર્માયતે શિલ્પિભિઃ ॥

નાતિસ્થાયિ ન ચાલ્પમૂલ્યમપિ તદ્ભેદે સમાસાયતે ।

કારુણામપિ સામ્પ્રતં કૃતિરથાઽમત્યાન્વિતા દ્રશ્યતે ॥

શિલ્પિશ્રેણિયુ યદ્યસત્યચરણં તસ્માન્ન સજ્જાયતે ।
 હાનિઃ કેવલમત્ર ધર્મનયયોર્માયાવિનાં શિલ્પિનામ્ ॥
 કિન્તુ સ્યાન્મહતી ક્ષતિર્ભુવિ નૃણાં નૂનં પરેપામપિ ।
 યસ્માઞ્જીવનસાધનાનિ વહુશસ્ત્ત્વૃત્પધીનાનિ વૈ ॥

હારીમશેની કુટિલતા.

ભાવાર્થ—દાહમાં હારીમર લોકો જે કંઈ હારીમશેની ગોળે બનાવે છે તેમાં પાણુ કપડો ન આપ્યું હોય છે. દરેક ગોળને ઉપરથી તો રંગ વગાડી દાખવી પડેલી, સારાં સારાં ચિત્રો કાઢી, ખૂબ મુંઝવે બનાવી, એવો તો બમરો બતાવવામાં આવે છે, કે તેની મુંઝવણમાં જ માણસ મોહિત થઈ જાય, પણ તે ગોળ અંદરખાને તાલન ગુચ્છ હોય છે અને તેની બનાવટ પણ એવી દહાડી હોય છે કે થોડા વખતમાં તો તેનો વિનાશ થઈ જાય છે અને પૈસા ખરબાદ જાય છે. વસ્તુની કિંમત હોય તેના કરતાં વધારે કિંમત બતાવી લોકોને આકર્ષવા ઉપરનો બમરો બતાવનારી દાહના હારીમશેની પ્રતિ પણુ ખરેખર અસાત્ય અને કુટિલનાથી જ બરેલી છે. (૨૨૧)

હારીમશેની કુટિલ પ્રતિષ્ઠા પણ કેવળ હારીમશેની પ્રામાણિકતા, નીતિ અને ધર્માચલુને ધક્કો લાગે છે, એટલું જ નહીં પણ તેથી ગીળ માણસોને મોટી નુકસાની પડેલી છે, કેમકે કેટલીક રીતે મનુષ્યોના જીવનનો સાધનો હારીમશેની કૃતિને અધીન છે. કેટલીક વાર શિલ્પિઓની કુટિલતાના પરિણામે હાલના જાનોની પામખાલી થાય છે. આમ અનેક પ્રકારે કૃતિ પદો-ચરાનો સંબંધ છે (૨૨૨)

વિવેચન—ખદારથી જે વસ્તુને જેવી રેખાદરખા આપી દેત તેવી જ તે અંદરથી ન હોય તોપણ તે વસ્તુ દેખાવવાં બતાવવામાં આવેલી રેખાવ અને તે બતાવવાને કષ્ટ અથવા એક પ્રકારના અસાત્યને અપાય હોય એમ દેખાય રેખાવમાં કંઈ છે કે નહીં તેમજ ખરાબ દેખાય કુટિલતા દેખાય છે એ તરફ અધ્યાત્મિકતા દર્શાવે છે. તમે પૈસા આપો છો તે કંઈ

કામ કરવાના આપો છો; પણ તે ખરામ રીતે અને અપ્રામાણિકપણથી કરવામાં આવે છે. તેને ઉપર ઉપરથી પરિપૂર્ણતાનો દેખાવ આપી શોભાવ- માન કીધું હોય, પણ આમ કરવામાં મહાપાપ છે એમ ધણો જ કાળ પીત્યે સમજાય છે. જ્યાંસુધી આવી સ્થિતિ છે ત્યાંસુધી મનુરોના ઉદ્દોગનાં ગૌરવ વિશે અથવાતો ‘કારીગરો’ એવું ખોટું નામ ધારણ કરનારાઓની જનમંડળમાં યોગ્યતા વિશે ખોલવું એ વ્યર્થ છે. જ્યાં ઉદ્યમમાં પ્રામાણિક- પણું નથી ત્યાં ઉદ્યમમાં પ્રતિષ્ઠા આવે જ નહિ.” કારીગરોની આવી કુટિલતાથી અનેકાનેક નુકસાન થાય છે. એવા કેટલાક કારીગરોથી જેઓ સારા કારીગરો હોય છે તેઓ પણ નિંદાય છે અને એ રીતે તેમનો ધર્મો ખાગી પડવાથી તેમની આઠવિકાને હાનિ થાય છે. કેટલાક કામો એવાં હોય છે કે તેમાં જે કુટિલતા વાપરવામાં આવી હોય છે તો અનેક જીવોની હાનિ થાય છે. દાખલા તરીકે જે મકાન વપથવા પૂત્ર તકલ્લેદી બાંધ્યાં હોય અથવા ગાડી ગારા જેવાં વાહનો તકલ્લેદી બનાવ્યાં હોય તો ધણા માણસોની તેમ જ પશુઓની હાનિ જેમજેમ આવી પડે છે. કારીગરોને પણ તેમની કુટિલતાનો ખદસો ધનની, ધર્મની અને પ્રતિષ્ઠાની હાનિના રૂપમાં મળે છે.

એક યુરોપીઅન મુસાફર જાપાનમાં પ્રવેશ કરતો હતો, તે વખતે તે એક ખુદ્દા જાપાનીઝ કારીગરની દુકાને જઈ પહોંચ્યો. તે કારીગર હાથીદાંત- પર નમૂનેદાર ચિત્રો તથા કોનર-ગૂંતું કામ કરતો હતો. પેલા મુસાફરે એક હાથીદાંત કા. ૧૩૦ ની કામતે લેવાને કહ્યો, પરંતુ કારીગરે તે દાંત મુસા- ફરને સોંપતા રખતે તેને ખરાબર ધ્યાનથી તપાસ્યો તો તેમાંની કારીગરીમાં તેણે કેટલીક ખાનાઓ જોઈ અને તે પેલા વાદકને જણાવી. વાદકે કહ્યું : “એ ખામીઓ નહીં છે અને તમને તેના ચતુર કારીગરના કામમાં તે ખામીઓ કાઢવાની શકે પડે નહીં.” કારીગરે કહ્યું : “સાહેબ! આ દુકાનેથી કદાપિ આવે. ખાનાઓ મારા જીવનના અંગનો નથી, માટે આ હાથીદાંત હું આપને કાઢી પડ્યું કામને રચતો આપો લાકડાં નહિ.” અર્થાત્ સત્યવાદી અને પ્રામાણિક કારીગરો ભાર-વિભ. કેટલ. ૬૨૧! (૨૨૨-૨૨૨)

આવા સંસારી જનો ઉપરાંત ત્યાંના જામા પણ નસત્યનો પ્રવેશ થઈ છે તેમ. તે પણ પ્રકારેનું દોષન વિવિધ પ્રકારનાં કામમાં આવ્યું છે.

न्यागित्वगोप्यमन्यप्रवेष्टाः । २०३ ॥

जातस्वस्वलनापलापनपरासद्वोपसंभायणा-
न्मोयोत्कर्षपरापकर्षकथनासूयास्वरूपेण वा ॥
मिथ्यादम्भकदाग्रहादिविधया रेऽसत्य ! पापाग्रणि !
नद्यस्त्यागिगणेप्यनेकविधिना जातास्ति ते सत्क्रिया ॥

त्यागी वर्गभां पञ्च व्यसंत्यना भवेश,
—प्रेमानी भवेत्तु

આચાર્ય—પોતાની થયેલી વૃથાનો દબાવ કરવો, ખીજને દબાવો
પાંચા અઠવા દોરોતું તેના ઉપર આરોપણ કરવું, કાનિ અને મદનાના
ભાગથી સદગુણોની ગેરહાજરીમાં પણ પોતાની આપા કરી આત્મોત્કર્ષ અને
ખીજને અપકર્ષ—નિદા કરવી, ખીજની પ્રશંસા અને પ્રશંસિ સાબળી મનમાં
જાડી જવું અને દુષ્ટી—અકુષા કરવી, ખોટા આકર્ષર અને મિથ્યા દંભ સેવવો,
વિશ્વનાં ખીજરૂપ મતામદને અવશંખી દહામદ કરવો : આ બધા નીધી ના
આકર્ષરી રીતે અસત્યના જ અકારો છે, અને કેવળ જાતના રૂપે વળગના
તમરે ત્યાગી વર્ગમાં પણ અસત્ય પુરજેનથી પ્રકટી નીકળ્યું છે, અર્થાત્ ત્યાગી
પણ પણ ને તે રૂપે અસત્યનો સારી પેડે સંગ્રહ થયો છે ૨૨૪)
વિવેચન—જનમઅર્થને

વિવેચન—જનસમાજને પાપમા પાત્ર બદલે તે પાપ છે. અને તે પાપના ઉપરોક્તી કોઈના જનમ-એને કે અથવા અને પોતે જ પાપમાં પડ્યા છે. પાપ વિવેચના અમળી એવા પર્થોપોલક અને પર્થોપોલક જેને ખીજને પાપમા પડના બદલાવને કારણે ઉપર બદલે છે. તે ઉપર બદલાવ એવા કેટલાક પર્થોપોલક અથવા પર્થોપોલક જેને બદલાવે તેને રૂઢિ, રૂઢિ જે હાં પડા બદલી પડ્યા નથી. તે અમળેના અમળ જે છે. પ્રત્યક્ષ, કોઈના વિચાર પાત્ર સમજાવે. તેમાં માત્ર એવા પર્થોપોલક એવા વિચાર બદલાવે છે કે જેના કારણે અસત્યના જ ને તેને કારણે વિચાર બદલાવે છે. તેમાં પાપ બદલાવે છે. તેમાં પાપ બદલાવે છે. તેમાં પાપ બદલાવે છે.

તાની ભૂશે કે ખામીઓને પણ લોકોના ચિત્તમાં ખૂબીઓ તરીકે દેસાવવાનું
 ચત્ન કરે છે, અને પોતાના સમોવડીયા બીજા ધર્મગુરુઓ અથવા અન્ય ધર્મ
 ના અગ્રણીઓ ઉપર મિથ્યા દોષારોપણ કરી પોતાને મોટા દહેવરાવવાનું
 પ્રયત્ન કરે છે. પોતાની પ્રતિની અભિક્ષાપાથી તે આત્મશ્લાધા કરે છે કિંવા
 કોઈને મોઢાંએ પોતાની પ્રશંસા થતી સાંભળીને પ્રસન્ન થાય છે, એટલું જ
 નહિ પણ પાંચા નિદા-અનુપ-અધ્યેષ્ટી દર્દી વલોવીને તેમાંથી પોતાને
 માટે પ્રતિષ્ઠા નવનીત કરાવવાની જાણે કે તેમની દૃષ્ટિ ન હોય તેવું કરીને
 સ્થળે સ્થળે કલહનાં બીજની રોપણી કરે છે. અંતરમાં કંઈ હોય અને
 બહાર તેથી કંઈક જુદું જ દર્શાવવું તે સ્પષ્ટતઃ અસત્યનો જ પ્રકાર છે
 અને તેથી ઉપર કહ્યું તેવું વર્તન કોઈ પણ ત્યાગીનું હોય તો તે બાહ્યતઃ
 ત્યાગી હોવા છતાં અંતરથી અસત્યવાદી અને અધમ છે એમ માનવામાં
 કરશે. વાંધા નથી. એવા અસત્યવાદી ત્યાગીઓ કરતાં સત્યવાદી સંસારીઓ
 અનેક રીતે કેમકે. (૨૨૩)

[જેઓમાં અસત્યનો પ્રવેશ થઈ જાય છે તેનાં આ પ્રમાણે શેરો કડાક-
 રણો આપ્યા પછી સમુચ્ચયે જુદા જુદા વર્તના લોકોમાં અસત્યના પ્રવેશથી કેવાં
 જુદાં જુદાં પરિણામો આવે છે તે હવે દર્શાવવામાં આવે છે.]

અસત્યપરિણામઃ । ૨૨૪ ॥

ભૂપે તન્પુરુષેવુ વા સ્થિતમિદં કુર્યાન્પ્રજાપીડનં ।
 ધર્મજ્ઞાતિમમાજનાયકગતં હન્યાજ્ઞનાનાં હિતમ્ ॥
 સ્યાદેતદ્વણિગાશ્રિતં યદિ તદાડનીતેઃ પ્રચારો ભવેદ્ ।
 વિત્તપ્રાણહરં સ્થિતં મિષત્તિ ચેદ્ હા હા મહાનર્થકમ્ ।

સિત્ર સિત્ર વ્યક્તિઓના અસત્યનું સિત્ર સિત્ર પરિણામ.

ભાવાર્થ તથા વિવેચન—જુદા જુદા ધર્મ અને અધિકારવાળા
 માણસોના અસત્યવર્તિતના પદને જુદા જુદા હોય છે, જેનાં થોડાંક ઉદા-
 હરણો પૂર્વે દર્શાવ્યાં આવ્યા છે. જેવા રીતે તે પ્રકાર જુદા જુદા હોય

કે તેવી રીતે તેનાં પારણામ પણ જૂઠાં જૂઠાં હોય છે. રાજ્ય અથવા રાજ્ય-
 ૧૫ પુરોમાં અસત્યનો પ્રવેશ થાય છે, ત્યારે તેમના ચારિત્ર્યનો એક ભાગ
 વિન થઈ કપડાં તેમના અસત્યનું વધારે બંધારે પરિણમી તે પ્રગટે
 મેળવવું રહે છે. એટલે પ્રગટે અન્યાય મળે છે, ખર્ચના બોલમાં ઉતરવું
 રહે છે અને તેથી તેની પામખાલી થાય છે. ધર્મ, ગાતિ કે સમાજના
 અસત્યમાં અસત્યનું પ્રવર્તન થાય છે ત્યારે ધર્મના અનુયાયીઓ, ગાતિના
 માનુષ્યો, કે સમાજના સમાસદોની દરેક વ્યવસ્થાને મેટો ધડો લાગે છે.
 તેમને દિલ પડેગાડનારી અને અબુદ્ધયને માર્ગે લઇ જનારી સારી સારી
 સંસ્થાઓ તૂટી જાય છે; અને પરિણામે તે સંસ્થાઓની પામખાલી થાય
 છે. આપારી વર્ગમાં જ્યારે અસત્યનો પ્રવેશ થાય છે, ત્યારે ધીમે ધીમે દરેક
 વર્ગમાં અનીતિ-અસત્યનો પ્રચાર થાય છે, મરીય ભોક્ષો ધોળે દિવસે જુઠાવ
 છે અને તેમનામાં મરીયાઈ વધે છે. જો આ અસત્ય વેધ ભોક્ષોમાં પ્રસરી
 છે નો તેથી રાગીઓના પ્રાણ અને ધન બંનેનો નાશ થાય છે. પેશોને
 ધંધો પવિત્ર છે અને તેથી સુવેધને-વિદ્વાનોએ વિવૃત્તપાત્રિઃ અર્થાત્ 'દાશમાં
 જોઈપણી અમૃતને ધારણ કરનાર' એવું નામ આપ્યું છે, પરંતુ જે કુવેધો
 છે અને અસત્યનો જ આશ્રય લેઈને ઉદરનિર્વાહ તરફ દષ્ટિ રાખી રહ્યા છે
 તેઓને તો ધર્મરાજ્યહોદ્ધરઃ એટલે કે 'ધર્મરાજના સમા ભાઈ' કહેવામાં
 આવ્યા છે કારણકે 'ધર્મ' તો જીવ જ લેઈ જાય છે પરંતુ તેને પૈય
 નો જીવ અને ધન બંને લેઈ જાય છે! આમ જૂની જૂની રીતે અસત્ય
 બંધારે ત્રાસ કૃષ્ણવચની સાથે ભોક્ષોને પામખાલ કરી નાંખે છે અરેરે!
 આરતવરે તો આ બધા અસત્યનું પરિણામ દાસ ભોમશી રહેશે છે! (૨૨૪)

[અસત્યના આટલાં બંધારે પરિણામો માનવનાં પદતાં દોષા છતાં તેના
 દોષ વધુ રહ્યા છે એટલું જ નહિ પણ તે દિનપ્રતિદિન પોતાની સાખાઓ ફલા-
 વતું જાય છે એ જોઈને જ્યારે તેમ યવાનું કારણ ચોખવામાં મૂકવાઈ જાય છે; અને
 તેથી તે કાલ અદરબ આત્માને કષ્ટાને તેને સંજોષી કેટલાક પ્રશ્નો કરે છે.]

ચિત્તિમિતમમ્યમેવનમ્ । ૨૦૦ ॥

નામત્વં વ્યવમાયવૃદ્ધિજનકં નો કીર્તિચિસ્તારકં ।

માગજીવો દયાને પાત્ર છે. એવા બાળજીવો અસત્યનો આશ્રય લે છે, તેથી
શ્રેષ્ઠ વિદ્વાનો તેનો ત્યાગ કરે છે. ‘હૃદયતરંગ’માં કહ્યું છે કે:—

અમત્યમપ્રત્યયમૂલકારણં કુવાસનાસમ્પ્ર સમૃદ્ધિવારણમ્ ।

ચિરન્નિદાનં પરંચનોર્જિનં કૃતાપરાધં કૃતિભિર્વિવર્જિતમ્ ॥

અર્થાત્—જૂઠું બોધવું એ અવિશ્વાસનું મૂળ કારણ, ખરાબ વાસ-
નાનું સ્થાન, સમૃદ્ધિને અટકાવનાર, વિપત્તિનું કારણ, પારકાને કમવામાં શક્તિ-
માન અને અપરાધ કરાવનાર છે, માટે વિદ્વાનોએ ત્યાગ કર્યું છે. (૨૨૫)

[સુદ્ધિશ્રમના પરિભાષામાં વધારે હયા થકે એવા ડેટલાઈ વિશેષ બાળ-
જીવો પાતાના અસત્યનો બચાવ કરવાનાં મિથ્યા રૂઢીં મારતાં એક એવી દલીલ
દે છે કે “માઈ! શું કરીએ? આ જમાનો જ અસત્યનો છે! સત્યનો પરાજય
અને અસત્યનો વિજય, એવા હળાહળ કળલુગ ચાલે છે, ત્યાં અસત્ય વિના તે
કેમ એક કમલું પછુ ચાલે?” આ બચાવર સુદ્ધિશ્રમને વરા થએલાઓને
અંધારા હલે પછીના ડેટલાઈમાં ઉતાર આપે છે.]

કિમસત્યસ્યેવાયં સમયઃ ? । ૨૨૬ ॥

પ્રાયોયં સમયોઽસત્યસત્યસત્ત્વિવો યસ્માન્ન સત્યાશ્રયી ।

વૃત્તિં નો લભતે કથંચિદનૃત્તી પ્રાપ્નોત્યનત્વં ધનમ્ ॥

ઉત્થં કેવન મન્વતે ભવતુ ચેદાપાતતસ્તત્તથા ।

તથ્યેસ્ત્યેવ ચ વસ્તુતસ્તુ વિજયો દ્રવ્યં ચિરસ્થાયિ વા ॥

શું આ જમાનો અસત્યનો છે ?

ભાવાર્થ તથા વિવેચન—ડેટલાઈ એમ માને છે કે “આ જમાનો
જ અસત્યનો છે, વર્તમાન સમયે સત્યનો જય નથી. સત્ય વૃત્તિએ ચાલનાર
માણસ કમાઈ શકતો નથી, કિન્તુ ભૂલે મરે છે અને તેથી કંઈક અસત્ય-
વાદી માણસોના સારી પેઠે વ્યાપાર ચાલે છે, અને તેઓ સારી રીતે કમાઈ
ખાય છે. જૂઠું અને અનૈતિકી જ પૈસા બેરો થાય છે. ‘સગી ચીદાય
અને ભોડી થાડ કરે’ તેમ આ જમાનામાં ‘સત્યો ચીદાય અને ભૂટો મોજ

અસત્યના પ્રકાર અને તેની પિછાન.

ભાવાર્થ—પરી દ્રષ્ટાન્તે છુપાવી બીજી રીતે બોલવું એમાં જેમ સત્યનો ભંગ થાય છે, તેમ મ્હોંથી બોલવું તે પ્રમાણે વર્તવું નહીં, તેવા રંભમાં પણ સત્યનો ભંગ થાય છે. જનમાં એક હોય, વચનમાં બીજી રીતે બોલવું અને પ્રવૃત્તિ તેનાથી જુદી જ રાખવી અથવા લેકોને છેતરવા, વસ્તુનું ખરાબ રૂપ છુપાવી સાફ રૂપ બતાવી તે વસ્તુ આપની વખતે તેનાથી જુદી જ રીતે આપવામાં આવે એવા પ્રકારનો કપટ ભાવ પણ અસત્યનો જ પ્રકાર છે. જેટલે દરજ્જે અસત્ય જંગલને નુકસાન કરતો છે તેટલે જ દરજ્જે આ કપટ પણ નુકસાન પહોંચાડનાર છે. બોલીને બદલી જવું એ બોલેલું ખાતરું નહીં, પ્રતિજ્ઞાનો ભંગ કરવો, એ પણ બધા અસત્યના જ પ્રકાર છે, સત્યનો ભંગ કરનારા છે, માટે સત્યાનિષ્ઠાઓએ અસત્યના સર્વ પ્રકારથી દૂર રહેવું. (-૨૨૭)

વિવેચન—‘અસત્ય’ રૂપી પાપ કાંઈ એકલું મ્હોંએથી જ થઈ શકે છે એમ સમજવાનું નથી. કાંઈ માણસ અંતરમાં જે કાંઈ હોય તેથી બિન પ્રકારનું કહે અને તેમ કહેવામાં તેનો આશય પોતાનો સ્વાર્થ સાધવાનો અથવા બીજાને દાનિ જ કરવાનો હોય તો તે સ્પષ્ટ અસત્ય છે. પરંતુ મ્હોં એથી બોલવા કપરાંત બીજી રીતે પણ અસત્યનું પાતક થાય છે. પોતે જે કાંઈ હતું હોય તેથી વિપરીત કરવું અર્થાત્ ક્યાથી કેવળ જુદા જ પ્રકારનું આચરણ કરવું એ પણ અસત્ય છે અને કયા પ્રમાણે આચરણ કરવાનું મૂકી દેવું એ પણ અસત્ય છે. વળી એકલી કાલાના પોમવડે કરીને પણ અસત્યવાદિત્વનું પાપ થઈ શકે છે. કાંઈ પણ બોલ્યા વિના એક વ્યાપારી પોતાના માલકને ચોક્કસ વસ્તુ બતાવે અને તેનું મૂલ્ય દર્શાવે, પણ તે વસ્તુ આપની વખતે તેથી કેવળ જુદી જ આપે તો, મ્હોંએથી નહિ બોલ્યા હતા અસત્યનું પાપ તો તે વ્યાપારીને દાધે થઈ શકે જ સમજવું. આથી કિયામા અસત્યનું બીજું નામ ‘દમ્ભ’ ‘વિશ્વાસઘાત’ અથવા ‘કપટ’ એવું વપરાય છે, અને પરંતુ તે અસત્યના જ પ્રકારો છે જેનો સત્યના અભિમાપાએ દોષ તેઓએ અસત્યના આ પ્રકારને પણ પોતાના ધરતો

ભંગ કરનારા ભણીને તેથી દૂર રહેવા કાળજી રાખવી.

અત્ર એક દષ્ટાંતની જરૂર છે. જે બાધબંધો એક દુકાને દાડમ ખરીદ કરવાને ગયા. જ્યારે વેપારી દુકાનના ઓરડામાં મોટાં સારાં દાડમ શોધવા ગયો, ત્યારે પેલા બાધબંધોમાંના એકે એક મોટું દાડમ જે દુકાનના આગલા ભાગમાં પડ્યું હતું તે ઉપાડી લીધું અને તે તેણે પોતાની સાથેના બાધબંધને આપ્યું એટલે તે તેણે પોતાના ડગલામાં ઝુપાવી દીધું. વેપારી ઓરડામાંથી બહાર આવ્યો અને પોતાનું એક દાડમ ખોવાતું હોવાનું તથા તે પેલા જે મિત્રોમાંના એકે જ લીધું હોવાનું તે કહેવા લાગ્યો. આથી પેલા મિત્રોમાંના એક (કે જેણે દાડમ ઉપાડી લીધું હતું) બોલ્યો: " અરે બાઈ ! જે તારું દાડમ મારી પાસે હોય તો મને ધન્યરના સોગંદ છે. " બીજો બોલ્યો: " અને જે મેં તારું દાડમ લીધું હોય તો મને પણ ધન્યરના સોગંદ છે. " જે માત્ર તે બંને બોલનારાઓના શબ્દો તરફ નજર કરીએ તો તેઓ જૂઠું બોલ્યા નથી. જેણે દાડમ લીધું હતું તેણે સોગંદ બાઈને કહ્યું કે " મારી પાસે દાડમ નથી " એ ખરું જ હતું, કારણકે તેણે તો માત્ર તે લીધું હતું અને પોતાના મિત્રને ઝુપાવવા આપ્યું હતું. બીજાએ કહ્યું કે " મેં તારું દાડમ લીધું નથી " તે ખરું ખરું હતું કારણકે તેણે તે લીધું નહોતું પણ પોતાના મિત્રે આપેલું ઝુપાવ્યું હતું. બંનેના શબ્દો ખરા હોવા છતાં તેઓ અસત્યવાદના મોટા પાપી અને ચોર જ લેખાવા જોઈએ, કારણકે એક રીતે કહીને કહીને સાચું બોલવું તે સત્ય નથી પણ અસત્ય જ છે. આ ઉપરથી સમજી શકી કે માત્ર મંડાએથી સાચું બોલનારાઓ પણ વાર્તાવિક સત્યને ગાંધવાનું પાપ અંતર્યા અને ક્રિયાથી કરે છે અને તેઓ પણ અસત્યનારાં અને પાપી છે. (૨૨૫)

। અસત્યના સ્વરૂપનું દર્શન સમાપ્ત કરીને હવે સત્યની આવશ્યકતા પ્રતિ-
પાદન કરવામાં તથા તેના નિહાળનું ગાન કરવામાં અંધકાર પ્રવૃત્ત થાય છે. ।

સત્યગ્યાવશ્યકતા । ૨૨૬ ॥

સત્યં કેવલમત્ર ભૂષણમલં નો સજ્જનાનાં શુભં ।

કિન્તૂત્કષ્ટપદાસયે વરતરં પ્રત્યેકમપ્યજિનામ્ ॥
 નોતેર્મૂલમનુત્તમં શુભતરં શ્રેયોર્થિનાં જીવનં ।
 વિશ્વાસાયતનં વિશિષ્ટસુખદં સૌજન્યસમ્પાદકમ્ ॥

સત્યની આવશ્યકતા.

ભાષાર્થ—અમે તેવા પ્રસંગે પણ જૂઠું ન બોલતાં સત્ય જ બોલવું એ ઉત્તમમાં ઉત્તમ આભૂષણ છે. તે આભૂષણ કેવળ સત્યપુરોષો યા મહાપુરુષોએ પહેરવાલાયક છે, એટલું જ નહીં પણ નાના મોટા દરેક માણસે પ્રાપ્તશક્તિતાનું ઉત્તમ પદ પ્રાપ્ત કરવા યા અનુપ્યજીવનને ઉચ્ચ બનાવવા સત્યથી આભૂષણ ધારણ કરવાલાયક છે. નીતિનું મજબૂત મૂળ પણ સત્ય જ છે. આત્માથી અનુધોનું તો સસ એ જ શ્રેષ્ઠ જીવન છે. મોક્ષને વિશ્વાસનું સ્થાન પણ સત્ય જ છે. સુજનતાનું સંપાદન કરનાર પણ સત્ય વિના બીજું કશું નથી. ઐદિક જીવનને ઊભાત બનાવી પરંપરાએ સ્વર્ગ અને મોક્ષનો આનંદ આપનાર પણ સત્ય જ છે. નારે પોતાનું દિત હારનાર દરેક ગૃહસ્થે અદર્શિય સત્યનું જ સેવન કરવું. અસત્યને તો એક શબ્દ પણ આશય આપવો નહીં. (૨૨૮)

વિવેચન—‘સત્યવાદિત્વ’ પ્રત્યેક અનુપ્યને અમત્યનું છે. મહાપુરુષો જ સત્યવાદી હોય અને બીજાઓ ન હોય એમ સમજવાનું નથી. એ આભૂષણ પ્રત્યેકને શોભાવનારું છે. નીતિ પણ સત્યથી જ શોભે છે, મોક્ષમાં વિશ્વાસ પણ સત્યથી જ બેસે છે અને આત્માને કુશર્તોના અધેશરમાંથી છૂટા કરવા માટે પણ સત્યના સહયોગને જ સંવરણી અમત્ય છે. એક અમર શિખરે કશું છે કે—

Truth is a star that ever shines

With dazzling purity no brighter,

It may as well it-every, hate

May seek to cloud or dim its light.

But like a star mid darkness lies,

It shines still with clear ray.

અર્થાત્—“ સત્યરૂપી તારો હમેશાં તેજસ્વી પવિત્રતાવડે ચમકી રહે છે. દુર્ગુણો તે તારાની સામે હથેલી કરશે અથવા છૂર્ચા અને તિરસ્કાર તેના પ્રકાશને ઝાંખો કરવા અથવા તેને ઢાંકી દેવા પ્રયત્ન કરશે, પરંતુ અધિકારમય આકાશની મધ્યમાંના એક તારાની પેઠે તે સત્યનો તારો પણ પોતાનાં નિર્મળ દિરેણીને ચળકાવી જ રહેવાનો.” સત્યમાં આટલું મોટું પ્રાપ્ત્ય રહેલું છે, તેથી જ તે પોતાના પ્રાપ્ત્યવડે મનુષ્યના ઐહિક જીવનને વિજયશાળી બનાવી શકે છે અને તે ઉપરાંત તેનું પારલૌકિક કલ્યાણ પણ કરી શકે છે. જે વસ્તુ ઉભય પ્રકારનું સુખ આપે તેવી શાશ્વત છે તેનું સંયન કરવું એ પ્રત્યેક વ્યક્તિની ફરજ છે. (૨૨૮)

[ત્રીજા બોલનારાઓ પોતે પણ સત્ય તરફ કેટલી ચાહના ધરાવે છે તે હવે સર્વાવવામાં આવે છે.]

सर्वत्र सत्यस्यैवाकाङ्क्षा । २२८ ॥

मिथ्यावादिजना अर्थातरजने वाञ्छन्ति सत्यं सदा ।
न्यकुर्वन्त्यनृतप्रियं मनसि ते नो विश्वसन्ति क्वचित् ॥
स्वं प्रामाणिकवर्गनायकतया प्रख्यापयन्ति ध्रुवं ।
तस्मादत्र हि सत्यमेव सुतरां सर्वैश्च संस्तूयते ॥

સર્વત્ર સત્યની જ ચાહના.

ભાવાર્થ તથા વિવચન—જે લોકો પોતે જૂઠું બોલે છે, તેઓ પણ તો સત્યને જ માને છે. તેમની સામે કદાચ બીજી કોઈ માણસ જૂઠું બોલે છે તે તે તેમને ગમતું નથી, પણ બીજાઓ પોતાની સામે સત્ય જાહેર કરે, તે જ તેમને ગમે છે. જે જૂઠું બોલનાર હોય તેને તેઓ વિતરકે જે અને તેની તરફ વિશ્વાસ રાખના નથી, એટલું જ નહીં પણ તેમને વસ્તુ તો તે જ બોલે છે. એમ કહી કહે તો તે ગમતું નથી. તેઓ જ બોલનાર હોય. જો વસ્તુ કદાચ પોતાને સત્યવદી યા પ્રામાણિક હોવા સાથે પ્રગટ કરે છે, એકે અન્ય કરજીથી તેઓ જૂઠું કરતાં

સત્યની કિંમત વધારે સમજે છે અને એટલા માટે, જે પોતાના જૂઠ્ઠાને
સત્યમાં અપાવવા સુક્તિઓ રચે છે. સત્યવાદિત્વ એક સદ્ગુણ છે અને જૂઠ્ઠા
બોલવું એ એક દુર્ગુણ ■ એમ તેઓ સમજે છે અને તેથી જ પોતાને
સદ્ગુણી ઠરાવવાને તેઓ જૂઠ્ઠા બોલતાં છતાં સાચું બોલવાનો ડોળ કરે
છે અને બીજા સાચાબોલાને જૂઠ્ઠાઓના-દુર્ગુણી ઠરાવવા મથન કરે છે.
અંગ્રેજીમાં એક બોધવચન છે કે-A liar begins by making a
falsehood appear like truth, and ends with making
truth itself appear like falsehood. અર્થાત્-જૂઠ્ઠાઓના માણસ
જૂઠ્ઠાને સાચું દેખાડવામાંથી પોતાની વાતની સફાઈ કરે છે અને છેવટમાં
સાચને જૂઠ્ઠા સાબીત કરે છે. આ ઉપરથી સમગ્ર થયે છે કે સત્યવાદી
અને અસત્યવાદી ઉભય સત્યને આડે છે; અને તેથી સત્યનો જ સર્વદા જય
થશે સંભવિત છે. (૨૨૯)

[સત્ય તારું સર્વ યોગીની આટલી આવના છે તેવું માણુ એ છે તેમાં
નિર્ભયતા રહેલી છે ને વિષે હવે કહેવામાં આવે છે]

મગ્ધે નિર્ભયતા । ૩૩૦ ॥

सत्य त्वं श्रयसे यदीयहृदयं कौटिल्यदम्भोजितं ।
तस्य कापि भयं न चास्ति नितरां राज्याधिकार्यन्तिके ॥
किं कुर्वन्ति च शासनानि नृपतेनैन्द्रियवह्नान्यपि ।
रे रे किं बहुना यमादपि मनाग्नो तन्मनः कम्पते ॥

સત્યમાં નિર્ભયતા.

બાલકર્ણ-હે સત્ય* કુટિલતા અને દંભ વગરના જે માણસના
હૃદયનો તું આશ્રય કરે છે, ને માણસના હૃદયમાં અખતી સામગ્રી નિષ્ક્રમ
રહેતી નથી અને તેને એક મુન્દેશર દરીકે પરીને અપવાદની પાને કે
રાજ્યની પાસે ગળે રાખવામાં આવે તેવું હવે એક રસ માણુ
કેવું નથી રાજ્યના સત્ય કે. પા. એ અસત્યવાદીને જ નિષ્ફળતા થાય

છે, પણ સત્યવાદી અને સત્યનિષ્ઠને કોઈ પણ રીતે હરકતકર્તા થઈ શકતા નથી, બલકે દૂરમાં દૂર મોતથી પણ સત્યનિષ્ઠ માણસનું મન બચવાનું થઈ કંપાયમાન થતું નથી. સત્યનિષ્ઠ માણસ સર્વત્ર નિર્ભય રહે છે અને શાંતિ ભોગવી શકે છે. માટે દરેક ગૃહસ્થે અસત્યને મન, વચન, કાયાથી દૂર કરી સર્વદા સર્વત્ર સત્યનું જ સેવન કરવું. (૨૩૦)

વિવેચન પૂર્વે જાણવામાં આવ્યું છે તેમ સત્ય સર્વદા ધ્રુવ છે અને અસત્ય અધ્રુવ છે. સત્ય એકરૂપી છે કારણકે તેમાં વિદાર ઉદ્ભવતો જ નથી અને જો વિદાર ઉદ્ભવે છે તો તે સત્ય નહિ પણ અસત્ય જ કહેવાય છે. અસત્ય અધ્રુવ અને બહુરૂપી છે. એક બનાવટી જૂની વાત નેટલી વાર કહેવામાં આવે છે તેટલી વાર તેમાં કંઈ ને કંઈ ફેરફાર-વિદાર દેવ છે જ, કારણકે તે વાત કહેનારના હૃદયમાં ધ્રુવતા રહેલી હોતી નથી અને તેથી દરેક પ્રસંગે અધ્રુવ-જૂના જૂના પ્રદારની જૂની વાતો તેના મનમાંથી નીકળી આવે છે. એવા પોપ કહે છે કે “જૂનું બોલનારને પૂરું બોલવાથી પોતે પોતાને માથે કેટલા જાળમદારી બહોરે છે તેનું ભાન નેતું નથી, કારણકે એક જૂની વાતને સાચી કાવવાનો યત્ન કરતાં તેને ચીસ વગત નહું નહું” એવું બોલતું પડે છે. એક જૂનું છુસાવવાને ચીસ વગત નહું બોલતું પડે છે તનું કારણ નું હૃદયમાં પેડો ભય. એ સત્ય એવા દેવ કે જે સત્યને માગી જૂની વાત લોકોમાં જાણીતી થઈ જાય છે. આ મરણ પામવા ને તમારું મરણ જૂનું બોલીને મૂળ જૂની વાતને ધ્રુવતા રાખવાને રાક્ષ માટે છે. પરંતુ સાચું બોલનારના હૃદયમાં તે જાન્યેને જાનવા આવે તેથી તેને કંઈ વાત છુપાવવાની જરૂર નથી. અસત્ય અધ્રુવ અને બહુરૂપી પડતો નથી અને અસત્યતા કાયદા કે નિયમો નેટું અસત્ય નથી કરવાની છે. કારણકે નિયમમાં પાતાને કેવાં નિયમો રાખવાનાં હોય તે જાણવા તો જાણવું જોઈએ, પરંતુ સત્યને કોઈ નિયમો નથી રાખવાનાં હોય તેવા ને સર્વદા નિર્ભય જ રહે છે. સત્યે નિર્ભય ભય નહિવત ને સત્યને નિર્ભય નેતું કરવાનો અર્થ છે. મનમાં નિર્ભય નેતું કરવાને જુનું અસત્ય એક જાળ આપવામાં આવે છે.

હોમ વીરેની ઉચેસ પોતાના એક માણસને માટે રાજની મહેરબાની મેળ-
વવામાં નિષ્ફળ થઈ તેથી એક વાર કોધાવશ થઈને તે રાજને માટે તિરસ્કા-
ન્ના સખ્દો બોલી ગઈ. આ વાત રાજને કહેને ગઈ અને રાજએ ઉચેસના
મનને તે વાત જાણાવી. ઉચેસના બાઈએ કહ્યું કે “મારી બહેન આપના
સંબંધમાં એવું કંદાપિ બોલે નહિ.” છેવટે રાજએ કહ્યું કે “જો ઉચેસ
પોને આવીને એમ કહે કે હું તેમ બોલી નથી તો હું તે ખર્ચ માનું.”
ઉચેસની પાસે તેનો બાઈ ગયો અને ઉચેસે તેને ખરી વાત કહી. બાઈએ
બહેનને સમજાવ્યું કે “તે ગમે તેમ થયું, પણ હવે અત્યારે રાજ પાસે આવીને
કહે કે હું તેમ બોલી નથી, તો તે માનશે અને તારા પર કોઈ કરશે નહિ.”
ઉચેસે એવું જુદું જોશવાની સ્વપ્ન ના કહી. તેના બાઈએ તેને આખો
વિશ્વ સમજાવી અને કહ્યું કે “જો તું ખર્ચ બોલીશ તો રાજની તારા
પર અપ્રીતિ થશે અને તારું માન નાશ પામશે.” છતાં ઉચેસે ન માન્યું અને
કહ્યું “જો રાજએ મારા સખ્દમાં એટલો જાણી વિશ્વાસ મૂક્યો અને કહ્યું કે
જો હું કહું તો તે ખર્ચ માને, તે વિશ્વામના બદલામાં સુ હું જીવું ના ?
અને તે પણ અમરજીવ રાજની સમક્ષ ? બહે માઈ પરજુ થાય પણ હું
સાચું જ બોલીશ.” છેવટે નિર્નયપણે ઉચેસે રાજની પાસે જઈને પોતાનો
મુન્દો કમુદ્ધ કર્યો અને રાજએ તેને માફી આપી, એટલું જ નહિ પણ
પહેલાં કરતાં તેના તરફ ત્યાગથી વધારે માવાગુતા દર્શાવવા માંડી. (૨૪૦)

[૬૨ સ્તવનો અદિમા માતા માતાં અંબિકા સત્ત્વ ત્રિપદાં પ્રકરમ સ-
મ્યમ ૬૨ ૭.]

અન્વયાદિગદ્યમ ૧ ૨૩૭ ૭

તે સત્યામ્નિ તવ પ્રકાશપટલં પ્રાન્તે પૃથિવ્યા ગતં ।
યોગ્યાયોગ્યહિતાહિતાદિયુગલં વ્યક્તં પૃથગ્ દર્શયન્ ॥
સ્વર્ગાન્તં પ્રમૃતો દિગન્તરિત્તતસ્તે ગુપ્તદિવ્યધ્વનિ-
લોકાન્પ્રેરયતિ પ્રવર્ણપદર્શી કુર્વન્વ્યવસ્થાં શુભામ્ ॥

[દ્વિતીય ખંડમાં બોધિતા વિવેચના સારીય રૂપે નીચેના શ્લોકમાં ઉપસં-
હાર કરી ઉક્ત ખંડને સમાપ્ત કરવામાં આવે છે]

ઉપસંહાર: । ૨૩૨ ॥

ઔદાર્યશ્ચ ગુણજ્ઞતાં સુજનતાં સમ્પાદ્ય મૈત્રીગુણાન્ ।
વાત્સલ્યશ્ચ સમાનભાવસહિતં કર્તું કુટુંબોદયમ્ ॥
દ્રવ્યસ્યાલમપેક્ષિતસ્ય જનને નોહ્યજ્ઞતે યો નયં ।
નિશ્ચિન્ત: સ પરાર્થધર્મપદવીં ગન્તું સમર્થો ભવેત્ ॥

ઉપસંહાર.

આપાર્થ—જે શુદ્ધ સુખ્યતા, પ્રત્યુપકારકૃતિ, ઉદારતા, સુજનતા, પુત્ર પુત્રી ઉપર સમાન ભાવવાળી વૈતસલ્યતા અને મિત્રતાદિ થોડા શુભેને સંદર્ભના કુટુંબ અભ્યાસથી સારી રીતે કેળવી-ખીણવી કુટુંબમાં સંપં સુમેદ અને સ્વાસ્થ્ય જનનથી તેનો અભ્યુદય કરવા માટે જોઈતું “ ધન ” મેળવવાને કરવામાં આવતા ઉદ્યોગના માર્ગમાં ચુસ્તપણે નીતિને વળગી રહે છે, અર્થાત્-ખિલકુદ નીતિનું ઉદ્ધાન કરતો નથી, તે માણસ ઉદ્યોગમાં સરળતા મેળવી નિશ્ચિત-ઉપાધિરહિત થવાથી કેવળ ધર્મ અને પરમાર્થના માર્ગમાં પ્રયાણ કરવાને શક્તિમાન થાય છે અને તેમાં વિજય મેળવવાને અધિકારી બને છે. (૨૩૨)

વિવેચન—પૂર્વે વિવેચન કરીને જે ફરજોને મનુષ્યના શુદ્ધચાલનામાં કર્તવ્યો તરીકે સમજાવવામાં આવી છે તે ફરજોને મેળવ રીતે બંધાવવાથી જ “ નીતિ ” રૂપી દ્વિતીય અવસ્થાનું કર્તવ્ય સંપૂર્ણ રીતે જાળવવાએનું લેખાય છે. શુદ્ધચની પ્રત્યેક ક્રિયામાં નીતિની બાંધે થવાની આવશ્યકતા છે, તેટલા માટે કુટુંબના એક સ્વજન તરીકેનું નૈતિક કર્તવ્ય, શુદ્ધિષ્ટીના પતિ તરીકેનું નૈતિક કર્તવ્ય, ધનપ્રાપ્તિને અર્થે બાપારી તરીકેનું નૈતિક કર્તવ્ય, વગેરે કર્તવ્યો ૪૫૬ ૪૫૬ રીતે સમજાવવામાં આવ્યાં છે. આ સં

शुद्धिपत्र.

पृष्ठ	पंक्ति	अशुद्ध	शुद्ध
१७	६	पठो	पाठो
२८	२०	थाय	थाय
४०	२९	रेत	रेते
४६	२६	निर्देशिका	निर्देशिका
"	२४	आश्राव्य	अश्राव्य
५३	१७	जायेत	जायेते
६३	२२	धर्मचयया	धर्मचर्यया
७८	२४	सुरगवा	सुदगर्वा
"	२५	हृन्मान्दर	हृन्मन्दिरे
८६	२६	य पि	यद्यपि
८४	२३	अकिञ्च	अकिञ्च
८५	१५	सार्थकः	सार्थकः
८६	१५	उपाधोगभा	उपधोगभा
८८	८	क्रः	क्रः
१०४	२१	पक्षीओभा	पशुओभा
"	२२	सै	सौ
११२	१	ह्य वना	ह्या विना
"	८	अढानर	अढनिश
११८	२२	सभाभा	सामाभा
१२१	१६	गारव	गौरव
१२३	३	सेव्य	सेव्यं
१२८	५	चित्त	चित्ते
१३६	१	शङा	शङ्का
१४४	११	निबंधनम	निबंधनम्
१४५	५	भने	भाने
१४६	७	उपाधोगनी	उपधोगनी
१५०	१	छन्दु	छन्दु
१५२	१	शुभयोगतात्र	शुभयोगतात्र
१७५	१०	पार्थी	पदार्थी
१८२	६	नभनगीरी	नभीनगीरी
"	२४	तदीय	तदीये
१८१	४	वृद्धकृता	वृद्धिहृता
"	६	काय	कार्य

पृष्ठ	पंक्ति	अशुद्ध	शुद्ध
१८१	६	स्वदेशोपघ	स्वदेशोपघै
१८५	११	समाचरेत्	समाचरेत्
२०६	११	स्वीकरण	स्वीकरणं
२०५	१५	सिध्ये	सिध्ये
२०८	२१	घतं	घतं
२११	१	देशाटन	देशाटनं
२१२	१३	गंजे	गोजे
२२३	२	मासाशनम्	मांसाशनम्
२२७	८	मुभभांती	मुभभांथी
२४३	१	जेडी	जेडा
२५६	१२	वस्त	वस्त
"	२५	शिरोभ्रम्या०	शिरोभ्रम्या०
२७२	१	वधनी	वधनी
२८८	१७	नदे	नेदे
२९२	१४	रशियन	रशियन
३०१	२०	वधः	वधः
३०४	२४	शृङ्गार	शृङ्गार
३०६	१२	निर्वहनम्	निर्वहनम्
३१६	२	भध्यने	भनुध्यने
३१६	८	उरवाभा	उरेशवाभा
"	२७	मणुणं	मणुणं
३२०	१४	सूतस्यात्र	सुतस्यात्र
३२४	४	येपा	येपां
३२५	१२	समणागणयावि	समण्णा०
"	"	अणया	अणया
"	१४	अहेणं	अहणं
"	१५	पणत्ते	पणत्ते
"	"	पणवइत्ता	पणवइत्ता
"	"	ठावइत्ता	ठावइत्ता
३३४	१०	सध	पध
३३६	४	अनेडा	अनेडानेड
३४६	२४	य	ये
६१५	२	ह.धावरा	ह.धवरा

